

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**Військові злочини:
кримінально-правова, криміналістична
та кримінологічна характеристика**

Колективна монографія

Херсон
2015

УДК 349:330.342(063)
ББК 65+65.050я43
В 42

Рекомендовано до друку Вченою радою
Херсонського державного університету,
протокол № 4 від 25 грудня 2014 року.

Рецензенти:

Бабін Б.В., завідувач кафедри адміністративного та кримінального права
Одеської національної морської академії, доктор юридичних наук, професор;

Удалова Л.Д., начальник кафедри кримінального процесу Національної
академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч
науки і техніки України;

Щур Б.В., завідувач кафедри кримінального права і процесу Львівської
комерційної академії, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист
України;

Лук'янчиков Є.Д., професор кафедри інформаційного та підприємницького
права Національного університету «Київський політехнічний інститут»,
доктор юридичних наук, професор.

**Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична
та кримінологічна характеристика:** колективна монографія / За заг.
ред. В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова. – Херсон : Видавничий дім
«Гельветика», 2015. – 340 с.

ISBN 978-617-7178-75-9

У монографії, з урахуванням положень Національної безпеки України, воєнної стратегії та безпеки (їх правового визначення), надається комплексна характеристика військовим злочинам.

Для науковців, практичних працівників, викладачів і студентів, широкого кола читачів.

УДК 349:330.342(063)
ББК 65+65.050я43

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Сучасна воєнна політика України

- 1.1. Стрельцов Є.Л. Воєнна стратегія в системі національної безпеки України 8
- 1.2. Богучький П.П. Воєнна безпека України: правовий режим міждисциплінарного інституту..... 20

Розділ II. Проблеми реформування воєнної правоохоронної сфери

- 2.1. Григоренко Є.І. Проблеми реформування воєнної правоохоронної сфери в напрямі створення ефективної системи боротьби з військовими злочинами..... 34
- 2.2. Шершенькова В.А. Особливості розвитку законодавства про військові злочини в радянській Україні (1919–1991 рр.)..... 49
- 2.3. Карпенко М.І. Родовий об'єкт та система військових злочинів: питання теорії 66
- 2.4. Шалгунова С.А., Дуйловський О.В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам і правопорушенням серед військовослужбовців внутрішніх військ (Національної гвардії) Міністерства внутрішніх справ України..... 83
- 2.5. Колосов І.В. Профілактика військових злочинів як засіб подолання злочинності: соціально-трудова аспект 127

Розділ III. Кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми

- 3.1. Стратонов В.М. Кримінально-процесуальна діяльність як окремий вид пізнання в процесі розслідування військових злочинів 143
- 3.2. Матвеевський О.В. Організація проведення судових експертиз під час розслідування військових злочинів 149

Розділ IV. Міжнародно-правові проблеми

- 4.1. Столярський О.В. Військові злочини в міжнародному праві: основні концептуальні питання 165
- 4.2. Щербюк Н.Ю., Кравчук Г.Ю. Правове регулювання військових злочинів: міжнародно-правовий і національний аспект 181
- 4.3. Пташник І.Р. Характеристика військових злочинів із точки зору міжнародного права 195

Розділ V. Окремі проблеми

5.1. Макушев П.В., Блінова Г.О. Розголошення відомостей військового характеру як загроза національній безпеці України	208
5.2. Олійник А.Р., Титов А.М. Сучасні проблемні аспекти кримінально-правової характеристики мародерства.....	224
5.3. Нагорний В.В. Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця й Червоного Кристала: до проблеми становлення правового інституту	237
5.4. Бабін Б.В. Специфіка військових злочинів, вчинених в умовах військового судноплавства.....	251
5.5. Скрильник О.О. Особливості криміналізації найманства.....	266
5.6. Басиста І.В., Сав'юк О.В. Особливості розслідування терористичних актів на залізниці, аварій і катастроф: порівняльний аспект	280
5.7. Туркот М.С., Овчаренко А.С. Режим отбывания наказания в виде лишения свободы в военно-пенитенциарных учреждениях США	295
5.8. Антоненко-Куличенко Н.С. Правовая природа отношений по возмещению вреда, причиненного террористическим актом, по законодательству Республики Беларусь	309
5.9. Жалій Т.В. Характеристика складів військових злочинів у навчальних програмах правознавчих дисциплін вищої школи: теоретико-методичний аспект.....	326
Висновки	339

Авторський колектив:

Антоненко-Куличенко Н.С. – старший викладач кафедри правознавства Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі Гомельського філії «Міжнародний університет «МИТСО»;

Бабін Б.В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії;

Басиста І.В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та ОРД Прикарпатського факультету Національної академії внутрішніх справ;

Блінова Г.О. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін ПВНЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»;

Богучький П.П. – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Григоренко Є.І. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Дуйловський О.В. – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, підполковник юстиції, начальник юридичної служби Південного територіального управління Національної гвардії України;

Жалій Т.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Карпенко М.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу ВНЗ «Національна академія управління», полковник юстиції у відставці;

Колосов І.В. – помічник судді Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області в запасі;

Кравчук Г.Ю. – викладач вищої кваліфікаційної категорії Коледжу технологій, бізнесу та права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ПВНЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»;

Матвєєвський О.В. – старший викладач кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії;

Нагорний В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Овчаренко А.С. – аспірант Національної академії прокуратури України;

Олійник А.Р. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових та кримінально-правових дисциплін Донецького університету економіки та права;

Пташник І.Р. – викладач кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Сав'юк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, начальник курсу Інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ;

Скрильник О.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державного управління і права Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка;

Столярський О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка;

Стратонов В.М. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, декан юридичного факультету Херсонського державного університету;

Стрельцов Є.Л. – доктор юридичних наук, доктор теології, професор, член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України, вчений секретар Південного регіонального центру НАПрН України;

Титов А.М. – кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри державно-правових та кримінально-правових дисциплін Донецького університету економіки та права;

Туркот М.С. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри процесуального керівництва та підтримання державного обвинувачення Національної академії прокуратури України;

Шалгунова С.А. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, полковник міліції;

Шершенькова В.А. – асистент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Щербюк Н.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії, політології та права Луцького національного технічного університету.

ВСТУП

Важливі нормативно-правові документи, введені в дію в останній рік, містять вагомі положення, які спрямовані на подальше зміцнення національної безпеки України. Фактично в кожному із цих документів, окрім більш загальних положень, спеціальна увага приділяється необхідності боротьби зі злочинами, зокрема тероризмом, кіберзлочинністю тощо¹. Окрема увага приділяється необхідності посилення боротьби з військовими злочинами². Цим самим підкреслюється, що боротьбу з військовими злочинами потрібно розглядати як необхідну складову комплексу дій щодо загального зміцнення національної безпеки України.

Саме з врахуванням цього авторський колектив підготував монографію. Ми спробували провести дослідження з урахуванням дедуктивного методу, послідовно подаючи науковий матеріал від загальних положень до більш конкретних. Це, на нашу думку, дало змогу теоретично розвинути положення, які містяться в законодавчих і нормативно-правових актах вищих посадових осіб нашої країни, та проаналізувати низку взаємопов'язаних положень. Причому на більш спеціальному рівні під час аналізу військових злочинів ми зробили це комплексно, висвітлюючи різні аспекти змісту цих злочинів та особливостей їх виявлення й розслідування.

Підготовка цієї комплексної монографії – дуже цікаве, однак зовсім не просте дослідження, особливо з урахування складності сучасної політико-правової ситуації. Проте ми маємо надію, що підготовлена монографія вирішить достатню кількість складних питань, а досвід, накопичений нами під час роботи над цим дослідженням, дасть змогу додатково розвинути більшість із представлених положень у наступних виданнях монографії.

---

¹ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» № 744/2014, Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 червня 2014 року «Про План Президента України з мирного врегулювання ситуації у східних регіонах України» № 548/2014, Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» № 405/2014 та ін.

² Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 року «Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки» № 880/2014.

РОЗДІЛ I. СУЧАСНА ВОЄННА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

ВОЄННА СТРАТЕГІЯ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стрельцов Є.Л.,

*доктор юридичних наук, доктор теології, професор, член-кореспондент
НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України, вчений секретар
Південного регіонального центру НАПрН України*

Перспективний розвиток України як суверенної, демократичної, правової держави передбачає формування нових суспільно-політичних, соціально-економічних, соціально-правових відносин і внесення змін в існуючі, що потребує певної переоцінки інтересів і завдань, які стоять сьогодні перед особистістю, суспільством, державою. Такі наміри будуть мати постійний і сталий характер тільки за умови, що вони будуть здійснюватися паралельно з укріпленням національної безпеки. Не так давно вважалось, що із закінченням епохи холодної війни й біполярної конфронтації загроза виникнення різних міжнародних і внутрішніх конфліктів буде зменшуватися, проте такі процеси поряд із позитивними змінами привели до порушення існуючої рівноваги. У світі ще не знайдена нова модель міждержавного балансу сил та інтересів. Тому пріоритет, який пов'язаний із постійним укріпленням бази національної безпеки, має для України першочергове значення. Для офіційного закріплення таких процесів та надання їм необхідної упорядкованості вони повинні отримувати якісне правове закріплення.

У загальному плані, визначаючи зміст та основні напрями державного будівництва в Україні, у ст. 92 Конституції України закріплено, що вони отримують правове забезпечення винятково Законами України. Один з основних напрямів такого процесу охоплює, як вказується в п. 17 цієї статті, основи національної безпеки, організації Збройних Сил України й забезпечення громадського порядку. Це підкреслює не тільки те, що вказані положення виділяються як одні з основних у функціонуванні держави, а й те, що основи національної безпеки й організація Збройних Сил України розглядаються як послідовні та взаємопов'язані поняття, причому організація є певною мірою похідною від національної безпеки. Усе це дає необхідні теоретико-методологічні засади для розгляду вказаних положень сумісно, взаємопов'язуючи та взаємоаналізуючи їх основні положення, ознаки тощо.

У сучасній редакції Закону України «Про основи національної безпеки України» в п. 1 ст. 1 «Визначення термінів» закріплено, що поняття національної безпеки потрібно розглядати як захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам в основних сферах

функціонування держави³. Система національної безпеки повинна включати в себе сукупність державних структур і недержавних організацій, які функціонують у цій сфері, і відповідну систему нормативно-правового регулювання цілей, змісту та напрямів їх діяльності.

Аналізуючи цей соціальний інститут, потрібно підкреслити, що бажаний рівень національної безпеки (гарантований, критично допустимий або неприпустимий) часто розглядається з різних аспектів, наприклад таких: мета, спосіб, необхідна умова успішного існування та функціонування людини, суспільства або держави, яке характеризується сукупністю взаємообумовлених факторів зовнішнього та внутрішнього характеру. У такому розумінні національна безпека виступає як кількісно-якісна характеристика розвитку соціальної системи, як об'єкт реальної дійсності на той чи інший момент свого розвитку. З урахуванням ієрархічності побудови соціальних систем національну безпеку можна вважати складною багаторівневою системою, яка формується в ході об'єктивних і суб'єктивних процесів під прямим або опосередкованим впливом багатьох різних чинників. Щоб найбільш повно все це оцінити, потрібно обов'язково аналізувати положення держави у світовому співтоваристві, її національні інтереси, реальні та ймовірні загрози національній безпеці тощо [1, с. 77–80]. Узагалі для того, що мати ефективну систему національної безпеки, потрібно відповісти на «просте» питання щодо того, від чого і як ми збираємося захищатися, та визначити свої інтереси й можливості їх захисту.

Проте один з основних напрямів у сучасній моделі національної безпеки, який повинен забезпечувати безпосередньо державну безпеку й оборону, вважається одним із найменш реформованих. Мова йде про воєнну стратегію. Важливість цього напрямку підкреслюється тим, що раніше взагалі поняття «національна безпека» розглядалося як синонім понять воєнної чи оборонної безпеки. Однак нині, як вважається, цей напрям має певні складнощі у зв'язку з тим, що він багато в чому значною мірою копіює радянські підходи та є не необхідно-адекватним сучасним умовам [2, с. 54–66]. Це не тільки повною мірою робить таку стратегію неефективною, а й створює можливості для невинуватого втручання силових структур у суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, зумовлює виконання невластивих функцій. Крім того, за такого стану ця стратегія потребує значних бюджетних видатків, проте це не забезпечує ефективного функціонування [3, с. 44].

Аналізуючи ці положення, потрібно враховувати, що в таких умовах воєнна стратегія держави виділяється як одна з первісних сфер у забезпеченні національної безпеки держави. Згідно з існуючими правовими положеннями воєнна стратегія включає в себе основи воєнної доктрини, сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з

---

³ Про основи національної безпеки України : Закон України (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

боку суспільства й безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Під час визначення пріоритетів національних інтересів, які вказуються в ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки», виділено такі: захист державного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України, що підкреслює взаємозалежність основ національної безпеки та її пріоритетів, завдання, які при цьому покладається на воєнну стратегію. У ст. 7 цього закону вказується ті загрози національним інтересам і національній безпеці України, які потрібно вважати реальними та потенційними. Так, у зовнішньополітичній сфері це посягання на державний суверенітет України з боку інших держав; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; воєннополітична нестабільність, регіональні й локальні війни (конфлікти) у різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України; спроби створення й функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань і намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави. У воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України виділяють такі: можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи в протистояння з іншими державами; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою й озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності; повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування воєнної організації в державі й оборонно-промислового комплексу України; незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених із військової служби, та членів їхніх сімей та ін. У внутрішньополітичній сфері названо можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізацію та прояви екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин і релігійних громад та ін.

Водночас, як відмічається в посланні Президента України до Верховної Ради України 2014 р., основні складові системи забезпечення національної безпеки донині остаточно не сформовані й не готові діяти як єдина функціональна система. Наприклад, переважна частина озброєння, військової та спеціальної техніки його суб'єктів морально й фізично застаріла. Система управління військовими формуваннями та правоохоронними органами, їх розвідувальне, матеріально-технічне, кадрове й інше забезпечення не відповідають вимогам сучасних воєнних конфліктів тощо [4; 7].

У зв'язку із цим проблема забезпечення національної безпеки та всіх її складових потребує спеціального дослідження. Потрібно визначити, що воєнна стратегія, яка забезпечує планування та здійснення національної безпеки в цій сфері, може мати об'єкти воєнної безпеки, до яких відносять інтереси особистості, суспільства й держави, існування й життєдіяльність яких можуть піддаватися різним військовим небезпекам і військовим загрозам; суб'єкти

забезпечення воєнної безпеки – юридичні й фізичні особи, зокрема керівники й політики в державі, офіційні та громадські структури й організації, що діють в системі військової безпеки; предмет забезпечення військової безпеки – це її цілі, завдання та функції щодо попередження, припинення й нейтралізації будь-яких військових небезпек, що загрожують існуванню особистості, суспільства й держави, а також створенню умов для розвитку країни, що відповідають вимірам сучасної цивілізації, тощо. У цілому воєнна стратегія є комплексним соціальним інститутом зі специфічними змістом і структурою.

Це у свою чергу потребує визначення й подальшої розробки основних напрямів державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України. До таких напрямів відносять (ст. 8) прискорення реформування Збройних Сил України й інших військових формувань із метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним і потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування Збройних Сил України на контрактній основі; здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки й озброєнь; забезпечення соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей тощо.

Потрібно відмітити, що в березні цього року Президент України П. Порошенко Указом від 12 березня 2015 р № 139/2015 затвердив рішення Ради національної безпеки й оборони України «Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України», у якому визначено створення Воєнного кабінету Ради національної безпеки і оборони. Воєнний кабінет є робочим органом цієї Ради в особливий період. Створення цього кабінету додатково підтверджує актуальність дослідження такого напрямку в діяльності держави із забезпечення умов національної безпеки.

З врахуванням усіх таких положень, визначених у Конституції України, інших законах і нормативно-правових актах, потрібно проаналізувати основні напрями воєнної стратегії в сучасних умовах. Наголосимо при цьому, що воєнну стратегію потрібно вважати необхідною складовою частиною концепції національної безпеки України, у якій систематизовано сукупність основних положень щодо організації й забезпечення захисту основних зовнішніх і внутрішніх інтересів держави.

Воєнна стратегія повинна реалізуватися завдяки діяльності державних органів, політичних партій, громадських організацій, їх керівників і лідерів. Однак не всі вказані суб'єкти (і це потрібно враховувати) можуть брати «рівну» участь у реалізації положень стратегії. Розробка й реалізація основних положень воєнної стратегії все ж таки повинна покладатися на державу, її структури та представників. Як вказується в багатьох основних концептуальних нормативно-правових актах, тільки держава має виключне право на воєнну силу як одну з основних складових воєнної стратегії.

Розвиваючи попередню тезу, потрібно підкреслити, що розробка й реалізація пов'язана з іншими напрямами реалізації державної політики (політичним, економічним, соціальним, правовим та ін.), проте основним у її реалізації є воєнна сила. Це відбувається, тому що, як прийнято вважати,

потужність держави на міжнародному рівні визначається переважно двома критеріями. Перший – це здатність переконувати інші держави в прийнятті відповідних рішень, шукати компроміси у взаємовідносинах між державами тощо, тобто вміння домогтися від інших держав дій, які певною мірою задовольняють можливість реалізації власних інтересів. Головна умова така: це повинно ґрунтуватися на взаємному порозумінні та згоді. Другий критерій – це, образно кажучи, «залякування». Держава, яка має достатні можливості для запобігання недружнім діям щодо себе шляхом «залякування», вважається достатньою та потужною.

У зв'язку із цим головним завданням воєнної стратегії для цивілізованої держави (групи таких держав) є вирішення двох основних завдань: по-перше, забезпечення воєнної безпеки держави (групи держав); по-друге, недопущення військового зіткнення, особливо значного. Саме це складає основний раціонально-прагматичний момент воєнної стратегії. Тому в ст. 18 Конституції України прямо вказується, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного й взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами й нормами міжнародного права, що підкреслює цивілізований підхід нашої держави до розв'язання міжнародних відносин.

Основний зміст воєнної стратегії розкривається через її основи, принципи вироблення та здійснення, воєнно-політичні відносини, воєнно-політичні погляди, об'єкти й суб'єктів воєнної стратегії, цілі та засоби їх досягнення, воєнно-політичну діяльність тощо. Воєнна стратегія повинна мати свою матеріально-економічну базу, насамперед у вигляді військово-промислового комплексу. Потреби військової стратегії передусім за існування особливих умов, пов'язаних із захистом держави, повинні вважатися пріоритетними.

Основною складовою в реалізації положень воєнної стратегії є воєнна організація. У цілому воєнна організація є досить складним утворенням у державі, яке повинно бути тісно пов'язаним із суспільством. Воно його створює та витрачає велику кількість ресурсів на його вдосконалення й використання. До воєнної організації традиційно відносять сукупність органів державного й військового управління, інших військ, військових формувань та органів, що складають її основу й здійснюють свою діяльність військовими методами, а також частини виробничого й наукового комплексів країни, спільна діяльність яких спрямована на підготовку до збройного захисту та збройний захист держави. У свою чергу у воєнній організації основну роль відіграють Збройні Сили України (далі – ЗС України). Саме на них покладається основне завдання із забезпечування оборони та захисту державного суверенітету. Призначення ЗС, принципи їх будівництва, навчання й виховання особового складу визначаються суспільством, державним устроєм і політикою держави, а також масштабом країни, її географічним положенням, історичними, соціальними та культурними традиціями.

Завдання ЗС України закріплені в ст. 17 Конституції України. ЗС України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження

прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Важливою складовою воєнної стратегії є її воєнно-політичний напрям, який забезпечує сукупність політичних дій у галузі безпеки й оборони та включає в себе державну систему військово-політичних ідей, поглядів і практичних заходів, що визначають цілі й загальну спрямованість політичної боротьби, форми та способи її ведення, адекватно відображають воєнні аспекти вищих національних інтересів і забезпечення безпеки держави.

У загальному вигляді цей напрям передбачає розробку й реалізацію комплексу найбільш важливих військово-політичних завдань, встановлення доцільної послідовності їх виконання, основні напрями цілей воєнної політики на різних етапах розвитку держави, встановлення відповідної розстановки військово-політичних сил і вироблення плану їх використання на визначений тривалий період у довгостроковій перспективі.

Необхідною складовою воєнної стратегії є воєнно-економічний напрямок. Через цей напрям повинен відбуватися комплекс заходів, спрямованих на підтримку військово-економічного потенціалу на рівні, необхідному для гарантованого забезпечення завдань військової стратегії, військової безпеки та збройного захисту життєво важливих інтересів України.

Основні питання та загальна спрямованість цих напрямів воєнної стратегії визначаються на державному рівні, який повинен системно й цілеспрямовано враховувати особливості соціально-політичного устрою, а також кінцеві цілі держави, реальний рівень її військової могутності, економічні, політичні, дипломатичні можливості в інтересах вирішення найбільш важливих військово-політичних завдань із забезпечення глобальної та регіональної (локальної) безпеки держави.

У свою чергу реалістична, гнучка, рішуча й економічно достатня воєнна стратегія дозволяє ефективніше використовувати політичний і військовий потенціали держави, оптимально направляти економічні, політичні, дипломатичні й інші зусилля держави, вирішувати поставлені в галузі оборони завдання в мирний і воєнний час із мінімальною затратою сил, засобів і ресурсів. Це неможливо робити на одному рівні або в одному напрямі. Проте водночас вона повинна завжди мати свою «незалежність» і не повинна вливатися в політичний, економічний, ідеологічний та інші напрями діяльності, замінити можливості воєнно-організаційних засад суто «цивільними» заходами.

Потрібно підкреслити, що підвищена увага, яка зараз приділяється проблемам воєнної стратегії, багато в чому пов'язана з тим військовим конфліктом, якій відбувається на Сході України. Це, враховуючи предмет нашого дослідження, потребує звернення спеціальної (можливо, поверхневої) уваги на ці події, надання їм більш предметного сучасного тлумачення, на відміну від тих суто теоретичних досліджень, які проводились раніше.

Так, загальний характер сучасних війн (збройних конфліктів) у цілому визначається їх військово-політичними цілями, засобами досягнення цих цілей і масштабами військових дій. Відповідно до цього сучасна війна (збройний конфлікт), наприклад, може бути класифікована на ту, що за військово-

політичними цілями визнається справедливою (коли подібні дії не суперечить Статуту ООН, основоположним нормам і принципами міжнародного права, здійснюються державою, що зазнала агресії, у порядку самооборони) і несправедливою (суперечить Статуту ООН, основоположним нормам і принципам міжнародного права, підпадає під визначення агресії, ведеться державою, яка використовує такий збройний напад). Залежно від засобів, які застосовуються, виділяють війну із застосуванням ядерної й інших видів зброї масового знищення, із застосуванням тільки звичайних засобів ураження тощо.

Сучасні війни (збройні конфлікти) мають певні відмінності від подібних подій, які відбувались раніше. Це, наприклад, широке використання непрямих, неконтактних та інших подібних форм і способів дій, у тому числі далекого вогневого й електронного ураження; активне інформаційне протиборство, дезорієнтація громадської думки в окремих державах і світового співтовариства в цілому; прагнення сторін до зменшення системи державного й військового управління; застосування новітніх високоефективних (у тому числі заснованих на нових фізичних принципах) систем озброєння й військової техніки; катастрофічні наслідки ураження (руйнування) підприємств енергетики (насамперед атомної), хімічних та інших небезпечних виробництв, інфраструктури, комунікацій, об'єктів життєзабезпечення та ін.

Усе частіше останнім часом говорять про так звані гібридні війни як різновид нових форм ведення воєнних дій. Гібридна війна (англ. hybrid warfare) – це така реалізація воєнної стратегії, яка об'єднує звичайну війну, малу війну й кібервійну; також так називають дії, за яких миттєво й злагоджено використовується складна комбінація дозволеної зброї, партизанська війна, тероризм та інша злочинна поведінка на полі бою, щоб домогтися політичних цілей [5].

Бойові дії при цьому можуть мати різний характер. Так, збройний конфлікт може виникнути у формі збройного інциденту, збройної акції й інших збройних зіткнень обмеженого масштабу та стати наслідком спроби вирішити національні, етнічні, релігійні й інші суперечності за допомогою засобів збройної боротьби. Особливою формою збройного конфлікту є прикордонний конфлікт. Спробуємо визначити деякі види таких подій.

Збройний конфлікт може мати міжнародний характер (за участю двох або декількох держав) або неміжнародний (внутрішній) характер (із веденням збройного протиборства в межах території однієї держави) [6]. Він може характеризуватися високим залученням у нього та вразливістю місцевого населення; застосуванням нерегулярних збройних формувань; широким використанням диверсійних і терористичних методів; складністю морально-психологічної обстановки, у якій діють війська; вимушеним спрямуванням значних сил і засобів на забезпечення безпеки маршрутів пересування, районів і місць розташування військ (сил); небезпекою трансформації в локальну (міжнародний збройний конфлікт) або громадянську (внутрішній збройний конфлікт) війну.

Локальна війна може вестися угрупованнями військ (сил), розгорнутими в районі конфлікту, з посиленням їх за необхідності завдяки перекиданню військ,

сил і засобів з інших напрямків і проведення часткового стратегічного розгортання збройних сил. У локальній війні сторони будуть діяти в межах протиборчих держав і переслідувати достатньо обмежені військово-політичні цілі.

Регіональна війна може стати результатом ескалації та розповсюдженням локальної війни або збройного конфлікту й вестися за участю двох або декількох держав (груп держав) одного регіону, національними чи коаліційними збройними силами із застосуванням як звичайних, так і ядерних засобів ураження. У регіональній війні сторони будуть переслідувати більш важливі військово-політичні цілі.

Великомасштабна війна у свою чергу може стати результатом уже більш якісної ескалації збройного конфлікту, локальної та регіональної воєни, залучення в них значної кількості держав різних регіонів світу. У подальшому великомасштабна війна, яка відбувається із застосуванням тільки звичайних засобів ураження, може характеризуватися високою ймовірністю переростання в ядерну з катастрофічними наслідками для цивілізації, основ життєдіяльності й існування людства. У великомасштабній війні сторони будуть ставити радикальні військово-політичні цілі [7, с. 54–46].

Тому в загальному вигляді у воєнній стратегії повинна бути закріплена низка тактичних і стратегічних завдань, які стоять перед державою, а також розроблені певні напрями реалізації таких завдань та закріплені за кожним таким напрямом відповідні виконавці. Це повинно розроблятися з обов'язковим урахуванням рівня потенційної безпеки для національної безпеки держави, у тому числі й для воєнної стратегії з урахуванням конкретних стратегічних напрямів; характеру взаємовідносин із суміжними державами; суспільно-політичної обстановки в конкретних регіонах тощо.

Таким чином, воєнна стратегія – це частина національної безпеки, яка повинна враховувати та відображати воєнно-політичну обстановку, зовнішню й внутрішню безпеку держави, за якої забезпечується незалежність, суверенітет, державна та територіальна цілісність, і розробляти заходи щодо зменшення загрози національним інтересам, важливим інтересам особи, суспільства, запобігання втягнення державного утворення у військові конфлікти.

Потрібно зазначити, що воєнна стратегія повинна будуватися на основі свідомої, цілеспрямованої суб'єктивної діяльності людей і передбачати прийняття превентивних заходів із блокування або парирования потенційних і реальних військових небезпек і загроз. Аналіз її елементів показує, що воєнна стратегія держави є цілісною системою, яка повинна мати стійкі взаємозв'язки між елементами цієї системи та потребує свого постійно розвитку відповідно до проблем, які існують або виникають на світовому та внутрішньому рівнях.

Це дає змогу вважати, що загальна концепція воєнної стратегії в державі може мати певну внутрішню систему. Наприклад, за ступенем охоплення вона може бути внутрішньою, зовнішньою, регіональною, глобальною; за кількістю суб'єктів виділяють односторонню, двосторонню, багатосторонню; за об'єктом забезпечення розмежовують військово-політичну, військово-економічну, військово-технологічну, військово-соціальну, військово-інформаційну; за

способами досягнення цілей виділяють боротьбу з використанням невійськових, мирних засобів, військово-силовий тиск, збройне насильство, миротворчі операції та ін.

Дослідуючи ці проблеми, потрібно окремо дослідити також питання нормативно-правової бази, законності, правопорядку та військової дисципліни як необхідних умов забезпечення національної безпеки й воєнної стратегії. Це важливо, тому що невід'ємною ознакою держави є необхідність у створенні відповідних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації встановленого цією державою й закріпленого в правових нормах відповідного порядку, у тому числі боротьби зі злочинністю, зокрема військовою.

Нормативно-правова база, насамперед законодавство, яке повинно бути правовою базою існування національної безпеки, повинна бути соціально-корисною, тобто здатною регулювати групи суспільних відносин, що мають відношення до національної безпеки. Треба враховувати, що національна безпека є складним системним соціальним явищем, тому не повинна регулюватися одним або навіть декількома законами.

Таке законодавство повинно базуватися на Конституції України. У цілому воно має ґрунтуватися на принципах верховенства права, відповідати чинній Конституції України й виконувати такі завдання: визначати феномен національної безпеки, з'ясувавши її вихідні характеристики, параметри й чинники, зовнішні та внутрішні загрози й небезпеки та ін.; закріплювати в правовому виразі не тільки процес управління національною безпекою, а й функціонування самої системи забезпечення національної безпеки, яка має складатися з державної й недержавної підсистем забезпечення національної безпеки; надавати можливість більш активної діяльності уповноважених органів державної влади й недержавних структур у цьому напрямі; створювати правовий фундамент для прогнозованої стабілізації геополітичної ситуації з метою максимальної реалізації українських національних інтересів; визначати систему моніторингу для відстеження й своєчасної нейтралізації передумов, що створюють загрозу національним інтересам української нації та ін. [8].

Створення необхідної нормативної бази дає змогу звернутися до аналізу законності як політико-правового режиму або принципу реально діючого права в державі, за якого державні органи, посадові особи та громадяни повинні дотримуватися положень законодавства й інших нормативно-правових актів. Законність як складний принцип реальної дії права в державі повинна діяти в усіх сферах державного управління, проте найбільш повно, на нашу думку, вона проявляється саме у сфері воєнної стратегії, оборони країни, забезпечення боєготовності ЗС України. Це пов'язано з тим, що важливість і відповідальність завдань, які стоять перед такою стратегією, пов'язанні переважно з виконанням завдань із забезпеченням національної безпеки, забезпеченням оброну держави, чіткою регламентацією військово-правових відносин, повнотою військового законодавства, необхідністю виконання вимог закону, наказів командирів (начальників), підтримання на високому рівні військової дисципліни та правопорядку в ЗС України. Тому законність варто розглядати також як один із найважливіших засобів формування перед суспільством і державою конкретних

цілей і завдань, а також об'єднання, узгодженості й координації діяльності (зусиль) для їх досягнення.

Поряд із принципом законність також може розглядатися як такий політико-правовий режим, який виступає необхідною умовою існування правової держави, розвитку будь-якого цивілізованого суспільства, оскільки її неухильне дотримання призводить до впорядкованості суспільних відносин. У цьому визначенні законність є боротьбою за зміцнення держави та її ЗС, за охорону прав і законних інтересів громадян.

Законність у всьому різноманітті її визначень – принцип, засіб, метод, умови, режим реалізації норм права; у свою чергу правопорядок вже являє собою наслідки, результат дотримання законності. Правопорядок – це стан впорядкованості загально-соціальних відносин, який ґрунтується на нормах права й законності, які існують у суспільстві. Іншими словами, правопорядок – це правова норма (правові норми), яка втілюється за допомогою законності в життя й діяльність людей, суспільну практику.

Правопорядок, який існує у військовій стратегії, може мати свої напрями реалізації, зокрема в забезпеченні обороноздатності держави, військового будівництва, зміцненні боєготовності й боєздатності військ та ін. Військовий правопорядок повинен бути предметом постійної уваги командирів усіх ступенів, оскільки він не тільки відображає, як вище зазначалося, рівень боєготовності військ, їх здатність виконати бойове завдання, а й свідчить про здатність виконання або невиконання підрозділом поставлених перед ним цілей і завдань щодо забезпечення охорони держави.

Все це з уточненням певних змістовних положень можна враховувати й під час оцінки військової стратегії. Зміст, ознаки, напрями реалізації цього складного соціального інституту також потребують комплексного правового регулювання, причому основні положення повинні бути закріплені на законодавчому рівні. Ці загальні положення з урахування теми нашої монографії докладніше будуть розглянуті в наступному підрозділі.

Аналізуючи взаємозв'язок цих понять, потрібно звернути увагу ще на одне, яке може бути включено в сукупність цих понять, зокрема поняття «боротьба зі злочинністю». Потрібно сказати, що право (закони) виступає як можливість регулювання суспільних відносин, законність вказує на можливість їх реалізації, а правопорядок – на реальність здійснення їх реалізації. Вчинення злочинів порушує і правові норми, і законність, і правопорядок.

Боротьба зі злочинністю має свої предметні аспекти. Поняття національної безпеки та військової стратегії тісно пов'язано з поняттями державної безпеки й суспільної безпеки. Державна безпека – це захищеність державних інститутів від явищ і чинників деструктивного й дестабілізуючого характеру, а суспільна безпека – стан захищеності особи, громадських об'єднань, соціальних груп, суспільства та держави від небезпек і загроз, здатних завдати їм істотної шкоди. У такому розумінні злочинність в армії в загальному визначенні цього поняття, у тому числі і військова злочинність, є найнебезпечнішим дестабілізуючим фактором, у крайній негативній формі, особливо в складних умовах, впливає не тільки на стан ЗС України, а й на національну безпеку держави: чим вище її рівень, тим

менше можливостей використання армії як ефективного інструменту вирішення зовнішньополітичних і внутрішніх проблем. Якщо брати в такому аспекті військові злочини, то їх суспільна небезпека пов'язана не тільки зі завданням вказаної вищі шкоди, а й із послабленням військової дисципліни як найважливішої складової бойової готовності військових частин і з'єднань. Більш детальна кримінально-правова характеристика таких злочинів буде надана в наступних розділах монографії.

Завершуючи цей підрозділ, потрібно сказати, що ефективна воєнна стратегія, яка буде враховувати сучасні складні соціальні процеси, повинна передбачати, особливо в напрямі безпеки й оборони України, функціональне та комплексне об'єднання військових формувань та правоохоронних органів, які здійснюють захист національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Також повинна враховуватися необхідність підвищення ефективності діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу, недержавних організацій та об'єднань, що беруть участь у забезпеченні громадської безпеки й охорони державного кордону, сприяють забезпеченню національної безпеки України.

Реалізація цього завдання має водночас забезпечити системне вдосконалення законодавства з питань національної безпеки; раціональне використання потенціальних можливостей суб'єктів, які забезпечують безпеку й оборону щодо захисту національних інтересів; узгодження концепцій (програм) реформування та розвитку структур, які забезпечують національну безпеку, як суб'єктів цілісної системи; ефективне керівництво державними органами безпеки й оборони в мирний час, у кризових ситуаціях та в особливий період; радикальне вдосконалення системи командування, управління, спеціальних телекомунікацій, інших інформаційних технологій і розвідки; створення системи стратегічного прогнозування та планування з метою забезпечення адекватного реагування на реальні та потенційні загрози національній безпеці; визначення комплексу політичних, воєнних, економічних, соціальних, інформаційних та інших заходів для запобігання виникненню воєнних конфліктів або їх нейтралізації; раціональний підхід до визначення обсягів фінансових і матеріально-технічних ресурсів, необхідних для утримання, підготовки та застосування (використання) суб'єктів цього напрямку; підвищення професійного рівня військовослужбовців, осіб рядового й начальницького складу; забезпечення професіоналізації сектору безпеки й оборони; створення єдиної системи підготовки патріотичних, висококваліфікованих кадрів для органів сектору безпеки й оборони; удосконалення системи демократичного цивільного контролю організацією національної безпеки в Україні; упровадження й розвиток системи військово-патріотичного виховання, запровадження програм початкової військової підготовки в загальноосвітній школі.

У цілому реалізації воєнної стратегії є одним із найважливіших напрямів діяльності держави. Її головною метою є забезпечення можливості необхідного реагування на загрози, які можуть виникнути в ХХІ столітті, за раціональних витрат на національну оборону. Для забезпечення цього є декілька основних

підходів. Перший підхід базується на концепції примату міжнародного права у військовій політиці держави й військових союзів. Україна безпосередньо підтримує необхідність запобігання будь-яким військовим конфліктам невійськовими заходами. Ще один підхід пов'язаний із використанням воєнної сили й вимагає створення та підтримки високого військового потенціалу. Усе це повинно відбуватися на основі правових, дипломатичних та інших невійськових засобів запобігання військовим конфліктам з одночасним утриманням силових військових структур, що володіють потенціалом оборонної достатності. Таким чином, воєнна стратегія повинна створювати й розвивати такий політичний, міжнародний і воєнний стан країни, який виключав би можливість для будь-якої держави або групи держав шляхом будь-яких видів впливу та дій послабити роль і значення України як суб'єкта міжнародних відносин.

Список використаних джерел:

1. Вовк О. Концепція національної безпеки України: теоретичний аспект / О. Вовк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридична науки». – 2011. – № 89. – С. 77–80.
2. Єрмоленко А. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі / А. Єрмоленко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2(17). – С. 54–66.
3. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання / [Я. Жаліло, К. Кононенко, В. Яблонський та ін.] ; за заг. ред. Я. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
4. Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки : Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2014. – 148 с.
5. Ваджра А. «Гибридная война» как провокатор «гибридного военного положения» / А. Ваджра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rian.com.ua/analytics/20150223/363886961.html>.
6. Стрельцов Є. Регулювання складних соціальних процесів у міжнародному та національному праві / Є. Стрельцов // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 249–255 ; Стрельцов Є. До питання про сутність міжнародних конфліктів / Є. Стрельцов // Вісник юридичного інституту Національного авіаційного університету. Серія «Повітряне і космічне право». – 2014. – № 4. – С. 70–78.
7. Сірий С. Сутність понять «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія / С. Сірий // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5. – С. 55–56.
8. Експертами Національної академії СБУ України у 2014 році розроблено комплексну методику оцінки загроз державі у внутрішньополітичній сфері [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/news_2014news_2014_01_01.html.
9. Сунгуровський М. Терміново необхідно розробляти нову модель безпеки держави / М. Сунгуровський // Тиждень. – 2014. – 25 вересня. – С. 3–5.

ВОЄННА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ІНСТИТУТУ

Богуцький П.П.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
заслужений юрист України*

Воєнна безпека держави належить до важливих напрямів державного будівництва та є питанням життєздатності не лише держави, а й суспільства. У своєму формуванні воєнна безпека залежить від багатьох соціально обумовлених факторів, серед яких важко виокремити головні, оскільки другорядність у забезпеченні воєнної безпеки є неприйнятною. Проте перш ніж перейти до змістовної частини воєнної безпеки, до складових, які безпосередньо її формують або здійснюють визначальний вплив на таке формування, важливо визначитися з інституціональною належністю воєнної безпеки. Інституціональна належність воєнної безпеки прямо залежить від реалізації функції захисту держави щодо виявлення, попередження й ліквідації загроз воєнного характеру. Необхідно виходити з того, що забезпечення воєнної безпеки формується навколо ефективного вирішення державою зовнішньої функції захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів. Ось чому інституціональність воєнної безпеки пов'язують із діяльністю визначених у державному механізмі відповідних інститутів, серед яких основним були й залишаються збройні сили держави. Проте структура ризиків воєнної безпеки, змістовність воєнної безпеки останнім часом набули суттєвих змін, а тому відбуваються відповідні зміни інституціональної характеристики воєнної безпеки, її інституціональність набуває нових ознак.

У розумінні воєнної безпеки ми не можемо відійти від нормативно-правового визначення цієї складної категорії навіть за умов застосування інтерпретацій, які виходять із доктринального сприйняття самого предмета дослідження. Поняття воєнної безпеки ми знаходимо у Воєнній доктрині України. У Воєнній доктрині України йдеться про військову безпеку, проте увага акцентується на факторах, обставинах, які стосуються безпосередньо військової складової діяльності держави. Тому відповідно до Воєнної доктрини України військова безпека держави визначається як стан захищеності національних інтересів, її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили. Поняття «воєнна безпека» та «військова безпека» є спорідненими, близькими за змістом. Проте етимологічні значення термінів «воєнний» і «військовий» не є тотожними в контексті розуміння належності до війська (військовий) та до особливої сфери суспільного життя, пов'язаної з воєнним устроєм суспільства (воєнний).

Змушені констатувати, що етимологічне правило не діє щодо тлумачення воєнної безпеки, і це стає винятком із загального правила.

Що відмічається в цьому випадку: суб'єктивна позиція або бажання дослідників, штучна наукова конструкція чи обґрунтована державно-правова (воєнно-правова) парадигма? Відповідь на таке проблемне питання має важливе не лише наукове, а й практичне значення. Його значимість посилюється в разі за умови необхідності визначення в Стратегії національної безпеки України воєнної складової як ключової. Варто відмітити, що невирішеності розбудови української держави багато в чому обумовлюються відсутністю чітких науково-практичних концептуальних позицій Стратегії національної безпеки України та її складової – воєнної стратегії. Відсутність чіткого розуміння шляхів вирішення воєнних питань державного будівництва віддаляє воєнний аспект від передових позицій захисту суспільства й держави, забезпечення національної безпеки, у якій воєнна безпека, на наше переконання, є центром усіх напрямів державної діяльності. Однак відмічена позиція притаманна науковому й практичному вирішенню зазначеного питання в розвинених державах світу, навіть за умов, що ці питання не набувають характеру відритих дискусій, громадського обговорення. Воєнна безпека як безпека життєдіяльності суспільства й окремого громадянина є виключно внутрішнім питанням кожної держави, що вирішується через реалізацію зовнішньої функції захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності державного кордону.

У сучасних умовах глобальних процесів розвитку інформаційного суспільства важко уявити питання, які є невідомими або ж закритими для громадянського сприйняття. Проте виявляється, що саме воєнна безпека займає той закритий (відносно закритий) простір, який не завжди стає досяжним для стороннього спостерігача та для критичного освоєння суспільною свідомістю. І навпаки, повна відкритість у вирішенні питань воєнної безпеки зводить нанівець смислове значення зусиль щодо організаційно-правових аспектів реалізації цієї галузі державної діяльності. Міжнародний контроль, внутрішній демократичний контроль за воєнною діяльністю є обов'язковими, саме в такий спосіб стає можливим убезпечення громадянина, суспільства й людства в цілому від воєнної агресії, від політико-правових наслідків непрогнозованого розвитку мілітаризованої складової державного механізму, особливо держав із непередбачуваною зовнішньою військовою політикою. Однак у цьому разі ми говоримо про глобальні, загальносвітові проблеми, які жодним чином не стосуються держав, що розбудовують власні державні структури, не претендують і не можуть претендувати на світове лідерство, пріоритетом яких є власна незалежність, відстоювати яку змушують зовнішньополітичні чинники. Сучасна Україна належить саме до таких держав, тому її воєнна безпека потребує особливої уваги в наукових, освітніх, правових, економічних, гуманітарних, соціальних воєнно-практичних програмах. Замовчування цього, ігнорування саме такого підходу до вирішення проблеми воєнної безпеки України в сучасних умовах варто розцінювати не лише як некомпетентність, а й як деструктивність української державної та правової доктрини.

Інституціональність воєнної безпеки України полягає в правовому визначенні тих державних інститутів, які безпосередньо здійснюють діяльність щодо захисту національних інтересів від воєнних загроз. Такими інститутами, безумовно, є Збройні Сили України (далі – ЗСУ), Національна гвардія України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального транспорту України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, спеціальні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України. Зазначені інститути державного механізму відповідно до вимог Конституції України та прийнятих для розвитку конституційних положень відповідних законів (наприклад, Закону України «Про оборону України», Закону України «Про Збройні Сили України», Закону України «Про Службу безпеки України», Закону України «Про національну гвардію України» тощо) у межах законодавчо визначеної компетенції реалізують повноваження щодо збройного захисту суспільства від посягань воєнного характеру. Проте основним інститутом держави, який виконує функцію захисту держави й суспільства від воєнної загрози, як відмічалось, є Збройні Сили України.

Застосування ЗСУ, інших легітимно існуючих у суспільстві та в державному механізмі військових формувань є обов'язковим чинником для забезпечення, підтримання основ воєнної безпеки. Саме ЗСУ та інші військові формування є тією воєнною силою, яка має виключну здатність до збройного захисту суспільних інтересів від зовнішнього та внутрішнього посягання на територіальну цілісність, суверенітет держави. У такому розумінні застосування термінів «воєнна», «військова» щодо безпеки має тотожний зміст і не є помилковим. Більше того, необхідно зробити акцент на тому, що воєнна безпека – це стан захищеності суспільства від загроз воєнного характеру, від зовнішньої агресії проти суверенітету держави або від внутрішнього збройного посягання незаконних військових формувань, терористичних угруповань на територіальну цілісність держави, на основі конституційного устрою.

Існує наукове визначення воєнної безпеки як динамічної системи управління військово-політичною обстановкою з метою досягнення життєво важливих національних інтересів і національної безпеки шляхом використання політичних, економічних, соціальних та власне військових ресурсів країни в локальному, регіональному й глобальному масштабі [1, с. 22]. Таке визначення військової безпеки ґрунтується на функціональних чинниках, проте є занадто загальним, таким, що втрачає воєнну сутність, яка полягає в створенні належних умов для ліквідації воєнних загроз для держави Збройними Силами України та утвореними відповідно до законодавства військовими формуваннями, правоохоронними органами спеціального призначення.

На наше переконання, важливою в розумінні проблеми забезпечення воєнної безпеки суспільства є певна структуризація, яка охоплює економічні, політичні, соціальні та безпосередньо військові чинники. Військова безпека утворює основний елемент воєнної безпеки, проте не розкриває всю складність цієї важливої для існування держави політико-правової парадигми. Умови воєнного захисту держави формуються в геополітичному, економічному,

технічному просторах суспільного життя. Проте слід акцентувати увагу, що головною залишається підготовка ЗСУ, інших військових формувань до виконання завдань щодо захисту держави від загроз воєнного характеру та захисту суверенітету, територіальної цілісності держави від загроз воєнного характеру з використанням воєнної сили. Воєнна безпека як стан захищеності суспільства й держави від загроз воєнного характеру характеризується можливістю, здатністю ЗСУ, інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань подолати воєнну загрозу із застосуванням воєнної сили.

ЗСУ та інші утворені відповідно до вимог чинного законодавства військові формування за своїм змістом є системною сукупністю військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями, є призначеними для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій. Таке визначення ґрунтується на положеннях Закону України «Про Збройні Сили України» й Закону України «Про оборону України» та засвідчує очевидну й необхідну вимогу – здатність військових формувань виконати завдання за призначенням щодо подолання загроз воєнного характеру в цілому та в конкретних випадках виникнення подібних загроз. За таких обставин потрібно розуміти, що воєнна безпека прямо залежить від рівня бойової готовності ЗСУ, інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань, що передбачає не лише високу технічну оснащеність, забезпечення військових частин і підрозділів сучасною зброєю, технікою, а й якісну підготовку особового складу, професіоналізм командування, дисципліну та правопорядок серед військовослужбовців. Воєнна безпека доповнює всі наведені положення такими соціально-економічними й політичними факторами, як мобілізаційна підготовка, мобілізаційна готовність економіки, людських ресурсів, готовність органів державної влади здійснювати певні конституційні функції в умовах підготовки та проведення воєнних дій.

Правовий зміст національної безпеки, коли воєнна безпека надає державній інституціональній формі всій діяльності, як раніше вказувалося, засвідчує належність системного комплексу правових норм існуючій конкретній національній правовій системі. Нескладно визначити, що право воєнної безпеки посідає особливе та певною мірою відокремлене місце серед інших правових утворень (правових спільностей), які формують національну безпеку суспільства. Такий висновок є зрозумілим, оскільки питання діяльності військових формувань, організації оборони й управління військами, їх підготовки, бойового застосування військ, виконання військового обов'язку мають виключну специфіку, яка унеможливорює загальні правила й підходи щодо їхнього правового оформлення, визначення правових заборон і дозволів, тобто щодо правового регулювання.

У міждисциплінарній характеристиці воєнної безпеки необхідно виокремлювати правоохоронні органи спеціального призначення, які утворені

та діють у державному механізмі відповідно до положень Конституції України й чинного законодавства.

До правоохоронних органів спеціального призначення відносять Службу безпеки України, Державну прикордонну службу України. Попри специфіку діяльності, визначену Законом України «Про Службу безпеки України» й Законом України «Про Державну прикордонну службу», концепція воєнної безпеки не може бути достатньо розкритою та не може відображати цілісно сутність цієї важливої суспільної діяльності без розуміння необхідності обов'язкового входження зазначених правоохоронних органів спеціального призначення до системи забезпечення воєнної безпеки.

Неможливо ігнорувати й не приділяти достатньої уваги такому елементу у формуванні воєнної безпеки, як розвідувальне забезпечення, система отримання, обробки, аналізу та впровадження у воєнну діяльність достовірної, своєчасної інформації про стан, динаміку воєнних загроз на всіх етапах, стадіях, рівнях існування таких загроз. Тому служби розвідки, система розвідки є складовою системи воєнної безпеки держави.

Привертає увагу той факт, що всі складові (компоненти) воєнної безпеки у формуванні єдиної системи об'єднує правовий режим військової служби, що відповідно до чинного законодавства передбачає проходження військової служби особами, які є активними, діяльними суб'єктами формування й підтримання воєнної безпеки та визначальними в реалізації її сутнісних характеристик. Щодо цього є декілька наукових і практичних позицій. Проте, на наше переконання, в умовах існування реальних загроз воєнній безпеці найбільш ефективним щодо участі громадян у ліквідації таких загроз є виключно правовий режим військової служби, який формує й визначає правовий статус відповідної категорії соціальних суб'єктів серед громадян держави – військовослужбовців.

Головною метою забезпечення воєнної безпеки України є усунення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України у воєнній сфері та утворення сприятливих умов для гарантованого захисту національних інтересів.

Зовнішні й внутрішні загрози національній безпеці України у воєнній сфері визначає Воєнна доктрина України. До зовнішніх загроз належать такі: недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки; можливість втягування України в протистояння інших держав чи в регіональні війни; воєнно-політична нестабільність і конфлікти в сусідніх державах, міжнародний тероризм; поширення незаконного обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, що призводить до порушення співвідношення сил, яке склалося; загрози воєнного характеру територіальній цілісності держави; можливість застосування воєнної сили й агресії сусідніх держав; незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України. Внутрішніми загрозами воєнного характеру вважаються такі: протиправна діяльність екстремістських, сепаратистських, радикальних релігійних організацій та створення терористичних організацій і не

передбачених законом воєнізованих або збройних формувань; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою й спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує послабленням їх боєздатності; повільне здійснення реформування Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу, недостатнє фінансове забезпечення виконання відповідних програм; накопичення у Збройних Силах України надлишкової кількості застарілої військової техніки й озброєння, вибухових речовин; незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених із військової служби, і членів їхніх сімей.

Воєнною доктриною України визначаються базові концепції, а також умови забезпечення воєнної безпеки України, серед яких назвемо зміцнення довіри між державами, послідовне зниження загрози використання воєнної сили, проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки; виконання міжнародних договорів України у сфері національної безпеки й оборони, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України; підтримання на належному рівні оборонної здатності держави, боєздатності ЗСУ, інших військових формувань; запобігання можливій збройній агресії через її стримування воєнними й невоєнними засобами та протидія такій агресії; запобігання соціально-політичним, міжнаціональним, міжконфесійним конфліктам усередині держави та їх своєчасне вирішення; готовність держави до захисту населення від наслідків застосування звичайної зброї та зброї масового ураження. Зі зміною Воєнної доктрини України можуть зазнати певних змін положення, що формують її змістовну частину, проте наведені основні характеристики залишаться актуальними для сучасного стану захищеності України від воєнних загроз.

Складові забезпечення воєнної безпеки є різними залежно від мирного часу або ж періодів воєнної загрози чи війни. Серед таких складових у мирний час варто відмітити прогнозування й оцінку загроз воєнній безпеці України; прискорення реформування Збройних Сил України, інших військових формувань; охорону державного кордону, повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України, її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі, боротьбу з організованими злочинними угрупованнями, у тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України; виконання міжнародних договорів України у воєнній сфері; розвиток воєнної науки, формування науково-технічної й технологічної бази для створення високоефективних засобів збройної боротьби; технічну та логістичну оснащеність ЗСУ, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення на рівні, що відповідає викликам та утворює необхідні умови для ліквідації воєнних загроз; упровадження системи демократичного цивільного контролю за ЗСУ, іншими утвореними відповідно до законодавства військовими формуваннями, правоохоронними органами спеціального призначення; забезпечення соціального й правового захисту

військовослужбовців і членів їхніх сімей, військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до військової служби в ЗСУ, інших військових формуваннях.

У загрозований період або на час війни складовими забезпечення воєнної безпеки є використання насамперед можливостей Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО, Європейського Союзу (далі – ЄС), інших структур колективної безпеки; проведення загальної або часткової мобілізації, повного або часткового стратегічного розгортання ЗСУ та інших військових формувань, приведення їх у готовність до виконання завдань, своєчасне введення воєнного стану в державі або в окремих її місцевостях; приведення в готовність підрозділів та органів управління територіальної оборони; посилення охорони й захист державного кордону України; локалізація збройного конфлікту та недопущення його переростання в локальну або регіональну війну; координація відповідно до законодавства діяльності та зосередження зусиль усіх органів державної влади, органів місцевої влади й місцевого самоврядування, громадян в інтересах ліквідації воєнного конфлікту та відсічі збройній агресії; переведення національної економіки, окремих її галузей, підприємств, у тому числі транспортних, і комунікацій на функціонування в умовах особливого періоду; відсіч збройній агресії, завдання ударів по найважливіших об'єктах і військах агресора з метою примушення його до відмови від подальшого ведення воєнних (бойових) дій на початковій стадії агресії та укладення миру на умовах, які відповідають національним інтересам України.

Необхідно зазначити, що правова невизначеність остаточно питань щодо належності України до військово-політичних блоків негативно позначається на якісних показниках реформування ЗСУ, їхньої структури та на термінах виконання програми реформування. У цьому разі йдеться насамперед про виконання конституційних положень про позаблоковий статус України (ст. ст. 17, 18 Конституції України), членство в Європейському Союзі та НАТО (ст. 8 Закону України «Про основи національної безпеки України»), що належить до питань політико-правового характеру. Проте практика, новітня історія державності України продемонстрували гостру необхідність забезпечення такого технічного рівня ЗСУ, високопрофесійної підготовки особового складу військовослужбовців, командного складу, високого рівня військової дисципліни й військового правопорядку, які повною мірою відповідають викликам сучасності щодо можливості реалізації програми забезпечення воєнної безпеки суспільства.

Аксіоматика державотворення полягає в тому, що проблема воєнної безпеки держави вирішується за рахунок власних державних, суспільних, національних ресурсів. З огляду на це організація Збройних Сил України, функціонування військових частин та установ, підготовка до військової служби громадян і виконання ними військового обов'язку стають елементами складної політико-правової системи забезпечення військової безпеки та потребують особливого підходу до їхнього правового вирішення, встановлення правового режиму. Воєнна безпека держави формує відповідний системний комплекс правових норм із визначенням особливостей їхнього правового застосування.

Тому ми усвідомлюємо необхідність розуміння права воєнної безпеки в системі українського права.

Право воєнної безпеки належить до компонентів комплексної галузі військового права, тому важливою виявляється його якісна характеристика, взаємозв'язок з іншими компонентами військового права, інституціональна й функціональна особливості.

Вирішенню питання щодо місця права воєнної безпеки, його структурної оформленості в системі права та в системі комплексної галузі військового права зокрема потрібно приділити особливу увагу. Насамперед слід зауважити, що компонентами галузі права є такі системні утворення, як підгалузі, інститути (міжгалузеві інститути), субінститути. Маємо виходити із запропонованої Ю.М. Оборотовим наукової позиції, яку ми повністю поділяємо, що для інституту права (правового інституту) характерною є однорідність фактичного змісту, юридична єдність норм і законодавча відокремленість у межах певної галузі, а також у міжгалузевому просторі. Цілком прийнятним буде такий підхід щодо визначення підгалузі права з тією різницею, що підгалузь формують певні інститути права таким чином, що утворені правові комплекси не можуть носити міжгалузевий характер, оскільки підгалузь є чітко визначеним компонентом тієї чи іншої галузі права. Підгалузь права – це цілісна система правових норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин, зберігають характеристики основної галузі та є наділеними специфічними властивостями, що за відповідних умов можуть дати поштовх до перетворення їх ще на одну галузь права. Така системна цілісність є проблемною для характеристики права воєнної безпеки. Проте необхідно звернути увагу на таку важливу обставину: систему правової матерії формує, конкретизуючи правові системні комплекси від галузі до норми права, правовий режим, який знаходиться в основі поділу права на відповідні компоненти. Цей складний процес здійснюється за функціональними ознаками та демонструє інституційність права воєнної безпеки. Незважаючи на те, що в межах галузі військового права формується й існує юридичний режим, який визначає статус суб'єктів військово-правових відносин, встановлює законні способи реалізації прав і виконання юридичних обов'язків громадянами, військовослужбовцями, органами військового управління, а також державно-правові засоби, спрямовані на неухильну реалізацію правових норм у конкретних військово-публічних відносинах, свої особливості, крім цих загальних ознак, має право воєнної безпеки. Галузь військового права містить повний набір юридичних засобів, націлених на забезпечення ефективної дії як галузі в цілому, так і кожного її компонента, у тому числі права воєнної безпеки як комплексного міжгалузевого інституту права. Отже, право воєнної безпеки зосереджує головні ознаки загального для військового права правового режиму, водночас виявляючи особливості, які дозволяють виокремити цей міжгалузевий інститут у системі права.

Варто відмітити, що право воєнної безпеки, його змістовні утворення, інститути та інші складові в системі правового забезпечення воєнної стратегії, воєнної організації держави мають особливе значення, проте є найменш опрацьованими в загальнотеоретичній і прикладній юриспруденції.

У наукових розробках проведено дослідження проблем визначення складу воєнної організації держави, планування її розвитку, окреслення функцій, до яких належать такі: стримування й відсіч збройної агресії проти України; боротьба з тероризмом і протидія незаконним збройним формуванням на території України; надання військової допомоги іншим державам та участь у міжнародних миротворчих операціях; надання допомоги цивільному населенню, органам влади під час ліквідації надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру.

Слід мати на увазі, що право воєнної безпеки має витoki в конституційних положеннях щодо оборони держави, з огляду на концептуальні засади національної безпеки воно може розглядатися як міжгалузевий інститут, а окремі нормативні утворення в його системі можуть мати не лише військово-правові, а й міжгалузеві характеристики. Структуру права воєнної безпеки утворюють системні групи норм військового права, що здійснюють регулювання мобілізаційної підготовки й мобілізації, бойової підготовки, бойового чергування й несення спеціальних служб, територіальної оборони, бойового застосування військ (право війни, військово-оперативне право). Проте така структура права воєнної безпеки, або ж інституційна характеристика, є дещо спрощеною з огляду на його призначення (функціональність). Право воєнної безпеки є наскрізним міжгалузевим комплексним інститутом військового права. Будь-який інститут військового права у своєму функціонуванні слугує досягненню загальної мети – захисту держави, суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів, водночас забезпечуючи вирішення більш конкретних завдань на шляху досягнення цієї загальної мети. Так, безпосередньою метою правового регулювання інститутів права військової служби є забезпечення проходження військової служби. Однак чи наважиться хто заперечити той очевидний факт, що військова служба відіграє значну роль у вирішенні питань військової безпеки. Це, до речі, стосується й інших інститутів військового права. Проте в цій спільності мети правового регулювання ми знаходимо відмінності щодо конкретизації як безпосередньо мети, так і предмета правового регулювання, а їх єдність щодо забезпечення воєнної безпеки свідчить про взаємодію, взаємну залежність у досягненні спільної, або ж загальної, мети – воєнної безпеки суспільства. Інші інститути військового права є такими, що вчиняють логістичний вплив на право воєнної безпеки, формуючись навколо цього інституту права як допоміжні системні утворення з ознаками субінститутів або інші правові утворення з ознаками міжгалузевих інститутів.

Отже, право воєнної безпеки як міжгалузевий інститут військового права є системним комплексом правових норм, які встановлюють правила й порядок формування, організації та взаємодії компонентів військової безпеки, застосування ЗСУ, інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань та у визначених випадках – правоохоронних органів спеціального призначення для захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів держави від загроз воєнного характеру.

Вирішення комплексу питань відмобілізування сил і ресурсів держави є складовою забезпечення воєнної безпеки, а отже, національної безпеки. Однак лише врегулювання порядку дій щодо здійснення мобілізації відповідних військових спеціалістів та їхня безпосередня участь у цьому складному воєнно-соціальному процесі можуть реально вплинути на ефективне вирішення державних мобілізаційних завдань. Правовий інститут мобілізації й мобілізаційної підготовки, акумулюючи у своєму змісті відповідні правові норми, справляє організаційно-правовий вплив на всі механізми, задіяні в зазначених процесах мобілізації, а також на відносини публічного характеру, які при цьому виникають. Визначальною нормативною складовою інституту мобілізації й мобілізаційної підготовки в складі права воєнної безпеки є Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Чимало спеціально-юридичних питань виникає під час бойового застосування військ. Право війни, або ж військово-оперативне право, ґрунтуючись на вимогах міжнародного гуманітарного права, містить особливі норми підготовки й проведення бойових операцій, у тому числі щодо використання бойової техніки та особового складу військовослужбовців. Не є випадковою наукова позиція, що ґрунтується, зокрема, на досвіді проведення бойових операцій збройними силами інших держав з обов'язковим залученням юридичних служб до розробки, проведення таких операцій, а також виокремлення оперативного права, що має регламентувати правове забезпечення військ (сил) в умовах збройного протистояння як підгалузю військового права. На наше переконання, достатні підстави для визначення права війни (військово-оперативного права) як підгалузю військового права є відсутніми. Більш ґрунтовною є думка щодо визначення вказаного системного правового комплексу міжгалузевим інститутом, у якому зосереджуються норми міжнародного права (міжнародного гуманітарного права) та права війни (військово-оперативного права).

Варто окремо зупинитися на характеристиці права війни, норми якого забезпечують правове регулювання діяльності військових формувань, військовослужбовців під час збройного конфлікту (локальної, регіональної війни).

Ф.Ф. Мартенс у теорії міжнародного права розрізняв військове поняття війни та власне правове, із приводу чого зазначав, що з точки зору міжнародного права війна розглядається як озброєна самопомога, до якої держави звертаються після використання всіх інших мирних і фактичних засобів урегулювання сутичок, а військове сприйняття війни ґрунтується на її розумінні як протистояння між державами, політичного знаряддя, засобу досягнення поставленої державою мети. Узагальнене визначення війни, яке було б прийнятним для військових і юристів, стверджує, що війна розглядається як озброєна боротьба між незалежними державами для охорони належних їм прав та інтересів [2, с. 326–327]. Слід погодитися з науковою позицією щодо того, що право війни в об'єктивному розумінні – це сукупність юридичних норм, законів і звичаїв, які визначають дії держав та їхніх збройних сил під час війни.

Дії держави як суб'єкта міжнародного права під час війни регулюються виключно нормами міжнародного публічного права. Водночас діяльність збройних сил держав-учасниць війни охоплюється правовим регулюванням військового права з використанням норм міжнародного гуманітарного права, яке фактично стає складовою внутрішньодержавного публічного (військового) права. За таких обставин сукупність правових норм, які здійснюють регулювання діяльності збройних сил держави під час війни, утворює відокремлене системне утворення з ознаками інституту військового права. Таким інституційним утворенням (інститутом права) у межах права воєнної безпеки постає інститут права війни (військово-оперативне право). Міжгалузеві ознаки цього правового утворення є очевидними.

Правовий режим права воєнної безпеки є спеціальним та забезпечує регулювання суспільних відносин, які виникають, діють у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних також зі станом відкритої боротьби між державами із застосуванням різних видів озброєння. Водночас межі такої боротьби, застосування сили, озброєння визначаються нормами права, які набувають ознак імперативних приписів, заборони, обмежень, маючи за мету збереження життя мирного населення, осіб, які не належать до воюючих сторін та не входять до складу збройних сил, охорону навколишнього середовища, цінностей цивілізаційного характеру.

Зазначені обмеження не можуть не впливати на організацію й проведення бойових операцій, застосування зброї, бойової техніки. Військово-оперативне право здійснює регулятивний вплив на формування та видання військових наказів на проведення бойових операцій під час воєнних дій, стає основою для оцінки відповідності військових наказів і їх виконання вимогам імплементованих у внутрішнє законодавство міжнародних норм, які містяться в міжнародних конвенціях.

Іншою, однак не менш характерною, є ситуація щодо вирішення правових питань бойової підготовки військовослужбовців у складі підрозділів і військових частин із застосуванням військової техніки, озброєння, використанням літальних апаратів, ракетних комплексів тощо. Порухення експлуатації військової техніки та використання зброї в мирний час призводять до надзвичайних подій із трагічними наслідками. У цьому разі йдеться про використання людиною об'єктів із підвищеною небезпекою, що вимагає жорсткого дотримання правил такої експлуатації, проведення правової експертизи щодо можливості взагалі застосовувати під час навчань відповідну військову техніку, озброєння й чітке унормування дій щодо застосування техніки, зброї, використання бойових припасів, вибухових речовин тощо.

Право воєнної безпеки, маючи у своїй структурі системний комплекс норм права бойової підготовки військ, права війни (військово-оперативного права), завдяки залученню механізмів правового регулювання, дії нормативно-ціннісної системи унеможливорює довільне поводження з елементами підвищеної небезпеки, якими є військова техніка, озброєння, з одночасним вирішенням питань зміцнення бойової готовності військових частин із метою забезпечення військової безпеки держави. Нормативну складову зазначеного

інституту військового права, окрім Закону України «Про Збройні Сили України» й Закону України «Про оборону України», утворюють численні нормативно-правові акти відомчого характеру, у тому числі бойові статuti військ, посібники та настанови з підготовки військових підрозділів тощо.

Важливим інституційним утворенням у системі права воєнної безпеки є сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо організації та здійснення бойового чергування Збройних Сил України. Відповідно до ст. 332 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України бойове чергування – це виконання бойового завдання. Бойове чергування здійснюється підрозділами всіх видів військ. Тому правове регулювання бойового чергування забезпечують військово-правові норми, зосереджені не лише в Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, а й у відомчих нормативно-правових актах, у наказах і директивах міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, командувачів видів військ. Нормативно-правові акти з питань бойового чергування мають обмежений доступ через зосередження таємної інформації. Особливу увагу в правовому регулюванні бойового чергування приділяють військовим частинам Повітряних Сил та Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Зазначене не є випадковим, оскільки стан охорони повітряного простору держави й морських кордонів безпосередньо впливає на стан захищеності держави, а отже, на рівень воєнної безпеки суспільства.

Неможливо погодитися з висловленою в юридичній науці думкою щодо того, що національна безпека та, відповідно, воєнна безпека мають виключно адміністративно-правову природу, а тому всі аспекти цього складного феномена зосереджуються в адміністративній сфері правового регулювання [3, с. 120–121]. За таких умов «розмивається» предмет правового регулювання, безпідставно об'єднуються різні сфери соціальної діяльності, що унеможливує наукову ідентифікацію правового режиму. У такий спосіб неможливо конкретизувати як механізми забезпечення національної безпеки, так і галузеву належність правового регулювання відносин цієї сфери, які, безперечно, є предметом публічного права та ґрунтуються на конституційних началах державного устрою. Натомість військове право за рахунок власного правового режиму здійснює правове регулювання публічних відносин щодо воєнної безпеки для забезпечення захисту суспільства, держави від зовнішніх загроз суверенітету й цілісності держави, що є однією зі складових національної безпеки. Не випадковим є закріплення у Воєнній доктрині України серед основних принципів забезпечення воєнної безпеки принципу верховенства права. Ось чому зрозумілою є актуалізація доктринального освоєння військового права з метою його визнання як одного з важливих компонентів впливу на стан забезпечення воєнної безпеки.

Заснована на готовності ЗСУ та інших утворених відповідно до законодавства військових формувань до збройної відсічі воєнна безпека вимагає належної згуртованості військових підрозділів, високого рівня військової дисципліни та військового правопорядку.

Військовий правопорядок щодо своїх якісних ознак у системі правопорядку України започатковує вищий ступінь виконання правових приписів, що є однією з його визначальних сутнісних характеристик. Правопорушення у воєнній сфері не лише є порушеннями норм права, утворюючи дефекти правореалізації, що належить до загальносоціальних негативних наслідків, а й утворюють суттєві прогалини на шляху досягнення стану захищеності держави, суверенітету, територіальної цілісності. Військовий правопорядок є складовою в забезпеченні воєнної безпеки суспільства.

Іншою особливістю військового правопорядку є апіорне унеможливлення зловживання військовим правом, оскільки сфера військово-правового регулювання є тією частиною публічного устрою суспільства, яка зосереджує виключно силові механізми, закладені в основу воєнної організації держави. Ось чому важливим питанням є вирішення проблеми щодо здійснення ефективного контролю й нагляду за дотриманням законів у воєнній сфері суспільства. Останнім часом національно-безпекова доктрина пропонує виділяти сектор безпеки та оборони як спеціальну галузь суспільної діяльності, поєднавши в такий спосіб воєнні, економічні, соціальні й гуманітарні питання забезпечення воєнної безпеки. З доктринальних позицій заперечень щодо обговорення та дослідження сектора безпеки й оборони як концепції, що має науковий потенціал, не може бути. Проте такий широкий та узагальнений підхід до вирішення проблеми забезпечення воєнної безпеки неможливо визнати ефективним. Специфіка воєнної безпеки суспільства, її інституціональна й функціональна особливості вимагають дійсно узагальненого, проте винятково спеціального підходу до вирішення зазначеної проблеми у визначених межах воєнної організації держави. Воєнна організація, безумовно, належить до державного сектора, точніше – до державної галузі безпеки й оборони.

Воєнна організація держави з її інституціональними компонентами та особливими характеристиками засновується на підтриманні високого рівня військового правопорядку. Військовий правопорядок виокремлюється в системі національного правопорядку завдяки суб'єктній складовій. Суб'єктами військового права, які діють у національній правовій системі, є певна, визначена в чинному законодавстві категорія громадян: військовослужбовці, військовозобов'язані, резервісти. Тому військовий правопорядок, маючи загальносоціальні ознаки, ґрунтується на виконанні правових приписів спеціальними суб'єктами права та залежить у своєму формуванні від активності саме цих спеціально визначених законодавством суб'єктів.

Військовий правопорядок через особливості нормативних ознак військового права можна визначити як статутний порядок з огляду на ту обставину, що основні питання щодо поведінки військовослужбовців викладено у військових статутах, насамперед Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України.

Привертає увагу полісуб'єктний та особливий склад органів, які діють у сфері забезпечення військового правопорядку. Такими органами (суб'єктами військового правопорядку) є як командування військових формувань, так і

спеціально уповноважені органи: підрозділи Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, військової контррозвідки Служби безпеки України.

Повноваження щодо забезпечення дотримання законів суб'єктами військового правопорядку, відповідно до Закону України «Про прокуратуру», покладаються на органи військової прокуратури.

Проблемним нині є здійснення правосуддя щодо розгляду кримінальних проваджень у разі вчинення правопорушень з ознаками злочинів суб'єктами, які мають відношення до воєнної організації держави. Насамперед це стосується військовослужбовців.

Зазначена проблема має декілька рівнів, проте основа її вирішення – спеціалізація судового розгляду кримінальних проваджень військовими судами за прикладом багатьох держав, які відповідально й ефективно вирішують питання забезпечення воєнної безпеки.

Маємо консолідувати позиції щодо того, що висока дисципліна військовослужбовців, військовий правопорядок забезпечуються поряд з іншими законодавчо визначеними важелями також кримінально-правовими заходами. У кримінальному законодавстві чітко визначено перелік військових кримінальних правопорушень, безпосередніми об'єктами посягання яких є встановлений порядок проходження військової служби, відносини підлеглості, статутні відносини між військовослужбовцями за умов відсутності підлеглості, військове майно, встановлені статутами й порадами правила несення служби тощо. Публічні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням військових кримінальних правопорушень, та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності набувають ознак військово-кримінальних відносин, які стають предметом правового регулювання військово-кримінального права.

Очевидним є те, що військово-кримінальне право правовими засобами забезпечує військовий правопорядок та зрештою формує спеціальні правові механізми для забезпечення й підтримання воєнної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Горбунов Е.А. Самоорганизация систем и прогнозирование военно-политических и социальных аспектов / Е.А. Горбунов. – К. : Ника-Центр, 2005. – 320 с.
2. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 т. / Ф.Ф. Мартенс ; под ред. В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008– . – Т. 1. – 2008. – 368 с.
3. Ліпкан В.А. Адміністративно-правова природа національної безпеки / В.А. Ліпкан // Право України. – 2007. – № 3. – С. 119–122.

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ВОЄННОЇ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ВОЄННОЇ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ В НАПРЯМІ СТВОРЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ БОРОТЬБИ З ВІЙСЬКОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ

Григоренко Є.І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

юридичного факультету

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Анотація

У статті аналізуються основні фактори, що впливають на стан злочинності у військових формуваннях. Приділено увагу проблемам виявлення та фіксації військових та загально-кримінальних злочинів, що вчиняються у військах. Аналізується сучасний стан функціонування військових правоохоронних органів у напрямі боротьби зі злочинністю. Наведено конкретні пропозиції щодо вдосконалення процесу забезпечення законності та правопорядку в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Визначено проблеми реформування воєнної правоохоронної сфери в напрямі створення ефективної системи боротьби з військовими злочинами. Проаналізовано відповідну нормативно-правову базу, яка спрямована на протидію військовим злочинам. Визначено основні конституційно-правові принципи, дотримання яких створює належні умови для проходження військової служби громадянами.

Вступ

Збройні Сили України та інші військові формування в житті суспільства та держави відіграють суттєву роль, у тому числі й в аспекті реалізації прав і свобод людини та громадянина. Ідеться про те, що ці складові компоненти державного механізму є місцем служби багатьох громадян нашої держави, з ними пов'язано виникнення великої кількості різноманітних правовідносин різної спрямованості. Крім того, їх діяльність може суттєвим чином зачіпати інтереси та права й свободи тих осіб, які жодного стосунку до силових структур не мають. Це пов'язано з різними аспектами їхньої діяльності, особливо в умовах різних кризових ситуацій. У зв'язку із цим актуального значення в контексті державної оборонної політики та політики національної безпеки набуває питання забезпечення законності у всіх структурних підрозділах Збройних Сил України та інших військових формувань, попередження вчинення військових та загально кримінальних злочинів.

Питання полягає в тому, що проходження військової служби є дуже складним процесом, який передбачає здійснення сукупності різноманітних дій та створення відповідних умов для цього. Це знаходить свій прояв у підтриманні у військових підрозділах порядку та військової дисципліни, належного морально-психологічного стану військовослужбовців, у проведенні навчань та постійному підвищенні бойової майстерності й професіоналізму, забезпеченні безпеки, у тому числі збереженні та зміцненні здоров'я особового складу, попередженні злочинності та у вжитті інших важливих заходів із боку як держави, командування, так і окремих військовослужбовців.

Разом із тим не всі заходи проводяться належним чином та досягають позитивного результату, що негативно впливає на процес проходження військової служби та на виконання тих завдань, які перед нею стоять. Серед найбільш негативних обставин можна назвати нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями, приниження їхньої гідності, використання їх не за призначенням, а також недостатнє фінансування воєнної організації, що негативно позначається як на забезпеченні соціального захисту та реалізації прав і свобод військовослужбовців, так і на проведенні бойових навчань та підвищенні їх професійної майстерності й деяких інших заходах.

§ 1. Фактори, що зумовлюють виникнення злочинності у військових формуваннях

Одним із найнебезпечніших явищ, яке суттєвим чином впливає на забезпечення боєздатності та спроможності виконувати завдання, покладені на ті чи інші військові підрозділи, слід визнати нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями та інші протиправні діяння, що принижують честь і гідність таких осіб, а також посягають на порядок підлеглих та на дотримання військової етики й ввічливості. Ці явища призводять до того, що у військовослужбовців втрачається мотивація до належного проходження військової служби та якісного виконання своїх обов'язків, що, звичайно, впливає на підрозділ, де вони проходять військову службу. Це підриває дисципліну, бойовий дух та здатність виконувати всім підрозділом поставлені завдання. У зв'язку із цим він випадає із системи військових формувань, на які покладаються обов'язки щодо забезпечення національної безпеки України. М.І. Карпенко зазначає, що порушення статутних правил взаємовідносин розділяють воїнський колектив, підривають єдність і згуртованість, ведуть до формування конфліктуючих мікрогруп, що ускладнює управління. У багатьох випадках вони ведуть до порушення розпорядку дня, до невиконання завдань і зриву інших заходів. Якщо потерпілий виконує службові обов'язки, застосування до нього насильства може призвести й до інших небезпечних наслідків [1, с. 64].

О.С. Ткачук у свою чергу вказує на те, що суспільна небезпека таких протиправних діянь полягає також у тому, що вони підривають військову дисципліну, принцип одноособового керівництва, посягають на особу командира, начальника, перешкоджаючи тим самим їхній діяльності щодо

керівництва підлеглими та негативно впливаючи на стан боєготовності й боєздатності частин та підрозділів [2, с. 9].

Крім цього, знуцання над конкретним військовослужбовцем, постійне приниження його людської гідності, систематичне завдання побоїв, вчинення іншого насильства призводить до деморалізації особистості, впливає не тільки на подальше проходження ним військової служби, а й на його життя після звільнення з неї, перенесення та застосування таких «методів виховання» на інших осіб.

М.І. Карпенко зазначає, що велика кількість молодих людей, які пройшли «школу» нестатутних відносин, повернувшись із строкової військової служби в цивільне життя з криміналізованою чи віктимізованою свідомістю або вже зі стійкими кримінальними навичками нестатутного спілкування, формують суттєвий криміногенний пласт соціальних відносин, привносячи елементи «організованого насильства» у свої сім'ї й оточення, виховуючи своїх дітей з урахуванням наявного не зовсім позитивного досвіду [1, с. 64].

Члени Харківської обласної спілки солдатських матерів переконані, що «молоді чоловіки, які пройшли армію, впевнені, що таке становище, коли спочатку тебе принижують і навіть б'ють, а потім це дозволено й тобі, є нормальним. Вони приносять цю впевненість також у своє подальше цивільне життя – на роботу, у стосунки з друзями, у сім'ю» [3, с. 16].

Усе це можна розглядати як додаткові загрози національній безпеці України, які пов'язані з неналежною організацією проходження військової служби. Крім цього, такий стан справ призводить до деформації правосвідомості, зневіри в праві, правопорядку та законності, а в підсумку це підриває авторитет військових формувань та держави в цілому, знижує повагу до неї. У зв'язку із цим не досягається мета, з якою призивався громадянин, а саме підготовка його до захисту Вітчизни (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [4]).

Отже, нестатутні відносини негативним чином впливають на мотивацію військовослужбовців, істотно знижують здатність військових підрозділів та військових частин до виконання покладених на них функцій. Крім цього, згідно з даними кримінологів ці злочини постійно змінюються та набувають більш цинічного характеру, що призводить до збільшення небойових втрат особового складу [5, с. 266].

Також небезпечність проявів нестатутних взаємовідносин у військових колективах та систематичного приниження людської гідності військовослужбовців значно підсилюється з огляду на те, що саме ці особи під час проходження військової служби постійно піддаються небезпеці, у тому числі й для власного життя та здоров'я, оскільки сама природа проходження військової служби це передбачає.

А.Д. Шерстньов аналізує безпеку військової служби як важливу соціальну проблему та доходить висновку, що такий вид служби апіорі не може бути безпечним. У зв'язку із цим учений перераховує небезпечні фактори для проходження військової служби, які він поділяє на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів він відносить такі:

– постійне виконання бойових завдань (джерело небезпеки – противник, його озброєння, військова техніка, інші засоби, що застосовуються проти військовослужбовців та які можуть спричинити шкоду);

– життєдіяльність військовослужбовця в неналежному середовищі (джерело небезпеки – шкідливі для життя та здоров'я фізико-географічні, кліматичні, економічні, санітарно-епідеміологічні, соціально-психологічні та інші умови);

– виконання обов'язків військової служби в деформованому соціальному середовищі (джерело небезпеки – різні злочинні елементи, негативні морально-психологічні впливи).

Зовнішня загроза безпеці доповнюється внутрішньою, що зумовлено впливом відповідних факторів:

– слабка підготовленість до виконання обов'язків військової служби (джерело небезпеки – недостатній соціальний, практичний досвід унаслідок відсутності знань, умінь та навичок діяльності в екстремальних умовах);

– недостатня фізична готовність до безпечної діяльності в процесі військової служби (джерело небезпеки – низька якість здоров'я, наявність захворювань, які знижують можливості перенесення навантажень, що збільшують ризик травматизму та загиблі);

– низька професійна, психологічна готовність (джерело небезпеки – нестійкість психічних станів, процесів та якостей унаслідок віку, неправильних психічних установок);

– недостатність позитивної мотивації на забезпечення особистої та групової безпеки (джерело небезпеки – неправильне уявлення про цінності життя та здоров'я в юнацькому віці, недостатнє виховання в періоді життя, що передуює військовій службі) [6, с. 23–24].

Отже, серед наведених факторів можна виділити ті, що передбачаються та постають із природи проходження військової служби, і ті, що невластиві нормальному проходженню такої служби.

У зв'язку із цим із боку держави мають бути створені всі умови для того, щоб решта видів небезпек щодо військовослужбовців, що не пов'язані з проходженням військової служби, були усунуті, а права й свободи належно гарантовані. М.І. Панов та В.П. Тихий зазначають: «Людина перебуває в безпеці, коли її права й свободи захищені. Інакше кажучи, саме права й свободи людини та їх гарантії забезпечують її безпеку. Адже вони притаманні її природі, без них вона не може існувати як людська істота» [7, с. 112].

Проте в умовах постійних ризиків, пов'язаних із проходженням військової служби, якщо стосовно певного військовослужбовця ще й будуть вчинятися протиправні діяння, які створюють для нього додаткову небезпеку, то він не буде думати про виконання своїх функціональних обов'язків, а буде робити лише все для того, щоб захистити своє життя й здоров'я.

В.М. Борисенко, досліджуючи місце й роль військових судів у забезпеченні національної безпеки, доходить висновку, що Воєнна організація держави може успішно діяти та виконувати завдання щодо забезпечення

національної безпеки, які на неї покладені, лише тоді, коли у військових частинах, установах та організаціях підтримується заснований на законах суворий статутний порядок, коли особистість, права та свободи військовослужбовців захищені правовими засобами [8, с. 103].

Отже, військові та загально кримінальні злочини, що вчинюються в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, суттєвим чином погіршують здатність останніх забезпечувати національну безпеку України. М.І. Карпенко правильно вказує на те, що злочинність у Збройних Силах України та інших військових формуваннях є дуже небезпечним, дестабілізуючим фактором, який негативно впливає не тільки на них, а й на державу в цілому, а стан справ у Збройних Силах України та інших військових формуваннях вважають за один із індикаторів, базуючись на якому, можна визначити стан національної безпеки й оборони України [1, с. 6].

Проте проблема з нестатутними взаємовідносинами є набагато складнішою та небезпечнішою, оскільки більшість таких діянь командуванням відповідних підрозділів приховується. Саме тому багато хто з військовослужбовців, які принижували гідність інших, вчиняли щодо них неправомірні дії, не притягувалися до відповідальності. А безкарність у свою чергу створює підґрунтя для вчинення нових насильницьких злочинів.

І.І. Мащенко, аналізуючи особливості правових цінностей сучасної української армії, зазначає, що статутні відносини є не тільки військовою, а й моральною категорією. Соціальна загроза нестатутних відносин полягає в спотворенні уявлень про справжні порядки в армії, підриві авторитету командирів, серйозних моральних порушеннях у військовослужбовців тощо. Усі ці факти негативно впливають на авторитет армії, збільшують соціальну напругу навколо неї, зумовлюють небажання служити в лавах Збройних Сил України, зменшують престиж військової служби [9, с. 92].

Крім цього, виникненню таких злочинів сприяє також те, що військовослужбовці строкової служби доволі часто залучаються до різних господарських робіт. Під час їх виконання військовослужбовці знаходяться, як правило, поза межами підрозділів, контроль із боку командування за ними послаблений або взагалі відсутній. Також це виступає, на думку О.С. Ткачука, підґрунтям для виникнення мотиву вчинення насильницьких протиправних дій, наприклад не виконувати такі роботи, оскільки вони є важкими й неprestижними, а примусити інших молодих солдат їх виконувати замість себе під погрозою застосування насильства [2, с. 18].

Ці та деякі інші явища прямо принижують людську гідність військовослужбовців, не сприяють належному ставленню до проходження військової служби, викликають соціальну напругу у військовому середовищі й відразу до військової служби, огиду, образу, озлобленість, зневіру в справедливості і, як наслідок, небажання служити. Такий психологічний фон перетворює службу в пекельну муку, сприяє виникненню різних психологічних розладів у військовослужбовців та призводить до інших негативних наслідків.

На підставі аналізу таких явищ можна зробити висновок про те, що дуже багато порушень прав військовослужбовців строкової служби пов'язано не

лише з недостатнім фінансуванням Збройних Сил України та інших військових формувань, а й із безвідповідальним ставленням значної кількості командного складу до виконання своїх функціональних обов'язків, а також відсутністю усвідомлення того, що кожний військовослужбовець, як і будь-яка людина, має розглядатися як найвища соціальна цінність.

Такими фундаментальними конституційними принципами, як рівноправність, повага до гідності людини та деякі інші, досить часто нехтують в умовах проходження військової служби. Саме вони повинні бути не тільки проголошені в законодавстві та на конституційному рівні, а й стати керівною засадою в діяльності як вищих посадових осіб Воєнної організації держави, так і кожного військовослужбовця. Ці принципи мають бути втілені у свідомості всіх, хто проходить військову службу або збирається почати її проходження в будь-яких військових формуваннях. Адже проблема полягає в тому, що принципи правового статусу людини доволі часто нехтуються як під час прийняття на військову службу, так і під час її проходження.

У процесі їх реалізації в практичній площині виникає сукупність проблем, що базуються на їх незнанні або хибному уявленні про них. Так, під час проходження строкової військової служби принцип рівноправності нехтується у зв'язку з тим, що протягом тривалого часу формувалася практика його невиконання, яка полягала в наданні абсолютно незаконних привілеїв військовослужбовцям залежно від часу проходження військової служби, національності військовослужбовця та інших «критеріїв». Будь-які привілеї такого гатунку не передбачені законодавством, проте зумовлюються практикою та санкціонуються сержантами та старшинами, прапорщиками та навіть офіцерами з метою в такий спосіб, на їхню думку, самоусунувшись від виконання своїх обов'язків, навести порядок та підтримувати видимість правопорядку та дисципліни, забезпечити виховання та навчання молодого поповнення.

Проте така практика призводить до зворотних наслідків, що проявляються в знеціненні прав людини, дискредитації військової служби, деформації правосвідомості військовослужбовців, підриві боєздатності військових підрозділів та у виникненні інших негативних наслідків. Таке порушення принципу рівноправності призводить також до того, що військовослужбовці, яким надані такі незаконні привілеї, користуються ними постійно. Це у свою чергу зумовлює те, що в їхній свідомості формується стійке переконання про їх уявну перевагу над іншими військовослужбовцями. Демонстрація такої переваги може призвести до застосування різного фізичного та психічного насильства, приниження честі й гідності інших військовослужбовців, а також до посягання на їхнє життя та здоров'я. З іншого боку, це призводить до розладу здоров'я військовослужбовців (у тому числі психічного), розладу сну, виникнення фобій тощо.

Таке насильство може бути застосовано навіть за дрібні порушення з боку молодих солдат. Представники правозахисних організацій зазначають: «Іноді дрібниці на кшталт пришивання комірців чи погано прибране ліжко стають значними проблемами й приводом до принижень, а подекуди й відвертих

знущань, що може значно знизити самооцінку юнака й призвести до непередбачуваних наслідків» [3]. Ці побоювання є абсолютно обґрунтованими, оскільки така ситуація є доволі розповсюдженою на практиці.

Так, військовослужбовці, які прослужили більше та на яких командуванням було покладено обов'язок виховувати молоде поповнення, бажаючи продемонструвати свою уявну перевагу над такими військовослужбовцями, наказують їм виконувати певну роботу, що може як передбачатися проходженням військової служби, так і ні. Проте навіть за незначні недоліки в її виконанні вони спочатку починають пред'являти до молодих солдат словесні претензії, а також, порушуючи встановлений ст. ст. 11, 16, 49–50 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України [10] та ст. 4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України [11] порядок взаємовідносин між військовослужбовцями, застосовують, як правило, фізичне насильство. Унаслідок застосування такого насильства можуть настати різні наслідки, у тому числі й тяжкі тілесні ушкодження та навіть смерть військовослужбовця. Інколи приниження, знущання, побиття, переслідування призводять навіть до суїциду.

Такий стан справ зумовлює виникнення інших негативних наслідків, що вже порушують конституційні права та свободи інших людей, які не проходять військову службу. Наприклад, недбале ставлення до виконання своїх службових обов'язків та непрофесіоналізм громадян, які проходять військову службу, доволі часто, на жаль, призводять до порушення конституційних прав і свобод людей та навіть до їх загибелі.

§ 2. Проблеми виявлення військових злочинів

На сьогодні очевидними є «гуманізація» всіх конституційно-правових явищ і процесів, застосування «людського виміру» як головного критерію оцінювання ефективності державного механізму та інститутів громадянського суспільства [12, с. 105]. У зв'язку із цим такий критерій свідчить про неефективність функціонування Воєнної організації держави, неналежно створені умови для проходження військової служби, недостатньо розвинені традиції контролю громадськості над процесами, що відбуваються «за стінами казарм», та про багато інших актуальних проблем у цій царині.

Проте щодо цього, на жаль, посадові особи різних рівнів не визнають своїх помилок та не роблять належних висновків, а правоохоронні органи знаходять лише крайніх, притягуючи їх до юридичної відповідальності. Причому рівень латентності таких злочинів та порушень доволі високий, і тому до дисциплінарної та кримінальної відповідальності притягуються далеко не всі, хто вчинив насилля чи інші злочини в підрозділах та частинах Воєнної організації держави. О.Ю. Рибаків стосовно таких ситуацій пише, що сьогодні цілком очевидні не лише диспропорція, дисбаланс між реальним усвідомленням необхідності прав і розумінням відповідальності держави за факти їх порушення. Іншими словами, ідеться про популістське ставлення до прав особистості [13, с. 10].

Система виявлення та фіксації таких злочинів призводить до того, що Збройні Сили України та інші війська, у яких громадяни проходять військову службу, стають закритою зоною від суспільства; що там відбувається, майже нікому не відомо. Грубі порушення прав осіб, що проходять військову службу, відкрите знущання над ними, зневажливе ставлення до їхньої гідності та багато інших негативних фактів залишаються за стінами казарм. Військове командування при цьому керується принципом, що «сміття з хати виносити не варто», який, на їх думку, може дати результат у вигляді позитивного іміджу армії та не допустить падіння престижу військової служби.

Проте в цьому випадку варто пам'ятати, що в разі реалізації цього уявного «принципу» може статися так, що спільний армійській дім буде просто завалений брудом та сміттям і не зможе довгий час обілити свою репутацію. Крім цього, підвищення престижу військової служби не можна досягти таким шляхом. Навпаки, він якраз може тільки призвести до зворотного результату, що мав місце в багатьох країнах із недемократичним політичним режимом. Як указує М.І. Карпенко, приховування реального стану справ створює ілюзію благополуччя, що не дає змоги вживати своєчасні адекватні заходи для підтримання статутного порядку [1, с. 56].

Отже, подоланню такої ситуації не сприяє сама система виявлення та фіксації найнебезпечніших правопорушень – військових та деяких загальнокримінальних злочинів, що вчинюються у військах та суттєво впливають на рівень гарантованості конституційних прав і свобод осіб, що проходять військову службу. Ця система була створена за радянських часів і зазнавала змін дуже повільно. Ідеться про систему органів дізнання, на які дуже довгий час у незалежній Україні покладалося вжиття невідкладних заходів із метою виявлення ознак злочинів і осіб, що їх учинили. Мається на увазі вжиття першочергових заходів указаними органами, які повинні швидко та ефективно реагувати на події, що виникають. Для цього вони повинні мати безпосередній зв'язок із місцем події та з особами, що можуть вчинити злочини.

У зв'язку із цим саме командир військової частини провадив дізнання щодо злочинів, які були вчинені підлеглими йому військовослужбовцями. Крім цього, необхідно розуміти, що на командира військової частини Статутами Збройних Сил України покладено багато інших важливих завдань, серед яких і проведення дізнання. Зазначені посадові особи зобов'язані насамперед керувати та забезпечувати порядок у ввірених ним сферах. Водночас вони зобов'язані забезпечувати дисципліну та правопорядок, попереджувати злочинну діяльність. Саме тому закон покладав на них проведення дізнання.

Так, серед значного переліку обов'язків командира полку (корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону), передбачених ст. 67 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України [10], у ч. 16 до 2012 р. було зазначено, що командир зобов'язаний керувати правовим вихованням військовослужбовців полку, у разі вчинення військовослужбовцем злочину – порушувати кримінальну справу й провадити дізнання.

При цьому виникали перешкоди для належного виявлення та розслідування злочинів, що вчинені в тій або іншій військовій частині. Вони

полягали в тому, що командирові як органу дізнання було не вигідно виявляти злочини у ввіреній йому частині, оскільки це погіршувало її якісні показники, за які він теж відповідав. Так, ч. ч. 16 та 17 ст. 67 зазначеного Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України покладали також на нього обов'язок керувати правовим вихованням військовослужбовців, вживати заходи для запобігання злочинам та іншим правопорушенням. У разі виявлення ним злочину старші командири (начальники) відразу ж ставили питання про неналежне виконання зазначених обов'язків.

У зв'язку із цим командири частин доволі часто замовчували та приховували злочини, що були вчинені, як від громадськості, так і від інших державних органів, у тому числі від органів прокуратури. Необхідно розуміти, що в таких випадках вони самі вчиняли злочин, передбачений ст. 426 Кримінального кодексу України [14], яка встановлювала кримінальну відповідальність за умисне неприпинення злочину, що вчинюється підлеглим, або nepopушення військовою службовою особою, яка є органом дізнання, кримінальної справи щодо підлеглого, який вчинив злочин, а також інше умисне невиконання військовою службовою особою дій, які вона за своїми службовими обов'язками повинна була виконати, якщо це заподіяло істотну шкоду.

Проте, незважаючи на можливість бути притягненими до кримінальної відповідальності, командири військових частин вчиняли указані діяння. Як зазначає М.І. Карпенко, доказом зазначеного є також результати дослідження В.В. Бондарєва, який зазначає, що 13% є в середньому тією частиною серед усього масиву злочинних проявів порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями Збройних Сил України, яка офіційно засуджується, а тому щонайменше 80% – це той масив таких правопорушень злочинного характеру, які не отримують належного реагування у вигляді притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [1, с. 56]. Як указує А.С. Лукаш, не всі кримінально карні порушення відображено в офіційній статистиці (вони лишаються латентними). А дані, які вдається отримати для аналізу, за словами І.М. Даньшина, мають достатньо уривчастий характер і частіше стосуються рівня судимості, а не рівня злочинності [5, с. 264].

Проте за даними кримінологів навіть рівень судимості за вчинення військових службових злочинів залишається небезпечно високим, а у відносних показниках він зростає [5, с. 266]. Вчинення таких діянь суттєво підриває боєздатність військ, а також значно знижує авторитет та довіру до військової служби як в очах суспільства, так і самих військовослужбовців, не сприяє належному проходженню такої служби.

Наприклад, такі злочини, як порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, які проявилися в завданні побоїв, іншому насильстві, що заподіяло легкі тілесні ушкодження та мало характер знущання або глузу над військовослужбовцем, а також деякі інші злочини доволі часто командирами частин приховуються.

Крім цього, останніми приховуються й більш тяжкі злочини, які пов'язані, наприклад, зі спричиненням потерпілому середніх або тяжких тілесних

ушкоджень. Для цього командуванням уживаються безпрецедентні заходи, пов'язані з їх приховуванням та замовчуванням. Так, практиці відомі випадки, коли командування терміново відправляло таких потерпілих військовослужбовців у позачергову відпустку та влаштовувало їх у приватну цивільну лікарню, попередньо домовившись про це із самим потерпілим, його батьками та іншими особами, у тому числі домовившись про нерозголошення цієї інформації.

Таке ставлення до виконання своїх обов'язків із боку вказаних військових посадових осіб не сприяє забезпеченню законності й правопорядку, породжує в осіб, що проходять військову службу, впевненість у відсутності належного контролю з боку командування частини, відчуття вседозволеності та створює передумови для вчинення нових злочинів і нехтування конституційними правами та свободами. Усе це негативно впливає на процес проходження військової служби, її престиж, поповнення лав Воєнної організації новими професійними кадрами.

Питання набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що саме виявлення злочинів є найважливішим елементом у процесі боротьби зі злочинністю у військах. Якщо орган дізнання виявив злочин, належним чином його зафіксував, ця справа буде відповідним чином розслідуватися, її передадуть до суду, то про цей злочин неодмінно стане відомо громадськості, оскільки судовий процес є гласним та відкритим. Кримінологи серед спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання вчинення військових злочинів, особливу увагу приділяють наданню максимального розголосу фактів учинення резонансних злочинів та заходів, ужитих під час їх розслідуванні й для усунення їх причин та умов [5, с. 270].

Однак якщо на практиці орган дізнання замість виявлення злочину приховає його, то справа не буде передана до суду, злочинці не будуть покарані, громадськості не буде про це відомо, попередження вчинення нових злочинів не відбудеться. Як слушно зазначає А.С. Лукаш, реальної офіційної статистики «дідовщини» не існує, а латинізація нерідко призводить до поглиблення традицій неповаги до прав та свобод іншої людини, вкорінюється у свідомості особи, яка перебуває на військовій службі, може стати в подальшому криміногенним фактором [5, с. 266].

На жаль, така практика існує, незважаючи на певні спроби виправити ситуацію, що склалася. Наприклад, на це було спрямовано створення спеціального правоохоронного формування в складі Збройних Сил України, а саме Військової служби правопорядку, призначеного забезпечувати правопорядок і військову дисципліну серед військовослужбовців, запобігати злочинам, іншим порушенням, їх припиняти й виконувати інші важливі завдання. Крім того, держава робила спроби реформування системи органів та посадових осіб, на які покладалося забезпечення законності та правопорядку у вказаній сфері. Зокрема, у 2012 р. було проведено реформування органів військової прокуратури в спеціалізовані прокуратури, а в подальшому планувалася їх повна ліквідація. Також у кінці 2012 р. набув чинності принципово новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який не

оминув увагою й питання військової сфери, у зв'язку із чим відбувається напрацювання практики його застосування.

Насамперед варто почати з того, що в 2013 р. закінчився процес реорганізації військових прокуратур на прокуратури, які повинні здійснювати нагляд за дотриманням законів у воєнній сфері. Цей процес розпочався в серпні 2012 р. Із цього моменту слідчі та прокурори перестали бути військовослужбовцями, а отримали статус «класичних» прокурорських працівників. Він є продовженням ліквідації військових судів та покликаний, з одного боку, демілітаризувати правоохоронний сегмент Збройних Сил України та інших військових формувань, а з іншого – його найголовнішим завданням повинно бути створення відповідних умов щодо більшої незалежності вказаних структур. Лейтмотивом влади щодо реформування цього сектору, безперечно, є економія коштів на отримання цих органів влади, а також деякі інші причини. Щодо доцільності цього процесу, то існують діаметрально протилежні погляди.

Водночас слід зазначити, що слідчі та прокурори, які перебувають на військовій службі, повинні краще орієнтуватися в складному та розгалуженому військовому законодавстві, знати особливості та специфіку проходження військової служби, ті чи інші армійські традиції (у тому числі й негативні). Це також пов'язано з тим, що вони мають дві освіти: військову та юридичну, що дозволяє більш глибоко розуміти проблеми забезпечення законності у військових структурах. Крім того, досвід багатьох держав, у тому числі розвинених та демократичних, свідчить про те, що в них функціонують і військові прокуратури, і військові суди. Безперечно, усі ці аргументи є слушними.

Військовослужбовці, яких перевіряють прокурорські працівники, які є теж особами, що перебувають на військовій службі, мають краще сприйняття. Водночас сприйняття не є головним для проведення якісної перевірки. Крім того, практиці відомі зворотні ситуації несприйняття прокурорського працівника та створення для нього штучних перепон з огляду на те, що його військове звання було значно нижчим, ніж військове звання особи, яку він перевіряв. У зв'язку із цим позбавлення прокурорських працівників військових звань у деяких аспектах роботи негативним чином не може відбитися на об'єктивності їхньої роботи, а навпаки, може дещо її підсилити.

У зв'язку з тим, що було оголошено мобілізацію в Україні, а Збройні Сили України та інші військові формування стали задіяними в бойових діях, було ухвалено рішення щодо повернення раніше реорганізованих військових прокуратур. При цьому відбувається призив на військову службу працівників прокуратур, які здійснювали нагляд за дотриманням законодавства у воєнній сфері. Зараз на законодавчому рівні (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур» від 14 серпня 2014 р.) визначено, що систему органів прокуратури становлять Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, районні в містах, а також військові прокуратури. У разі необхідності Генеральний прокурор України може створювати спеціалізовані

прокуратури на правах обласних, міських, районних та міжрайонних прокуратур. До військових прокуратур належать Головна військова прокуратура (на правах структурного підрозділу Генеральної прокуратури України), військові прокуратури регіонів (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів та інші військові прокуратури, прирівняні до прокуратур міст і районів. Чинним законодавством передбачено, що якщо внаслідок виключних обставин на певних адміністративно-територіальних одиницях не діють органи прокуратури України, які мають здійснювати там нагляд, за рішенням Генерального прокурора України виконання їхніх функцій може покладатися на військові прокуратури. Сьогодні утворення, реорганізація та ліквідація військових прокуратур, визначення їхнього статусу, компетенції, структури й штатів здійснюється Генеральним прокурором України.

Майже через місяць після запровадження не зовсім забутого інституту військових прокуратур Указом Президента України затверджується Перелік посад військових прокурорів і слідчих військових прокуратур та граничних військових звань за цими посадами від 22 вересня 2014 р. Таким чином Президентом України затверджено 12 посад у Головній військовій прокуратурі, 13 посад у військовій прокуратурі регіону та 14 посад у військовій прокуратурі гарнізону.

У межах реформування системи забезпечення законності та правопорядку в Збройних Силах України та інших військових формуваннях не можна оминати увагою й новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який змінив деякі питання у військовій сфері. До позитивних здобутків можна віднести те, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» було внесено зміни до абз. 17 ст. 67 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, відповідно до яких командира полку було позбавлено права в разі вчинення військовослужбовцем злочину порушувати кримінальну справу й провадити дізнання, а натомість він зобов'язаний у разі вчинення військовослужбовцем кримінального правопорушення письмово повідомити про це орган досудового слідства.

Так само було змінено ч. 4 ст. 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, відповідно до якої командир уже не може «вжити заходів у встановленому Кримінально-процесуальному кодексі України порядку», а може лише письмово повідомити орган досудового розслідування в тому разі, якщо під час службового розслідування буде з'ясовано, що правопорушення військовослужбовця містить ознаки кримінального правопорушення.

Водночас конструкція цих норм залишилась старою: командир несе відповідальність за правове виховання полку, за рівень військової дисципліни, у зв'язку із чим повідомляти про вчинене кримінальне правопорушення орган досудового слідства йому просто не вигідно. Безперечно, як і було раніше, за вказані діяння передбачена кримінальна відповідальність. Єдина різниця полягає в тому, що відповідно до ч. 3 ст. 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України в редакції закону від 13 квітня 2012 р. командири несуть відповідальність, відповідно до закону, за неповідомлення про виявлення ознак

кримінального правопорушення. З огляду на це практика щодо приховування деяких злочинів може залишитися.

Новим Кримінальним процесуальним кодексом України, а також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» не тільки командирів було позбавлено статусу органів дізнання, а й Військову службу правопорядку в Збройних Силах України. Зокрема, у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» було виключено абз. 5, у якому було встановлено, що до основних завдань Служби правопорядку віднесено провадження у встановленому законом порядку дізнання в справах про злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил України та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків або розташування військової частини. Крім того, цей орган позбавлений також повноважень щодо розкриття злочинів та інших правопорушень у Збройних Силах України.

Серед новел кримінального процесуального законодавства, що може вплинути на військову сферу, слід зазначити про нові правила підслідності, встановлені ст. 216. Проте відповідно до п. 1 Перехідних положень Кримінального процесуального кодексу України до дня введення в дію положень ч. 1 (у частині положень щодо повноважень здійснення досудового розслідування злочинів, передбачених ст. ст. 402–421, 423–435 Кримінального кодексу України) та ч. 4 ст. 216 цього кодексу повноваження щодо досудового розслідування передбачених ними кримінальних правопорушень здійснюють слідчі органів прокуратури, які користуються повноваженнями слідчих, визначених зазначеним кодексом.

Після введення в дію положень ч. 1 (у частині положень щодо повноважень здійснення досудового розслідування злочинів, передбачених ст. ст. 402–421, 423–435 Кримінального кодексу України) та ч. 4 ст. 216 цього кодексу матеріали кримінальних проваджень, досудове розслідування яких здійснюється органами прокуратури, передаються слідчими органів прокуратури відповідним органам досудового розслідування з урахуванням підслідності, визначеної цим кодексом. Відповідно, ідеться про те, що досудове розслідування в майбутньому будуть здійснювати виключно слідчі органів внутрішніх справ та слідчі органів державного бюро розслідувань. При цьому переважна більшість злочинів у цій сфері буде здійснюватися органами внутрішніх справ, що не може не викликати сумнів у доцільності надання вказаним органам таких повноважень.

Слід звернути увагу й на змінену систему запобіжних заходів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 176 Кримінального процесуального кодексу України запобіжними заходами є такі: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою. Як видно, серед вичерпного переліку запобіжних заходів відсутній такий запобіжний захід, як нагляд командування військової частини. Він встановлювався на підставі ст. 163 вже не чинного Кримінально-процесуального кодексу й полягав у вжитті

заходів, передбачених Статутами Збройних Сил України, щоб забезпечити належну поведінку та явку підозрюваного або обвинуваченого за викликом особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора, суду. Командування військової частини повідомляється про суть справи, у якій обрано цей запобіжний захід. Про встановлення нагляду командування військової частини в письмовій формі повідомляє орган, що обрав цей запобіжний захід.

Як видно, у цій статті жодним чином не вказано на основні цілі, які стоять перед запобіжними заходами (запобігти перешкоджанню встановлення істини в справі, продовженню злочинної діяльності). У зв'язку із цим можна констатувати, що нагляд командування як запобіжний захід не завжди був ефективним. Практиці відомі випадки, коли командування, будучи зацікавленим у справі, дозволяло військовослужбовцю порушувати процесуальний режим цього запобіжного заходу, у зв'язку із чим нівелювалася мета його застосування. Зокрема, обвинувачений військовослужбовець знаходився не у військовій частині, а поза її межами разом із своїм захисником робили спроби зустрітися з потерпілими (цивільними особами) та незаконно вплинути на них. Подібні випадки непоодинокі.

Аналіз багатьох норм Кримінального процесуального кодексу України дозволяє дійти висновку, що його зміни у військових питаннях полягають в усуненні специфіки правового регулювання таких питань. Цей кодекс не враховує ту специфіку, на яку було звернуто увагу його попередником. Проте, підводячи підсумок, слід зазначити, що наразі відбувається реформа кримінальної процесуальної сфери, де розглядаються також і військові питання. Проте у зв'язку з тим, що має місце застаріле військове законодавство, деякі новели не дадуть істотного результату.

Тому слід переглянути відповідне військове законодавство, зокрема Статут внутрішньої служби та Дисциплінарний статут Збройних Сил України з метою забезпечення командирами виконання обов'язку щодо повідомлення про вчинення військовослужбовцями кримінальних правопорушень, а також упередження приховання вказаних протиправних діянь. Це можна зробити шляхом запровадження правових норм, які не допускали б покарання командира за факт вчиненого та виявленого у ввіреному йому підрозділі кримінального правопорушення, крім випадків, коли вказане правопорушення безпосередньо пов'язане з його бездіяльністю.

Список використаних джерел:

1. Карпенко М.І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : [монографія] / М.І. Карпенко ; за ред. В.К. Матвійчука. – К. : КНТ, 2006. – 232 с.
2. Ткачук О.С. Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців : [монографія] / О.С. Ткачук. – К. : КНТ, 2007. – 240 с.
3. Крюкова М.А. Моніторинг порушення прав військовослужбовців строкової служби / М.А. Крюкова. – Х. : Фоліо, 2004. – 220 с.

4. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2233-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 386.
5. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : [підручник] / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.] ; за ред. В.В. Голіної. – 2-ге вид. (перероб. і доп). – Х. : Право, 2009. – 370 с.
6. Шерстнев А.Д. Безопасность военной службы как социальная проблема / А.Д. Шерстнев // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 22–25.
7. Панов М.І. Право людини на безпеку / М.І. Панов, В.П. Тихий // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. : у 2 ч. / за ред. М.І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000– . – Ч. 2. – 2000. – С. 110–117.
8. Борисенко В.М. Конституционно-правовое регулирование статуса и деятельности военных судов в интересах обеспечения национальной безопасности Российской Федерации / В.М. Борисенко. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. – 520 с.
9. Мащенко І.І. Особливості правових цінностей сучасної української армії / І.І. Мащенко // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : збірник наукових статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х. : Право, 2001. – С. 90–95.
10. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 23–24. – Ст. 194.
11. Дисциплінарний Статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
12. Серьогін В.О. До нової парадигми конституційно-правової науки / В.О. Серьогін // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : матеріали виступів учасників круглого столу / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 100–107.
13. Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности / О.Ю. Рыбаков. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 320 с.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1991 РР.)

Шершенькова В.А.,
*асистент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Анотація

У статті детально проаналізовано закони й підзаконні нормативно-правові акти про військові злочини в різні історичні періоди в радянській Україні. Проведено порівняльний аналіз загальносоюзного законодавства про військові злочини та законодавства радянської України. З'ясовано окремі фактори, об'єктивні історичні процеси та явища, що впливали на розвиток цього законодавства. Здійснено порівняльну характеристику поняття «військові злочини». Розкрито системи військових злочинів у радянській Україні. Проведено порівняльну характеристику системи покарань за військові злочини, а також визначено причини, суть і наслідки цих змін. Досліджено практику застосування законодавства про військові злочини в радянській Україні, у результаті чого було встановлено, що на практиці часто застосовувався принцип доцільності покарання.

Вступ

Багаторічний досвід і збройний конфлікт на Сході України довели, що сучасна Українська держава не може існувати без сильної боєздатної армії. Організація оборони держави у свою чергу вимагає належного правового забезпечення. Згідно зі ст. 17 Конституції України, Законом України «Про Збройні Сили України», Законом України «Про оборону України» та Законом України «Про основи національної безпеки» воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів, протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру. 13 березня 2014 р. було прийнято Закон України «Про Національну гвардію України», за яким Національна гвардія України взаємодіє зі Збройними Силами України шляхом ведення воєнних (бойових) дій та виконання завдань територіальної оборони.

Реалізацію завдань воєнної організації України гарантує режим законності у військовій сфері, складовою якого є юридична відповідальність за військові злочини. Згідно зі статистичними даними органів прокуратури в період проведення антитерористичної операції на Сході України різко зросла кількість злочинів у Збройних Силах України (далі – ЗСУ). Кримінальні провадження щодо військовослужбовців порушено за різними статтями: непокора, дезертирство, самовільне залишення військової частини або місця служби, ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом. Однак засоби попереджувально-репресивного характеру для військовослужбовців, які ухиляються від військової служби або дезертирують із лав ЗСУ, не стали абсолютно ефективними. Відтак вважаємо за доцільне

звернутися до історичного досвіду протидії злочинності у військовій сфері, набутого в часи радянської державності, оскільки Україна в складі СРСР практично весь цей період своєї історії брала участь у воєнних діях. Урахування історичного досвіду є умовою розвитку не лише окресленої сфери регулювання суспільних відносин, а й історико-правової науки загалом.

1. Законодавство про військові злочини в радянській Україні з 1919 р. по 1953 р.

Значну роль у розвитку законодавства про військові злочини в період громадянської війни відіграло Положення про революційні військові трибунали, затверджене Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом (далі – ВЦВК) 20 листопада 1919 р., яким було визначено детальний перелік видів злочинів, що могли вчинятися військовослужбовцями [14, с. 450–451]. Однак чіткого поняття «військовий злочин» цей документ не містив, натомість особлива увага приділялася питанням збереження військової таємниці.

Відповідно до Положення про революційні військові трибунали до військових злочинів належали такі: невиконання бойового наказу та протидія їх виконанню іншими особами, частинами й загонами; перехід на бік ворога та добровільна здача в полон; самовільне залишення поля битви; порушення правил вартової служби в районі бойових дій; злісне дезертирство із частин, штабів, управлінь, установ; умисне знищення або пошкодження спеціальних військових споруд; розкрадання, умисне пошкодження й знищення предметів озброєння, обмундирування та інших видів військового майна; недбале зберігання предметів на складах та різні азартні ігри в районі бойових дій.

Згідно з Декретом Ради Робітничо-Селянської оборони РСФФР «Про заходи боротьби з дезертирством» від 3 березня 1919 р. [5] місцеві військові комісаріати, міліція, волосні й сільські виконавчі комітети та домові комітети були зобов'язані впроваджувати в життя всі декрети й постанови, що стосувалися боротьби з дезертирством. За переховування дезертирів посадові особи несли кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі строком до 5 років з обов'язковими примусовими роботами або без них. Кримінальній відповідальності підлягали посадові особи, які неналежно виконували заходи щодо боротьби з дезертирством. За це їх звільняли з посади або призначали їм покарання у вигляді позбавлення волі строком до 3 років. Цивільні особи (співучасники), які переховували дезертирів, також підлягали кримінальному покаранню у вигляді позбавлення волі строком до 5 років.

Серед інших кримінальних покарань за дезертирство застосовувалися конфіскація майна (повна або часткова), позбавлення земельної ділянки (всієї ділянки або її частини, на певний строк або безстроково). Це право надавалося Революційним трибуналам, а там, де вони були відсутні, – Губернським комісіям із боротьби з дезертирством. Члени родини дезертирів, які їх приховували, виконували роботи в господарствах червоноармійців; якщо ж вони відмовлялися виконувати ці роботи, їх арештовували та передавали справи на розгляд суду, також на них накладалися штрафи. Якщо місцеве населення переховувало дезертирів, то Губернські комісії з боротьби з

дезертирством мали право накладати штрафи на цілі волості, села за круговою порукою всього населення або призначати для них примусові громадські роботи [17].

20 листопада 1919 р. декретом ВЦВК було затверджено Положення про революційні військові трибунали [22], відповідно якого до військових злочинів належали невиконання бойового наказу, перехід на бік ворога, самовільне залишення поля бою, порушення правил караульної служби в районі бойових дій армії, дезертирство. Цим положенням також передбачалася кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження спеціальних військових споруд, викрадення, умисне пошкодження й знищення предметів озброєння, обмундирування, спорядження та інших видів військового майна, а також марнотратство цих предметів, необережне зберігання цих предметів на складах.

Варто зазначити, що на безпосередній розвиток законодавства про військові злочини в УСРР суттєво впливало нове радянське кримінальне законодавство – Керівні начала з кримінального права РСФРР, видані 12 грудня 1919 р. та офіційно введені в дію на території УСРР 4 серпня 1920 р. [26]. Цей документ визначив основні принципи радянського кримінального права, які лягли в основу перших кримінальних кодексів радянських республік, у тому числі й УСРР.

Однак, незважаючи на те, що владою більшовиків було прийнято багато декретів і постанов, спрямованих на боротьбу з дезертирством, цей злочин залишався найбільш поширеним.

Перехід до нової економічної політики викликав нагальну потребу в перегляді правової системи радянської України. У період нової економічної політики було продовжено кодифікаційні роботи, під час яких планувалося привести радянську правову систему до деяких стандартів європейської правової системи, оскільки здійснення нової економічної політики розпочалося напередодні Генуезької конференції. Це давало можливість радянським республікам, у тому числі УСРР, вступити до світового співтовариства. У зв'язку із цими й іншими обставинами за короткий період (з 1922 р. по 1927 р.) було прийнято кодекси з основних галузей права УСРР (цивільного, сімейного, земельного, трудового, адміністративного, кримінального, процесуального), а також проведено реформування радянської судової системи.

Збір та узагальнення законодавчих актів, які необхідно було впорядкувати в межах запланованої кодифікації, розпочато вже в березні 1920 р., а самі кодифікаційні роботи – наприкінці 1921 р. Упродовж 1921 р. при кодифікаційному відділі НКЮ УСРР працювала комісія з розробки Кримінального кодексу (далі – КК) УСРР [269, с. 66]. З метою встановлення єдиного кримінального законодавства на території соціалістичних республік за основу було взято КК РСФРР.

У травні 1922 р. в РСФРР було прийнято перший КК, а його положення про військові злочини були «віддзеркалені» в кримінальних кодексах інших республік, зокрема КК УСРР, який набрав чинності 15 вересня 1922 р. [25].

У Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. вперше в історії радянського кримінального права було визначено поняття «військові злочини», з'ясовано їх

відмінність від загальнокримінальних злочинів. Військові злочини було виділено в розділі VII (ст. ст. 200–214) КК УСРР 1922 р., що містив 15 норм, які ще не отримали назв.

У ст. 200 КК УСРР 1922 р. було сформульовано загальне поняття військових злочинів: «Злочини проти військових службовців Червоної Армії та Червоної фльоти, скеровані проти встановленого законом порядку несення військової служби та виконання озброєними силами Республіки свого призначення, які при цьому через свій характер і значення не можуть бути скоєні громадянами, що не несуть військової або морської служби» [25]. До суб'єктів військових злочинів КК УСРР було віднесено військовослужбовців Червоної Армії та флоту.

У Кримінальному кодексі УСРР містилися такі групи військових злочинів: 1) проти порядку підлеглості (ст. ст. 201–203); 2) проти порядку проходження військової служби (ст. ст. 204–206); 3) проти порядку користування військовим майном та його зберігання (ст. 207); 4) проти правил вартової служби (ст. 208); 5) військові службові злочини (ст. 209); 6) проти порядку несення служби на полі бою та в районі воєнних дій (ст. ст. 210–214).

За військові злочини КК УСРР 1922 р. передбачав застосування таких видів основних покарань, як розстріл, позбавлення волі із суворою ізоляцією або без неї (від 6 місяців до 10 років), правила дисциплінарного статуту (за пом'якшуючих обставин). Серед додаткових покарань виділялася конфіскація майна (часткова або повна).

У зв'язку із централізацією та для забезпечення єдиної кримінальної політики щодо військових злочинів СРСР було прийнято також Постанову ЦВК «Положення про військові злочини» від 31 жовтня 1924 р. Положення про військові злочини 1924 р. було доповнено новими складами військових злочинів: ст. 18 «Протизаконне насилля над цивільним населенням, вчинене у воєнний час або в бойовій обстановці», ст. 19 «Протизаконне використання начальником свого підлеглого для обслуговування особистих потреб начальника або його сімейства» тощо [21].

27 липня 1927 р. було прийнято Положення про військові злочини, яке скасувало Положення про військові злочини 1924 р. з усіма внесеними до нього змінами й доповненнями. Норми Положення про військові злочини 1927 р., як і попередні нормативно-правові акти, не мали назв, унаслідок чого на практиці виникало багато непорозумінь. Цей документ містив поняття військових злочинів і перелік окремих складів військових злочинів. До нього входила 31 стаття (у попередньому було 19). Так, за новим Положенням про військові злочини під військовими злочинами визнавалися спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби злочини, вчинені військовослужбовцями та військовозобов'язаними запасу Робітничо-Селянської Червоної Армії під час знаходження в її рядах, а також громадяни, які входять до особливих, створених у воєнний час, команд для обслуговування тилу та фронту.

Військовими злочинами визнавалися також спрямовані проти встановленого порядку несення служби злочини строювого складу особливих

збройних взводів (резервів) Народного комісаріату шляхів сполучення й особистого складу воєнізованої охорони підприємств і споруд, які мали особливе державне значення. Відповідно до Положення про військові злочини 1927 р. співучасники також притягувалися до кримінальної відповідальності.

До Положення про військові злочини 1927 р. було включено ст. 4 (опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків), ст. 6 (порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості), ст. 11 (невиконання наказу), ст. 16 (порушення статутних правил внутрішньої служби), ст. 18 (перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень), ст. 23 (залишення гинучого військового корабля), ст. 25 (розголошення відомостей військового характеру, які становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості), ст. 29 (погане поводження з військовополоненими), ст. ст. 30 та 31 (незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та зловживання ними).

Поняття військового злочину за новим КК УСРР 1927 р. було дещо розширено й уточнено. Основною метою ст. 1 КК УСРР 1927 р. було визначення суб'єкта та об'єкта військового злочину. Так, до суб'єктів військових злочинів належали військовослужбовці військової служби, військовозобов'язані запасу, особи, зараховані в тилове ополчення, які у військовий час знаходяться в командах обслуговування, а також співробітники стройового складу особливих збройних загонів (резервів) «НКПС» на час виконання ними своїх службових обов'язків. Об'єктивною стороною військового злочину могли бути діяння або бездіяльність, спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби [34, с. 12–13].

Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. містив низку норм, що закріплювали нові склади військових злочинів, які не були відомі КК УСРР 1922 р., а саме: образа насильницькими діями військовослужбовцем свого начальника (ст. 206-4 КК УСРР 1927 р.); протизаконне відчуження військовослужбовцем військового майна (ст. 206-10 КК УСРР 1927 р.); зловживання військовослужбовцем владою або службовим становищем (ст. 206-12 КК УСРР 1927 р.); здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 206-13 КК УСРР 1927 р.). Види покарань за військові злочини майже не зазнали змін, проте слід додати, що ст. 28 КК УСРР 1927 р. передбачала, що примусові роботи без позбавлення волі щодо військовослужбовців призначалися у вигляді утримання в штрафних військових частинах [13].

Сталінська доктрина про роль партії як керівного ядра всіх державних і громадських організацій закріплювалася на конституційному рівні. Тоді ж в СРСР почала складатися адміністративно-командна система. В умовах тоталітарної держави масові репресії стали постійним явищем, яке потребувало внесення змін до кримінального й кримінально-процесуального законодавства, що й дало можливість закріпити такий режим [33, с. 150].

24 квітня 1929 р. постановою ЦВК й РНК СРСР було внесено зміни до ст. ст. 7 і 8 Положення про військові злочини 1927 р. [18]. Статтю 7 Положення про військові злочини 1927 р. було викладено в новій редакції: за самовільне

залишення частини або місця служби, якщо відсутність продовжувалася більше 6 діб, а під час навчальних, короткострокових, повторювальних і перевірочних зборів – більше 2 діб (втеча), передбачалося позбавлення волі без суворої ізоляції на строк до 1 року; за самовільне залишення частини або місця служби на період до 6 діб із наміром ухилитися від несення обов'язків із військової служби (втеча) передбачалося таке ж покарання, як у ч. 1 ст. 7; якщо такі дії вчинено повторно або вперше у воєнний час, передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі із суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців із конфіскацією майна або без такої; якщо такі дії вчинено у воєнний час і вони мали тяжкі наслідки, призначалася смертна кара з конфіскацією майна; якщо ці дії було вчинено особами середнього, старшого, вищого й молодшого керівного складу понадстрокової служби, їм призначалося покарання у вигляді позбавлення волі із суворою ізоляцією або без такої на строк не менше 2 років із конфіскацією майна або без такої, а у воєнний час – смертна кара з конфіскацією майна; якщо самовільна відлучка перевищила більше 6 діб, проте не більше 12 діб, у мирний час особою керівного складу, за наявності пом'якшуючих обставин, застосовувалися правила дисциплінарного статуту Робітничо-Селянської Червоної Армії.

У новій редакції ст. 8 Положення про військові злочини 1927 р. встановлювалася відповідальність за самовільне залишення частини або місця служби без наміру залишити його на тривалий час або взагалі ухилитися від обов'язків військової служби. Якщо військовослужбовець був відсутній не більше 6 діб (самовільна відлучка), проте це повторювалося систематично, то передбачалося призначення покарання у вигляді позбавлення волі без суворої ізоляції на строк до 1 року або позбавлення волі із суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців із конфіскацією майна або без такої. Такі ж дії, вчинені особами середнього, старшого, вищого або молодшого керівного складу понадстрокової служби, каралися позбавленням волі із суворою ізоляцією або без такої на строк не менше 2 років із конфіскацією майна або без такої, а у воєнний час – вищою мірою соціального захисту з конфіскацією майна.

У зв'язку з прийняттям нового Закону СРСР «Про обов'язкову військову службу» 1929 р. Постановою ЦВК й РНК СРСР від 13 серпня 1930 р. Положення про військові злочини було доповнено нормою, яка встановлювала покарання за ухилення від призову за мобілізацією до лав Робітничо-Селянської Червоної Армії та від подальшого призову для укомплектування армії у воєнний час [14, с. 453].

16 лютого 1930 р. ч. 2 ст. 1 Положення про військові злочини планувалося викласти в новій редакції, за якою військовими злочинами також визнавалися спрямовані проти встановленого порядку несення служби злочини стройового складу особливих збройних загонів (резервів) Народного комісаріату шляхів сполучення, а також особового складу воєнізованої охорони й воєнізованої пожежної охорони підприємств і споруджень, які мають державне значення [35].

Постановою ЦВК й РНК СРСР від 17 березня 1932 р. було змінено ст. 7 Положення про військові злочини 1927 р. Відповідно до нової редакції в ній встановлювалася відповідальність за втечу із частини чи місця служби з

наміром залишення його на тривалий час або взагалі ухилитися від несення військової служби, за що передбачалося застосування покарання у вигляді позбавлення волі строком до 3 років [33, с. 152]. Слід зазначити, що покарання за такий військовий злочин стало суворішим, ніж у попередній редакції.

Постановою ЦВК СРСР «Про доповнення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу ССР злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини» від 8 червня 1934 р. [32, с. 153] передбачалася кримінальна відповідальність військовослужбовців (вищою мірою покарання з конфіскацією майна) та членів їхніх родин (позбавлення волі (від 5 до 10 років) з конфіскацією майна або позбавлення виборчих прав і заслання до Сибіру на 5 років). Фактично так було узаконено систему сімейного заручництва, яка широко застосовувалася більшовиками.

Варто додати, що в 1920-ті рр. розстріл замінювався позбавленням волі та в порядку амністії [34, с. 26], а в 1930-ті рр. набули широкого застосування позасудові розстріли. Так, 5 листопада 1934 р. постановою ЦВК й РНК СРСР було створено Особливу нараду при НКВС СРСР. Формально цей орган застосовував заслання, позбавлення волі й вислання, а фактично Особлива нарада (створені на місцях «трійки») застосовували розстріли щодо тисяч людей. Такі розправи здійснювалися без судового розгляду, без розгляду й оцінки доказів, без виклику обвинуваченого та без оскарження вироку.

Під зрадою Батьківщини розуміли порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди воєнній могутності держави, шпигунство. Усі ці злочини каралися як найтяжчі. У другій половині 1930-х рр. у радянській Україні продовжували діяти КК УСРР 1927 р. та Положення про військові злочини 1927 р. У цей період було здійснено спробу внести певні зміни до законодавства про військові злочини, проте основні зміни було внесено пізніше.

Навесні 1937 р. розпочалася нова хвиля масових репресій, оскільки керівництво вважало, що країна знаходиться в дуже небезпечному становищі через шпигунів, диверсантів і саботажників. В армії масові репресії розпочалися саме з 1937 р. після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б), на якому про роботу з армійськими кадрами доповідали К.Є. Ворошилов і Я.Б. Гамарник. Було зазначено, що політико-моральний стан особового складу армії не викликає занепокоєння. Однак В.М. Молотов, який тоді займав посаду голови Ради народних комісарів СРСР, вимагав у своєму виступі викрити «шкідницьку, шпигунську й диверсійну діяльність троцькістів в армії» [29, с. 58–65]. Вимоги В.М. Молотова знайшли своє практичне застосування. Сім'ї засуджених військових керівників також відповідали за законом.

6 липня 1940 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято Указ «Про відповідальність за порушення правил військового обліку», який передбачав притягнення винних до відповідальності у вигляді примусових робіт або штрафу. Цей документ встановлював санкції за порушення встановлених правил для обліку військовозобов'язаних рядового й молодшого керівного складу у вигляді штрафу до 50 карбованців; якщо такі дії було вчинено

військовозобов'язаними керівного складу – до 100 карбованців, а якщо скоєні повторно, то сума штрафу збільшувалася з 200 до 400 карбованців [19].

Цього часу зросла суспільна небезпека низки специфічних злочинів, передбачених радянським законодавством, особливо державних і військових. Отже, виникла необхідність видання додаткових правових актів, які встановлювали б нові склади злочинів (змінювали кваліфікацію) та посилювали відповідальність. У цей період посилилася кримінальна відповідальність за такі злочини, як ухилення від військового обліку, від призову за мобілізацією, ухилення від виконання військової служби, за дезертирство [34, с. 102–103].

За Законом СРСР «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р. (зі змінами й доповненнями від 1 березня та 26 червня 1941 р.) [16] військовослужбовці та військовозобов'язані притягувалися до кримінальної відповідальності за військові злочини відповідно до Положення про військові злочини 1927 р.

Наказом Ставки Верховного Головного Командування Червоної Армії «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогу зброї» від 16 серпня 1941 р. № 270 [24] командирів і політпрацівників, які під час бою вчиняли такі дії, вважали злісними дезертирами. Командири за будь-яких обставин не мали права здатися в полон ворогу. Порушників розстрілювали на місці. Членів сімей військовослужбовців, яких арештовували, держава позбавляла державної допомоги й підтримки.

28 липня 1942 р. Народним комісаріатом оборони СРСР прийнято наказ № 227, який в історії було названо «Ні кроку назад». Відповідно до наказу № 227 планувалося сформувати в межах фронту від 1 до 3 штрафних батальйонів, куди направлялися б середні й старші командири та відповідні політпрацівники всіх видів військ. Військовослужбовців, які завинили в порушенні дисципліни, посилали на більш складні частини фронту, щоб вони «платили кров'ю за свої злочини перед Батьківщиною» [23]. Цей наказ закріпив можливість відстрочки виконання вироку та давав змогу посилати порушників військової дисципліни в діючу армію на фронт.

Законодавством було встановлено сувору відповідальність за порушення правил обліку й пересування військовозобов'язаних і призовників у воєнний час. Винні у вчиненні таких злочинів каралися позбавленням волі на строк не менше 1 року, а особи начальницького складу – не менше 2 років. За особливо обтяжуючих обставин застосовувався розстріл із конфіскацією майна.

27 січня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було визначено осіб рядового й керівного складу воєнізованої охорони НКВС СРСР, які притягувалися до кримінальної відповідальності за службові злочини. Відповідно до цього указу особи керівного й рядового складу воєнізованої охорони підприємств і воєнізованої пожежної охорони НКВС СРСР несли відповідальність за службові злочини, як і військовослужбовці, відповідно до Положення про військові злочини [6, с. 47].

2. Розвиток законодавства про військові злочини в УРСР з 1953 р. по 1991 р.

У цей період було змінено склад Радянської армії з метою підвищення свідомості військовослужбовця та надання високої військово-технічної підготовки. Також слід зазначити, що особливе місце в житті збройних сил займала військова дисципліна. До її порушників, як і раніше, поряд із засобами виховання застосовувалися засоби примусу.

Однак, на жаль, рівень розвитку правової системи того часу суттєво відставав від розвитку суспільства, що стало поштовхом для проведення чергової кодифікації права [10, с. 5]. В історико-правовій літературі цей етап кодифікації права отримав назву «Друга комплексна кодифікація законодавства УРСР».

Закон СРСР «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про судоустрій союзних республік, прийняття цивільного, кримінального й процесуального кодексів» (лютий 1957 р.) мав важливе практичне значення. Нові Кримінальний кодекс УРСР і Кримінально-процесуальний кодекс УРСР були прийняті в 1960 р. та впродовж своєї чинності зазнавали неодноразових змін і доповнень. Варто наголосити, що в цей період у всіх республіках СРСР було прийнято кримінальні кодекси, де окремим розділом визначалися військові злочини. Порівняння таких розділів виявляє, що всі норми Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. було відображено в кримінальних кодексах усіх союзних республік.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. містив низку позитивних змін: відмінено аналогію в кримінальному праві, єдиною підставою кримінальної відповідальності було визначено вину, зменшено систему покарань, рішення в справах приймав лише суддя, знижено строки такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 р. визначив порядок оскарження рішень.

Об'єктом військового злочину, як і раніше, було встановлено порядок несення військової служби. Його основою стали Конституція СРСР 1936 р. та Конституція УРСР 1937 р., Закон СРСР «Про загальний військовий обов'язок» 1939 р., Дисциплінарний статут, Статут внутрішньої служби, Статут гарнізонної й вартової служб та інші статuti Збройних Сил СРСР, а також військові накази. Усі ці законодавчі й відомчі акти регламентували життя та бойову діяльність військ.

Суб'єктами військових злочинів могли бути військовослужбовці та військовозобов'язані запасу лише в період проходження ними навчальних або перевірочних зборів. Окрім цього, суб'єктами військових злочинів могли бути особи оперативного складу органів Міністерства внутрішніх справ СРСР і Комітету державної безпеки, а також військовополонені.

До військовослужбовців не застосовувалися виправно-трудова робота. Замість цього виду покарання передбачався арешт на строк до двох місяців. Також військовослужбовцям за вчинені ними військові злочини суд не призначав вислання й заслання.

Важливим кроком у розвитку радянського кримінального права стало затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [20], які одногосно були прийняті 28 грудня 1958 р. на другій сесії Верховної Ради СРСР п'ятого скликання. Цього ж дня було прийнято Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» [8], який містив перелік суспільно небезпечних діянь, спрямованих проти порядку несення військової служби. Слід сказати, що прийняття цього закону було викликане не певними надзвичайними обставинами, а здійсненням загальної на той час кодифікації кримінального законодавства СРСР і союзних республік [7, с. 29]. Ця підготовча робота з кодифікації республіканського законодавства розпочалася, по-перше, для здійснення рішень XX з'їзду КПРС із питань зміцнення «соціалістичної законності» [4, с. 90], а по-друге, для вдосконалення застарілого кримінального законодавства, яке потребувало перегляду.

Основою закону було Положення про військові злочини 1927 р. з внесеними змінами й доповненнями. Загалом цей закон був складовою частиною радянського кримінального законодавства [5, с. 88–95]. Норми закону були побудовані на єдиних принципах Загальної частини радянського кримінального права, сформульованих в Основах кримінального законодавства СРСР і союзних республік.

Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. було внесено певні зміни й уточнення до конструкції складів низки військових злочинів. Порівняно з попереднім законодавством чіткіше було сформульовано такі склади, як самовільне залишення частини в бойовій обстановці (ст. 12), втрата документів, що містили державну таємницю (ст. 23), військові посадові злочини (ст. 24), здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 25) [1, с. 80]. Цей нормативно-правовий акт складався з 33 норм, кожна з яких уже отримала назву, що мало полегшити застосування норм кримінально-військового законодавства на практиці. Відповідно до цього закону військові злочини визначалися як злочини проти встановленого порядку несення військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів [9].

Закон закріплював таку систему конкретних складів військових злочинів: у ст. ст. 2–8 безпосереднім об'єктом визначався порядок підлеглості й дотримання військової честі (непокора, невиконання наказу, погроза начальнику, образа підлеглим начальника і начальником підлеглого); у ст. ст. 9–13 передбачалися випадки конкретних посягань на встановлений порядок проходження військової служби (самовільне залишення частини або місця служби, дезертирство, самовільне залишення частини в бойовій обстановці); у ст. ст. 14, 15 визначалися склади злочинів проти порядку користування військовим майном, зброєю та бойовою технікою (розтрата або втрата військового майна, умисне знищення або пошкодження військового майна); у ст. ст. 16–22 було закріплено відповідальність за посягання на встановлені в Збройних Силах правила несення окремих видів військової служби (порушення правил польотів або підготовки до них, порушення статутних правил вартової служби, порушення правил несення прикордонної служби, порушення

статутних правил внутрішньої служби); ст. 23 передбачала відповідальність за порушення порядку охорони державної та військової таємниці; ст. ст. 24–26 регулювали військові посадові злочини (зловживання владою, перевищення влади й недбале ставлення до служби, здача або залишення ворогу засобів ведення війни, залишення гинучого військового корабля); ст. ст. 27–33 встановлювали відповідальність за злочини проти порядку служби на полі бою та в районі військових і бойових дій, а також у період перебування в полоні в супротивника (добровільна здача в полон, мародерство, насилля над населенням у районі воєнних дій) [7, с. 30].

До Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. було включено нові склади військових злочинів, наприклад «непокора» (ст. 2), «невиконання наказу» (ст. 3).

Положення про військові злочини 1927 р. містило ст. 2, яка передбачала покарання за невиконання відданого в порядку служби наказу, а в Законі про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. цей склад злочину за формою вини було поділено на два окремі склади.

У грудні 1958 р. Положення про військові злочини було доповнено ст. 5 – «погроза начальнику». Названу норму було збережено також у новому Законі про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. [9]. Розвиток військово-кримінального законодавства підтверджує закріплення нових норм: ст. 6 «Насильницькі дії щодо начальника» [9], ст. 15 «Умисне знищення або пошкодження зброї, боєприпасів, засобів пересування, військової техніки або іншого військового майна» [9], ст. 23 «Розголошення військової таємниці або втрата документів, що містять військову таємницю» [8]. Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. було внесено низку змін і доповнень до інших складів військових злочинів (ст. ст. 12, 24, 25). Суттєвих змін зазнали положення про покарання за військові майнові злочини [2, с. 37].

Новий закон не передбачав таких злочинів, як ухилення від несення обов'язків військової служби через релігійні або інші переконання; дії й розпорядження начальника, що перешкоджали використанню підлеглими військовослужбовцями (або їхніми сім'ями) пільг; протизаконне використання начальником свого підлеглого для власних потреб та самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень [18].

З огляду на специфіку військової служби в законодавстві передбачалися деякі особливості застосування до військовослужбовців норм кримінального права. Так, Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. закріплювалися такі види покарань: смертна кара, позбавлення волі, застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил СРСР, направлення до дисциплінарного батальйону. Такі види покарань, як заслання, вислання, штраф і конфіскація майна, у нормах Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини не передбачалися.

Смертна кара, як правило, могла застосовуватися до суб'єкта військового злочину в тому випадку, якщо злочин було скоєно у військовий час або в бойовій обстановці, тобто за обтяжуючих обставин, а ст. 4 Закону про

кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. передбачала застосування такого виду покарання навіть у мирний час. Загалом цей закон закріпив можливість застосування смертної кари в сімнадцяти нормах.

Позбавлення волі як вид покарання передбачалося в більшості норм цього закону. У разі притягнення особи до кримінальної відповідальності за військові злочини покарання у вигляді позбавлення волі могло призначатися їй на строк від 3 місяців (мінімально) до 15 років (максимально). Такі строки було визначено в Основах кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 р.

За деякі військові злочини Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. допускав можливість притягнення винного до дисциплінарної відповідальності (застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил СРСР). Такий вид покарання, як направлення до дисциплінарного батальйону, закріплювався в ст. ст. 9 і 14 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р. Покарання призначалося на строк від 3 місяців до 2 років. В ст. 29 Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 р. зазначалося, що направлення до дисциплінарного батальйону можна було застосовувати у випадках, передбачених законом, а також у разі, коли суд під час розгляду справи вирішить замінити позбавлення волі направленням у дисциплінарний батальйон на той самий строк [30, с. 65].

У розділі XI «Військові злочини» КК УРСР, крім поняття «військові злочини», було закріплено 32 норми, що містили види складів військових злочинів. Стаття 231 КК УРСР 1960 р. визначала поняття «військові злочини», яке фактично не відрізнялося від поняття, закріпленого Законом про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р.: «Військовими злочинами визначаються передбачені цією главою злочини проти встановленого порядку несення військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними учбових або перевірочних зборів. За відповідними статтями цієї глави несуть відповідальність за злочини проти встановленого для них порядку несення служби особи офіцерського, сержантського і рядового складу органів державної безпеки, а також особи, щодо яких є спеціальна вказівка в законодавстві Союзу РСР. Співучасть у військових злочинах осіб, не згаданих у цій статті, тягне відповідальність за відповідними статтями цієї глави» [12].

Родовим об'єктом військових злочинів відповідно до ст. 231 КК УРСР вважався встановлений порядок несення або проходження військової служби, закріплений законами СРСР, військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження служби рядовим, сержантським та офіцерським складом, наказами Міністерства оборони СРСР, обов'язковими для виконання всіма військовослужбовцями [8, с. 5].

У радянській юридичній літературі військові злочини класифікувалися за об'єктом посягання. Професор П.П. Михайленко поділяв військові злочини на такі групи: злочини проти порядку підлеглості й військової честі (ст. ст. 232–238); злочини проти порядку проходження військової служби (ст. ст. 239–243);

злочини проти порядку користування військовим майном та експлуатації військової техніки (ст. ст. 244–248); злочини проти порядку несення караульної, внутрішньої та інших спеціальних служб (ст. ст. 249–252); злочини, які посягають на порядок збереження військової таємниці (ст. 253); військові посадові злочини (ст. 254); злочини проти порядку несення служби на полі бою та в районі військових дій (ст. ст. 255–258, 260); злочинні дії, які вчинені в полоні (ст. 259); злочини, що порушують міжнародні конвенції (ст. ст. 261–263) [28, с. 529].

З об'єктивної сторони військові злочини могли вчинятися шляхом дії або бездіяльності. Деякі склади військових злочинів містили таку кваліфікуючу ознаку, як настання тяжких наслідків: ст. 232 (непокора), ст. 234 (невиконання наказу), ст. 236 (насильницькі дії щодо начальника) тощо. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони військового злочину визнавався причинний зв'язок між діянням і його наслідками.

У нормах про військові злочини КК УРСР 1960 р. використовуються такі поняття: «воєнний час», «бойова обстановка», «під час бою», «район воєнних дій», «поле бою» та інші, які слід розтлумачити. Воєнний час – час, коли держава знаходиться в стані війни з іноземною державою (початковий момент – оголошення війни або початок бойових дій; кінцевий момент – оголошення про закінчення війни). Бойова обстановка – умови, за яких військова частина зазнала нападу супротивника або отримала бойовий наказ чи виконувала його; бойова обстановка могла бути також в умовах мирного часу (наприклад, військова частина отримала бойовий наказ допомогти прикордонній заставі в затриманні диверсійної банди). Час бою – це час безпосереднього збройного зіткнення з ворогом. Район бойових дій – територіальний простір, де ведуть бій або переміщуються під час бойових дій, а також місця розташування тилових установ діючих частин аж до тилу фронту. Поле бою – територія, де проходить або проходив бій із ворогом [27, с. 427].

У теорії кримінального права до факультативних ознак об'єктивної сторони злочину було віднесено спосіб, засіб, місце, час та обставини вчинення суспільно небезпечного діяння. Військові злочини характеризувалися такими факультативними ознаками, як вчинення їх в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, у районі військових дій або на полі бою.

Як і раніше, КК УРСР 1960 р. розрізняв два види суб'єктів військових злочинів: військовослужбовців та військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних зборів. У радянському кримінальному праві суб'єкта військових злочинів було визнано спеціальним суб'єктом. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. не давав визначення спеціального суб'єкта злочину. Уперше систематизацію видів спеціальних суб'єктів шляхом їх класифікації було зроблено в 1968 р. [11, с. 100].

Законом СРСР «Про загальний військовий обов'язок» 1939 р. [16] дозволялося призивати в армію жінок, які мали медичну, ветеринарну й спеціальну технічну підготовку, тобто вони могли бути суб'єктами військових злочинів. Також до суб'єктів військових злочинів, відповідно до Женевської конвенції 1949 р., могли бути віднесені військовополонені ворожої армії.

Основною ознакою суб'єктивної сторони була наявність вини військовослужбовця. Крім вини, суб'єктивну сторону військового злочину складали мета, мотив, емоційний стан (факультативні ознаки суб'єктивної сторони). Підставою кримінальної відповідальності вважалося вчинення особою суспільно небезпечного діяння або бездіяльності [31, с. 170], передбачених розділом XI КК УРСР 1960 р.

За військові злочини КК УРСР 1960 р. визначав кримінальне покарання «смертна кара» – розстріл (найвища міра покарання), що передбачався за окремі військові злочини: п. «в» ст. 232 (непокора, вчинена в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці), п. «в» ст. 234 (опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків), п. «б» ст. 236 (насильство щодо начальника), п. п. «б», «г» ст. 241 (дезертирство), ст. 242 (самовільне залишення частини в бойовій обстановці), п. «б» ст. 243 (ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом), п. «в» ст. 245 (умисне знищення або пошкодження військового майна), п. «е» ст. 249 (порушення статутних правил вартової служби), п. «г» ст. 251 (порушення правил несення служби на радіотехнічних постах і в чергових підрозділах), п. «в» ст. 254 (зловживання владою, перевищення влади й недбале ставлення до служби), ст. 255 (здача або залишення ворогові засобів ведення війни), п. «б» ст. 256 (залишення гинучого військового корабля), ст. 257 (самовільне залишення поля бою або відмова застосовувати зброю), ст. 258 (добровільна здача в полон), ст. 260 (мародерство), ст. 261 (насильство над населенням у районі воєнних дій). Як уже зазначалося, КК РСФРР і КК УРСР 1960 р. зберегли застосування смертної кари. Окрім цього, перелік злочинів, які передбачали застосування смертної кари, було значно розширено внаслідок включення до нього нових видів злочинів [12, с. 27].

Слід звернути увагу, що в 1960-х рр. у кримінальному праві УРСР дещо скоротилася кількість видів покарань. Кримінальний кодекс УРСР відмовився від такого виду покарання, як оголошення ворогом трудящих із позбавленням громадянства УРСР та СРСР і, відповідно, вигнанням назавжди за межі країни [9, с. 371]. З КК УРСР було виключено такий вид покарання, як обмеження політичних і соціальних прав і свобод (позбавлення активного й пасивного виборчого права, позбавлення права обіймати виборні посади в громадських організаціях, позбавлення права на пенсію).

У цей період досить поширеними стали нестатутні міжособистісні відносини в Радянській армії [15, с. 13]. Хоча варто визнати, що злочини у сфері міжособистісних відносин в армії існували завжди, проте наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. склалися об'єктивні умови для їх значного поширення. До 1985 р. ці злочини приховувалися, а масштаби такого явища замовчувалися, що робило їх більш стійкими [15, с. 19].

У досліджуваній період до Кримінального кодексу УРСР 1960 р. було внесено низку змін і доповнень (1965 р., 1974 р., 1983 р., 1984 р.). Ці зміни були пов'язані з практикою застосування норм про військові злочини.

Так, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1965 р. до Кримінального кодексу УРСР 1960 р. до розділу XI «Військові злочини» було внесено зміни (ст. ст. 239, 249, 251).

Окремі зміни й доповнення до Кримінального кодексу УРСР 1960 р. до розділу XI «Військові злочини» було внесено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 14 жовтня 1974 р. (ст. ст. 231, 240, 241). Вони зумовлювалися судовою практикою.

Так, у 1980-х рр. було внесено зміни до Кримінального кодексу УРСР Указом Президії Верховної Ради № 4571-10 від 12 січня 1983 р. (ст. ст. 233, 235, 237, 238, 239, 244, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 262) та Указом Президії Верховної Ради № 6591-10 від 29 лютого 1984 р. (ст. ст. 231, 237, 238, 240, 245-1, 249, 251, 254, 254-1) [12].

Висновки

З 1920-х рр. у радянській Україні набули широкого застосування декрети й постанови РСФРР, які базувалися на законодавстві Російської імперії. Єдиного нормативно-правового акта про військові злочини не існувало. Значна кількість декретів і постанов про військові злочини, що видавалися в РСФРР, поширювалася на територію УСРР. Доведено, що на їх основі почала складатися система правових норм УСРР про військові злочини, у яких було визначено коло суб'єктів кримінальної відповідальності за військові злочини, закріплено склади й види військових злочинів і покарань за них. Найбільш поширеним видом військових злочинів залишалося дезертирство, тому більшість постанов і декретів органів радянської влади спрямовувалася на боротьбу із цим явищем.

У Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. вперше було визначено поняття «військові злочини» та окреслено їх систему. У новій редакції КК УСРР (від 8 червня 1927 р.) було визначено поняття «військові злочини» та види покарань за них, які зазнали суттєвих змін. З метою забезпечення єдиної кримінальної політики у сфері військових злочинів було прийнято постанови ЦВК СРСР «Положення про військові злочини» від 31 жовтня 1924 р. та 27 липня 1927 р. КК УСРР дублював норми положень. Аналіз кримінальних справ 1920-х рр., які зберігаються в архівах, показав, що за військові злочини найчастіше призначалося позбавлення волі на певний строк, для відбування якого засуджених нерідко направляли до особливих (концентраційних) таборів.

Незважаючи на незначні зміни норм про відповідальність за військові злочини в 1930-рр., реально їх каральний характер суттєво посилювався. Дослідження судової практики цього періоду показало, що в разі альтернативних санкцій за військові злочини суди й позасудові репресивні органи обирали для військовослужбовців, як правило, смертну кару.

Вступ СРСР у Другу світову війну об'єктивно спричинив зростання кількості військових злочинів. Реакцією було посилення кримінальної відповідальності за ухилення від військового обліку, від призову в армію, за дезертирство та низку інших військових злочинів. Аналіз судової й адміністративної практики того часу підтверджує відновлення принципу доцільності в правозастосуванні: широко застосовувалося умовне засудження й

відстрочка виконання вироку до закінчення воєнних дій. Найчастіше засуджених, до яких застосовано відстрочку виконання вироку, відправляли на фронт.

З об'єктивних причин у повоєнні роки низка кримінально-правових норм воєнного часу втратила свою чинність. Це стосувалося також норм про військові злочини. Період 1953–1964 рр. відмітний певним покращенням криміногенної обстановки у військовій сфері, що зумовлювалося об'єктивним фактором скорочення Збройних Сил СРСР.

Список використаних джерел:

1. Ахметшин Х.М. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления / Х.М. Ахметшин // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 1959. – № 2. – С. 78–87.
2. Ашитов З.О. Новое в вопросе о воинских имущественных преступлениях / З.О. Ашитов // Вопросы уголовного права и процесса. – 1963. – Т. 7. – С. 37–53.
3. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.) : [навч. посібник] / І.Й. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 408 с.
4. Болдырев В.А. О кодификации республиканского уголовного и уголовно-процессуального законодательства / В.А. Болдырев // Советское государство и право. – 1958. – № 2. – С. 90–98.
5. Васильев Н.В. О Законе об уголовной ответственности за воинские преступления / Н.В. Васильев, В.Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1959. – № 2. – С. 88–95.
6. Военно-уголовное законодательство / под ред. М.К. Кислицына. – М. : НОРМА, 2002. – 432 с.
7. Горный А.Г. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления / А.Г. Горный // Советская юстиция. – 1959. – № 2. – С. 29–32.
8. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления / под ред. А.Г. Горного. – М. : Юридическая литература, 1969. – 189 с.
9. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления от 25 декабря 1958 г. // Социалистическая законность. – 1959. – № 1. – С. 117–125.
10. Захарченко П.П. Війна 1941–1945 рр.: витоки поняттєвого дисбалансу / П.П. Захарченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 20. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 35–38.
11. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2010. – 328 с.
12. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2002-05/page5>.
13. Кримінальний кодекс УСРР від 8 червня 1927 р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1927. – № 26–27. – Ст. 132.
14. Курс советского уголовного права : в 6 т. / редкол. : А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1970–1971. – Т. 6 : Преступления против государственного аппарата и общественного порядка. Воинские преступления. – 1971. – 559 с.
15. Мацкевич И.М. Преступное насилие среди военнослужащих / И.М. Мацкевич, В.Е. Эминов. – М. : Юрист, 1994. – 104 с.
16. О всеобщей воинской обязанности : Закон СССР от 1 сентября 1939 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4200.htm.

17. О мерах к искоренению дезертирства : Декрет Совета Рабоче-Крестьянской обороны РСФСР от 3 июня 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 25. – Ст. 287.
18. Об изменении ст. ст. 7 и 8 положения о воинских преступлениях // Сборник законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР – 1929. – № 29. – Ст. 265.
19. Об ответственности за нарушение правил воинского учета : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30 июля 1940 г. // Сборник военного законодательства / [А.М. Мелентьев, В.В. Миронов] ; под ред. Ф.Л. Петровского. – М. : Главная военная прокуратура Вооруженных Сил СССР, 1947. – С. 254–255.
20. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик от 28 декабря 1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrg6067.htm>.
21. Положение о воинских преступлениях // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1924. – № 24. – Ст. 207.
22. Положение о Революционных Военных трибуналах : Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 20 ноября 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 58. – Ст. 549.
23. Приказ № 227 Народного комиссара обороны СССР от 28 июля 1942 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://stalinism.narod.ru/vieux/pr_227.htm.
24. Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогу зброї : Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної Армії від 16 серпня 1941 р. № 270 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.world-war.ru/prikaz-stavki-270-ot-16-avgusta-1941-goda>.
25. Про надання чинності Кримінальному кодексу УСРР : Постанова ВЦВК // ЗУ УСРР. – 1922. – № 36. – Ст. 553.
26. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР : Постановление Народного Комисариата юстиции РСФСР от 12 декабря 1919 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrg7311.htm>.
27. Советское уголовное право. Особенная часть / отв. ред. Б.С. Утевский. – М. : Гос. из-во юрид. лит., 1958. – 455 с.
28. Советское уголовное право. Часть Особенная / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М. : Изд-во Всесоюз. юрид. заоч. ин-та, 1960. – 202 с.
29. Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937–1938 рр.) / Є.Р. Тіміряєв, А.С. Амонс // Військово-історичний альманах. – 2003. – № 2. – С. 58–65.
30. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / отв. ред. Ф.И. Калинычев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1963– . – Т. 1. – 1963. – 656 с.
31. Уголовное право. Часть Особенная / под ред. М.И. Ковалева, М.А. Ефимова, Е.А. Фролова. – М. : Юридическая литература, 1969. – 511 с.
32. Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И.Б. Усенко ; отв. ред. Б.М. Бабий. – К. : Наукова думка, 1989. – 120 с.
33. Усенко І.Б. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / І.Б. Усенко, О.М. Мироненко та ін. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
34. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : [монографія] / П.Л. Фріс ; за заг. ред. М.В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
35. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 1 : Верховна Рада України (1917–1999 рр.). – Оп. 5. – Спр. 259 : Об изменении ст. 1 Положения о воинских преступлениях : Постановление ЦИК и СНК СССР от 16 февраля 1930 г. – 286 л.

РОДОВИЙ ОБ'ЄКТ ТА СИСТЕМА ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Карпенко М.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»,
полковник юстиції у відставці*

Анотація

Генеza розвитку законодавства про злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) і його вдосконалення не мають на сьогодні в Україні достатнього наукового обґрунтування й висвітлення.

Зокрема, потребують наукового вивчення питання, що стосуються змісту родового об'єкта їх посягання, побудови сучасної моделі системи військових злочинів. Встановлено, що військові злочини, які містяться в розділі XIX Особливої частини Кримінального кодексу України, передбачають два родових об'єкти. Це насамперед пов'язано з тим, що частина військових злочинів вчиняється у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням обов'язків, пов'язаних із несенням військової служби. Інша частина військових злочинів вчиняється з приводу невиконання військовослужбовцями норм, що регулюють порядок проходження військової служби.

Система військових злочинів є громіздкою й суперечливою. Вона побудована на радянській системі військових злочинів і не враховує міжнародно-правові стандарти, тому потребує подальшого законодавчого вдосконалення. Усе зазначене посприяло б кращому розумінню не лише їх кримінально-правової характеристики, а й попередженню цих злочинів.

Поняття військового злочину законодавчо передбачено частиною 1 статті 401 Кримінального кодексу України (далі – КК України), у якій зазначається, що «військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом (розділ XIX Особливої частини КК України – М.К.) злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів» [1].

Стаття 401 КК України містить додаткові ознаки військових злочинів: характеризує їх родовий об'єкт, спеціальний суб'єкт (військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом), а також передбачає, що співучасть у військових злочинах осіб, які не є їх суб'єктами, тягне відповідальність за відповідними статтями цього розділу, тобто за статтями 402–422, 425–435 КК України.

Норми розділу XIX Особливої частини КК України в зазначених статтях встановлюють, які суспільно небезпечні діяння у військовій сфері є злочинами та які покарання підлягають застосуванню до військовослужбовців, а також військовозобов'язаних під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів та інших осіб, визначених законом, що вчинили ці злочини.

Зокрема, військові злочини й покарання за них – це ті суспільні явища, які визначаються нормами кримінального права й передбачають кримінальну відповідальність. Саме тому суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням військових злочинів і застосуванням щодо цього відповідних покарань, становлять предмет кримінального права у військовій сфері. Оскільки злочини проти встановленого порядку несення військової служби мають підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин і військового правопорядку у військовому середовищі, держава застосовує за їх вчинення якнайсуворіші примусові заходи – кримінальні покарання. В окремих випадках у порядку, передбаченому статтею 44, частиною 4 статті 401 КК України, суб'єкти суспільних відносин несуть дисциплінарну відповідальність, згідно з Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, за вчинення окремих військових злочинів.

Тому можна дати таке загальне поняття військового злочину: військовим злочином є передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне й кримінально каране діяння (дія або бездіяльність), вчинене спеціальним суб'єктом злочину (військовослужбовцем, а також військовозобов'язаним під час проходження ним навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів чи резервістом під час проходження підготовки або зборів, а також іншою особою, визначеною законом), що порушує встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби.

Згідно із частиною 9 статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачено таку категорію громадян, як резервісти, тобто військовозобов'язані, які в добровільному порядку проходять військову службу у військовому резерві Збройних Сил України та інших військових формувань [2].

1) Родовий об'єкт військових злочинів

До проблемних питань, які підлягають детальному аналізу, необхідно віднести проблему родового об'єкта військових злочинів, оскільки порядок несення військової служби, на протипагу порядку проходження, охоплює дещо іншу сферу військової служби.

Разом із тим, розпочинаючи аналіз змісту родового об'єкта військових злочинів, необхідно з'ясувати, що є об'єктом злочину взагалі.

Вчення про склад злочину, як і про об'єкт злочину, є одним із центральних у кримінальному праві. Незважаючи на достатню кількість публікацій, присвячених проблемі об'єкта кримінально-правової охорони, єдності в розумінні цього питання не існує, воно постійно зазнає змін.

Доречно відмітити, що тільки об'єкт надає можливість зрозуміти й розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, допомагає вірно кваліфікувати діяння, відмежувати від інших схожі суспільно небезпечні посягання.

На теренах сучасної України з початку 1920-х рр. протягом майже семи десятиліть небезпідставно домінувала точка зору про те, що об'єктом злочину є суспільні відносини [12, с. 55]. Цей підхід має велику кількість прибічників та ґрунтується на положеннях чинного кримінального законодавства (статті 1, 11 та інші КК України). Зокрема, у статті 11 КК України закріплене положення, що злочин є передбачене цим кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Це положення прямо вказує на те, що злочин є небезпечним саме для суспільства з усіма його структурними складовими (населення, територія тощо), а отже, злочин посягає саме на суспільні відносини, які охороняються законом [13, с. 85]. При цьому об'єктом злочину виступають тільки суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального закону. Відносини, які перебувають поза сферою правового регулювання (моральні, внутріпартійні тощо), а також правом, заборонені (угоди між правопорушниками тощо), об'єктом злочину бути не можуть [14, с. 24].

Крім того, суспільні відносини як об'єкт кримінально-правової охорони являють собою певні зв'язки між людьми (суб'єктами відносин), які утворюються в процесі сумісної матеріальної й духовної діяльності на підставі певного засобу виробництва й специфіки [15, с. 184].

В останній період з'явилась значна кількість досліджень, які відображають інші підходи розуміння сутності об'єкта злочину.

Зокрема, значного розповсюдження набув підхід, запропонований Є.В. Фесенком, який вважає за доцільне для визначення сутності об'єкта злочину застосовувати категорію цінностей. На його думку, саме цінності (особисті, суспільні, державні) повинні визнаватись об'єктом злочину. Цінності – це різноманітні об'єкти матеріального світу, у тому числі й сама людина, які мають суттєве позитивне значення для окремих осіб, соціальних груп та суспільства в цілому. Тому вони охороняються нормами різних галузей права, а найважливіші з них бере під захист кримінальне законодавство. Будь-яке злочинне діяння, спрямоване проти цих найважливіших цінностей, створює загрозу заподіяння їм шкоди чи заподіює її. Саме тому вказані цінності і є об'єктом злочину [16, с. 72].

Інший представник України В.Р. Мойсик об'єктом злочину визнає конкретні соціальні цінності (складовою частиною яких в окремих випадках можуть виступати соціальні зв'язки), що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння, яке може заподіяти або заподіює шкоду. Структурну основу об'єкта злочину в будь-якому разі утворюють суб'єкти суспільних відносин, блага, що їм належать, предмети, на які винна особа посягає, а також соціальні зв'язки між суб'єктами [17, с. 34–35].

М.Й. Коржанський зазначає, що спроби правильного визначення об'єкта злочину мають позитивне й похвальне значення, яке поглиблює, розвиває й удосконалює поняття, функції, роль і значення для практики цього поняття. При цьому, на думку автора, слід уникати хибних думок та допущення помилок [14, с. 26].

Представниками сучасних концепцій об'єкта злочину в теорії кримінального права також є Я.М. Брайнін [18, с. 70], В.К. Матвійчук [19, с. 322–323], П.С. Матишевський [20, с. 100], В.Я. Тацій [21, с. 51–62] та інші вчені.

Вартою уваги й аналізу є позиція О.К. Зателєпіна, який зазначає, що «концепція об'єкта злочинів як суспільних відносин, як і раніше, залишається домінуючою, проте вже не єдиною. Певну завершеність отримала теорія, де об'єктом злочину визнається людина, її безпека, однак залишені за межами кримінально-правової охорони інтереси суспільства й держави ставлять під сумнів її здатність повною мірою реалізувати охоронну функцію кримінального права» [22, с. 13]. На думку вченого, «об'єктом кримінально-правової охорони виступають захищені кримінальним законом від суспільно небезпечних посягань соціальні цінності у вигляді безпеки соціуму (безпека особи, суспільства й держави) і забезпечуючі її суспільні відносини (правовідносини). Об'єкт злочину – це деформовані в результаті злочинного посягання конкретні (окремі) охоронювані кримінальним законом соціальні цінності» [22, с. 13].

Поняття й зміст загального об'єкта злочину допоможе більш поглиблено й конкретно проаналізувати зміст родових об'єктів військових злочинів, розглядаючи їх із позиції теорії суспільних відносин. При цьому поняття родових об'єктів військових злочинів має ґрунтуватися на загальному понятті об'єкта злочину.

Триступенева класифікація об'єктів злочинів, яка ґрунтується на співвідношенні філософських категорій (загального, особливого та окремого), відповідно, включає три рівні: загальний, родовий, безпосередній [21, с. 60–61]. Дотримуючись позицій прихильників цієї концепції, рівні можна визначити таким чином: загальний об'єкт – уся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону; родовий – група соціальних відносин, тотожних або однорідних за своєю суттю; безпосередній – конкретні суспільні відносини, які охороняються кримінально-правовою нормою.

У вітчизняній теорії кримінального права загальноприйнятою є триступенева класифікація об'єктів злочинів «по вертикалі» (загальний, родовий, безпосередній) та двоступенева класифікація об'єктів «по горизонталі», сутність якої полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта злочину розрізняють основний та додатковий об'єкти [23, с. 57–58].

В.Я. Тацій наголошує: «На рівні безпосереднього об'єкта виділяються основний, додатковий і факультативний об'єкти. Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли один і той же злочин одночасно завдає шкоди суспільним відносинам [21, с. 70].

Стосовно родового об'єкта щодо встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) можна зустріти твердження, що ними є суспільні відносини: 1) з встановленого законодавством України порядку несення або проходження військової служби [24, с. 537; 8, с. 80]; 2) з встановлення чинними законами та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення військової служби [25, с. 845; 26, с. 1013]; 3) з встановленого порядку проходження військової служби (військовий правопорядок) [27, с. 709–710; 28, с. 8; 29, с. 7;]; 4) що виникають і функціонують у процесі проходження військової служби всіма військовослужбовцями, їх службової й бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства й правилами співжиття у військових колективах [3, с. 11]. Зазначаючи, що «родовим об'єктом

військових злочинів є встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби, який є складовою частиною військового правопорядку в цілому», С.І. Дячук при цьому конкретизує, що «порядок несення та проходження військової служби визначено низкою законів України, Військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та іншими актами; він є обов'язковим для виконання всіма військовослужбовцями та військовозобов'язаними, які проходять відповідні збори, оскільки суворе й точне дотримання такого порядку складає суть військової дисципліни та є необхідною умовою забезпечення боєздатності військових формувань» [9, с. 444].

А.Г. Горний визначав військовий правопорядок як сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі життя й бойової діяльності військ, закріплених у законах, військових статутах, наказах Міністерства оборони, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та в інших військово-правових нормативних актах. До складу цього порядку належать порядок проходження військової служби, порядок експлуатації озброєння та військової техніки, порядок користування військовим майном, порядок зберігання військової таємниці тощо [30, с. 46–48].

На думку М.І. Хавронюка, «встановлений порядок несення та проходження військової служби (військовий правопорядок) – це сукупність таких, що виникають у процесі життя й бойової діяльності військ, суспільних відносин, закріплених у законах, військових статутах, положеннях про проходження служби різними категоріями військовослужбовців та інших актах законодавства» [8, с. 80].

Поряд із загальними принципами, які притаманні всьому правопорядку, військовому правопорядку як його складовій притаманні також послідовний централізм у керівництві збройними силами, безумовність військового підпорядкування, сувора військова дисципліна та інші специфічні риси. Ці особливості військового правопорядку вимагають специфічних правових норм, у тому числі кримінально-правових, які забезпечують його захист [24, с. 36].

Для того, щоб визначити, чи мало місце посягання на порядок несення або проходження військової служби, необхідно встановити, чи врегульовані суспільні відносини, на які було здійснено посягання, відповідними нормативними актами та чи покладено на військовослужбовця обов'язок діяти певним чином або утримуватися від певних дій. Для правильної кваліфікації вчиненого важливо встановити, проти якої частини порядку несення або проходження служби було направлено діяння, тобто що є безпосереднім об'єктом військового злочину [24, с. 48].

Зокрема, Ю.Б. Курилюк поділяє точки зору науковців на дві групи [33, с. 93–94]. До першої групи він відносить В.О. Навроцького, М.І. Панова, М.І. Хавронюка, С.В. Абдул та інших, які родовий об'єкт військових злочинів сприймають як встановлений порядок несення або проходження військової служби, який становить сукупність суспільних відносин, що виникають і функціонують у процесі проходження військової служби всіма

військовослужбовцями, їх службової й бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства й правилами співжиття у військових колективах.

При цьому необхідно зазначити, що Х.М. Ахметшин [34, с. 40], В.О. Бугаєв [35, с. 46] та інші сукупність суспільних відносин родового об'єкта військових злочинів ототожнюють із поняттям «військовий правопорядок».

На думку Ю.Б. Курилюка, інший підхід щодо родового об'єкта злочинів проти військової служби підтримують О.С. Самойлов та А.А. Толкаченко [36, с. 453], під яким науковці розуміють «охоронювану кримінальним законом від злочинних посягань військову безпеку, яка являє собою стан бойової готовності військової організації держави, що гарантує збройний захист конституційному устрою, незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [33, с. 93–94].

Обґрунтовуючи та підтримуючи схожу точку зору, А.С. Седрадян зазначає, що порядок військової служби є цінністю-засобом, а цінністю-метою є саме військова безпека, при цьому поняття «порядок військової служби», на його думку, уявляється необґрунтованим і незрозумілим [37, с. 30].

Досліджуючи об'єкт військового злочину, О.О. Губко зробив висновок, що він має виключну політичну та військово-політичну сутність, а тому об'єктом таких злочинів є обумовлені військовою політикою та військовою доктриною держави військові відносини, які складаються в процесі проходження військовослужбовцями та прирівняними до них особами військової служби [38, с. 12].

Точка зору О.С. Самойлова, А.А. Толкаченка та О.О. Губко створює враження, що Збройні Сили України та військові формування тільки тим і займаються, що підтримують бойову готовність та очікують стану війни, що невірно.

Як зазначає О.М. Сарнавський, сьогодні ми маємо зовсім іншу державу, іншу геополітичну ситуацію, маємо суттєво відмінну від радянської воєнну політику, а відтак і змістовно інші завдання із забезпечення захисту державного суверенітету [39, с. 520]. У сучасних умовах основні функції окремих військових формувань не зводяться лише до суто військової служби, а реалізація принципу відкритості кордонів та всебічного міждержавного військового співробітництва змінює зміст і форми злочинних посягань, усталених за радянських часів.

З метою встановлення змісту родового об'єкта військових злочинів необхідно звернутися до термінів, які використовуються авторами під час визначення родового об'єкта зазначених діянь: «несення» військової служби та «проходження» військової служби. Для цього необхідно звернутися до довідникової літератури. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» поняття «несення» роз'яснює як виконання певних обов'язків, доручень тощо. [31, с. 616]. Таким чином, до порядку несення служби слід відносити порядок виконання певних обов'язків, доручень тощо в ході служби.

Наприклад, до цієї групи (виду) за функціональною ознакою варто віднести злочини, передбачені статтею 418 КК України (порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання), статтею 419 КК України (порушення правил

несення прикордонної служби), статтею 420 КК України (порушення правил несення бойового чергування), статтею 421 КК України (порушення статутних правил внутрішньої служби).

Порядок несення спеціальних служб, обов'язки осіб, які залучаються до її несення, визначаються статутами Збройних Сил України, затвердженими законами України від 24 березня 1999 р., положеннями, інструкціями й наказами відповідних командирів та начальників. Він є важливою складовою частиною військового правопорядку. Суворе й точне дотримання кожним військовослужбовцем своїх обов'язків під час несення бойового чергування, прикордонної, вартової, внутрішньої служб, патрулювання є безумовною умовою успішного виконання завдань, які стоять перед відповідною службою. Порушення порядку несення спеціальних служб являє серйозну небезпеку для суспільства й може призвести до тяжких наслідків. Тому несення спеціальних служб у суворій відповідності до встановленого порядку є одним із найважливіших військових обов'язків.

У свою чергу термін «проходження» означає дію за значенням проходити [31, с. 996]. Тому проаналізуємо поняття «проходити». Воно означає подію, яка відбувається чи минула [32, с. 59–60]. Більш точно цей термін визначає «Великий тлумачний словник сучасної української мови»: «пройти, крокувати, переміщатися, ідучи, минаючи кого-небудь, проходити військову службу» [31]. Отже, порядок проходження військової служби охоплює дещо іншу сферу військової служби, ніж несення військової служби.

Прикладом такої групи (виду) злочинів є злочини, передбачені статтями 407–408 КК України.

Порядок проходження військової служби суворо регламентований Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» (у редакції від 4 квітня 2006 р.), статутами Збройних Сил України, іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них указами Президента України та іншими нормативно-правовими актами щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Визначено, що військовослужбовець несе особисту відповідальність за захист України. Він зобов'язаний проходити військову службу впродовж встановленого законом терміну й у визначеному військовим командуванням місці, суворо дотримуючись правил залишення розташування військової служби або місця служби, добросовісно виконувати вимоги законів, статутів Збройних Сил України й Військової присяги; бути хоробрим і дисциплінованим, не допускати негідних вчинків і стримувати від них інших військовослужбовців; у разі потреби відлучення в межах розташування військової частини (підрозділу) запитати дозволу в командира, а після повернення доповісти йому про прибуття.

Суворе дотримання порядку проходження військової служби є важливою умовою забезпечення боєздатності й бойової готовності Збройних Сил України, інших військових формувань, включаючи негайну відсіч будь-якому агресору.

Таким чином, важливим елементом складу військових злочинів є родовий об'єкт посягання, на який спрямовані злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби. Тому родовий об'єкт допомагає з'ясувати соціальну сутність військових злочинів, зрозуміти їх суспільно небезпечні наслідки, допомагає здійснити вірну кваліфікацію вчиненого діяння, провести відмежування від суміжних складів злочинів і суспільно небезпечних посягань на певні суспільні відносини.

З огляду на викладене можна зробити висновок про те, що для злочинів, передбачених розділом XIX Особливої частини КК України, характерним є наявність кількох родових об'єктів військових злочинів, що потребує їх подальшого дослідження.

2) Система військових злочинів

Відповідно до частини 1 статті 401 КК України військовими визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. Їхній перелік передбачений розділом XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» Особливої частини КК України, який містить нині 32 статті, що передбачають склади військових злочинів.

Під час прийняття 5 квітня 2001 р. КК України в розділі XIX Особливої частини було передбачено 35 статей. Військові злочини, які містяться в зазначеному розділі, за їх направленістю й посяганням на суспільні відносини, що охороняються, можна було на той час поділити на 10 груп.

Зокрема, М.І. Панов [3, с. 20–21], розглядаючи систему військових злочинів, передбачає 9 груп військових злочинів залежно від направленості й змісту безпосередніх об'єктів, які знаходяться в межах родового об'єкта, проте мають свої особливості.

Зокрема, це злочини проти порядку підлеглості та військової гідності (статті 402–406); злочини проти порядку проходження військової служби (статті 407–409); злочини проти порядку збереження та користування військовим майном (статті 410–413); злочини проти порядку експлуатації військової техніки (статті 414–417); злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб (статті 418–421); злочини у сфері охорони державної таємниці (стаття 422); військові службові злочини (статті 425–426); злочини проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій (статті 427–432); злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями та договорами (статті 433–435).

Не погоджуючись із запропонованою системою військових злочинів, варто зазначити, що злочини, передбачені статтями 402–406 КК України, не можна відносити до однієї групи (виду), оскільки ці вони посягають на порядок підлеглості, який існує у військових формуваннях між начальником і іншим військовослужбовцем, який йому підлеглий за військовою службою.

Життя й діяльність Збройних Сил України, інших військових формувань України побудовані на принципі повного єдиноначальства командирів і

начальників. У сучасних умовах значення єдиноначальства ще більше зростає. Командир-єдиноначальник несе велику відповідальність за постійну бойову готовність видів Збройних Сил України та родів військ і сил. Він повинен забезпечити високий бойовий вишкіл, безперечне виховання кожного воїна, чітке й точне виконання ним вимог Військової присяги, статутів Збройних сил України і наказів начальників, тому що найменший прояв недисциплінованості навіть із боку окремих військовослужбовців може призвести до негативних наслідків.

Суть єдиноначальства полягає в зосередженні в руках командира (начальника) усіх функцій управління військами й силами. Він відповідає за бойову й гуманітарну підготовку, виховання, військову дисципліну й моральний стан особового складу, за стан озброєння бойової техніки та транспорту, за матеріально-побутове й медичне забезпечення військової частини.

Непокоря та інше невиконання наказу командира (начальника) належать до небезпечних військових злочинів. Вони порушують основи життя й діяльність військ та сил, можуть зумовлювати неорганізованість у бойовій та гуманітарній підготовці, перешкоджають підтриманню у військових частинах і на кораблях суворого статутного порядку. У воєнний час чи в бойовій обстановці ці злочини можуть призвести до зриву виконання бойового завдання та інших тяжких наслідків.

Зазначені злочини (статті 402–403 КК України) підривають порядок військової підлеглості, який є частиною встановленого у військах і силах порядку несення або проходження військової служби, і регулюють відносини між командирами (начальниками) та підлеглими в процесі виконання службових обов'язків. Основні вимоги цього порядку закріплені в Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України (статті 11–17), затвердженому однойменним Законом України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV [4]. Командири (начальники) наділені правом віддавати підлеглим розпорядження, вони повинні перевіряти їх виконання. Підлеглі зобов'язані беззаперечно підкорятися начальникам.

Начальник – це особа, якій постійно чи тимчасово підпорядковані інші військовослужбовці. Розрізняють начальників за службовим становищем та за військовим званням (статті 32–33 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України) [5].

Таким чином, *безпосередніми об'єктами* злочинів, передбачених статтями 402–403 КК України, є суспільні відносини, посягання на які передбачає порушення встановленого порядку підлеглості, що створює неорганізованість та безлад у військових підрозділах, негативно позначається на їхній боєготовності та боєздатності.

У статті 404 КК України об'єднано два склади злочинів: а) опір начальникові, а також іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби; б) примушування цих осіб до порушення покладених на них обов'язків із військової служби.

Опір начальникові, а також іншій особі, яка виконує обов'язки з військової служби, і примушування його до порушення цих обов'язків являє собою відкриту протидію службовій діяльності військовослужбовців чи спробу зміни змісту цієї діяльності всупереч інтересам військової служби.

Суспільна небезпека цих злочинів визначається тим, що вони ускладнюють, а інколи унеможливають нормальну службову діяльність командирів (начальників) чи інших військовослужбовців із виконання покладених на них обов'язків, підривають їхній авторитет. При цьому посягання на порядок несення або проходження військової служби носить відкритий зухвалий характер. Опір і примушування нерідко здійснюються з насильством над особою начальника чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, що значно підвищує її суспільну небезпеку.

Безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених статтею 404 КК України, є порядок військової підлеглості, який забезпечує нормальну службову діяльність командирів (начальників) чи інших осіб, що виконують обов'язки з військової служби, а також життя й здоров'я вказаних осіб, тому що опір і примушування можуть супроводжуватися насильством над їх особистістю.

Командири й начальники є представниками держави в Збройних Силах України, інших військових формуваннях України. Вони наділені всією повнотою влади для здійснення покладених на них завдань і несуть відповідальність за свої дії з управління військами й силами.

Успішне виконання командиром (начальником) своїх службових обов'язків передбачає створення такої обстановки, яка забезпечує йому можливість діяти в інтересах зміцнення військової дисципліни й гарантує недоторканність його особи. Службова діяльність командира (начальника), його особа й авторитет охороняються законом від можливих посягань із боку окремих підлеглих.

Стаття 405 КК України встановлює відповідальність за погрозу або насильство щодо начальника у зв'язку з виконанням ним обов'язків із військової служби.

Погроза передбачає залякування начальника заподіянням йому фізичної шкоди, зокрема вбивством, заподіянням йому тілесних ушкоджень будь-якого характеру й ступеня тяжкості, завданням побоїв або знищенням чи пошкодженням його майна.

Суспільна небезпека зазначеного злочину визначається тим, що погроза порушує встановлений порядок відносин начальників і підлеглих у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, може справді залякати командира й начальника, негативно вплинути на їхню службову діяльність, призвести до зниження вимогливості щодо підлеглих і послаблення військової дисципліни.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого статтею 405 КК України, є суспільні відносини, які захищають порядок підлеглості, а його *додатковим безпосереднім об'єктом* – життя й здоров'я особи.

Як злочин визнають погрозу не кожному військовослужбовцю, зокрема й старшому за військовим званням, а лише начальнику.

При цьому мають на увазі начальників як за службовим становищем, так і за військовим званням. Не становить такого злочину погроза на адресу не особисто самого начальника, а його близьких.

Безпосередній об'єкт злочину, передбаченого статтею 406 КК України, – це суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони закріпленого в статутах

Збройних Сил України, інших актах військової сфери порядку взаємовідносин між військовослужбовцями, що не знаходяться між собою у відносинах підлеглості. А додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують умови з охорони їх життя, здоров'я, честі, особистої гідності, власності. Тому військові злочини, передбачені ст. 406 КК України «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості», доцільно виділити в окрему групу.

До речі, кількість засуджених військовослужбовців за вчинення злочинів, передбачених статтею 406 КК України, за період із 1 вересня 2001 р. по 31 грудня 2011 р., згідно з даними Державної судової адміністрації України, становить 1 461 осіб, і це є найбільша кількість засуджених осіб у розрізі інших груп (видів) військових злочинів за вказаний період [6, с. 468–469].

Стосовно спрямованості військового злочину, передбаченого статтею 414 КК України «Порушення правил поведження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення», то на озброєнні Збройних Сил України та інших військових формувань перебувають різноманітні системи й види зброї, боєприпасів, вибухових, радіоактивних та інших речовин і предметів, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих. Їх використання супроводжується суворим дотриманням спеціальних правил обережності, порушення яких може призвести до загибелі й каліцтва людей, знищення військового майна, зриву різних військових заходів та інших тяжких наслідків.

Предмети, які становлять підвищену небезпеку для оточуючих, вимагають особливого поведження не лише в процесі їх використання, а також і під час зберігання. Більшість із них мають властивості, які можуть проявитись мимоволі чи під незначним впливом зовнішніх чинників. У зв'язку із цим порушення встановлених правил поведження (зберігання, використання, експлуатації) може призвести до шкідливих наслідків.

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які захищають порядок поведження (зберігання, використання) зі зброєю, речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих або довкілля. Цей порядок визначається статутами Збройних Сил України, іншими нормативно-правовими актами, у яких міститься перелік правил, вимог, що забезпечують незагрозливі умови поведження зі зброєю, відповідними речовинами й предметами.

Додатковим обов'язковим об'єктом злочину, передбаченого статтею 414 КК України, є здоров'я або життя людини. *Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом* може бути право власності.

Тому варто погодитися з М.І. Пановим в тому, що порушення правил поведження зі зброєю, а також із речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, може бути розцінено певною мірою як порушення порядку експлуатації військової техніки [3, с. 20]. Разом із тим необхідно зазначити, що зміст понять «зброя» й «військова техніка» відрізняється.

Так, зброя – це пристрої й засоби, які застосовуються в збройній боротьбі для нападу (наступу) або захисту (оборони) з метою ураження або знищення противника [7, с. 560].

На думку М.І. Хавронюка, поняття «військова та спеціальна техніка» частково охоплює собою поняття «зброя», «бойові припаси» й «засоби пересування», а останнє є юридичним синонімом поняття «транспортні засоби» й означає механічні пристрої, обладнані двигуном і призначені для перевезення людей або вантажу, у тому числі такі, на яких встановлено спеціальне обладнання або механізм, або для виконання спеціальних функцій (будівельних, ремонтних, медичних тощо), а також причепа та напівпричепа до них [8, с. 149].

Є спірною точка зору М.І. Панова щодо віднесення злочину, передбаченого статтею 432 КК України, до групи злочинів проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій [3, с. 21].

На думку автора, злочин, передбачений статтею 432 КК України (мародерство), виходячи зі змісту безпосереднього об'єкта, має бути віднесено до злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародними договорами.

Як зазначає С.І. Дячук, об'єктом цього злочину є «порядок дотримання звичаїв і правил війни» [9, с. 542].

Тому логічно виникає запитання щодо того, чи не охоплюється дія, передбачена диспозицією статті 432 КК України, диспозицією частини 1 статті 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни), за якою передбачено більш суворе покарання.

Крім того, злочини, передбачені статтею 438 КК України, розміщені в розділі ХХ КК України (злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку).

Аналогічна ситуація має місце й стосовно злочинів, передбачених статтею 433 КК України (насильство над населенням у районі воєнних дій), статтею 434 КК України (погане поводження з військовополоненими), статтею 435 КК України (незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними) [40, с. 218].

На думку С.М. Мохончука, злочини, передбачені статтями 432–435 КК України, необхідно виключити з розділу ХІХ КК України, оскільки вони повністю охоплені статтею 438 КК України. «Таке розміщення статей у вказаному розділі (розділ ХІХ Особливої частини – *М.К.*) не лише порушує принцип об'єднання в одному розділі норм, які встановлюють протиправність і караність діяння, за спільним родовим об'єктом, а й не враховує ступеня їх суспільної небезпечності, особливостей їх суб'єкта, суворості відповідальності за їх вчинення» [41, с. 21, 31].

Підсумовуючи, варто зазначити, що система військових злочинів нині є громіздкою й суперечливою. Фактично вона побудована на радянській системі військових злочинів. У ній відсутні міжнародно-правові стандарти, що стосуються цієї системи суспільних відносин. Багато складів злочинів у ній є громіздкими, що не сприяє однозначному розумінню цих складів злочинів та застосуванню на практиці. Є необхідність у побудові теоретичної моделі майбутньої системи військових злочинів, яка б відповідала сучасному праворозумінню й практиці сьогодення. При цьому варто звернути увагу на досвід інших держав.

Зокрема, О.К. Зателепін пропонує таку систему злочинів проти воєнної безпеки, яка включає в себе: «а) посягання на порядок проходження військової

служби, передбачені в розділі 33 Кримінального кодексу Російської Федерації (злочини проти військової служби); б) посягання на порядок проходження військової служби, передбачені в інших розділах Особливої частини Кримінального кодексу Російської Федерації; в) посягання на порядок перебування в запасі; г) посягання на порядок державного (військового) управління воєнною організацією; д) посягання на порядок військово-економічної діяльності» [10, с. 30].

Також доречно зазначити, що 16 квітня 2014 р. за № 4712 у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» [11]. Цим законопроектом пропонується виключити як зайві і такі, що порушують принцип рівності всіх перед законом та створюють непотрібні складнощі для кримінально-правової кваліфікації, окремі статті про військові злочини, які, крім суб'єкта, мають усі інші ознаки загальнокримінальних злочинів.

По-перше, пропонується вилучити з КК України злочин, передбачений частиною 4 статті 404 (опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, вчинені за кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих обставин, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби), як такий, що містить дискримінаційні положення, оскільки посягання на життя людини, незалежно від посади, яку вона займає, не може каратися різною мірою покарання. При цьому запропоновано правозастосовним органам використовувати в подібних випадках положення пункту 8 частини 2 статті 115 КК України щодо відповідальності за умисне вбивство «особи чи її близької особи у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку».

По-друге, пропонується вилучити з КК України злочин, передбачений статтею 405 (погроза або насильство щодо начальника), оскільки за подібні дії, згідно із частиною 1 статті 129 (погроза вбивством), передбачена більша відповідальність. А відповідальність за вчинення погрози або насильства стосовно начальника за обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин передбачена, відповідно, частинами 2 і 3 статті 405, іншими статтями КК України (стаття 121), за обставини, які обтяжують покарання, – пунктами 2, 11 частини 1 статті 67.

По-третє, передбачається вилучити з розділу XIX Особливої частини КК України статті 410, 415–417, 422, 425, 426, 429, 433–435 як такі, що дублюють інші статті КК України й при цьому містять окремі суперечливі та дискримінаційні положення. Як зазначається в пояснювальній записці до внесеного проекту Закону України за № 4712, при цьому враховується також значне (більше ніж на 20% за останні сім років) скорочення Збройних Сил України, інших військових формувань та значне (майже удвічі за сім років) зниження злочинності військовослужбовців, ліквідація військових судів та військових прокуратур.

Разом із тим, на нашу думку, вказані аргументи щодо поліпшення стану правопорядку у військових формуваннях дещо перебільшені.

Таким чином, пропонується в розділі XIX Особливої частини КК України залишити військові злочини, передбачені статтями 402–404 (злочини проти

порядку підлеглості), 406 (злочини проти порядку дотримання військової честі), 407–409 (злочини проти порядку проходження військової служби), 411–413 (злочини проти порядку користування військовим майном або збереження військового майна), 414 (злочини, що порушують правила поведінки зі зброєю, а також із речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення), 418–421 (злочини проти порядку несення спеціальних служб); 427–428, 430–431 (злочини проти порядку виконання військового обов'язку в умовах воєнного стану, бойовій обстановці), 432 (злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними договорами), 401 (поняття військового злочину).

У разі позитивного розгляду зазначеного законопроекту та його прийняття Верховною Радою України серед військових злочинів будуть відсутні групи злочинів проти порядку експлуатації військової техніки, проти порядку зберігання державної таємниці у військовій сфері, військових службових злочинів.

При цьому доречно зазначити, що, на нашу думку, запропоновані зміни до розділу XIX Особливої частини КК України в разі їх прийняття не вирішать повною мірою питання вдосконалення кримінальної відповідальності за військові злочини й потребуватимуть подальшого наукового дослідження.

Можемо зробити висновок, що військові злочини, передбачені розділом XIX Особливої частини КК України, спрямовуються проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

Особливість військових злочинів полягає, по-перше, в їх посяганні на військовий правопорядок, тобто проти спеціального об'єкта, яким є суспільні відносини, що передбачають встановлений порядок несення або проходження військової служби; по-друге, у їх вчиненні спеціальним суб'єктом, визначеним у статті 401 КК України; по-третє, у можливості застосування в окремих випадках до осіб, що вчинили військові злочини, заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України.

Наявна специфіка військових злочинів потребує під час здійснення їх юридичного аналізу додаткової інформації, що передбачена актами військової сфери.

У силу цих та інших обставин у науці кримінального права тема військових злочинів потребує нових підходів щодо їх не лише наукового супроводу, а й удосконалення на законодавчому рівні.

При цьому мова йде не лише про розгляд питань, що стосуються кримінального права, а й кримінології, криміналістики.

Насамперед необхідно підкреслити, що злочинність у Збройних Силах України та інших військових формуваннях є дуже небезпечним, дестабілізуючим фактором, який негативно впливає не тільки на них, а й на державу в цілому, а стан справ у військових формуваннях і підрозділах сприймають у суспільстві як один з індикаторів, базуючись на якому, можна визначити стан національної безпеки й оборони України.

Тому розв'язання зазначених питань вимагає більш поглибленого вивчення кримінально-правової характеристики військових злочинів, їх системи, змісту, методики розслідування та запобігання.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 4 лютого 2014 р. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 212 с.
2. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України в ред. від 4 квітня 2006 р. № 3597-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 17. – Ст. 1261.
3. Панов М.І. Поняття, система і види військових злочинів / М.І. Панов // Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : [навчальний посібник] / [Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін.] ; за ред. М.І. Панова. – Х. : Право, 2011. – 184 с.
4. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
5. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.
6. Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : [посібник] / за заг. ред. В.К. Матвійчука. – К. : ВД «Дакор», 2013. – 472 с.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
8. Військові злочини : [комент. законодавства] / [М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник] ; відп. ред. М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. – К. : Видавництво А.С.К., 2003 – 272 с.
9. Дячук С.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) / С.І. Дячук // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 3 кн. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка. – К. : ФОРУМ, 2005– . – Кн. 3 : Особлива частина. Коментарі до статей 255–447 Кримінального кодексу України. – 2005. – 584 с.
10. Зателепин О.К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / О.К. Зателепин ; Московский государственный лингвистический университет. – М., 2013. – 64 с.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webpzoc4_1?pf3511=50664.
12. Попович В.М. Проблеми розуміння сутності об'єкта злочину в контексті сучасної доктрини кримінального права / В.М. Попович // Актуальні проблеми кримінального права : [навчальний посібник] / В.П. Попович, П.А. Трачук, А.В. Андрушко, С.В. Логін. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
13. Бабенко А.М. Об'єкт злочину / А.М. Бабенко // Кримінальне право України. Загальна частина : [навчальний посібник] / [А.М. Бабенко, Ю.А. Вапсва, В.К. Грищук та ін.] ; за заг. ред. О.М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 375 с.
14. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину : [монографія] / М.Й. Коржанський. – Д. : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.

15. Тацій В.Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В.Я. Тацій ; упоряд. : О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, В.І. Борисов ; відп. за вип. О.В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – 936 с.
16. Фесенко Е.В. Объект преступления с точки зрения ценностной теории / Е.В. Фесенко // Уголовное право : [научно-практический журнал]. – 2003. – № 3. – С. 71–73.
17. Мойсик В.Р. Про об'єкт і предмет шахрайства з фінансовими ресурсами / В.Р. Мойсик // Вісник Верховного суду України : [науково-практичне видання]. – 2002. – № 1. – С. 34–41.
18. Брайнін Я.М. Основні питання загального вчення про склад злочину / Я.М. Брайнін ; Київ. держ. універ. ім. Т.Г. Шевченка. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – 189 с.
19. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : [монографія] / В.К. Матвійчук. – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.
20. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник для студ. юрид. вузів і факул.] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Беньківський та ін.] ; за ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 511 с.
21. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : [навчальний посібник] / В.Я. Тацій. – Х. : Укр. юрид. академія, 1994. – 80 с.
22. Зателепин О.К. Уголовно-правовая охрана военной безопасности Российской Федерации : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / О.К. Зателепин ; Московский государственный лингвистический университет. – М., 2013. – 64 с.
23. Клименко В.А. Кримінальне право в запитаннях і відповідях. Загальна частина : [посібник для підготовки до іспитів] / В.А. Клименко. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.
24. Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Особлива частина / М.Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 592 с.
25. Андрусів Г.В. Військові злочини // Кримінальне право України: Особлива частина : [підручник для студентів юрид. вузів і фак.] / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та ін.] ; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 845–884.
26. Клименко В.А. Військові злочини / В.А. Клименко, Г.И. Чангулі // Кримінальний кодекс України : [науково-практичний коментар]. – К. : Правові джерела, 1998. – С. 1012–1082.
27. Криволапов Г.Г. Преступления против военной службы / Г.Г. Криволапов // Уголовное право. Особенная часть : [учебник] / под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ляпунова. – М. : Новый Юрист, 1998. – С. 709–733.
28. Сызранцев В.Г. Воинские преступления: комментарий к главе 33 УК РФ / В.Г. Сызранцев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 304 с.
29. Тер-Акопов А.А. Понятие преступления против военной службы / А.А. Тер-Акопов // Преступления против военной службы : [учебник для вузов] / под ред. Н.А. Петухова. – М. : НОРМА, 2002. – 208 с.
30. Советское уголовное право. Воинские преступления / под ред. А.Г. Горного. – М. : Военный институт, 1978. – 427 с.
31. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
32. Русско-украинский словарь : в 3 т / предил. И.К. Белодед ; сост. : В.Н. Калюжная, Ш.Г. Кренцель, Е.В. Ленец ; ред. С.И. Головащук. – К. : Наукова думка, 1968– . – Т. 3 : ПРО–Я. – 1968. – 727 с.

33. Курилюк Ю.В. Кримінально-правове забезпечення протидії порушенню правил несення прикордонної служби : [монографія] / Ю.В. Курилюк ; за ред. В.К. Матвійчука. – К. : Дакор, 2013. – 216 с.

34. Ахметшин Х.М. Уголовное право России: воинские преступления / Х.М. Ахметшин, Ф.С. Бражник, А.П. Васецов и др. – М. : ВАЭФП, 1993. – 312 с.

35. Бугаев В.А. Воинские преступления и наказания : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.А. Бугаев ; Одесская нац. юрид. акад. – О. ; Симферополь, 2001. – 190 с.

36. Самойлов А.С. Преступления против военной службы / А.С. Самойлов, А.А. Толкаченко // Полный курс уголовного права : в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008– . – Т. V : Преступления против государственной власти. Преступления против военной службы. Преступления против мира и безопасности человечества. Международное уголовное право / под ред. Т.Б. Басова, С.В. Дьяков и др. – 2008. – С. 453.

37. Седралян А.С. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика воинских преступлений : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / А.С. Седралян ; Ереванский государственный университет. – Ереван, 2008. – 30 с.

38. Губко А.А. Объект воинского преступления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.А. Губко ; Санкт-Петербургский ун-т МВД России. – СПб., 2004. – 18 с.

39. Сарнавський О.М. Кримінально-правовий захист суверенітету України / О.М. Сарнавський // Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2012. – Вип. 58. – С. 518–523.

40. Карпенко М.І. Проблемні питання військових злочинів / М.І. Карпенко // Актуальні проблеми юридичної науки – 2010 : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2010 р.) : у 2 ч. / за заг. ред. В.К. Матвійчука, Ю.В. Нікітіна, Н.Б. Болотіної. – К. : Національна академія управління, 2011– . – Ч. 2. – 2011. – 328 с.

41. Мохончук С.М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» ; 12.00.11 «Міжнародне право» / С.М. Мохончук ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Х., 2014. – 39 с.

**КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ
ЗЛОЧИНАМ І ПРАВОПОРУШЕННЯМ СЕРЕД
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК (НАЦІОНАЛЬНОЇ
ГВАРДІЇ) МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Шалгунова С.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
полковник міліції*

Дуйловський О.В.,

*ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
підполковник юстиції,
начальник юридичної служби*

Південного територіального управління Національної гвардії України

Анотація

У статті розглядаються сучасні проблеми дотримання дисципліни й законності серед військовослужбовців, які проходять службу у внутрішніх військах Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України (які з березня 2014 р. проходять процедуру реформування в Національну гвардію України). За період 2008–2013 рр. проаналізовано кримінологічні показники вчинених ними злочинів, правопорушень і допущених надзвичайних подій, з'ясовано основні їх детермінанти та заходи профілактики й запобігання вчиненню військових і загальнокримінальних злочинів. Визначено категорії військовослужбовців внутрішніх військ (строкової служби, військової служби за контрактом, офіцерів) та особливості їх протиправної поведінки, види злочинів, які ними вчиняються. Названо специфічні причини вчинення злочинів різними категоріями військовослужбовців та відповідні заходи запобігання злочинам і профілактики порушень дисципліни, недопущення надзвичайних подій серед особового складу внутрішніх військ.

Вступ

Вивчення військових злочинів у кримінальному праві та з кримінологічної точки зору привертало увагу вчених у різні часи розвитку української правової думки. Дослідники аналізували питання кримінальної відповідальності та проблем кваліфікації військових злочинів. До вказаної тематики зверталися М.Д. Дурманов, В.Е. Емінов, В.В. Леоненко, В.В. Лунєєв, А.В. Наумов, А.А. Піонтковський, І.І. Слуцький, А.А. Тер-Акопов, А.Н. Трайнін, Ю.М. Ткачевський, В.М. Чхиквадзе, В.І. Мацкевич, М.І. Якубович. Роботи зазначених авторів стали передвісниками й підґрунтям проведення сучасних кримінально-правових досліджень злочинів, що вчиняються під час виконання обов'язків військової служби. Сучасні дослідники С.І. Дячук, Е.М. Кісілюк, М.М. Сенько, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк приділяли увагу обмеженому колу питань, що

стосуються вчинення військових злочинів військовослужбовцями Збройних Сил України. Однак проходження військової служби в Збройних Силах України та в Національній гвардії (внутрішніх військах) МВС України має суттєві відмінності. Отже, питанням законності в діяльності внутрішніх військ (Національної гвардії України), особливостей кримінальної відповідальності, кримінологічного попередження військових злочинів серед військовослужбовців у вітчизняній кримінально-правовій та кримінологічній наці увага не приділялася взагалі.

Вітчизняні процеси реформування й оптимізації Збройних Сил України, Національної гвардії (внутрішніх військ) МВС України та інших військових формувань розпочато ще до розпаду СРСР у 1991 р. Ці процеси тривають донині. Від часу створення незалежної правової держави Україна військові формування зазнали значних змін. Не завжди ці зміни були корисними й доцільними. Однак в умовах побудови правового та демократичного суспільства процеси, що відбуваються в українському суспільстві, неминуче торкаються й військових проблем. Армія є складовою суспільства, тому вона також повинна змінюватися. Як і в суспільстві, серед військовослужбовців і найманих працівників у структурі Збройних Сил України та Національної гвардії (внутрішніх військ) МВС України зросла кількість правопорушень і злочинів, пов'язаних з інтересами військової служби й порядком її проходження та забезпечення. Тому для розробки дієвої системи попередження правопорушень і злочинів, порушень дисципліни й законності ми проведемо аналіз формування причин та умов вчинення злочинів і негативних фонових явищ, що їм сприяють, у діяльності Національної гвардії (внутрішніх військ) України.

1. Забезпечення дисципліни у військових формуваннях України в період 1745–1914 рр.

Реформування та розвиток Збройних Сил України, внутрішніх військ МВС України (з березня 2014 р. – Національної гвардії України) [30] та інших військових формувань було розпочато ще після розпаду СРСР у 1991 р., проте воно ще триває. Від часу створення незалежної правової держави Україна військові формування зазнали значних змін. Не завжди ці зміни були корисними й доцільними. Однак в умовах побудови правового й демократичного суспільства процеси, що відбуваються в українському суспільстві, неминуче торкаються також проблем армійських. Армія є складовою суспільства, тому вона так само повинна змінюватися, як і суспільство. Як загалом у суспільстві, в армії зросла кількість правопорушень і злочинів, вчинюваних військовослужбовцями та службовцями (вільнонайманими працівниками). Тому для розробки дієвої системи попередження правопорушень і злочинів, порушень дисципліни й законності ми проведемо огляд правового регламентування діяльності українських внутрішніх військ (далі – ВВ) та правової бази їх попередження.

Перш ніж розпочинати аналіз реального стану справ в українських військових формуваннях, зокрема внутрішніх військах, на наш погляд,

необхідно здійснити історико-правовий огляд законодавчих актів у цій сфері. Відповідно до Закону України «Про загальний військовий обов'язок» [28] військова повинність – це громадський обов'язок кожної особи захищати країну, громадянином якої вона є.

До царювання Петра I поповнення армії здійснювалося за рахунок осіб, які мали у володінні земельні ділянки. Основною умовою такої служби була пожиттєва й обов'язкова державна військова служба нащадків власників землі. Петро I після того, як посів російський престол, почав активно реформувати військові формування та особисто брав участь у написанні військових статутів, наказів, настанов тощо, які регламентували різні сфери військової служби. Так, у 1698 р. було ліквідовано стрілецькі полки. Натомість військова служба, яка запроваджувалася, мала обов'язковий характер, до неї залучали дворян та тих осіб, яких дворяни давали на військову службу (даточні люди). З 1705 р. датованих людей почали називати рекрутами [31]. З 1874 р. в Російській імперії, до складу якої сучасна територія України входила як Малоросія, було запроваджено військову повинність. Як вказує О.О. Більдерлінг, серед великих перетворень, які здійснювалися Петром I та стосувалися всіх сфер суспільного життя, важливе місце посідає військова реформа [2, с. 1130]. Петром I було запроваджено загальну та особисту військову повинність, а це означало, що на благо Вітчизни повинні були служити не лише особи нижчих верств населення, а й вищих, які відтепер не могли послати замість себе когось іншого, здійснити заміну, як це відбувалося раніше. З одного боку, так урівнювалися права всіх громадян країни, усі без винятку могли бути призваними на військову службу. З іншого боку, це відміняло кріпосну залежність селян, що суттєво впливало на загальний стан суспільства та було великим кроком на шляху його цивілізованого розвитку. Також запровадження загальної військової повинності давало можливість і накладало обов'язок захищати свою країну на всіх без винятку громадян чоловічої статі.

Про військові злочини та порушення положень військових статутів можна було говорити лише з 1890 р., оскільки в цей час уже здійснювався їх певний облік та аналіз. У науково-монографічній літературі та в інших джерелах¹ до нас дійшла певна інформація про ці випадки. На думку В.Е. Емінова та І.М. Мацкевича, за часів царювання Миколи II армія й конвойна варта не мали проблем, що існують у сучасному суспільстві в аналогічних військових формуваннях [38, с. 21]. Серед військовослужбовців – офіцерів та солдатів – не було порушень дисципліни й законності в сучасному їх розумінні, відсутні нестатутні відносини, побиття та знущання над підлеглими тощо. На наш погляд, такий стан справ зумовлюється не лише тим, що досить високим був освітній рівень військових командирів і начальників, а й відповідальним ставленням солдатів до виконання свого військового обов'язку, належним виконанням ними обов'язків несення військової служби, беззаперечним

---

¹ Такими виданнями стали військові журнали й газети, у яких публікувалися матеріали про армію та її проблеми, реформи, що в ній відбувалися, військові операції, випадки вчинення злочинів, їх причини та заходи попередження («Армейские вопросы», «Братская помощь», «Военный мир», «Офицерская жизнь», «Разведчик», «Сведения из области военного дела за границей»).

виконанням вимог військових статутів та наказів військових командирів і начальників. Офіцери зверталися до солдатів відповідно до положень чинного на той час військового законодавства. На відміну від армій європейських та інших країн світу, ставлення до рядових солдатів у російській армії було не лише шанобливим і людським, а й у цілому адекватним тим умовам, у яких проходила військова служба. Хоча, як вказує Н.С. Ніколаєв, домінуючу частину армії (майже 90%) складали селяни [18, с. 553]. Під час виконання військового обов'язку за участі у військових діях цілком нормальним було те, що солдат захищав ціною власного життя свого командира або начальника, не зважав на особисту безпеку, а захищав Вітчизну й військових командирів. На наш погляд, такий патріотизм притаманний вітчизняним військовим формуванням у всі часи їх існування, і лише це дозволило виграти не одну війну, відстояти свої територіальні межі та зберегти російську націю в усьому розмаїтті національних народів, які входили до неї.

Однак ідеалізувати армію та військовослужбовців не потрібно. Основними проблемами тогочасної армії (царської та внутрішньої сторожі) були прояви нестатутних відносин. Сьогодні ми назвали б їх поняттям «дідівщина». Однак проблеми дідівщини є актуальними для всіх видів армій, що існували на території України за різних історичних епох, як і в інших країнах світу [23, с. 70].

Так, зокрема, недоліки в організації військової служби ВВ мають місце й сьогодні. Першим недоліком є невідповідна дисциплінарна практика, точніше застосування за вчинення дисциплінарних провин стягнень, які не відповідають їх суспільній небезпечності, а саме: 1) вимушена м'якість застосовуваного стягнення – накладення дисциплінарного стягнення за вчинення діяння, що визнавалося чинним законом як злочин (крадіжки, образа військового начальника нижчого чину, втрата військового майна або умисне невиконання військового наказу свого командира чи начальника); 2) невиправдана суворість під час накладення більш суворих стягнень щодо військовослужбовців нижчих рангів (наприклад, за неухважність під час несення військової служби не під час бойових дій або бойової обстановки). Як вказує І.К. Белявський, за таких умов солдат не може зрозуміти, який вчинок є тяжчим [1, с. 18], втрачає здатність порівнювати їх шкідливість і небезпечність.

Другим недоліком є проблема казарменого життя. Казарма для військовослужбовців є суворою й небезпечною. На думку дослідників минулого, казарма була схожою на тюрму чи арештантське відділення. У ній було тяжко, нудно, невесело, вона потребувала свіжості в усіх аспектах [33, с. 164]. Однак військове керівництво вважало, що лише спільні казармені умови проживання військовослужбовців створюють найкращі умови виховання для солдатів, виховання в них на прикладі доброго військового начальника, його особистої відповідальної й дисциплінованої поведінки особистого почуття відповідальності, справедливості в розподілі військових службових обов'язків на всіх, а не на «обраних», виховання почуття взаємодопомоги, спільності та розуміння військового підрозділу як єдиного цілого. А відсутність такого обов'язкового атрибуту військової служби, як казарма, не здатні замінити тривалі виховні бесіди, читання розумних книжок, застосування

дисциплінарних стягнень або інших видів покарань за порушення дисципліни. Лише коли старший офіцер власним прикладом не буде уникати обов'язків військової служби, не перекладатиме на підлеглих свої обов'язки, буде забезпечено нормальні, здорові умови виховання військовослужбовців. За таких умов, як зазначає І.К. Белявський, буде здоровий режим у казармі [1, с. 11].

На переконання П.В. Каменського, третьою проблемою армії завжди були образи. При цьому образи спрямовуються щодо нижчих військових чинів і підлеглих військовослужбовців [8, с. 232]. Таким чином, проблема образ, приниження, безкарності таких дій із боку вищих військових начальників і командирів є нагальною й нині, оскільки її добре знають і сучасні внутрішні війська. Крім того, залежно від строку служби «розмах» образ і принижень стає все більшим. На думку Н.Д. Лагофета, більша тривалість строку служби визначає, що більшим і багатшим є матеріал для образ, лексикон, накопичений у пам'яті військовослужбовця [14, с. 677]. І навпаки, уважне й шанобливе ставлення, навіть одноразове, щодо підлеглого військовослужбовця викликає в нього та в інших повагу, що є важливим для військовослужбовця й військової служби в цілому [8, с. 317]. Отже, проблема образ існувала завжди серед військовослужбовців армійських підрозділів і конвойної служби. Розглядали такі справи судові інстанції. Так, в одному із судових рішень було вказано, що образи у формі «площадной брани» з боку офіцера нижчих військових чинів є одночасно як образою кожного з них, так і принизливим ставленням до підлеглих (Головний військовий суд, 1892 р., № 35) [7, с. 233].

Четверта проблема, яка викликає занепокоєння військового начальства, – це рукоприкладство з боку військових начальників і командирів щодо своїх підлеглих. В одному з військових журналів («Разведчик», 1903 р.) було описано випадок безпричинного побиття унтер-офіцером рядового солдата, за що останній відштовхнув від себе нападника [34, с. 327]. Причину побиття судом не було встановлено, можливо, оскільки саме побиття вже є незаконним і забороненим військовими статутами, тому розбиратися в тому, що стало причиною таких дій із боку унтер-офіцера, немає потреби. Суду достатньо того, що цей факт мав місце, і винний офіцер повинен бути покараним. Однак не можна говорити про те, що такі випадки побиття були рядовим і буденним явищем. Як свідчить аналіз історико-правової літератури із цих питань, подібні факти побиття були одиничними й суворо каралися. М.І. Драгомиров вказує, що побиття солдатів офіцерами є наслідком традиції, яка бере початок від армії Миколи I, коли бійки та з'ясування стосунків саме насильницьким шляхом були цілком прийнятними й правомірними для військовослужбовців привілейованої ланки, тобто офіцерів [4, с. 869]. А застосування фізичної сили й розправи з будь-якого приводу стосовно підлеглого солдата або офіцера вважалось несумісним із військовою службою та військовою гідністю [14, с. 255]. Для попередження фізичних розправ в армії під час підготовки молодих солдатів навчальні програми містили посилення на те, що під час навчання новачків чергові й днювальні не повинні підвищувати на них голос і погрожувати. Крім того, наголошувалося також на тому, що командири рот повинні слідкувати за отриманням нижчими чинами від солдатів пригощань та

запобігати зловживанню цим (відповідно до програми навчання молодих солдатів, затвердженої наказом командувача військами Київського військового округу, 1890 р.) [14, с. 227].

П'ятою проблемою військової служби було дотримання військової дисципліни військовослужбовцями. Особливо це стосувалося солдатів і нижчих армійських чинів, які прослужили 2–3 роки на військовій службі. Серед початківців (солдатів першого року служби) порушень дисципліни спостерігалось дуже мало (близько 10%). На думку військового начальства, такий стан справ зумовлюється тим, що солдати починають звикати до військової служби, адаптуються до суворих умов казарменого життя та не завжди дисципліновано й відповідально, інколи навіть байдуже ставляться до виконуваних ними обов'язків [3, с. 416]. У зв'язку із цим перед офіцерським складом поставало завдання рівноправного ставлення до всіх військовослужбовців незалежно від строку служби й військового досвіду [13, с. 86]. Отже, як і сьогодні, офіцер повинен бути не лише військовим начальником та командиром, а й вихователем військовослужбовців під час проходження ними військової служби (строкової чи за контрактом).

Проаналізовані нами види порушень дисципліни й законності під час проходження військової служби збігаються з тими, що існують у сучасних внутрішніх військах МВС України, а це означає, що проблеми дисципліни в армії є постійними й нагальними незалежно від рівня розвитку суспільства та його політичної й економічної системи. Якщо говорити про періоди загострення політичної ситуації в країні, що спостерігалися в 1900–1905 рр. та 1917–1921 рр., то кількість злочинних проявів серед військовослужбовців як царської, так і радянської армії суттєво зменшувалася. Можливо, це пов'язано з тим, що виконання військового службового обов'язку із захисту Вітчизни виступало на перший план, і питання дисципліни й законності відходило на другий план.

Згідно з даними істориків про становище, що склалося в царській армії в 1900–1914 рр., зокрема в її юнкерських і кадетських корпусах, між вихованцями поширеною була система відносин «цуканье». Зміст цієї системи взаємовідносин, що склалися між вихованцями старших і молодших курсів, полягав у повсякчасному приниженні й цькуванні старшими юнкерами та кадетами молодших. Приниження спрямовувалося на виховання й випробування міцності товарищескості. Хоча існувала й протилежна точка зору, згідно з якою приниження – це ознака руйнування військової дисципліни й солідарності в цілому, знищення почуттів віри та справедливості в молодих військовослужбовців, а також руйнування особистості, її моральне вбивство [36, с. 157–160]. Зовнішні прояви таких явищ, як «цуканье» та дідівщина, мають спільні ознаки. До них належать такі: різниця у віці й строках навчання у військових навчальних закладах вихованців (тобто вихованці старших курсів допускають нестатутні відносини щодо вихованців молодших курсів); застосування фізичного й психічного насильства; наявність кругової поруки серед винуватих у приниженнях і знущаннях вихованців, що значно ускладнює виявлення та реагування керівництва на випадки приниження й погроз; постійне продукування негативних проявів, що зумовлюється бажанням

вихованців, які переходять на старші курси, «навчити» новачків і відігратися за пережите ними самими; хибне розуміння молодшими вихованцями почуття товариськості, коли вони не бажають викриття своїх кривдників і притягнення їх до відповідальності. Самі вихованці вважали такі відносини між старшими й молодшими необхідним обов'язковим атрибутом армійської традиції, виховання моральної стійкості, бойового духу, випробування фізичної стійкості, що дозволяє звільнити військову службу від осіб, які не витримують знущань і принижень, а відповідно, є непридатними до військової служби, мають недостатню силу духу для проходження військової служби й виконання функцій із захисту Вітчизни як майбутні офіцери.

Однією з причин, що зумовлюють існування таких явищ, як «цуканье» та дідівщина, дослідники називають етнічну ворожнечу, яка має внутрішні корені існування в закритих колективах [9, с. 793]. На наш погляд, певну роль у цьому відіграє також вік вихованців, оскільки в юнкерських і кадетських корпусах навчалися юнаки віком від 11 до 19 років. Цей віковий період – час перехідного віку, формування особистості, її поглядів на життя, характеру взаємостосунків з іншими особами, а також обмеженості спілкування з особами протилежної статі, що призводило до неконтрольованих особою проявів непорядного, принизливого й жорстокого поведіння з іншими підлітками та юнаками, що не допускалося в присутності осіб жіночої статі та вважалося ознакою «дурного тона», поганого виховання й низького походження.

Таким чином, можна зазначити, що відносини між різними поколіннями військовослужбовців, які разом проходять службу, завжди були складними й неоднозначними. Різниця у віці в 5 і більше років, на нашу думку, створює певні перепони в розумінні один одного, викликає труднощі в умовах військового життя. Можливо, причиною цього стає «конфлікт поколінь». Однак, незважаючи на те, що впродовж усього існування військових формувань військові командири й начальники намагалися подолати ці проблеми та налагодити нормальні стосунки між військовослужбовцями, проблема залишається нагальною. У певні періоди розвитку суспільства вона загострюється. На нашу думку, загострення відбуваються в час більш-менш стабільного економічного й політичного становища в суспільстві, коли немає реальної загрози військових конфліктів, тому військові формування перебувають у стані «перманентного» конфлікту військовослужбовців. Посилює рівень конфліктності наявність соціальної нерівності військовослужбовців, що виникає між особами з різницею у віці 5 і більше років.

2. Стан дисципліни й законності у внутрішніх військах МВС України у 2008–2013 рр.²⁵

Проблеми дотримання дисципліни й законності в діяльності всіх державних структур є актуальними та важливими. Для правоохоронних органів

---

²⁵ З огляду на те, що ми аналізуємо стан дисципліни й законності у внутрішніх військах МВС України до початку їх реформування в Національну гвардію України, ми зберегли ті назви, які були до прийняття Закону України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р., оскільки некоректно говорити про такі підрозділи, яких не існувало в новій якості до березня 2014 р.

це ще важливіше, оскільки всі правоохоронні структури України покликані не лише захищати порушені права й свободи людини та громадянина, а й забезпечувати охорону всіх суспільних відносин у державі. Стан дотримання дисципліни й законності в діяльності правоохоронних органів постійно вивчається та аналізується на різних рівнях. Для внутрішніх військ, які нині (з березня 2014 р.) проходять процедуру реорганізації в Національну гвардію (далі – НГ), питання дотримання дисципліни й законності є особливо актуальними, оскільки така реорганізація повинна сприяти зменшенню ризиків порушення законів серед військовослужбовців.

За результатами діяльності Головного управління внутрішніх військ (далі – ГУВВ) МВС України (з квітня 2014 р. – Головне управління Національної гвардії (далі – ГУНГ)) та підпорядкованих йому територіальних управлінь кожного року видаються відповідні огляди про стан дисципліни й законності у ВВ та заходи щодо його поліпшення на наступний рік.

Аналіз статистичних даних щодо ВВ за 2012–2013 рр. та вивчення стану військової дисципліни у військових частинах свідчить про те, що в територіальних командуваннях (далі – ТрК), навчальних закладах, військових частинах підвищилася, порівняно з 2007–2011 рр., ефективність і якість виховної роботи. Постійно проводився комплекс управлінських, організаційних, виховних заходів, спрямованих на виконання вимог МВС України, командувача ВВ МВС України (з березня 2014 р. – командувача НГ України) та рішень військової ради ВВ МВС України щодо зміцнення дисципліни й законності серед особового складу, недопущення злочинних проявів та інших надзвичайних подій.

Серйозною перевіркою психологічної й фізичної витривалості для багатьох військових частин стало виконання завдань з охорони громадського порядку в м. Києві в жовтні – листопаді 2008 р., у жовтні – листопаді 2012 р., у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р. Кожного разу під час проведення виборів депутатів Верховної Ради України, Президента України виникає складна політична ситуація та постає потреба забезпечення громадського порядку й громадської безпеки кандидатів і їх прибічників від неправомірних дій із боку опонентів.

Військовослужбовці ВВ в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р. в умовах напруженої криміногенної обстановки в країні в цілому та в м. Києві зокрема, складної оперативної обстановки в центрі столиці України продовжували виконувати свої службові та професійні обов'язки, дотримуючись принципів законності, гуманізму й поваги до особи, надійно підтримували правопорядок під час проведення масових заходів у центральній частині столиці, що переросли в масові заворушення, умисні вбивства й напади на працівників правоохоронних органів, демонструючи при цьому достатній рівень організованості та військової дисципліни [24, с. 2–3]. Аналогічні події відбувалися в інших обласних центрах протягом 2014 р. (Одеса, Вінниця, Львів, Маріуполь, Дніпропетровськ, Запоріжжя тощо).

У криміногенному плані найбільш стабільними були 2012 р. та 2013 р.

Якщо порівнювати показники вчинення злочинів і правопорушень військовослужбовцями ВВ, то вони виглядають так: загальна кількість

вчинених військовослужбовцями різних категорій³⁶ злочинів у 2007 р. складає 43, у 2008 р. – 50 (+16%), у 2009 р. – 56 (+12%), у 2010 р. та 2011 р. – по 51 (-9%), у 2012 р. – 34, у 2013 р. – 57 злочинів (+167%) [19; 20; 21; 22; 23; 24]. У середньому 50% вчинених протиправних діянь складають злочини загальнокримінальної спрямованості (крадіжки, грабежі, розбої, шахрайство, порушення недоторканності житла, хуліганство, наруга над могилою, незаконний обіг наркотиків), інші 50% складають військові злочини.

Станом на 31.12.2008 р. в 46 з'єднаннях, військових частинах та установах (66% загальної кількості) не було вчинено злочинів, у 60 (86% загальної кількості) не допущено подій, пов'язаних із загибеллю й тяжкими травмуваннями військовослужбовців. Не було вчинено злочинів, пов'язаних із незаконним обігом предметів, які мають спеціальний режим обігу (зброї, боєприпасів, наркотичних засобів, психотропних речовин), їх викраденням, незаконним зберіганням, перевезенням тощо.

Серед військових злочинів мали місце наведені далі. Самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 Кримінального кодексу (далі – КК) України) у 2007 р. відбулося одне, у 2008 р. – 4 (+400%), у 2009 р. – 2 (-50%), у 2010 р. – 2 (+0%), у 2011 р. – 0, у 2012 р. – 1 (+100%), у 2013 р. – 0 (-100%). Ухиленнь від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК України) у 2007 р. відбулося 3, у 2008 р. – 11 (+366%), у 2009 р. – 9 (-29%), у 2010 р. – 2 (-88%), у 2011 р. – 6 (+300%), у 2012 р. – 1 (-75%), у 2013 р. – 3 (+300%).

Порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК України) у 2007 р. сталося 5, у 2008 р. – 4 (-20%), у 2009 р. – 3 (-25%), у 2010 р. – 11 (+366%), у 2011 р. – 6 (-46%), у 2012 р. – 4 (-33%), у 2013 р. – 4 (+0%). Як правило, такі діяння вчиняються військовослужбовцями строкової служби (солдатами, сержантами) та військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом (сержантами, старшинами, прапорщиками). Військовослужбовці офіцерського складу в разі застосування нестатутних правил впливу на підлеглих військовослужбовців несуть відповідальність за перевищення влади або службових повноважень.

Таким чином, у 2008 р. порівняно з 2007 р. на 20% зменшилася кількість злочинів на підставі нестатутних взаємовідносин (ст. 406 КК України) (2007 р. – 5, 2008 р. – 4 злочини), на 33% зменшилася кількість перевищень влади військовими службовими особами стосовно підлеглих (ст. 424 КК України) (2007 р. – 6, 2008 р. – 4 злочини), на 15% зменшився рівень злочинів корисливої спрямованості (крадіжок, грабежів, шахрайства) (2007 р. – 15, 2008 р. – 13 злочинів).

За результатами 2008 р. покращився стан правопорядку серед офіцерів військ, кількість злочинів серед яких скоротилася на 54% (з 11 до 5). У 2008 р. залишився на рівні 2007 р. стан військової дисципліни серед

---

³ Серед категорій військовослужбовців ВВ вирізняють військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців за контрактом та офіцерів.

військовослужбовців строкової служби (12 випадків). Загальна кількість правопорушень зросла на 20% (2007 р. – 51, 2008 р. – 61), злочинів – на 16% (2007 р. – 43, 2008 р. – 50), у тому числі військових – на 14% (2007 р. – 22, 2008 р. – 25), загальнокримінальної спрямованості – на 19% (2007 р. – 21, 2008 р. – 25). Серед вчинених злочинів 18 (36%) належать до категорії тяжких та особливо тяжких [19].

За вчинення злочинів до кримінальної відповідальності притягнуто 27 військовослужбовців ВВ (2 офіцери, 20 військовослужбовців за контрактом, 5 військовослужбовців строкової служби) [20].

2009 р. став більш-менш стабільним у плані дотримання військової дисципліни у військових частинах 3030 (м. Київ), 2269 (м. Олександрія), 3009 (м. Сімферополь), 3045 (м. Кузнецовськ), 3047 (м. Житомир), 3055 (м. Євпаторія). Позитивні зміни в цьому напрямі спостерігаються в роботі зі зміцнення військової дисципліни й профілактики правопорушень у військових частинах 3041, 3042, 3044, 3024, 3077, де в 2009 р. не допущено злочинів і правопорушень.

У 38 з'єднаннях і військових частинах (60% загальної кількості) не було вчинено злочинів, у 56 (89% загальної кількості) не допущено подій, пов'язаних із загибеллю військовослужбовців.

Кількість загальнокримінальних злочинів зменшилася на 26% (2008 р. – 27, 2009 р. – 20). Зменшилася на 46% кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями строкової служби (2009 р. – 7, 2008 р. – 13).

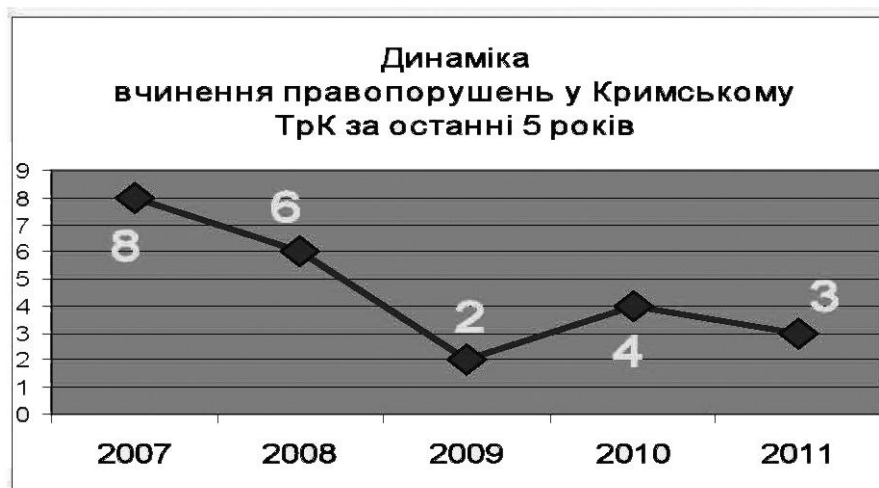
Водночас статистичні дані про стан злочинів і правопорушень серед військових формувань України за 12 місяців 2009 р. (згідно з обліком Головного управління військових прокуратур) показують, що у ВВ МВС України спостерігається незначне збільшення кількості злочинів та подій: порівняно з 2008 р. загальна кількість правопорушень збільшилась на 3,2% (2008 р. – 63, 2009 р. – 65). Кількість злочинів, допущених особовим складом, збільшилася на 7,6% (2008 р. – 52, 2009 р. – 56) [21].

У 2010 р. відмічаються позитивні зрушення щодо покращення стану правопорядку порівняно з 2009 р. у військових частинах 3029, 3022, 3043, 3007 та 3078. У результаті вжитих заходів у 2010 р. в 48 з'єднаннях, військових частинах та установах внутрішніх військ (68% загальної кількості) не було допущено вчинення злочинів; у 61 військовій частині (89% загальної кількості) не допущено злочинів і подій, пов'язаних із загибеллю військовослужбовців; загальна кількість правопорушень зменшилася на 10,6% (2009 р. – 66, 2010 р. – 59); кількість вчинених злочинів зменшилася на 12,5% (2009 р. – 56, 2010 р. – 49); на 34% зменшилася кількість військових злочинів (2009 р. – 35, 2010 р. – 23); кількість правопорушень, допущених військовослужбовцями військової служби за контрактом, зменшилася на 14% (2009 р. – 36, 2010 р. – 31), ними вчинено 24 злочини та допущено 7 надзвичайних подій; на 56% зменшилася кількість злочинів, пов'язаних із перевищенням влади щодо підлеглих (ст. 424 КК України) (2009 р. – 9, 2010 р. – 4); суттєво зменшилася кількість злочинів, пов'язаних з ухиленням від проходження військової служби (ст. 409 КК України) (2009 р. – 9, 2010 р. – 2) [20; 21].

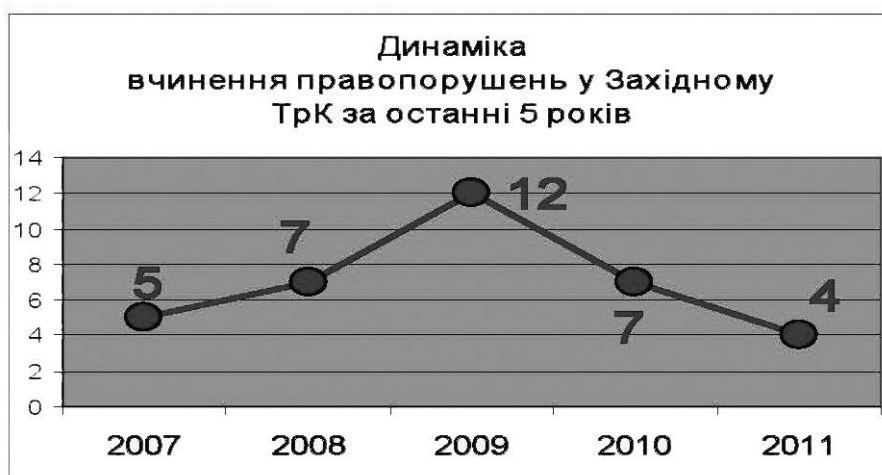
У 2011 р. спостерігаються позитивні тенденції до зменшення кількості злочинів і правопорушень у Північному ТрК (м. Київ). Протягом двох останніх років не допущено злочинів, подій і корупційних правопорушень у військових частинах 2269, 3028, 3029, 3041, 3043, 3044, 3045, 3078 прямого підпорядкування ГУВВ МВС України, а також у військових частинах 3047 Північного ТрК (м. Київ), 3054, 3052 Центрального ТрК (м. Дніпропетровськ), 1141 Західного ТрК (м. Львів), 3055, 3058 Кримського ТрК (м. Сімферополь), 3008 Південного ТрК (м. Одеса) [22].

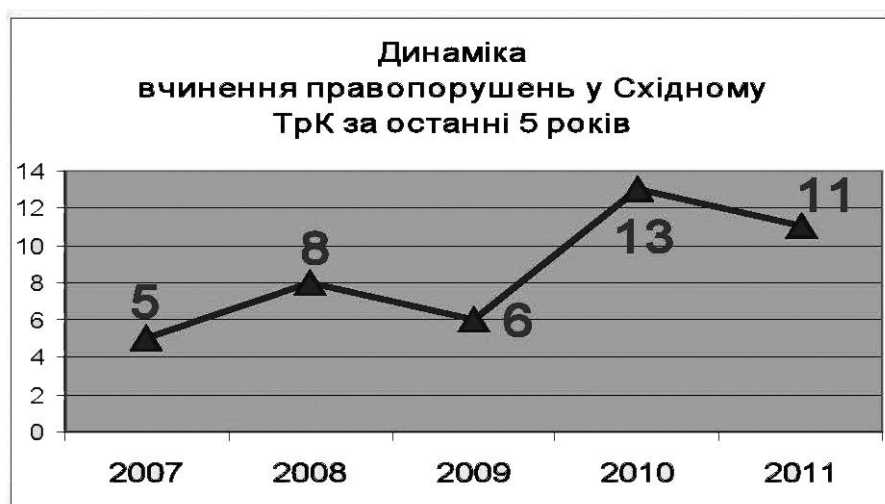
Графік 1. Динаміка вчинення правопорушень у Північному ТрК (м. Київ) за період 2007–2011 рр.

Графік 2. Динаміка вчинення правопорушень у Кримському ТрК (м. Сімферополь) за період 2007–2011 рр.

Графік 3. Динаміка вчинення правопорушень у Західному ТрК (м. Львів) за період 2007–2011 рр.

Графік 4. Динаміка вчинення правопорушень у Східному ТрК (м. Донецьк) за період 2007–2011 рр.

Завдяки вжитим заходам протягом 2011 р. в 50 з'єднаннях, військових частинах, військових установах ВВ (71% загальної кількості) не вчинено злочинів, у 60 (86% загальної кількості) не допущено надзвичайних подій.

Загальна статистика свідчить, що в 2011 р. у ВВ кількість загальнокримінальних злочинів зменшилася на 25% (2010 р. – 28, 2011 р. – 21), майже в 2 рази зменшилася кількість злочинів, пов'язаних із порушенням статутних правил взаємовідносин серед військовослужбовців (ст. 406 КК України) (2010 р. – 11, 2011 р. – 6), у 3 рази зменшилася кількість злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків (2010 р. – 6, 2011 р. – 2). Спостерігається стабілізація ситуації щодо стану злочинності серед військовослужбовців строкової служби (зменшення складає 35%: 17 злочинів у 2010 р., 11 злочинів у 2011 р.) та військовослужбовців військової служби за контрактом (зменшення у 3,8 раза: 27 злочинів у 2010 р., 7 злочинів у 2011 р.). На 44% зменшилася кількість осіб, які вчинили злочини (2010 р. – 55, 2011 р. – 31).

Протягом 2012 р. в 50 з'єднаннях, військових частинах, установах ВВ (67% загальної кількості) завдяки вжитим заходам не було вчинено злочинів і

надзвичайних подій. Загальна кількість вчинених військовослужбовцями правопорушень зменшилася порівняно з 2011 р. на 37% (2011 р. – 62, 2012 р. – 39), у тому числі на 33% зменшилася кількість злочинів (2011 р. – 51, 2012 р. – 34). Скоротилася кількість надзвичайних подій, пов'язаних із загибеллю й тяжкими травмуваннями військовослужбовців (з 11 випадків у 2011 р. до 5 в 2012 р.).

На 38% зменшилася кількість військових злочинів (2011 р. – 29, 2012 р. – 18) та на 27% – кількість загальнокримінальних злочинів (2011 р. – 22, 2012 р. – 16). Зменшення кількості злочинів досягнуто насамперед за рахунок скорочення випадків нестатутних взаємовідносин за відсутності взаємин підлеглості (ст. 406 КК України) (2011 р. – 6, 2012 р. – 3), ухилення від військової служби (ст. 409 КК України) (2011 р. – 6, 2012 р. – 2), перевищення влади з боку військових службових осіб щодо підлеглих (ст. 424 КК України) (2011 р. – 6, 2012 р. – 4). Удвічі зменшилася кількість злочинів, пов'язаних із піддробкою документів та службовим піддробленням (ст. ст. 358, 366 КК України) (2011 р. – 9, 2012 р. – 3).

За категоріями особового складу зменшилася кількість злочинів, вчинених офіцерами (2011 р. – 23, 2012 р. – 10), на 50% зменшилася кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями строкової служби (2011 р. – 12, 2012 р. – 6) [22; 23].

Найбільш вагомих результатів досягнуто в Академії ВВ МВС України (Національній академії НГ України), військових частинах 3007, 3030, 3029, 3023, 3024, 3044, 3041, 3043, 3045, 3061 та 3059. Спостерігається також позитивна динаміка з питань попередження правопорушень у Східному ТрК (м. Донецьк) (2011 р. – 11, 2012 р. – 4), Центральному ТрК (м. Дніпропетровськ) (2011 р. – 9, 2012 р. – 4) та Кримському ТрК (м. Сімферополь) (2011 р. – 3, 2012 р. – 2).

Таблиця 1

Динаміка злочинів і надзвичайних подій серед управлінь територіальних командувань, з'єднань та військових частин у 2009–2013 рр.⁴⁷

Територіальні командування, інші підрозділи ВВ (НГ)	Злочини						Надзвичайні події					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Центральне (м. Дніпропетровськ)	5	12	6	9	4	5	1	-	-	1	-	1
Східне (м. Донецьк)	6	2	12	8	4	11	2	2	1	3	-	1
Західне (м. Львів)	5	11	5	3	7	17	2	1	2	1	-	1
Кримське (м. Сімферополь)	5	-	3	3	2	1	1	2	1	-	-	1
Північне (м. Київ)	2	4	9	1	1	2	-	1	1	2	2	1

⁴ НАНГ – Національна академія Національної гвардії України; ФНГ – факультет Національної гвардії в Національній академії внутрішніх справ; МРЦ «Тополя» – медико-реабілітаційний центр; ГУНГУ – Головне управління Національної гвардії України.

Південне (м. Одеса)	4	5	-	9	7	9	1	-	1	1	-	1
НАНГ (м. Харків)	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-
ФВВ (м. Київ)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
МРЦ «Тополя»	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Військові частини прямого підпорядкування	23	16	15	18	9	10	1	2	4	2	3	3
ГУНГУ	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	50	56	51	51	34	57	8	9	10	11	5	9

Так, за підсумками виконання службових, професійних та оперативних завдань у 2013 р. в 43 з'єднаннях і військових частинах (що складають 61% загальної кількості) не було вчинено жодного злочину, у 61 (87% загальної кількості) не вчинено надзвичайних подій. За період усього 2013 р. найбільш ефективно вирішувалися питання щодо зміцнення військової дисципліни серед військовослужбовців керівним складом Кримського ТрК (м. Сімферополь)⁵ та Північного ТрК (м. Київ), Національної академії НГ України (м. Харків), військових частинах 3043, 3044, 3045, 3078. Відносно стабільним у 2013 р. був стан дисципліни у військових частинах Центрального ТрК (м. Дніпропетровськ).

Загальний стан дотримання правопорядку у ВВ характеризувався такими кримінологічними показниками: порушено кримінальні провадження за 99 злочинами, 42 з яких було закрито за відсутністю складу злочину; проводиться розслідування в 57 кримінальних провадженнях, з них на кінець 2013 р. триває провадження щодо 24 злочинів, за якими лише 7 особам було вручено письмові повідомлення про підозру. Цей показник свідчить про те, що лише третина порушених кримінальних проваджень містить склад злочину, а інші є надуманими й безпідставними. Органи прокуратури, порушуючи кримінальні провадження щодо військовослужбовців ВВ, намагалися виконати «план» із виявлення злочинів. За 12 злочинами, вчиненими в 2012–2013 рр., кримінальні провадження розглядаються в судах першої та апеляційної інстанцій; за 21 провадженням, які було відкрито до 2012 р., винесено судові рішення.

Якщо аналізувати ступінь криміногенності ТрК та підпорядкованих їм військових частин, найбільші побоювання викликають Західне ТрК (м. Львів), Східне ТрК (м. Донецьк), Південне ТрК (м. Одеса), які мають досить високі показники порушених кримінальних проваджень у 2013 р.: військовослужбовцями підпорядкованих їм військових частин вчинено 17, 11 та 9 злочинів відповідно. Як бачимо, найбільш криміногенно ураженим є Західне ТрК (м. Львів), показники вчинення злочинів у якому майже вдвічі перевищують Південне ТрК (м. Одеса). Якщо порівнювати кількість підпорядкованих цим ТрК військових частин, то принципової різниці між ними немає: Західному ТрК (м. Львів) підпорядковуються 8 військових

⁵ Станом на вересень 2014 р. Кримське ТрК ВВ МВС України (м. Сімферополь) припинило своє існування, а військовослужбовці підпорядкованих йому військових частин переведені на службу до інших підрозділів ВВ (НГ). Жодна з військових частин, які дислокувалися на території Кримського півострова, не виведена в повному обсязі на континентальну частину території України та не зберегла свою структуру й номер.

частин, Східному ТрК (м. Донецьк) – 8 військових частин, Південному ТрК (м. Одеса) – 7 військових частин. Однак якщо говорити про реально виявлені й доведені ознаки злочинів та наявність складів злочину, то найбільш криміногенно ураженими є Західне ТрК (м. Львів) та Східне ТрК (м. Донецьк), щодо військовослужбовців яких судами доведено вину в 4 і 6 провадженнях відповідно. На сьогодні діяльність військових частин ВВ та Східного ТрК (м. Донецьк) ускладнилася тим, що більшість із них передислоковані до інших областей (Харківської, Дніпропетровської, Київської тощо) у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на території місць їх дислокації (у Донецькій і Луганській областях) та не можуть здійснювати свою діяльність у штатному режимі.

Якщо порівнювати показники 2012 р., у ВВ було виявлено 34 злочини, за якими порушено кримінальні провадження, та 5 надзвичайних подій, у результаті яких загинуло 10 військовослужбовців. Таким чином, показники дотримання стану дисципліни й законності за цей період є більшими, ніж у 2013 р.

За підсумками 2013 р. у ВВ було зафіксовано 8 надзвичайних подій, що на 60% більше, ніж у 2012 р. (5 подій). Такий стан справ свідчить про відносне зниження рівня безпеки військовослужбовців із різних причин (як побутових, так і службових). Більшість надзвичайних подій відбувалася в позаслужбовий час та пов'язується з порушенням самими військовослужбовцями загальноприйнятих або спеціальних правил безпеки (у побуті, під час керування транспортним засобом тощо). Результатом таких подій стала загибель 8 військовослужбовців (7 військовослужбовців військової служби за контрактом, 1 курсант), з яких 4 особи вчинили самогубство, та отримання тяжких тілесних ушкоджень одним військовослужбовцем військової служби за контрактом.

У 2012 р. загинуло 10 осіб і 2 особи вчинили самогубство. Факти загибелі військовослужбовців мали місце в Центральному ТрК (м. Дніпропетровськ), Південному ТрК (м. Одеса), Східному ТрК (м. Донецьк), Західному ТрК (м. Львів), Кримському ТрК (м. Сімферополь), військових частинах прямого підпорядкування ГУВВ України 3007 та 3041. Кількість самогубств серед військовослужбовців у 2013 р., порівняно з 2012 р., зросла в 2 рази (2012 р. – 2, 2013 р. – 4).

За 2012–2013 рр. збільшилася також кількість випадків ухилення від військової служби, самовільного залишення військової частини. Якщо в 2012 р. таких випадків було 2, то в 2013 р. вже 5, а в 2014 р. ця тенденція набула масового характеру. Однак відомості про кількість таких випадків будуть підраховані лише в січні 2015 р., тому ми можемо лише зазначити, що їх кількість за 2014 р. суттєво збільшиться.

Зустрічаються серед військовослужбовців також такі протиправні діяння, як незаконний обіг наркотичних засобів. У 2010 р. було виявлено 6 випадків, у 2011 р. – 2, у 2012 р. – 1, а в 2013 р. – 3. У 2008–2009 рр. випадків незаконного обігу наркотиків серед військовослужбовців ВВ не було зафіксовано [23; 24].

Найбільш небезпечне правопорушення, що спостерігалось у ВВ протягом 2008–2013 рр., – це викрадення військового майна шляхом використання службового становища та привласнення бюджетних грошових коштів. Набули поширення також злочини у сфері службової діяльності, такі як зловживання владою, службові підроблення, викрадення військового майна шляхом зловживання службовим становищем, отримання неправомірної вигоди. У 2009 р. було виявлено 11 злочинів, пов'язаних із викраденням і привласненням військового майна (ст. 410 КК України), у 2010 р. – 2, у 2011 р. – 6, у 2012 р. – 3, у 2013 р. – 10. За цими злочинами показники за останні 2 роки зросли більше ніж утричі. Усього за підсумками 2013 р. у ВВ допущено 10 випадків викрадення, привласнення військового майна, грошових коштів та 1 випадок псування майна у військових частинах. Набуло загрозливих масштабів для військ викрадення грошових коштів працівниками фінансових служб. Так, у вересні 2013 р. було з'ясовано, що працівниками фінансової служби військової частини 3029 протягом 2011–2013 рр. було привласнено бюджетні кошти в сумі 955 тис. грн, призначені для виплати грошового забезпечення військовослужбовцям частини; у військовій частині 3012 бухгалтером фінансової служби за період 2012–2013 рр. привласнено 269,4 тис. грн; у військовій частині 3059 бухгалтер (касир) фінансової служби протягом 2011–2013 рр. привласнила грошові кошти в сумі 72 тис. 292 грн. За цими фактами порушено кримінальні провадження, проте швидко повернути викрадені кошти не вдасться.

Досить показовою є справа щодо громадянки Д. в кримінальному провадженні за ч. 2 ст. 410 КК України, порушеному органами прокуратури стосовно бухгалтера фінансової служби військової частини 3012 Д., яка привласнила 260 тис. грн, нарахованих для виплати військовослужбовцям грошового забезпечення. Порушене кримінальне провадження проводилося протягом 2 місяців (з 30.10.2013 р. по 10.01.2014 р.), справа надійшла до суду. 22.01.2014 р. Малиновським районним судом винесено вирок щодо колишнього бухгалтера фінансової служби військової частини 3012 службовця Д. (звільнена з посади 30.10.2013 р.), обвинуваченої в заволодінні чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчиненому у великих розмірах (ч. 4 ст. 191 КК України), та службовому підробленні, тобто внесенні службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, видачі завідомо неправдивих документів, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 366 КК України).

Як бачимо, кваліфікація вчиненого Д. діяння змінена із ч. 2 ст. 410 на ч. 4 ст. 191 КК України, і це правильно, оскільки кошти, призначені для сплати грошового забезпечення військовослужбовцям, не належать до предмета злочину, передбаченого ст. 410 КК України [17, с. 1185–1190]. За рішенням суду її визнано винною у вчиненні злочинів, передбачених ч. 4 ст. 191, ч. 2 ст. 366 КК України, та призначено таке покарання: за ч. 4 ст. 191 КК України – позбавлення волі на 5 років із позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків, строком на 1 рік 6 місяців; за ч. 2 ст. 366 КК України –

позбавлення волі на 3 роки з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків, строком на 1 рік та штрафу в розмірі 4 250 грн без спеціальної конфіскації відповідно до ст. 96-2 КК України. Згідно зі ст. 70 КК України шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим громадянці Д. було остаточно призначено покарання у вигляді 5 років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків, строком на 1 рік 6 місяців та штрафом у розмірі 4 250 грн без спеціальної конфіскації відповідно до ст. 96-2 КК України. На підставі ст. 75 КК України її звільнено від відбування призначеного покарання у вигляді позбавлення волі, встановивши випробувальний термін строком на 2 роки. На підставі ст. 76 КК України покладено обов'язки не виїжджати за межі України на постійне місце проживання без дозволу кримінально-виконавчої інспекції, повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання або роботи. Також було присуджено стягнути на користь держави в особі військової частини 3012 грошові кошти в сумі 269 470,02 грн.

Цей вирок суду викликає багато питань. Основними з них є такі:

1) чому за вчинення особою тяжкого злочину (за ч. 4 ст. 191 КК України передбачено в санкції покарання від 5 до 8 років позбавлення волі) не застосовано реальну міру покарання?

2) чому призначено позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків, усього строком на 1 рік 6 місяців, тоді як і ч. 4 ст. 191, і ч. 2 ст. 366 КК України передбачається такий вид додаткового покарання?

3) чому особу, яка становить підвищену суспільну небезпеку, зважаючи на її корисливу спрямованість і цинічність у викраденні коштів та підробленні документів фінансового характеру, було звільнено від відбування покарання з іспитовим строком? Невже сума в майже 270 тис. грн здалася суду замалою для застосування реального покарання такій особі?

4) чому не було застосовано спеціальну конфіскацію згідно з положеннями п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК України щодо громадянки Д., яка протягом трьох років незаконно збагачувалася за рахунок військовослужбовців, які ризикували своїм здоров'ям і життям під час виконання своїх службових обов'язків від імені держави?

Рішення суду в цій справі свідчить про те, що викрадення шляхом зловживання службовим становищем грошових коштів або іншого майна не є таким небезпечним злочином, щоб адекватно покарати винну особу. Або ж сума викрадених грошових коштів дозволила винній особі корупційним шляхом вирішити справу та отримати мінімальну міру державного примусу – засудження з випробуванням. Сума призначеного судом штрафу в 4 250 грн за викрадення майже 270 тис. грн також дивує. Як цю суму можна співвіднести з реально заподіяною майновою шкодою? Отже, як бачимо, не лише внутрішні війська мають у своєму складі осіб, здатних на протиправні вчинки, а й інші структури, які покликані стояти на сторожі закону.

Непоодинокими є випадки приведення до непридатності для використання дизельного пального, що зберігається на складах недоторканного запасу військових частин, унаслідок неправильного зберігання, змішування з іншими видами палива. Однак жодного випадку притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності не спостерігалось. Командири військових частин вирішували питання притягнення таких осіб до дисциплінарної й матеріальної відповідальності згідно з положеннями військових статутів і Кодексу законів про працю України.

Залишається актуальним також питання попередження корупційних діянь серед військовослужбовців. Кількість корупційних правопорушень серед військовослужбовців ВВ не має стійкої тенденції до збільшення. Так, у 2008 р. було виявлено 28 корупційних правопорушень, у 2009 р. – 35, у 2010 р. – 16, у 2011 р. – 10, у 2012 р. та 2013 р. – по 5. За видами адміністративних корупційних правопорушень найбільшого розповсюдження в 2013 р. набули використання службових повноважень із метою отримання неправомірної вигоди (1 у військовій частині 3028), виконання робіт на основі сумісництва (1 у військовій частині 3012, 1 у військовій частині 3005, 2 у військовій частині 3039). За вчинення корупційних правопорушень у 2012 р. до адміністративної відповідальності за виконання робіт на основі сумісництва було притягнуто 4 особи (військові частини 1241, 3012, 3014, 3057), за використання службових повноважень із метою отримання неправомірної вигоди – 3 особи (військові частини 3023, 3007, 3051). У 2013 р. ці показники склали 4 випадки притягнення до адміністративної відповідальності військовослужбовців за контрактом, 1 військовослужбовець звільнений від відповідальності за нереабілітуючими мотивами, у цілому 5 військовослужбовців за контрактом звільнено зі служби.

Протягом 2008–2013 рр. зберігається негативна динаміка також щодо збільшення кількості злочинів, вчинених військовослужбовцями військової служби за контрактом. Так, протягом 2008 р. ними було вчинено 33 злочини, у 2009 р. – 33, у 2010 р. – 27, у 2011 р. – 11, у 2012 р. – 13, у 2013 р. – 18. За 2013 р. рішеннями судів першої інстанції визнано винними у вчиненні злочинів 10 контрактників, ще за 2 справами триває судовий розгляд.

Залишаються відносно високими показники надзвичайних подій серед військовослужбовців. Так, у 2008 р. їх було допущено 8, у 2009 р. – 9, у 2010 р. – 10, у 2011 р. – 11, у 2012 р. – 5, у 2013 р. – 9. Як бачимо, за 2012–2013 рр. кількість надзвичайних подій зростає вдвічі. Якщо в 2012 р. було допущено 4 надзвичайні події, то в 2013 р. – уже 9. У результаті цих подій у 2008 р. загинуло 12 військовослужбовців, у 2009 р. – 4, у 2010 р. – 10, у 2011 р. – 11, у 2012 р. – 5, у 2013 р. – 8.

3. Історико-правові передумови формування детермінант вчинення злочинів серед військовослужбовців внутрішніх військ (Національної гвардії) МВС України

В умовах загострення кримінальної ситуації останні декілька місяців у нашій країні особливе занепокоєння викликає вчинення злочинів проти правоохоронців та самими правоохоронцями. Особливо небезпечною є ситуація розпалювання екстремістських настроїв серед населення й молоді, яка ще не має достатнього життєвого досвіду та легко піддається на умовляння й підкуп із боку «ловцов душ человеческих», які прагнуть досягти розбрату серед населення, розколоти країну та захопити владу. Ступінь суспільної небезпечності таких проявів є досить високим, оскільки протиправні дії з боку цих категорій осіб заподіюють шкоду інтересам держави, її національній безпеці, державним правоохоронним інтересам, суттєво знижують рівень довіри населення до правоохоронної системи в цілому. Також необхідно зазначити, що загальне падіння рівня моральності й правової культури в населення країни так само негативно позначається на свідомості молодих людей, які приходять на службу до правоохоронних органів і НГ (до березня 2014 р. – ВВ МВС України).

Вітчизняні процеси реформування й оптимізації Збройних Сил України, НГ (ВВ) МВС України та інших військових формувань розпочаті ще до розпаду СРСР у 1991 р. і тривають уже 23 роки. Перш ніж аналізувати реальний стан справ в українських ВВ (НГ), необхідно, на наш погляд, здійснити історико-правовий аналіз передумов їх виникнення. Це дозволить зрозуміти підґрунтя, на якому виникають конкретні причини й умови вчинення військових злочинів серед військовослужбовців як строкової, так і контрактної служби. Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [27] військовий обов'язок – це громадський обов'язок кожної особи захищати країну, громадянином якої вона є, передбачений Конституцією України. Він ще називається конституційним обов'язком (ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р.) [27]. У законодавстві України попередніх років військовий обов'язок називали також почесним обов'язком, військовою повинністю, проте зміст цього поняття не змінювався. Це обов'язок громадянина України вступити на військову службу (строкову) та здійснювати захист інтересів України в мирний чи воєнний час. Контрактну військову службу було запроваджено в Україні лише з кінця 1990-х рр.

Необхідно відзначити, що з моменту створення радянської держави на теренах України в 1917 р. виникла нагальна потреба в здійсненні охорони громадського порядку, боротьбі з контрреволюційними силами, антирадянськими організаціями, бандитизмом, спекуляцією, хуліганством та кримінальною злочинністю в цілому. Для цього постановою Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) від 10.11.1917 р. було створено Червону гвардію та робітничу міліцію, а пізніше – війська Народного комісаріату внутрішніх справ (Постановою Ради Народних Комісарів від 20.12.1917 р.); війська внутрішньої та конвойної охорони, внутрішні війська (Законом України 1992 р.). З 1992 р. ВВ МВС УРСР та МВС СРСР перейшли в підпорядкування МВС України, на них поклалися функції, схожі із сучасними функціями й завданнями НГ України, створеної в структурі МВС України в березні 2014 р. Такий тривалий час існування ВВ й реформування їх

у НГ України не зняло проблему попередження злочинів із боку військовослужбовців.

Так, серед військовослужбовців царської армії, зокрема сторожової охорони, більшість яких перейшли на службу до лав Червоної Армії й конвойної сторожі після 1917 р., такі питання не були актуальними. Водночас знущання офіцерів, унтер-офіцерів різних рівнів (у сучасному розумінні – молодшого, середнього й старшого начальницького складу) та солдатів із досвідом служби над молодими солдатами не мало поширення серед військовослужбовців. У царській армії до 1917 р. та конвойній сторожі, на відміну від Германської армії, з якою Україна та Російська імперія перебували в стані війни (Перша світова війна), знущання над військовослужбовцями були відсутні. Що ж стосується Германської армії, то основними порушниками дисципліни та призвідниками знущань над солдатами були унтер-офіцери. Вищі військові чини хоч і бачили жорстоке поводження, фізичні розправи, виховання шляхом бійок та принижень унтер-офіцерів і старших солдатів із підлеглими молодими солдатами, не втручалися в такі ситуації, офіційно проявляючи таким чином своє байдуже ставлення до дій підлеглих унтер-офіцерів. Часто розправи й «фізичне виховання» здійснювалися навіть за наказами офіцерів [35, с. 94].

Створена в 1917 р. Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (далі – ВНК), очолювана Ф.Е. Дзержинським, мала особливі повноваження, її головним завданням став захист революційних завоювань трудящих за допомогою збройної сили (пізніше названої Бойовим загоном ВНК) [37, с. 30]. В Україні було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію (далі – ВУНК) у складі Народного комісаріату внутрішніх справ України (Декрет уряду від 03.12.1918 р.), корпус військ ВУНК у 1919 р. Основний склад ВНК утворювали робітники-червоногвардійці, загони солдат Свеаборзького полку, які брали участь у захопленні Зимового палацу Санкт-Петербургу, і добровольці, рекомендовані радянськими партійними та профспілковими організаціями. До складу ВУНК увійшли також солдати й робітники, які стали на бік радянської влади та захищали її в населених пунктах України. В обласних центрах (губернських містах) утворювалися батальйони ВУНК, а в районах (повітах) – роти. До цих військових підрозділів проводився ретельний і прискіпливий відбір військовослужбовців, керівництвом Особливого корпусу ВУНК наголошувалося на першочерговій ролі командирів – вихованні. Серед солдатів Бойового закону ВНК не існувало проблеми нестатутних відносин чи інших військових злочинів. Стверджувати, що така проблема була відсутня взагалі, ми не можемо, оскільки немає інформації про відсутність таких явищ. Тим більше, що більшість інформації про діяльність ВНК має гриф таємності й до цього часу доступу до неї немає. Таким чином, головним призначенням військ ВНК був захист радянської влади на місцях і боротьба з бандитизмом.

З 1918 р., після видання наказу Народного комісаріату з воєнних справ від 20.04.1918 р. № 284, відбулися перші спроби реформування конвойної охорони (конвойних команд). Конвойна сторожа, яка існувала до 1917 р., продовжувала

виконувати свої функції до 1918 р., проте підпорядковувалася вже двом відомствам: Головному управлінню місцями ув'язнення Народного комісаріату юстиції та Народному комісаріату з воєнних справ. Суттєвих змін цей наказ не передбачав, лише номінальні зміни в структурі й назвах управлінь. Окрім тих, хто залишився на службі після Жовтневої революції 1917 р., дозволялося приймати на службу добровольців за тими ж правилами, які встановлювалися для військовослужбовців Червоної Армії. Обов'язковим правилом прийому на службу було надання письмового зобов'язання чесно й вірно служити новій владі [37, с. 29–30]. Радянська влада приділяла багато уваги своїм військовослужбовцям бойових та особливих загонів ВНК й ВУНК. Так, питання забезпечення зброєю, обмундируванням, харчуванням, житлом (розквартируванням) розглядалися на урядовому рівні. Не стояли осторонь Рада праці й оборони та Революційна військова рада Української Народної Республіки. Тоді ж для захисту від небезпеки, пов'язаної з веденням громадянської війни, було створено війська допоміжного призначення, на які покладалося завдання охорони виробництва, сировини та готової продукції Наркомпроду, Головнафти, Центртектилю, Головцукру Української Народної Республіки, пізніше названі військами Внутрішньої охорони республіки (далі – ВОХР), підпорядковані Народному комісаріату внутрішніх справ. На території України діяв Український сектор ВОХР зі штабом у м. Харкові. До його складу входили 23 окремі батальйони військ з охорони українських залізниць. Основними завданнями батальйонів ВОХР були такі: охорона існуючого ладу в державі, найбільш важливих об'єктів зв'язку та комунікацій (телеграфу, телефону, пошти, водопровідних мереж, мостів); охорона й оборона транспортних комунікацій і державних перевезень (хліба, палива, інших вантажів); охорона об'єктів виробництва (фабрик, заводів, складів, сировини, сільгосппродуктів тощо).

До 1920 р. ВОХР виконували покладені на них завдання забезпечення внутрішньої безпеки в державі. Єдиного відомства, якому підпорядковувалися б ВОХР, не було. Ці війська перебували в підвідомчості трьох відомств: Всеросійського Головного штабу Червоної Армії, Народного комісаріату юстиції та Надзвичайної комісії внутрішніх справ. З початку 1920 р. їх було реорганізовано та змінено назву на Війська внутрішньої служби, а з листопада 1920 р. об'єднано з військовими комісаріатами округів.

Проаналізований нами стан дотримання дисципліни в царській армії та конвойній сторожі, яка з 1918 р. склала основу для військ НКВС, дозволяє визначити основні причини порушень військовослужбовцями вимог військових статутів. Основними з них є такі: 1) зменшення строку служби до трьох років внаслідок ліберальних змін, що відбувалися в державних військових формуваннях; це частково урівнювало вік військовослужбовців молодшої ланки та сприяло налагодженню взаємовідносин між ними; 2) майже повна відсутність алкогольної («питейної») традиції, що усувало виникнення приводів до з'ясування особистісних взаєностосунків між військовослужбовцями нижчої ланки; 3) покращення взаємовідносин солдатів та офіцерів унаслідок того, що військовими статутами й наказами військового

начальства передбачалося звернення на «Ви» для всіх категорій військовослужбовців, обов'язок бути ввічливими як між собою, так і щодо підлеглих [32, с. 220; 10, с. 184]; 4) більшість солдатів, сформована за рахунок сільського населення, служила сумлінно й чесно на благо царя та Вітчизни, будучи переконаними в необхідності цього. Ними вважалося неприпустимим будь-яке порушення дисципліни або вчинення злочину.

Отже, досвідчені солдати (з досвідом військової служби) у діючій армії й військах не допускали порушень дисципліни та вчинення злочинів, пов'язаних зі знуцаннями й мордуванням над молодими солдатами. Крім того, позитивний внесок у розвиток військової служби зробив також ретельний відбір солдатів, здійснюваний радянськими партійними й профспілковими організаціями після 1917 р. Переважна більшість таких дій допускалася лише вихованцями вітчизняних кадетських корпусів і юнкерських училищ, на відміну від армій європейських країн. Підґрунтям існування дідівщини в зарубіжних військових формуваннях (наприклад, у Германській армії) була застаріла армійська традиція, що мала негативне забарвлення. Зміст цієї традиції полягав у моральному й фізичному приниженні, цькуванні, залякуванні молодих солдатів старшими солдатами (з досвідом військової служби), унтер-офіцерами та офіцерами. Головна мета такого поводження полягала в пристосуванні молодих військовослужбовців до труднощів військової служби та вихованні в них моральної витривалості й стійкості до випробувань. Не виключалася також мета виховання в молодих солдатів беззаперечного виконання вимог старших військовослужбовців. Традиція використання такого способу «виховання» молодих людей існувала лише серед військовослужбовців. Серед цивільного населення такої традиції не було [5, с. 24].

Після руйнування Російської імперії в 1917 р. та розбудови Червоної Армії система взаємовідносин між військовослужбовцями будувалася, як і раніше, на принципах єдиноначальності й дисципліни. За словами Л.Д. Троцького, без здатності захищати свою державу представниками пролетаріату та робочого селянства, що здійснювалося за рахунок створення власної армії, нова держава не змогла б себе захистити [25, с. 69]. Червона Армія будувалася на основі єдиної ідеології та власного бажання кожної особи захищати інтереси радянської держави. Отже, прояви насильства між військовослужбовцями в будь-якому вигляді не були притаманними їй. Однак мали місце поодинокі випадки побиття офіцерами солдатів. Причинами цього були недостатнє усвідомлення військовослужбовцями принципової відмінності нової армії від царської, низький освітній рівень і рівень правосвідомості, неусвідомлення й нерозуміння власної гідності офіцерами, які проходили прискорені курси підготовки офіцерського складу в умовах громадянської війни. Під час таких курсів не всі особи правильно розуміли заклики до свободи [16, с. 590], тому негативні людські якості проявлялися у «вільному» поводженні з підлеглими військовослужбовцями. У військового керівництва радянської держави були побоювання, що військовослужбовці, які перейшли на бік радянської влади, вступили до лав Червоної Армії та військ Всеросійської надзвичайної комісії, можуть застосовувати насильство щодо підлеглих, намагатися відновити метод

жорсткої дисципліни, що існував раніше. Однак вони виявилися невинуватими. Згідно з даними, наведеними С.М. Орловським та В.Я. Малкісом, у 1924 р. та 1925 р. військовими судами було засуджено відповідно 2,5% та 4% військовослужбовців, які образили свого підлеглого або начальника [25, с. 69–70]. Чинним військовим законодавством передбачалася відповідальність за незаконне використання військовим начальником підлеглого військовослужбовця у власних цілях, тобто в особистих чи цілях своєї сім'ї (ст. 19 Положення про військові злочини, затвердженого Президією Центрального виконавчого комітету від 31.10.1924 р.). Це свідчить про те, що в умовах післявоєнного часу (1921–1925 рр.) у державних військових формуваннях існували проблеми не стільки «дідівщини», скільки корупційного використання військовими начальниками своїх посад. Хоча, як уже зазначалося, у цілому рівень дотримання військової дисципліни, правил субординації та військової честі був високим [15, с. 149].

На відміну від царської армії, у Червоній Армії та військах ВЧК причинами відсутності дідівщини можна назвати такі ж, що існували за часів царської армії, а також декілька нових причин. Так, основними причинами відсутності негативних проявів у новостворених державних військових формуваннях були такі: 1) Червона Армія зберегла позитивні й корисні традиції царської армії завдяки офіцерському корпусу, що перейшов на її бік; 2) класовий підхід у підборі солдатів і жорстка дисципліна в армії; 3) підтримання авторитету військової служби як найбільш престижної та високооплачуваної, що сприяло підтриманню дисципліни на високому рівні; 4) відбір на службу кращих представників різних класів; 5) підвищена вимогливість до військовослужбовців усіх рівнів у дотриманні вимог статутів для забезпечення високого престижу військової служби та її ідеологічної складової (почесність служби).

Однак пізніше в Червоній Армії та у ВВ почали проявлятися перші ознаки дідівщини. На наш погляд, це пов'язано з тим, що після Великої Вітчизняної війни, у період мирного існування й спрямування всіх сил держави та суспільства на відновлення господарства, армія почала втрачати свою силу й ідеологічне підґрунтя.

По-перше, як у Червоній Армії, так і у ВВ в післявоєнний час службу проходили військовослужбовці-фронтовики та ті, хто не відчув на собі саме воєнної служби, а не військової в мирний час. Між ними певним чином виникали моральне неприйняття, неповага, моральне протистояння.

По-друге, до лав армії стали не лише потрапляти, а й дуже стрімко просуватися по службі особи, які не мали належних моральних, професійних і ділових якостей. На наш погляд, у 1950–1960-х рр. в армії з'являються перші випадки «казарменного хуліганства» (нестатутна традиція приймати «солдатську присягу» в молодих солдатів військовослужбовцями старшого призову), починають активно проявлятися процеси кумівства й непотизму, з якими ми намагаємося активно боротися в сучасному суспільстві. Діти відомих батьків, партійних діячів Комуністичної партії, їх племінники, онуки приходять на службу до армійських підрозділів, «легко» й швидко зростають у званнях і

посадах, чим демонструють іншим військовослужбовцям неважливість дисципліни, сумлінного ставлення до військової служби, а інколи навіть відсутність елементарної порядності й аморальність, пияцтво, розкладають моральний дух командної верхівки, а в 1970–1980-ті рр. – і рядового складу. Поповнення армійських лав такими «військовослужбовцями», звичайно, не могло позитивно вплинути на стан дисципліни й законності, на свідомість молодих осіб, які обрали військову службу за ідейними переконаннями.

По-третє, цього часу як у суспільство, так і в армію проникає «західна культура». Основними її ознаками є поява на внутрішньому ринку імпортованих предметів побутового й особистого призначення (одягу, взуття, магнітофонів, інших предметів побуту), що цінилися набагато дорожче, ніж вітчизняні, уособлювали в собі «престижність» їх власників. У суспільстві починає формуватися прошарок людей, яким такі «блага» доступні, тому вони користуються більшою повагою й авторитетом, ніж ті, у кого подібних благ немає. На цьому ґрунті виникає нерівність між різними верствами населення, що проявляється також у військах як складовій суспільства. Пропаганда західного й американського способу життя, демократії, доступності матеріальних благ захоплює свідомість молоді країни та розкладає її. Перші фарцовщики (спекулянти й контрабандисти), які нелегально торгують імпортованими речами, стають шанованими людьми та привносять у наше життя неповагу до всього вітчизняного: від предметів першої необхідності до музики, літератури, культури, мистецтва в цілому.

По-четверте, молоді хлопці після повернення зі строкової військової служби намагаються включитися в сучасне молодіжне життя, авторитет військової служби поступово втрачає свою престижність. Зникає авторитет і повага до військовослужбовців, у тому числі професійних військових, у 1980-ті рр. з'являється зневажливе ставлення до армії «прогресивних» керівників держави й військового начальства, яке намагається забезпечити спочатку власний добробут, а потім (якщо щось залишиться) уже підлеглих.

По-п'яте, у 1980–1990-х рр. в умовах соціальної й політичної нестабільності, пропаганди необхідності побудови демократичного суспільства відбувається руйнування всього, що заважає новим демократам та економістам. Оскільки армія не виробляє матеріальної продукції, її потрібно реформувати. Однак реформування всієї армії, у тому числі ВВ, відбувається не за умовами необхідності й доцільності, а за обставин постійного їх скорочення та фактичного знищення кадрового потенціалу.

Ті процеси, що відбувалися в армії в 1930-х рр. під час масових репресій усіх «неблагонадійних» і «незгодних» у вищих військових ланках варварськими методами, у 1980–1990-х рр. проходили під гаслом перебудови й демократизації. Хоча фактично відбувалося руйнування, ініційоване ззовні держави, яка заважала побудові однополярного світу, сфокусованого на фінансовій могутності й диктуванні політичної волі з боку США як світового лідера. Отже, ліберальні зміни в суспільстві призвели до того, що до лав армії стали потрапляти особи, які мали кримінальний досвід у неповнолітньому віці, щодо яких були застосовані примусові заходи виховного характеру й

кримінального покарання. І це є шостим фактором, що сприяв потраплянню на службу морально нестійких, аморальних осіб, які не лише не бажали підпорядковуватися суворій військовій дисципліні, а й поширювали серед військовослужбовців «зłodійські» традиції кримінального світу, відкрито пропагували неповагу й небажання підкорятися наказам начальників і командирів, насаждали кримінальні традиції та звичаї.

Проблема взаємовідносин військовослужбовців різних поколінь є так само актуальною, як і серед населення. Молоді люди не можуть зрозуміти батьків і дідусів, а також своїх начальників, наставників, викладачів. У середовищі військовослужбовців таке становище проявляється найбільш чітко. Офіцери внутрішніх військ, які отримали фахову освіту 14–18 років тому, стільки ж прослужили у військах, не можуть проходити службу під керівництвом молодих начальників і командирів, які прийшли на службу в останні 3–5 років. І зумовлюється це не тим, що їм недостатньо професійного чи життєвого досвіду, щоб знайти спільну мову з керівниками, а тим, що суттєва різниця в поглядах поколінь призводить до неправильного розуміння інтересів служби, ставлення до виконання своїх службових і професійних обов'язків та в цілому усвідомлення тієї відповідальності, яка покладається на військовослужбовців внутрішніх військ у зв'язку з виконанням присяги, дотриманням дисципліни й законності. Ставлення молодих військовослужбовців до обов'язків військової служби з кожним поколінням стає все більш «холодним», трапляються випадки запізень на службу, вживання перед службою та на службі алкоголю, недбалого ставлення, невиконання або відкритої відмови від виконання обов'язків.

Необхідно погодитися, що правопорушення серед військовослужбовців мали місце і в царській армії, і в радянських військових формуваннях, створених після 1917 р. Більшість таких порушень стосувалася міжособистісних конфліктів та не мала ознак, які свідчили б про їх закономірність і специфічний характер. Таким чином, лише з 1960-х рр. у внутрішніх військах з'являються перші спроби вирішення міжособистісних конфліктів військовослужбовців кримінальним шляхом. До цього часу негативних соціальних явищ, пов'язаних із наявністю відповідних умов і причин для вчинення злочинів військовослужбовцями, не було.

Отже, проведене узагальнення дозволяє нам визначити певні етапи формування причин та умов вчинення правопорушень і злочинів серед військовослужбовців ВВ. На наш погляд, умовно можна виділити 5 етапів, на яких відбувалося формування детермінант протиправної поведінки військовослужбовців:

1) часткова реорганізація військових підрозділів, що виконували схожі із сучасними ВВ функції, яка автоматично перенесла на радянську армію негативні явища царської армії (що існувала до Жовтневої революції 1917 р.);

2) створення новітніх військових формувань для охорони й конвоювання, у яких почалася формуватися нерівність між військовослужбовцями та партійними керівниками, хибне розуміння правил побудови військ (1917–1918 рр.);

3) створення військ НКВС із певною спеціалізацією та чітко визначеними завданнями на забезпечення внутрішнього порядку й боротьби зі злочинністю, під час якого до військ потрапляли особи, які самі мали кримінальний досвід, проте визвалися постраждалими від царського режиму, були безпринципними, аморальними, мали необмежену жагу до влади (1918–1919 рр.);

4) тривалий період розбудови українських внутрішніх військ і сталого їх розвитку, під час якого в умовах жорсткої дисципліни, посилення підозри та політичної диктатури окремих керівників держави й військових начальників за допомогою корупційних зв'язків почала формуватися військова еліта (під час її знищення відбувалися процеси приховування фактів порушень дисципліни й закону), відновлення на новому рівні більш витончених схем зловживань (1919–1984 рр.);

5) період непередуманого скорочення внутрішніх військ на тлі розвалу сталої системи управління державою, нівелювання соціальних і людських цінностей, руйнування моральності й патріотизму, перетворення армії на джерело отримання прибутку та вирішення власних корисливих потреб (1985–1991 рр.);

б) період хаотичного й непередуманого руйнування військ, практично повне зневажання принципів єдиноначальності та дисципліни на вищих рівнях, поєднане з вимогами їх суворого дотримання для нижчих, відкрите використання начальниками й командирами можливостей згідно зі службою та посадою для вирішення особистих проблем, покладання на внутрішні війська функцій, не притаманних військам, насичення військовослужбовцями, які «не знайшли» себе в інших військових формуваннях (Збройних Силах України, НГ, Президентському полку охорони, спецпідрозділах правоохоронних органів тощо), були звільнені з них унаслідок професійної непридатності, службової недбалості або від них просто позбулися, призначення на ключові керівні посади (командирів військових частин, начальників управлінь та їх заступників) військовослужбовців, які за своїми моральними, діловими й професійними якостями не відповідають вимогам і здоровому глузду, у результаті сталих корупційних схем та «підтримання» за грошові винагороди дилетантів на цих посадах (з 1991 р. донині).

На нашу думку, проведена періодизація є умовною, кожен із зазначених етапів може скласти тематику самостійного наукового дослідження, що потребує узагальнення всіх процесів, які відбувалися в державі, вивчення їх впливу на руйнування моральності й патріотизму у внутрішніх військах України, що призвело до виникнення нового поняття – «злочинність у правоохоронних органах».

4. Сучасні детермінанти вчинення злочинів, інших порушень дисципліни й законності військовослужбовцями внутрішніх військ (Національної гвардії) України

Проведений нами аналіз надзвичайних подій серед військовослужбовців ВВ показує, що актуальною протягом усіх років залишається проблема збереження життя й здоров'я військовослужбовців. Основними причинами

надзвичайних подій та пов'язаною із цим загибеллю й травмуванням військовослужбовців як під час несення служби, так і в позаслужбовий час у 2008–2013 рр. були такі:

а) дорожньо-транспортні пригоди (наїзд автомобіля на військовослужбовця, який виконував свої службові обов'язки, унаслідок чого він помер у лікарні від отриманих пошкоджень; невміле керування власним автотранспортом у позаслужбовий час, що призвело до наїзду на електричні опори, дерева та до смерті; нехтування правилами переходу вулиць і залізничних колій; перехід вулиць у невстановлених місцях; порушення правил проїзду залізничних колій на власному автотранспорті);

б) нещасні випадки (утоплення в позаслужбовий час; у вихідний від служби день випав із вікна власної квартири; порушення загальноприйнятих правил безпеки під час проведення вдома ремонту електромереж; під час навчальних занять із фізичної підготовки курсантів; самопоранення під час поводження зі зброєю тощо);

в) самогубства військовослужбовців і курсантів навчальних закладів.

Причинами, що призвели до надзвичайних подій, ГУВВ (ГУНГ) МВС України визначило те, що не всі військові командири до кінця усвідомили вимоги Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України щодо їх ролі й місця в підтриманні належного стану військової дисципліни та правопорядку в підпорядкованих військових колективах, стали на шлях приховування злочинів, а також низьку якість виховної роботи з особовим складом і незадовільну роботу офіцерів виховних частин із попередження незворотних утрат серед військовослужбовців [23, с. 8–10].

Основними причинами, що стали рушійною силою до самогубств військовослужбовців, як і в попередні роки, залишаються негативні індивідуальні психологічні особливості, конфліктні ситуації з рідними й близькими особами, страх відповідальності за вчинені проступки під час служби. Не можна виключати й такий фактор, як неналежний контроль із боку безпосередніх керівників за поведінкою підлеглих на службі та в побуті, незнання особистих проблем і переживань підпорядкованих військовослужбовців. Також важливим фактором є відсутність відповідної індивідуальної роботи й необхідних попереджувальних заходів із боку безпосередніх начальників і командирів.

Причинами вчинення військовослужбовцями порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями строкової служби, що спричинили заподіяння тілесних ушкоджень, є суттєві прорахунки в роботі командування військових частин щодо запобігання злочинам, підтримання внутрішнього порядку в підпорядкованих підрозділах, відсутність контролю за поведінкою військовослужбовців із боку військових командирів, а часто – і їх некомпетентність у вирішенні міжособистісних конфліктів. Крім того, індивідуальна робота з військовослужбовцями строкової служби проводилася формально, психологічне супроводження військовослужбовців, віднесених до групи посиленої психологічної уваги, не здійснювалося. Також не можна не відзначити, що у військоматах мав місце призов до ВВ осіб, які допускали

прояви немотивованої агресії, виявляли зневагу до найближчого оточення (у тому числі до своїх батьків). А це свідчить про неякісну роботу призовних комісій військкоматів.

Причинами ухилення від військової служби є неналежний контроль керівним складом військових командирів і начальників за окремо дислокованими підрозділами в будні дні, зосередження в одному підрозділі військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги на значному віддаленні від ядра військової частини, поверхова індивідуальна робота з військовослужбовцями строкової служби та офіцерами ротної ланки. Крім того, банальний страх і легкодухість військовослужбовців стають суб'єктивними причинами цих діянь. Вік військовослужбовців при цьому не відіграє значної ролі. За час проведення бойових дій самовільно покидали військові частини як солдати строкової служби віком 18–24 років, так і офіцери віком 25–43 років. У 2014 р. ця тенденція набула масового характеру, підрахувати кількість таких випадків за останні 10 місяців практично неможливо, оскільки бойові дії на території частини України та вихід із її складу Автономної Республіки Крим не дозволяє зробити це.

Причинами вчинення злочинів у сфері службової діяльності, таких як зловживання владою, службові підроблення, викрадення військового майна шляхом зловживання службовим становищем, отримання неправомірних вигод, стали невжиття військовими командирами й начальниками відповідних служб заходів щодо збереження матеріальних цінностей у військових частинах, послаблення контролю за їх використанням, що призводило до втрат, крадіжок і псування державного майна, а також низький рівень дисципліни серед офіцерів (особливо тих, хто прослужив 15 і більше років), непоодинокі випадки пияцтва, про що замовчується як колегами, так і безпосередніми начальниками. За результатами проведеного опитування офіцерів ВВ з'ясовуємо, що всі знають про своїх колег, які зловживають алкоголем, декілька днів не з'являються на службу, а керівництво ставиться до цього цілком нормально, звикає та навіть співчуває їм. Якщо ж на службу запізниться дисциплінований і принциповий у вирішенні службово-оперативних завдань офіцер, то щодо нього починають активну компанію боротьби з порушниками (ініціюють проведення службового розслідування й застосування заходів дисциплінарного впливу). Таким чином, склалася ситуація негативного ставлення до тих, хто сумлінно виконує свої обов'язки, і поблажливого до постійних порушників. Звичайно, солдати строкової та контрактної служби бачать усе це, і в них не викликає відразу думка щодо несумлінного виконання своїх обов'язків за військовою службою та недбале ставлення до неї.

У зв'язку із цим слід відзначити, що в судовій практиці немає випадків притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення військових та інших злочинів офіцерського складу вищої ланки (начальників ТрК, керівників ГУВВ МВС України). Потребує відповіді на основі самостійного наукового дослідження питання, про що це свідчить: про високий рівень правосвідомості

таких осіб, про номінальний характер зайняття ними посад або про високий рівень корумпованості.

Однак проведене нами опитування військовослужбовців строкової служби підтверджує думку про те, що рівень корумпованості серед військових командирів і начальників ВВ є досить високим, як і рівень латентності злочинів та корупційних правопорушень у їх середовищі. Як і в усій правоохоронній системі, у ВВ досить сильні корпоративні зв'язки; це не дозволяє будь-якій інформації, яка компрометує систему МВС у цілому та війська зокрема, виходити за «межі дозволеного». Вплив із боку військового керівництва на військовослужбовців строкової служби та військової служби за контрактом є досить суттєвим, тому ні жертви військових злочинів, ні винні в їх вчиненні військовослужбовці не зацікавлені в розголошенні фактів злочинної поведінки. Головну роль у їх приховуванні відіграють корупційні зв'язки військових командирів і начальників з органами прокуратури, залякування звільненням зі служби та великими матеріальними збитками в разі розголошення приховуваних фактів.

Що ж стосується військовослужбовців нижчих рангів, то за матеріалами вивченої нами судової практики й матеріалами службових розслідувань можна виділити головні ланки детермінант, що суттєво впливають на вчинення корупційних діянь серед військовослужбовців ВВ МВС України. Першою такою ланкою детермінант є загальні причини й умови злочинності сучасного українського суспільства, які не оминули також внутрішні війська: низький рівень грошового забезпечення військовослужбовців контрактної служби; відсутність соціального й правового захисту; нівелювання соціальних гарантій, що призводить до розчарування у військовій службі, пошуку незаконних шляхів для задоволення власних потреб у найнеобхіднішому (коштах для придбання одягу, продуктів харчування, оплаті комунальних послуг); низький рівень поваги до закону в суспільстві, що підриває віру військовослужбовців у невідворотність покарання за порушення ними вимог закону. Такі причини та умови не лише взаємовпливають і взаємообумовлюють, а й взаємодоповнюють одна одну. Таким чином, головні причини та умови вчинення злочинів і корупційних діянь (дисциплінарно, адміністративно та кримінально караних) військовослужбовцями внутрішніх військ необхідно шукати в загальних детермінантах корупційної злочинності в суспільстві в цілому.

Другу групу детермінант складають причини й умови, що викликають вчинення злочинів проти військової служби військовослужбовцями різних категорій. До цієї групи можна віднести низький рівень освіченості більшості сучасних військовослужбовців. Особливо це стосується військовослужбовців контрактної служби. Результати проведеного нами опитування військовослужбовців, які вчинили правопорушення та злочини, свідчать про те, що на службу до ВВ МВС України потрапляють переважно особи, які «не знайшли себе» в житті (34%), не змогли вступити на навчання до вищих навчальних закладів унаслідок низької загальноосвітньої підготовки (67%), не бажають «багато працювати» (56%), шукають «легкі шляхи заробітку» (87%). Особливо турбує останнє, коли молоді люди, лише подаючи заяву на військову

службу, уже мають наміри отримувати від неї незаконні прибутки, а надання їм владних повноважень не лише не допомагає підтримувати рівень правопорядку в суспільстві, а й сприяє його зниженню.

Такий стан справ можна пояснити тим, що всі військові формування, створені в Україні (ВВ не є винятком), є складовою частиною суспільства. Це такі ж громадяни, які живуть у складних умовах сучасної української дійсності; на них, як і на інші категорії населення, впливає тривала економічна й політична криза; як і інші верстви населення, вони не впевнені в майбутньому, не мають достатніх коштів для придбання житла, годування родини, навчання своїх дітей у вищих навчальних закладах; як і інші верстви населення, вони перебувають у невпевненості й страху, не розуміють, як далі жити, коли відбуваються постійні скорочення штатів, названі в МВС гарним словом «оптимізація».

Крім того, у жорстких умовах армійської дійсності, коли все життя військовослужбовця підпорядковується твердому статутному порядку, особа, яка схильна до дрібних порушень у цивільному житті, під час військової служби повинна неухильно дотримуватися встановлених правил, навіть будь-яке запізнення може розцінюватися як дисциплінарна провина, що потребує відповідного реагування з боку військових командирів і начальників. Також у середовищі військовослужбовців панують жорсткі правила єдиноначальності, чіткої підпорядкованості, субординації тощо, не дозволяючи військовослужбовцю самостійно приймати рішення (як щодо служби, так і щодо свого вільного часу, який також підпорядковується чітким правилам та розпорядку дня).

Третю групу детермінант, на наш погляд, складають причини й умови суб'єктивного характеру. Проведене опитування свідчить, що серед військовослужбовців є особи, які суворо дотримуються закону й дисципліни, мають тверді переконання в необхідності «чинити за законом» (23%) та за жодних умов не порушують вимог чинного військового й кримінального законодавства. Проте, як бачимо, кількість таких осіб дуже мала, майже 3/4 військовослужбовців таких переконань не мають, що й призводить до вчинення злочинів і правопорушень, пов'язаних із виконанням обов'язків військової служби.

Серед особливостей детермінант військових злочинів, вчинюваних військовослужбовцями строкової служби та військової служби за контрактом (не офіцерського складу), нами виділено наведені далі. Першою особливістю є підвищена роль і значимість факторів суб'єктивного характеру, зокрема довіра, інколи сліпа й беззаперечна, до свого безпосереднього військового командира чи начальника. Так, подібна довіра закріплюється військовими та наказами, передбачає неухильне виконання підлеглими військовослужбовцями наказів командира (начальника). Однак кримінальним законодавством передбачено також відповідальність військовослужбовців за виконання очевидно злочинного наказу чи розпорядження. При цьому чітке розмежування незаконного й злочинного наказу чи розпорядження в законодавчих актах не закріплюється. Так, поняття злочину, військового злочину закріплюються

законодавчо, а поняття дисциплінарного проступку – керівними документами, проте їх розмежування здійснюється лише під час здійснення кримінальних проваджень і завжди має конкретний характер, застосований до певної ситуації. Узагальнення ступеня суспільної небезпечності незаконного та злочинного наказу чи розпорядження у вітчизняній юридичній науці не проводилося. Це й викликає труднощі під час розгляду кримінальних справ (нині – здійсненні судових проваджень) у судах. Тим більше, що таких труднощів в останні декілька років більше, ніж 3–5 років тому. Це пояснюється тим, що мережу військових судів було скасовано, а цивільні судді не мають відповідної підготовки та не розуміють тонкощів військової служби, її правової регламентації, часто регламентованої великою кількістю законодавчих і вузькоспеціалізованих нормативних актів.

Друга особливість детермінант військових злочинів – не завжди адекватне сучасним умовам життя в суспільстві та військової служби формулювання наказів і розпоряджень, здійснюване військовими командирами та начальниками вищої ланки. Так, призначення на посади вищого керівного складу внутрішніх військ військовослужбовців, які не знають специфіки служби в цих підрозділах, не мають відповідної фахової підготовки, досвіду служби саме у ВВ (які не можна порівнювати зі службою в Збройних Силах України або в інших військових формуваннях), незважаючи на отримання ними військових звань полковників і генералів, часто призводить до нестатутних відносин, насильства щодо підлеглих військовослужбовців, доведення до самогубства внаслідок надмірного та необґрунтовано жорсткого, а інколи й жорстокого поводження з ними. Також важливе значення має переконаність у власній безкарності та бажання самоствердитися шляхом приниження інших (переважно серед військовослужбовців строкової служби).

Третя особливість детермінант військових злочинів – недосконалість вітчизняного кримінально-процесуального законодавства (незважаючи на прийняття нового КПК України у 2012 р.). Так, у ст. 208 КПК України «Затримання уповноваженою службовою особою» закріплюється право затримувати особу, яка підозрюється у вчиненні злочину. Однією з умов такого затримання законодавець у п. 2 ч. 1 ст. 208 КПК України називає таке твердження: «якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин». Що означає формулювання «щойно вчинила злочин»? Чи можна вважати особу, яка вчинила злочин декілька годин тому, такою, яка щойно вчинила злочин? Наприклад, якщо під час патрулювання вулиць міста до військовослужбовців внутрішніх військ звертається особа та вказує на місце перебування особи, яка на її очах 2 години тому вчинила побиття невідомого громадянина, якому викликали медичну допомогу й відвезли до лікарні, чи можна розцінювати затримання особи, на яку вказує свідок подій, як затримання особи, «яка щойно вчинила злочин»? Це питання до розробників кодексу. А здійснення затримання згідно з положеннями ч. 1 ст. 207 КПК України «Законне затримання» взагалі неможливе. Як затримати особу «при вчиненні або замаху

на вчинення кримінального правопорушення», якщо в чинному кримінальному законодавстві немає навіть такого поняття, як «кримінальне правопорушення». Такі види затримання вже самі по собі є злочином згідно з положеннями чинного КК України.

Як видно з проведеного аналізу, військовослужбовці ВВ протягом останніх шести років вчиняли злочинні діяння різного характеру. Однак усі вчинені злочини (як загальнокримінальні, так і військові) об'єднує те, що вони мають спільні детермінанти. Основними причинами й умовами вчинення злочинів у внутрішніх військах стали такі: 1) неналежний контроль за підлеглими з боку військових командирів і начальників; 2) формальне проведення професійної, спеціальної підготовки й виховної роботи з військовослужбовцями, у тому числі такими, які входять до груп посиленої психологічної уваги; 3) призов і прийом на службу осіб, які за своїми моральними, психологічними й діловими якостями не відповідають встановленим вимогам і дискредитують звання військовослужбовця ВВ; 4) приховування фактів порушень дисципліни й законності військовим керівництвом військових частин; 5) неналежне проведення індивідуальної виховної роботи з військовослужбовцями, які допускають порушення військової дисципліни; 6) неякісний відбір військкоматами кандидатів на строкову службу до ВВ, унаслідок чого на службу потрапляють психологічно та емоційно нестійкі особи, а також такі, які мають низькі морально-ділові якості.

5. Психофізіологічні ознаки особи військовослужбовця, який вчиняє злочини

Загальне падіння рівня моральності та правової культури в населення країни також негативно позначається на свідомості молодих людей, які виявили бажання служити у ВВ (НГ). З огляду на те, що більшість злочинів у ВВ було вчинено військовослужбовцями строкової служби й військової служби за контрактом (солдатами, старшими солдатами, молодшими сержантами, сержантами, старшими сержантами, старшинами, прапорщиками та старшими прапорщиками), і домінуюче становище серед них мають нестатутні взаємовідносини, ми розглянемо саме цю категорію військовослужбовців.

На характеристику взаємостосунків військовослужбовців, які спільно проходять службу у військовому підрозділі (частині, роті, взводі, відділенні), суттєво впливають об'єктивні фактори, такі як умови спільного проживання, частого й спільного несення служби, умови підпорядкованості та необхідності виконувати накази військових начальників і командирів різних рівнів. Однак не можна виключати суттєвий вплив індивідуальних психологічних особливостей на характер таких взаємостосунків. Цими особливостями виступають психофізіологічні ознаки й характеристики кожної особистості військовослужбовця, який є членом єдиного військового колективу. Причому всі ознаки, характеристики у військовому колективі можуть проявлятися інакше, ніж це відбувалося в цивільному житті до призову на строкову військову службу або службу за контрактом. Дослідження проявів протиправної поведінки військовослужбовців у відносно замкненому просторі за умов суворої підпорядкованості та

беззаперечного дотримання військових статутів, як показує проведене нами вивчення матеріалів службових розслідувань і судової практики, має певну специфіку. Дослідження такої специфіки, на наш погляд, дозволяє визначити індивідуальні й колективні психофізіологічні аспекти групи чоловіків-військовослужбовців та з'ясувати коло найбільш притаманних їм психофізіологічних реакцій на зовнішні подразники середовища. У свою чергу це дозволить виокремити фактори, що викликають вчинення правопорушень і злочинів у середовищі військовослужбовців.

Найбільш поширеним проявом індивідуальних психофізіологічних ознак та особливостей у середовищі військовослужбовців є прояви агресивної поведінки (словами, жестами, вчинками). Такий вид поведінки завжди є усвідомлюваним. Це означає, що кожен військовослужбовець, поведінка якого характеризується проявами агресії, усвідомлює суспільну небезпечність своєї агресії (насильства), її протиправність і шкідливість. Кожен чітко усвідомлює, що будь-які прояви агресії здатні стати тим фактором, унаслідок якого іншій особі буде заподіяно шкоду (фізичну або психологічну, моральну). Таким чином, військовослужбовець з агресивними формами поведінки може як усвідомлювати шкідливі наслідки агресивної поведінки, так і власними силами зупинити її. Головним для нас є розуміння того, що стає рушійним елементом у проявах агресивності, та його змістовна характеристика.

Характер військової служби, її специфіка прямо й опосередковано впливають на всі психофізіологічні процеси, що відбуваються у свідомості військовослужбовця. Мова йде про військовослужбовців як строкової, так і контрактної військової служби. Чому ці дві категорії військовослужбовців ми об'єднуємо в одному дослідженні? Насамперед тому, що в умовах останніх років, особливо місяців, зріс рівень агресивності в суспільстві в цілому. Це не могло не позначитися на військовослужбовцях внутрішніх військ, які стають об'єктом нападів із боку різних верств населення під час здійснення захисту правопорядку на вулицях населених пунктів. Крім того, виконання військовослужбовцями наказів всупереч бажанням натовпу призводить до внутрішнього конфлікту самих військовослужбовців. Наявність певних обмежень порівняно із цивільними особами не дає можливості військовослужбовцю вільно виражати свої емоції й почуття, що призводить до їх накопичення та подальшого виплескування на найближче оточення. Крім того, наявні психофізіологічні особливості суттєво впливають на ступінь і рівень як боєготовності військовослужбовця, так і його переконань щодо захисту прав і свобод громадян, що прямо передбачено чинним законодавством. Військовослужбовці ВВ постійно брали участь у забезпеченні громадського порядку та безпеки під час проведення масових заходів (мітингів, демонстрацій, стихійних зібрань) за останні 10 років. Найбільш важливими для формування переконань і поглядів на службу й на суспільство в цілому сформувалося під впливом подій 2004 р., 2008 р., 2012 р., 2013–2014 рр. І якщо в попередні періоди загострення пристрастей було досить сильним, проте не надто небезпечним для життя військовослужбовців, то в 2013–2014 рр. пряма загроза життю стала цілком реальною й невідвратною. «Події на майдані» у м. Києві призвели до загибелі військовослужбовців ВВ, численних поранень і

психологічних травм. Після грудня 2013 р. – лютого 2014 р. багато (30–37%) військовослужбовців із Південного ТрК (м. Одеса), Центрального ТрК (м. Дніпропетровськ), Кримського ТрК (м. Сімферополь), Східного ТрК (м. Донецьк), які несли службу в м. Києві, подали рапорти про звільнення зі служби. Лише у військових частинах, підпорядкованих Західному ТрК (м. Львів), спостерігається спокійніша ситуація. Причиною цього є те, що військовослужбовці Західного ТрК просто відмовилися виконувати накази командування та виїжджати до м. Києва на охорону громадського порядку під час подій грудня 2013 р. – лютого 2014 р. У Північного ТрК (м. Київ) як найбільш використовуваному під час охорони громадського порядку й забезпечення безпеки громадян втрати особового складу майже так само складають близько 30%.

За таких умов психофізіологічні особливості кожного військовослужбовця стали перевіркою його на міцність, на глибину й силу переконань у верховенстві права та закону під час виконання покладених на нього Конституцією України й Законом України «Про внутрішній війська» обов'язків [11]. Події останніх місяців (з квітня 2014 р.) також стали перевіркою для військовослужбовців ВВ (НГ). Проте вже бойовою перевіркою, у якій чимало військовослужбовців загинули та отримали вогнепальні поранення, стали інвалідами. І не лише для тих, хто безпосередньо брав участь у проведенні бойових дій (під час антитерористичної операції), а й для інших військовослужбовців ВВ воєнний конфлікт став тим фактором, що вплинув і продовжує впливати на їх психофізіологічний стан.

Як уже зазначалося, специфіка військової служби безпосередньо впливає на психіку кожного військовослужбовця, а наявність певних відхилень у протіканні їх психофізіологічних процесів може сформувати криміногенні вади та схильності, неадекватність реакцій в умовах бойової обстановки й тривалих військових дій. Такий збій в організмі військовослужбовця стає рушійною силою для проявів агресії, у тому числі кримінальної. З точки зору фізіології та нейрології нейрони головного мозку під впливом стресу, тим паче тривалого, можуть змінювати як власну структуру (тобто свої властивості), так і структуру зв'язків між собою [6, с. 18–20]. Наслідком подібних змін стають не притаманні конкретній особі реакції та прояв рис, які раніше не спостерігалися за умов військової служби. За тривалої стресової ситуації такі зміни стають більш значними й помітними, а із часом, за постійного перебування особи в екстремальних умовах (бойової обстановки, війни), вони набувають чіткості та оформленості, можуть проявлятися навіть за цілком сприятливих умов. Прикладами таких проявів можуть бути надмірна жорстокість щодо порушників громадського порядку й безпеки, які чинять опір під час їх затримання. Тому прояви агресивної поведінки з боку військовослужбовців вимагають безумовного виконання більш жорстких вимог із боку військових командирів і начальників щодо підлеглих із метою домогтися від них чіткого й правильного виконання вимог законів та військових статутів, а в разі їх порушення – застосування заходів дисциплінарного стягнення або притягнення до юридичної відповідальності. При цьому на військових командирів і начальників покладається обов'язок своєчасно, на ранніх стадіях виявляти військовослужбовців, які проявляють агресію щодо

колег, та вживати відповідних індивідуальних виховних заходів, можливо, навіть медичних.

Військовослужбовці строкової служби та ті, хто проходять військову службу за контрактом на посадах сержантського й старшинського складу (у тому числі прапорщики), мають певні психологічні особливості, що відрізняють їх від військовослужбовців офіцерського складу. По-перше, молодий вік військовослужбовців характеризується тим, що збудження й гальмування процесів, які відбуваються в нервовій системі бійця віком 18–23 років, протікають швидше, ніж в особи, яка вже має досвід військової служби (старша 23 років). По-друге, спільне проживання в умовах військової казарми чи військового містечка, яке є вимушеним для військовослужбовців строкової служби, примушує всіх пристосовуватися до спільних умов проживання, постійного спілкування, навіть якщо воно небажане та є потреба побути на самоті, спільне проведення великої кількості часу (на службі та у вільний від служби час) призводить до проявів несприйняття одним одного, психологічної несумісності, а інколи й нетерпимості. По-третє, фізіологічна несумісність стає бар'єром у спілкуванні та військовій службі між молодими людьми-військовослужбовцями. Однак військовий колектив формується військовими командирами й начальниками з урахуванням службової необхідності та доцільності, тому військовослужбовець не має можливості вільно обирати собі напарника, місце перебування тощо. По-четверте, відірваність від сім'ї, рідних і близьких, неможливість живого спілкування з ними в разі потреби (а лише у відведений час) створює психологічні перепони в спілкуванні з іншими військовослужбовцями. Також формуються певні деструктивні погляди, бажання, що виникають унаслідок синдрому «туги» й жалкування за цивільним життям. По-п'яте, молодий вік характеризується стійким бажанням знайти статевого партнера та регулярно задовольняти сексуальну активність чоловіків, що є цілком природним. Однак відсутність такої можливості може призводити до заміщення статевого життя проявами деструктивної поведінки, яка є переважно невмотивовано агресивною. Як правило, така агресія спрямовується на тих осіб, які за своїми психологічними й фізичними якостями не можуть дати адекватну відсіч. Таким чином, молодий чоловік намагається висловити своє невдоволення відсутністю жінок і постійним перебуванням у чоловічому колективі, який може його дратувати. Дуже рідко наслідком стає сексуальне насильство. На відміну від аналогічних військових формувань зарубіжних країн, у слов'янських народів дуже сильними є традиції нормальної (природної) сім'ї й нормального статевого життя (яке потенційно може привести до запліднення та дітонародження), тому тяга до статевих контактів з особами однієї статі у військовослужбовців внутрішніх військ не мала місця за період останніх 10 років, який нами вивчається. По-шосте, молодий організм військовослужбовця, який перебуває на стадії росту й активного фізіологічного розвитку, потребує достатньої кількості їжі, що в умовах військової частини задовольнити складно. Від звички цивільного життя приймати їжу за потреби необхідно відмовлятися. Це також може призводити до формування у військовослужбовця почуття постійного невдоволення, дратівливості, інколи агресії. По-сьоме, відсутність можливості вживати речовини, що викликають стан

ейфорії (алкоголь, наркотики та інші психоактивні речовини), може впливати на психологічний стан (викликати незадоволення, дратівливість, агресію, інколи порушення військової дисципліни з метою придбання та вживання таких речовин).

Поведінка військовослужбовців-офіцерів може характеризуватися також іншими деструктивними аспектами. Першим фактором є те, що серед осіб віком 30–38 років унаслідок розриву шлюбних відносин може сформуватися комплекс неповноцінності на ґрунті постійних дорікань із боку дружини про низьке грошове утримання й високу зайнятість на службі. А це у свою чергу викликає заздрість до цивільних осіб, у яких нормальні сімейні стосунки, та прояви агресії щодо благополучних у цьому плані колег-офіцерів (під час складення графіків бойових чергувань переважанню інших офіцерів, прямі агресивні й образливі висловлювання щодо них, прояви явної неповаги тощо).

Другим фактором є те, що сімейні негаразди призводять до такого негативного явища, як алкоголізм. Відповідно, вживання алкоголю, хоч і невеликими дозами, кожного дня призводить до звикання, доза стає все більшою, що поступово веде формування алкогольної залежності, формування стереотипу «якщо погано на душі, треба випити – і стане легше». Крім того, ставлення до виконання службових обов'язків військової служби стає недбалим, байдужим, поступово формується небажання виконувати свої посадові інструкції взагалі, хоча бажання звільнитися також немає. Постійні прогули й загальом невиконання своїх службових обов'язків через запої стають звичними для інших колег відділу, служби. Такий офіцер за свої особисті «заслуги» (кумівство, давня особиста дружба, допомога в корупційних схемах тощо) отримує прихильність безпосереднього керівника, який закриває очі на його прогули та постійне пияцтво.

Крім того, після кожного чергового запою військовослужбовець ще й намагається захистити свої права, зневажливо ставиться до інтересів колективу, офіцерів інших служб і відділів. І військовий колектив, у якому цей військовослужбовець проходить службу, вимушений миритися з такою ситуацією. Унаслідок цього вже в добросовісних військовослужбовців поступово формується неприйняття такого колеги й агресивне ставлення до нього, оскільки тягар його службових обов'язків лягає на їх плечі за наявності досить великого навантаження та своїх обов'язків, надуманих навантажень (під виглядом оптимізації служби). Це є третім аспектом поведінки військовослужбовців. Під оптимізацією служби окремі керівники розуміють покладання на одного офіцера обов'язків, які повинні виконувати дві або три особи. Наприклад, метою постійного контролювання служби підпорядкованих військових частин із боку офіцерів ТрК в містах дислокації частин є не стільки перевірка й допомога солдатам і прапорщикам, роз'яснення вимог законів і посадових інструкцій, скільки примітивний пошук недоліків. Усунути такі недоліки командир військової частини пропонує керівнику служби ТрК лише за допомогою корупційної складової (надання подарунків для керівництва до особистих і державних свят, придбання квітів для жінок на 8 Березня, передача продуктів харчування й напоїв для зустрічі контролюючих осіб тощо).

Четвертим фактором слід назвати якість військового керівництва. Більшість опитаних нами військовослужбовців офіцерського складу висловили своє негативне ставлення до військових начальників як фахівців. За останні 5–8 років якісний склад військового керівництва «впав» дуже низько. Керівниками вищої ланки стають не ті особи, які мають відповідні знання й досвід служби у ВВ, а ті, хто має корупційні зв'язки. Це можна наочно побачити на офіційному сайті Головного управління Національної гвардії України, де наведено відомості про освітній рівень і службовий шлях керівників територіальних управлінь внутрішніх військ та їх заступників [26]. Лише 43% з них мають спеціальну фахову освіту, тобто навчалися не в загальновійськових, юридичних чи економічних навчальних закладах, а саме у військових навчальних закладах МВС або на факультетах ВВ (НГ). Звичайно, військовий начальник, який не має уявлення про особливості служби у внутрішніх військах, її специфіку, тактичні завдання ВВ під час масових заворушень тощо, не може викликати повагу в підлеглих. На цьому ґрунті формується зневажання, негативне ставлення й агресія (хоч і прихована) підлеглих до своїх начальників.

П'ятим аспектом є побутова невлаштованість офіцерського складу, відсутність власного житла, проживання в непристосованих умовах гуртожитку з дружиною й дітьми, наймання житла. Наймане житло, як правило, має низьку якість: перші поверхи, однокімнатна квартира для сім'ї з 3–4 осіб, відсутність ремонту в квартирі, затоплення сусідів зверху тощо. Неможливість наймати таке житло, яке задовольняло б офіцера з його родиною, зумовлюється тим, що частину плати за його наймання сплачує сам офіцер, а частину – військова частина, у якій він проходить службу. Звичайно, що за низького грошового утримання має місце вимушеність вибору житла низької якості. Можливості відпочинку офіцера після добових чергувань обмежені, що викликає постійне роздратування й незадоволеність побутовими умовами на фоні підвищеного матеріального благополуччя інших офіцерів, отриманого корупційним шляхом.

Шостим фактором є надмірно високе службове навантаження, зумовлене не стільки виконанням службових обов'язків за посадою, скільки участю в бойовій службі (внутрішня служба, охорона громадського порядку, конвоювання). Окремі керівники «вигадують» нові види служби для офіцерів ТрК, які повинні виконуватися офіцерами підпорядкованих військових частин. Таким чином, контролюючі функції стають тотальними, має місце подвійне службове навантаження, у тому числі подвійне психологічне навантаження на солдатів, службу яких перевіряють не лише їх військові командири та начальники, а й офіцери вищих підрозділів (ТрК). При цьому на офіцерів ТрК поступово перекладаються функції офіцерів нижчих ланок, а для виконання власних посадових інструкцій час зменшується вдвічі або й утричі.

Сьомим аспектом вважаємо відсутність гідного грошового забезпечення офіцерів, які прослужили 15 і більше років, що викликає сумніви щодо доцільності сумлінного ставлення до виконання своїх службових обов'язків, посадових інструкцій. Це поглиблюється також неможливістю працювати за сумісництвом та отримувати додатковий заробіток. На підставі цього формується переконання в тому, що добросовісне виконання своїх обов'язків нікому не

потрібне, тим більше на фоні неповаги до сумлінних офіцерів із боку не таких добросовісних колег, тотальної корупції з боку офіцерів вищих ланок.⁶⁹

Восьмим фактором є підприємництво окремих офіцерів (як правило, фінансових і тилових служб), яке викликає агресію з боку тих, хто не так «добре» влаштувався на військовій службі. На фоні останніх подій, зокрема підготовки особового складу ВВ до бойової служби під час проведення антитерористичної операції, матеріальне забезпечення військовослужбовців стає досить важливим. Однак офіцери тилових підрозділів насамперед самі отримують військову форму та спорядження (належного розміру, якості), а за принципом залишку – усі інші. Це при тому, що офіцери тилових служб не залучаються на бойові чергування, їх максимальна служба – тилове забезпечення, а не участь у безпосередніх бойових діях. Офіцери фінансових органів лише керівний склад забезпечують максимальними виплатами грошового забезпечення, а до інших офіцерів, які безпосередньо виконують оперативно-службові завдання, ставляться зверхньо. Склалася така негативна практика: якщо колезі-офіцеру стройової чи кадрової частини дати подарунок, гроші, він сприйтиме в оформленні документів учасника бойових дій, отриманні премій, чергових і позачергових звань. Фактично це та ж система «відкатів». Так, витрати на відрядження компенсуються лише керівництву військових частин, ТрК та ГУВВ (ГУНГ), усі інші для цього витрачають власні кошти, які їм не повертають. Нарахування грошових коштів військовослужбовцям, які перебували у відрядженні у зв'язку з виконанням бойових завдань у зоні антитерористичної операції, здійснюється несвоєчасно. Унаслідок цього офіцери не можуть отримати за свої ж кошти належне лікування й реабілітацію. Таким чином, серед вищого офіцерського складу формується не лише неповага до офіцерів нижчої ланки, а й невдоволення тим, що вони вимагають забезпечити їх тим, що є в наявності. Така ситуація викликає взаємне незадоволення й агресію, неповагу до вищого керівництва. Відповідно, такі взаємовідносини у військових колективах не можуть сприяти нормальному й сумлінному виконанню обов'язків військової служби.

Дев'ятим аспектом є наявність у військових колективах офіцерів, які перейшли на службу до ВВ з інших військових підрозділів (Збройних Сил України, морської піхоти, полку охорони Президента України тощо) під час їх скорочення, повне нерозуміння ними тактичних і стратегічних завдань ВВ, небажання сумлінно нести службу, намагання дослужити до необхідної вислуги років, що дає право на отримання військової пенсії. Звичайно, керівництво уникає призначати на відповідальні бойові чергування таких офіцерів. І знову весь тягар служби покладається на плечі тих офіцерів, які мають належну фахову підготовку й досвід служби у внутрішніх військах. Таке становище стає ще одним елементом, який впливає на виникнення й формування агресивних взаємовідносин між колегами, з яких одні виконують службові обов'язки за себе та за іншого, а інші навіть не намагаються вивчати відповідні закони, відомчі нормативні акти, здобуваючи таким чином знання, що допоможуть у службі. Такі відносини

---

⁶ На думку опитаних нами військовослужбовців офіцерського складу, 58–70% їх керівників мають корупційні зв'язки та не приховують цього. Особливо це стосується офіцерів тилових і фінансових служб.

формується не лише у військових колективах, а й у цивільних колективах установ та організацій, до яких приходять працівники, які не мають відповідних знань. Ставлення до виконання своїх службових обов'язків як із боку керівників різних рівнів, так і з боку їх підлеглих характеризується таким висловом: «Скільки платять, так і працюю». Проте якщо для будь-якої цивільної організації це не створює великої шкоди чи небезпеки, то недбале й несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків військовослужбовцями ВВ створює реальну загрозу життю й безпеці громадян, невизначеній кількості населення, внутрішній безпеці держави.

Проведений нами аналіз психофізіологічних особливостей військово-службовців дозволяє зробити певні узагальнення. Використання філософського методу пізнання від загального до окремого дозволило нам визначити основні групи факторів, що мають вплив на виникнення й формування агресивної поведінки військовослужбовців різних категорій: 1) фактори загального характеру (фактори, що характеризували навколишнє середовище в цілому); 2) фактори, що формувалися в умовах специфіки військової служби у ВВ, їх стратегічних і тактичних завдань; 3) загальні психофізіологічні фактори, що характеризували будь-яку особу військовослужбовця як біологічну істоту. Для військовослужбовців різних категорій (строкової служби, військової служби за контрактом, що поділяється на сержантський, старшинський та офіцерський склад) ці фактори є різними. Негативні психофізіологічні фактори активно впливають на виникнення й формування в подальшому негативних соціально-психологічних факторів, які існують у сфері сучасної військової служби в НГ та потребують окремого вивчення.

6. Загальносоціальні заходи запобігання й профілактики злочинів і правопорушень серед військовослужбовців внутрішніх військ (Національної гвардії) МВС України

Під час побудови системи запобігання злочинам серед військовослужбовців МВС України необхідно враховувати певні особливості, що характеризують як цей вид злочинності, так і суб'єкта злочинів. У теорії вітчизняної й зарубіжної кримінології виділяють такі особливості злочинності військовослужбовців: 1) особа злочинця-військовослужбовця, яка має суттєві відмінності від особи звичайного злочинця; 2) специфічний механізм злочинної поведінки; 3) особлива сфера вчинення злочину, обмежена рамками військової служби й покладених на військовослужбовців військових обов'язків, чітка регламентація всієї діяльності військовослужбовця військовим законодавством; 4) мотивація військовослужбовців-злочинців спрямована на задоволення найбільш простих, примітивних потреб і бажань; 5) обмеженість у можливостях пересування й часу військовослужбовців-злочинців, які майже постійно перебувають у полі зору військового начальства; 6) тривале знаходження військовослужбовців серед інших військовослужбовців, тобто осіб однієї статі, у незмінній соціальній групі; 7) обмеженість кола злочинних діянь, які можуть бути вчинені військовослужбовцями в умовах проходження військової служби, та спеціальні правила їх кваліфікації (злочини проти встановленого порядку несення військової

служби); 8) найнижчий рівень латентності злочинів, вчинюваних військовослужбовцями, порівняно з іншими сферами діяльності суспільства.

Згідно з результатами вивчення матеріалів судової практики, матеріалів службових розслідувань щодо військовослужбовців ВВ МВС України за 2008–2013 рр. всі попереджувальні заходи проводилися силами військових командирів і начальників. Переважна їх спрямованість – на профілактику й попередження насильницьких злочинів щодо інших військовослужбовців, корисливих злочинів і необережного заподіяння шкоди життю та здоров'ю інших військовослужбовців. Особливої уваги протягом останніх років потребує також профілактика надзвичайних подій. Вчинення інших злочинів із боку військовослужбовців ВВ не зафіксовано. З квітня 2014 р. ВВ МВС України проходять етап їх реформування в НГ. Однак судова практика щодо військовослужбовців НГ нами не вивчалася через її фактичну відсутність за нетривалий час існування. Таким чином, здійснені узагальнення стосуються лише військовослужбовців ВВ.

Отже, профілактика й попередження насильницьких проявів серед військовослужбовців характеризуються певною специфікою, насамперед щодо сфери їх вчинення та особи злочинця (суб'єкта військового злочину). Загальними профілактичними заходами ми вважаємо такі, що здійснюються на початковому етапі прийняття на військову службу. Цей етап може включати дві складові: стадію призову на строкову й контрактну військову службу та стадію прийому на навчання до військового інституту (академії) як курсанта. На цьому етапі профілактичні заходи повинні включати такі види заходів: 1) медичне обстеження стану здоров'я кандидата на навчання, яке повинно бути ретельним і повним; під час такого обстеження можуть бути виявлені не лише фізичні вади, що роблять особу непридатною до військової служби, яка є досить складною, важкою з точки зору фізичного навантаження, а й психічні та психологічні, що можуть призвести в подальшому за фізичних навантажень до психологічних зривів, стресового чи депресивного стану, неконтрольованого прояву агресії, гніву, злоби на військових командирів і начальників; 2) формування особової справи кандидата на навчання до вищого військового навчального закладу або кандидата на контрактну військову службу у військових комісаріатах за місцем проживання призовника чи в кадрових підрозділах військових частин ВВ; 3) психологічний відбір і ретельне психологічне обстеження в психологічних центрах при поліклініках регіональних управлінь МВС.

Для виконання цього обсягу профілактичних заходів необхідно сумлінно підходити до формування особової справи у військкоматі та кадрових підрозділах військових частин. В особовій справі кандидата на навчання чи службу (строкову або контрактну) повинна міститися вся інформація про його родину. Це насамперед інформація про його особисте сімейне становище, сім'ю, у якій виховувався кандидат, наявність або відсутність одного з батьків, причини такої відсутності, матеріальне становище сім'ї, наявність інших дітей або членів сім'ї, які перебувають на утриманні кандидата чи його батьків. Вивчення судової практики свідчить про те, що серед військовослужбовців, які

вчинили злочини, не було осіб, які виховувалися в неповних сім'ях. Як правило, під час прийняття на службу до ВВ або на навчання до вищих військових навчальних закладів військкомати та кадрові апарати військових частин відмовляють кандидатам, які виховувалися в неповних сім'ях. Також під час оформлення особової справи необхідно з'ясувати освітній і культурний рівень кожного кандидата, його спортивну підготовленість, наявність спортивних досягнень із силових видів спорту (боротьби, боксу, легкої та важкої атлетики тощо), оскільки такі навички будуть корисними для майбутнього військовослужбовця ВВ (НГ). Крім того, обов'язково необхідно встановлювати зв'язки кандидата з різними неформальними політичними, молодіжними групами, об'єднаннями. Кандидати, які перебували в таких об'єднаннях, можуть під час прийому на службу або навчання створювати навколо себе деструктивні відносини, виступати ініціаторами міжособистісних конфліктів тощо. Якщо ж такі групи й об'єднання мали також кримінальне забарвлення, то вірогідність вчинення злочину чи правопорушення, пов'язаного з порядком несення військової служби, стає високою. Звичайно, такі особи не повинні потрапляти на службу до ВВ (НГ), оскільки це правоохоронна структура, на яку покладаються функції попередження злочинів і правопорушень із боку інших осіб (пересічних громадян, працівників об'єктів, що охороняються військовослужбовцями ВВ, конвойованих ув'язнених тощо). Сам факт притягнення кандидатів на навчання чи службу до кримінальної відповідальності, звільнення від неї у зв'язку з обставинами, вказаними в ст. ст. 44–49 КК України [12, с. 22–23], притягнення до адміністративної відповідальності за антисуспільні вчинки – усе це робить неможливим прийом його на військову службу до внутрішніх військ (Національної гвардії) України. Можливо, для інших видів військових формувань такий суворий підхід і не потрібен. Проте військовослужбовці ВВ несуть військову службу в специфічних умовах, отримують для цього спеціальні засоби й вогнепальну зброю, тому кожний військовий командир і начальник повинен бути глибоко переконаним у тому, що підпорядкований йому військовослужбовець не буде застосовувати спецзасоби та зброю проти мирних громадян, навіть під час порушень ними громадського порядку, нанесення образ тощо, коли це не дозволяється чинним законодавством, зокрема військовими статутами й Законом України «Про міліцію» [29]. Таким чином, рівень злочинності, пов'язаної з безпосереднім несенням військової служби, перебуває у взаємозв'язку з попереднім способом життя кандидата на службу чи навчання, з його потребнісно-мотиваційною сферою, світоглядом і переконаннями.

Особливо необхідно відзначити напрями роботи, пов'язані з профілактикою злочинів і правопорушень серед офіцерського складу ВВ. Основними з них є такі: 1) здійснення постійного періодичного контролю за виконанням службових обов'язків офіцерським складом, незалежно від строку їх служби, з боку безпосередніх начальників; 2) постійне вивчення особового складу, особистих проблем офіцерів (матеріальних, побутових, сімейних тощо), що дозволить виявляти на ранніх стадіях осіб, які перебувають у напруженому психологічному стані внаслідок будь-яких конфліктів; 3) засідання

атестаційних комісій слід проводити неформально, розглядати на них стан виконання військової та службової дисципліни офіцерів незалежно від строку їх служби й займаних посад; 4) контроль із боку безпосередніх начальників за дотриманням підлеглими внутрішнього порядку у військових підрозділах, поведінкою підлеглих на службі та в побуті, проведення з ними індивідуальної виховної роботи (з профілактики порушень транспортної дисципліни, дотримання загальноприйнятих і спеціальних правил безпеки, симулювання захворювань як способу ухилитися від виконання обов'язків військової служби); 5) систематичне проведення роз'яснювальної роботи з питань юридичної відповідальності за порушення антикорупційного законодавства; 6) начальницькому складу слід проявляти принциповість у стосунках із підлеглими, які порушують дисципліну й законність, і приймати рішення щодо них згідно із чинним законодавством; 7) запровадження реальної персональної відповідальності керівників усіх рівнів за стан дисципліни й законності в підпорядкованих підрозділах.

Список використаних джерел:

1. Белявский И.К. Основы дисциплины / И.К. Белявский // Военный мир. – 1911. – № 5. – С. 18–28.
2. Бильдерлинг А.А. 25-летие воинской повинности / А.А. Бильдерлинг // Разведчик. – 1898. – № 482. – С. 1130–1145.
3. Варяжский К.С. Что говорят нам цифры? / К.С. Варяжский // Разведчик. – 1913. – № 1184. – С. 416–427.
4. Драгомиров М.И. Еще раз о воровстве и о мордобойстве / М.И. Драгомиров // Разведчик. – 1905. – № 787. – С. 869.
5. Друцкой С.А. Воинская дисциплина и способы ее улучшения в русской армии / С.А. Друцкой // Разведчик. – 1905. – № 786. – С. 24–36.
6. Жабокрицький С.В. Судова психіатрія : [навч. посібник] / С.В. Жабокрицький, А.П. Чуприков. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.
7. Каменский П.В. «Ты» или «Вы» / П.В. Каменский // Офицерская жизнь. – 1906. – № 21. – С. 233–245.
8. Каменский П.В. Брань в войсках / П.В. Каменский // Офицерская жизнь. – 1906. – № 6. – С. 232–243.
9. Фисенков С.Я. Из быта кадетских корпусов / С.Я. Фисенков // Разведчик. – 1906. – № 836. – С. 793–815.
10. Кашин С.С. О дисциплине / С.С. Кашин // Офицерская жизнь. – 1906. – № 13. – С. 184–201.
11. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 397 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 42. – Ст. 304 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 4. – Ст. 35 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом

України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 10. – Ст. 79 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 9. – Ст. 38 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 11. – Ст. 198 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 51. – Ст. 519 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 442 ; Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26.03.1992 р. (зі змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 16.05.2013 р. № 245-VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 36–37. – Ст. 511.

12. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями) : станом на 01.09.2014 р. – Х. : Одісей, 2014. – 232 с.

13. Курбатов А.А. Подготовка юнкеров к офицерскому званию / А.А. Курбатов // Братская помощь. – 1907. – № 3. – С. 86–98.

14. Логофет Д.Н. Хамству не место в армии / Д.Н. Логофет // Разведчик. – 1908. – № 938. – С. 677–687.

15. Лунеев В.В. Советская криминология / В.В. Лунеев. – М. : Юридическая литература, 1978. – 295 с.

16. Малышницкий М.И. Психология нашего солдата / М.И. Малышницкий // Военное дело. – 1919. – № 17–18. – С. 590–605.

17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. і доп. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.

18. Николаев Н.С. Досуг в казармах / Н.С. Николаев // Разведчик. – 1891. – № 76. – С. 553.

19. Огляд про стан дисципліни та законності у внутрішніх військах МВС України у 2008 р. та заходи щодо його поліпшення в I півріччі 2009 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2009. – 9 с.

20. Огляд про стан дисципліни та законності у внутрішніх військах МВС України у 2009 р. та заходи щодо його поліпшення в I півріччі 2010 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2010. – 14 с.

21. Огляд про стан дисципліни та законності у внутрішніх військах МВС України у 2010 р. та заходи щодо його поліпшення в I півріччі 2011 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2011. – 19 с.

22. Огляд про стан дисципліни та законності у внутрішніх військах МВС України у 2011 р. та заходи щодо його поліпшення в I півріччі 2012 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2012. – 23 с.

23. Огляд про стан дисципліни та законності у внутрішніх військах МВС України у 2012 р. та заходи щодо його поліпшення в I півріччі 2013 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2013. – 19 с.

24. Огляд про стан військової дисципліни та профілактики правопорушень у внутрішніх військах МВС України у 2013 р. та заходи щодо їх поліпшення в I півріччі 2014 р. – К. : ГУ ВВ МВС України, 2014. – 21 с.

25. Орловский С.Н. Революционная законность и Красная Армия / С.Н. Орловский, В.Я. Малкис. – М. : Военный вестник, 1926. – 90 с.
26. Офіційний сайт Головного управління національної гвардії МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vv.gov.ua>.
27. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
28. Про загальний військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.
29. Про міліцію : Закон України від 20.12.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
30. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
31. Свод законов Российской империи : в 16 т. / сост. : Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценборг. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1912–2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?empire&nocache>.
32. Скугаревский А.П. Недоразумения по поводу «Вы» или «Ты» / А.П. Скугаревский // Разведчик. – 1905. – № 751. – С. 220–234.
33. Соловьев С.П. Самоубийство в армии / С.П. Соловьев // Разведчик. – 1914. – № 5. – С. 164–179.
34. Судебная хроника // Разведчик. – 1911. – № 1073. – С. 327–338.
35. Темные стороны Германской армии // Братская помощь. – 1910. – № 7–8. – С. 94–108.
36. Бояров А.В. Унижения человеческого достоинства по традиции / А.В. Бояров // Братская помощь. – 1909. – № 4. – С. 157–160.
37. Хантіль М.Ф. Внутрішні війська МВС України: історія і сучасність (історичний нарис) / М.Ф. Хантіль. – 2-ге вид., доп. – К. : Друкарня ІВЦ при ГУВВ МВС України, 2008. – 492 с.
38. Эминов В.Е. Преступность военнослужащих: исторический, криминологический, социально-правовой анализ / В.Е. Эминов, И.М. Мацкевич. – М. : Пенаты, 1999. – 260 с.

ПРОФІЛАКТИКА ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИЙ АСПЕКТ

Колосов І.В.,

*помічник судді Нікопольського міськрайонного суду
Дніпропетровської області в запасі*

Анотація

У роботі розкрито значення основоположних понять «злочинність», «злочин», «військовий злочин» як суспільних явищ та юридично караних діянь; висвітлено загальнофілософські зв'язки між соціально позитивною та соціально негативною поведінкою та її крайньою формою – злочином; з'ясовано причини та обставини, які зумовлюють виникнення злочинності. Крім того, у роботі обґрунтовується значущість профілактики злочинів як засобу запобігання суспільно шкідливим наслідкам, висвітлюється значущість системного, міжгалузевого реформування системи матеріального та процесуального права задля запобігання військовим злочинам. Приділяється увага процесуальним формам розслідування військових злочинів в аспекті порівняння норм Кримінально-процесуального кодексу України в редакції 1960 року та Кримінального процесуального кодексу України в редакції 2012 року, аналізуються новели, досягнення та недоліки зазначених нормативно-правових документів. Водночас висловлюються рекомендації й щодо вдосконалення інших галузей права стосовно суспільних відносин, належне врегулювання яких надасть можливість зменшити і кількість, зокрема, військових злочинів, і ступінь мотивації до їх вчинення. У роботі, крім того, ідеться про трудове право, висвітлено взаємозв'язок між ступенем захищеності трудових прав громадян – нинішніх або майбутніх військовослужбовців, їх соціальною забезпеченістю та мотивами й передумовами до вчинення військових злочинів. Аналізуються події останніх місяців в Україні та за її межами, зокрема зовнішні загрози, феномен АТО, геостратегічні спрямування та виклики, які загрожують безпеці України та шляхи їх подолання в контексті збереження правового порядку у військовій та інших сферах суспільного життя. Наводяться висновки та рекомендації завершеного наукового дослідження та напрями подальших наукових розробок у сфері зміцнення державної безпеки України та правової політики, яку потрібно проводити в інтересах безпеки нашої країни.

Вступ

XXI століття, як і попереднє, поставило перед нашою державою нові, проте «старі», виклики та випробування: захист територіальної цілісності, державного устрою, випробування нації на міцність, виборювання власної ідентичності, свідомості, етносу та суверенітету. Відверто шокуючим є те, що ця боротьба виникла між державами, народи яких колись вважались братніми, а для країн Заходу – взагалі неподільними.

Проте в 2014 році дефініції «Україна», «українці», «українське» як виокремлені явища світового суспільного буття та загальноцивілізаційне надбання

набули цілком матеріального, гностичного характеру навіть для найвіддаленіших країн світу в контексті диференціації понять «Україна» та «Росія». Цього фатального року ми перестали бути «руськими», а виокремилися на «росіян» та «українців», увесь світ (шкода, що таким кривавим шляхом) усвідомив різницю між нами, і не тільки усвідомив, а й відчув, що холодна війна ніколи не завершувалася, а лише зупинялася; що Україна стала заручником економічних інтересів та стратегічних цілей свого північного сусіда в контексті його протистояння із західними політичними системами та міждержавними інституціями. Інакше кажучи, національна ідентифікація України отримала друге народження, на жаль, криваве, болісне, гірке, проте водночас в очах всього світу – раз і назавжди. Ми перестали бути «річчю в собі», перестали ідентифікуватися лише Кличком і Чорнобилем, а відкрилися всьому світові як сильна нація, як борці за власну волю та незалежність. Ми стали заручниками нашого територіального розташування, боротьби за розподіл сфер впливу у світі, розподіл та контроль енергетичних ресурсів. Проте зовнішні виклики висвітлили за загальнодіалектичним принципом і внутрішні: неготовність України до захисту власних кордонів, корупція, правовий безлад, розкрадання коштів на всіх рівнях, слабка (вірніше, умисно ослаблена) економіка, злочинність тощо. **Актуальність** пропонованого дослідження якраз і полягає в необхідності пошуку нових правових форм, покликаних подолати зазначені явища.

Об'єктом уваги цієї роботи буде саме профілактика злочинності в її системному розумінні, адже, як відомо, найкращий злочин – це той, який не відбувся. Із цих позицій важливо на науковому рівні усвідомити, що породжує злочин; які передумови стали ґрунтом для його вчинення; якими мотивами керується суб'єкт злочину, вчиняючи його; де, коли, на якому етапі життя настає той момент, коли людина відхиляється від правової поведінки та обирає злочинний шлях; що треба зробити, щоб злочин не відбувся. Відповідаючи на поставлені питання, одразу хочеться відмітити визначальну роль філософського методологічного апарату. Без усвідомлення феномену «злочинності» як окремої форми зла та його ролі в суспільному розвитку неможливо надати об'єктивну оцінку тому, як із цим злом як із негативним явищем боротися й до чого воно спонукає суспільство як явище позитивне, оскільки будь-яка якість, як річ у собі, так і річ для оточуючих, несе і негативні, і позитивні наслідки.

Окремим аспектам пропонованого дослідження були присвячені роботи В. Борисова, О. Пащенко, В. Павленко, В. Кундеус, О. Ільїна, А. Вознюк та багатьох інших [6, с. 154–158].

Мета роботи – це системний аналіз явища злочинності взагалі, військової злочинності зокрема й вивчення підходів до їх профілактики з огляду як кримінального й кримінально-процесуального, так і інших галузей права, оскільки тільки цілісними, системними, а не вибірковими реформами можливо досягти поставлених цілей: подолання військової злочинності і, як наслідок, збереження територіальної цілісності України. А це у свою чергу й питання освіти, моралі, духовності, подолання бідності, які чомусь підзабуті зараз, проте невпинно впливають на хід суспільного генезу, детермінують вибір індивіда на користь добра чи зла, правової чи протиправної поведінки. Тому в пропонованій роботі

буде приділена увага як суто процесуальним питанням вирішення справ про кримінальні правопорушення, які вчиняються військовими, так і загальним питанням злочинності, її запобігання, причинам та обставинам, що зумовлюють її виникнення, та будуть зроблені відповідні висновки за результатами наукового дослідження.

§ 1. Загальне поняття злочинності, його філософське значення та роль суспільному розвитку. Злочин як феномен соціального буття, його передумови та мотивація

З філософської точки зору добро та зло – це нормативно-оціночні категорії моральної свідомості в узагальненій формі, що позначають, з одного боку, благо, а з іншого – морально-негативне та осудне у вчинках та мотивах людей, у явищах соціальної дійсності. В інтерпретації добра й зла в історії етики, починаючи з давнини, зіштовхувалися матеріалістичні та ідеалістичні тенденції. Перша пов'язувала ці поняття з людськими потребами й інтересами, із законами природи або фактичними бажаннями та прагненнями людей (натуралізм), із насолодою та стражданням, щастям та нещастям людини (гедонізм, евідемонізм), із реальним соціальним значенням дій індивідів для їх спільного життя. Друга ж виводила поняття добра й зла з Божого веління чи розуму (і відхилень від них), із деяких потойбічних світу суцього ідей, сутностей, законів, у результаті чого конфлікту між добром і злом надавався метафізично-онтологічний сенс боротьби двох споконвічних початків світу, або ж зводила зміст цих понять до виразу суб'єктивних побажань, схильностей, симпатій та антипатій людини [38, ст. 178–179].

Отже, добро і зло – це одночасно суб'єктивні (побажання, схильності, симпатії) та об'єктивні (соціальна заохочуваність чи осудність, закони природи) категорії, які, по-перше, є неподільними, а по-друге, не можуть існувати суто об'єктивно чи суто суб'єктивно. А тому для цих категорій характерний саме дуалізм їх природи (соціальна заохочуваність, певним чином пов'язана із симпатіями чи антипатіями, а закони природи породжують, зокрема, побажання чи схильності).

Без сумніву, за діалектичним принципом добро та зло протилежні. Проте є в них і певна єдність: зло породжує необхідність консолідувати добро, що в найвужчому значенні спонукає поважну наукову спільноту проводити певні, у тому числі й пропоновані, дослідження, об'єднувати зусилля, інтелект, обмінюватися позитивним досвідом. У цьому – не тільки єдність, а й позитивна рушійна сила зла. Адже без зла суспільство перестало би розвиватися: не було б потреби до прогресу, реформ, вдосконалення регуляторів суспільних відносин.

Феномен зла безпосередньо пов'язаний із категорією дії, яка охоплюється поняттям «діяльність».

Діяльність – це специфічна людська форма активного відношення до оточуючого світу, зміст якої складає його доцільну зміну та перетворення в інтересах людей [38, ст. 160].

Г. Гегель [37] тлумачить діяльність із позицій об'єктивного ідеалізму як всепроникну характеристику абсолютного духу, що зумовлюється іманентною

потребою останнього в самозміні. Головну роль він відводив духовній діяльності та її найвищій формі – рефлексії. Такий підхід дозволив Г. Гегелю збудувати цілісну концепцію діяльності, у межах якої центральне місце займає просвітлювальна та раціоналізуюча робота духу. У концепції Г. Гегеля змістовному аналізу піддана діалектика структури діяльності (зокрема, глибока взаємовизначальність мети та засобу), зроблено низку глибоких зауважень щодо соціально-історичної обумовленості діяльності та її форм.

На нашу думку, ці філософські погляди Г. Гегеля є прекрасним поживним духовним ґрунтом для проведення пропонованого дослідження, адже стільки корисних висновків можна від них отримати. Поділяючи зазначену філософську точки зору, доходимо висновку, що зла дія (злочин) як форма діяльності є також виявом потреби суспільства як плоду абсолютного духу в самозміні. Цю злочинну дію з діалектичної точки зору наповнюють нерозривні мета та засоби, а з точки зору духовності саме мета, думка є тим началом, що зумовлює виникнення злочин.

На думку Й. Фіхте [31], суб'єкт («Я») – це чиста самодіяльність, яка споглядає світ («не-Я»). Із цих позицій зло споглядальне. Руйнуючи певні суб'єктивні зв'язки, воно все ж таки змінює те саме «не-Я» завдяки змінам у свідомості самих «Я-суб'єктів».

Отже, узагальнюючи думку філософів класичної німецької школи, можна відмітити, що зла дія (злочин) є: а) потребою в самозміні; б) самодіяльністю, що споглядає світ.

Важко не погодитися з наведеними парадигмами, а особливо в контексті недалекого минулого: злочинна влада В. Януковича (злочинна діяльність) породила Революцію гідності (вияв потреби в самозміні), яка повалила врешті цю владу та направила Україну реальним шляхом європейських змін (споглядальницька дія). Так, шановні колеги, саме зло стало рушійною силою змін у новітній історії України та поштовхом для об'єднання наукового потенціалу з метою пошуку шляхів його подолання.

Отже, на цьому конкретному прикладі ми бачимо, що злочинність – це не лише окрема категорія зла (осудна суспільством діяльність), а й річ у собі (чиста самодіяльність), змістовна сутність (дія, породжена мотивом та вчинена за допомогою засобів), форма потреби (самозміна абсолютного духу) та рушійна сила суспільного розвитку, що характеризується дуалістичною філософською природою.

У юридичній науці немає однозначного визначення поняття «злочинність».

За часів СРСР під злочинністю розуміли соціально-правове явище, яке змінюється й охоплює сукупність злочинів, що вчинені в суспільстві за певний період і характеризуються певними кількісними та якісними показниками [5, с. 48].

Не погоджуючись із цим визначенням, А. Зелінський [7] вважав поняття соціально-правового явища «логічним монстром», тому що, на його думку, воно було позбавлено сенсу; точнішим, вважає А. Зелінський, було б визначення злочинності не як «сукупності злочинів», а як системи, що підпорядковується статистичним закономірностям, тобто ймовірнісної системи. Наведене

формулювання не розкриває змісту поняття злочинності; кримінальну злочинність, що складається з діянь, які каралися з усіх часів і в усіх країнах, не можна не визнати найнебезпечнішим проявом деструктивних сил людини; злочинність, що складається з різних злочинів, вчинених у суспільстві, є не механічною сумою антисуспільних вчинків, а множиною, якій притаманні ознаки ймовірнісної системи – певна цілісність, сталість параметрів, взаємодія підсистем, що є складовими цієї множини; як загальне поняття злочинність існує через окреме, тобто через конкретні вчинки винних осіб. У кожному конкретному випадку виявляються ознаки, що притаманні злочинності, тобто загальному. До цих ознак належать злісність, протиправність, винність, караність. Водночас кожний окремий злочин за змістом має множини ознак, що перебувають за межею загального поняття злочинності. Окремий злочин – подія завжди випадкова, а злочинність є закономірною й неминучою.

Із цих позицій А. Зелінський розглядає злочинність як масовий прояв деструктивності в поведінці людей, що виявляється в системі передбачених кримінальним законом діянь, які вчинені на конкретній території або серед членів певних соціальних груп протягом одного року або певної його частини.

На нашу думку, із цим визначенням погодитися важко. По-перше, «масовий прояв деструктивності в поведінці людей» – не менший діалектичний монстр, ніж соціально-правове явище, якщо вже слідувати логіці А. Зелінського. Масовість – не та кількісна характеристика, яка притаманна злочинності, адже не всі люди є злочинцями. Доцільніше було б застосувати в цій дефініції словосполучення «вагомий прояв» або «прояв деструктивності в певній групі людей (частини суспільства)», але аж ніяк не масовий.

Не повною мірою справедливим є й визначення «що виявляється в системі передбачених кримінальним законом діянь», оскільки кримінальним законом охоплені далеко не всі дії, які є проявом суспільного зла, засуджуються суспільством, що, власне, і створює собою систему латентної злочинності.

Ще більших сумнівів викликають такі слова: «...які вчинені на конкретній території або серед членів певних соціальних груп протягом одного року або певної його частини». Дуже сумнівно: чому саме рік? А чому не п'ять, не десять, не двадцять? І взагалі обмеження злочинності часово-просторовою ознакою є, на нашу думку, досить недолугим, оскільки нагадує старі радянські поняття «планової» злочинності (що, як відомо, породжувало ще більші й страшніші злочини в реальності), ніж сама злочинність. Із цих позицій прив'язка злочинності до часу вбачається справедливою більше для статистики, ніж для кримінології, а відтак із позицією А. Зелінського повною мірою погодитися не можна.

Крім того, як уже зазначалося, злочин – це і деструктивна сила, і рушійне явище, а отже, наведене визначення є не зовсім справедливим ще й із точки зору об'єктивного дуалізму під час наукового пізнання понять «злочин» та «злочинність».

Н. Кузнецова [30] розглядає злочинність як соціальне та кримінально-правове явище, що змінюється історично й становить систему злочинів.

Таке визначення, на нашу думку, більш відповідає філософському значенню поняття «злочинність», оскільки, по-перше, злочинність – це явище (феномен),

злочини змінюються історично, бо змінюється саме ставлення суспільства до певних дій, як до заохочуваних або до таких, які підлягають осуду, насамкінець, усі злочини і за формою, і за змістом становлять собою систему.

Із цих позицій, на нашу думку, визначення Н. Кузнецової є більш справедливим, ніж попередньо наведені.

Злочином із точки зору науки кримінального права є передбачене кримінальним законом, винне, каране, суспільно шкідливе діяння (дія або бездіяльність), вчинена суб'єктом злочину [2, ст. 131]. Можна погоджуватися або не погоджуватися із цією точкою зору, але *dura lex sed lex*.

Отже, ідеться про цілу низку ознак: передбаченість кримінальним законом, винність, караність, суспільна шкідливість, вчиненість суб'єктом злочину.

Про першу ознаку йшлося вище, і в повторному її розгляді, на нашу думку, гострої потреби немає.

Вина як внутрішнє, психічне ставлення до скоєного [2, ст. 131] є важливою характеристикою злочину в контексті умислу та мотивів, про що йтиметься пізніше.

Караність означає один з основоположних принципів кримінального покарання – його невідворотність. Це те саме «добро», як співіснує в нерозривному протиборчому взаємозв'язку зі «злом»: злочин породжує кару й кара також може породжувати злочин (наприклад, нестерпні умови утримання в'язнів, знущання над ними можуть спровокувати злочинця до втечі з місць позбавлення волі, що є окремим злочином).

Суспільна шкідливість, на нашу думку, є поняттям відносним із приведених вище мотивів, проте, безумовно, у вузькому значенні конкретний злочин несе конкретну шкоду правам та законним інтересам особи, суспільства або держави.

Говорячи про причини та передумови злочину, слід відмітити, що єдиного підходу до тлумачення цих понять у кримінологічній науці немає. У цьому контексті існує два напрями: соціологічний та біологічний. Прихильники першого напрямку визначають особистісні властивості індивіда (потреби, інтереси, цілі, погляди й ставлення до соціальних цінностей, зовнішні об'єктивні обставини, пов'язані з особистісними потребами тощо). Представники другого напрямку як причини злочинності вбачають генетичні фактори (спадковість), несприятливі макро- та мікросоціальні умови.

На нашу думку, обидва наведені напрями є справедливими, адже макро- та мікросоціальна обстановка формує і потреби, і цілі, і погляди особи, і її правосвідомість, а тому виокремлювати в людині соціальне та біологічне є недоцільним. Не можна повністю відкидати й спадковість, хоча, згадуючи історію, особливо захоплюватися теорією Ч. Ламброзо, вважаємо, не варто.

Аналізуючи кримінологічну літературу, слід відзначити, що серед негативних соціальних факторів, які породжують злочинність, здебільшого, є такі: пияцтво, бійки, наркоманія, деспотизм старших та фізично розвиненіших членів сім'ї, відсутність належного позитивного психоемоційного контакту між батьками та дітьми, відсутність належного контролю над дитиною, прищеплення дитині культу грошей, матеріальних цінностей, заохочення до добування вказаних благ будь-яким, у тому числі й злочинним шляхом.

Недарма нагальним є питання дитини та дитинства, адже, як відомо, «все мы родом из детства». А тому й формування особистості людини, її цілей, мотивації, системи цінностей починається саме з дитинства, з початку її життя.

Варто відмітити, що наведені несприятливі умови дають підґрунтя для роздумів. Що породжує пияцтво? Адже людина алкоголіком не народжується. Так, кожен із нас має певні спадкові схильності, проте в кожному конкретному випадку причини алкоголізму різні.

Аналіз медичних та психологічних джерел [31; 32; 33; 34; 36] дозволяє зробити висновок про те, що пияцтво може бути породжене безвихіддю, безробіттям, важкими життєвими обставинами, невисоким рівнем інтелектуального розвитку, у зв'язку із чим людина не бачить іншого вирішення своїх проблем тощо. Подібне можна сказати й про наркоманію. У контексті пропонованого дослідження нас буде цікавити саме безробіття як причини названих девіацій, про що йтиметься далі.

Бійки та деспотизм старших – також проблемне соціальне явище, яке є і проблемою кримінального права, і сімейного водночас. Адже насильство в сім'ї – грізне, небезпечне суспільне явище, яке травмує психіку дітей, формуючи в них озлобленість, зневагу, здичавілість. І знов-таки виникає питання: що породжує бійки в сім'ї? Тут і особиста неприязнь, і матеріальні проблеми, і невпевненість у завтрашньому дні, і неготовність до обопільних жертв та компромісів. Отже, «привид безробіття», соціальна незахищеність, матеріальна незабезпеченість детермінують подібну негативну поведінку особи в сім'ї.

Відсутність позитивного контакту між батьками та дитиною в сім'ї, є, на нашу думку, найбільшим детонатором, який тільки можна закласти до дитячої психіки, адже в атмосфері байдужості та нелюбові в сім'ї важко прищепити маленькій людині поняття любові до Батьківщини, її мови, культури, надбань та здобутків. І цей детонатор обов'язково спрацює, підірвавши психіку людини до девіантних дій у майбутньому, через роки.

Культ грошей та матеріальних цінностей учені-кримінологи недарма називають збоченням, оскільки, цитуючи великого Кобзаря, людина, яка прагне виключно збагачення, то «сердцем нищя калека».

Проте знов слід запитати: звідки беруться нелюбов до дитини та прищеплення їй нездорової любові до грошей? Останнє, очевидно, може бути проявом надзвичайного прагнення людини до збагачення, що часто зумовлюється матеріальною незабезпеченістю.

Нелюбов до дитини також часто зумовлена відношенням до неї як до тягара через неможливість її прогодувати, дати добру освіту, забезпечити житлом тощо. Тут справедливіше сказати не про нелюбов, а про певну відчуженість до дитини як засіб психологічного відсторонення, самозахисту від пов'язаних із її утриманням проблем [35].

Постає питання щодо стосунку цього до військових злочинів. Проте він є безпосереднім: військовослужбовець не потрапляє до армії з пологового будинку дорослим, освіченим, морально стійким відповідно до статуту та штатного розкладу військового формування. Він 17 років (або більше) десь зростав, навчався, спілкувався з однолітками, товаришував, закохувався врешті-решт, і

весь цей час формувався його світогляд, морально-вольові якості, життєві цінності та принципи, ставлення до понять «обов'язок», «честь», «совість», «захист», «Батьківщина». Тому важко уявити, щоб психологічно скалічена пияцтвом, бійками, деспотизмом у сім'ї, байдужістю тощо людина притримувалася б загальноприйнятих уявлень про захист своєї Вітчизни. Власне, вона й не буде прагнути захищати те, що завдавало їй нестерпного та систематичного душевного чи фізичного болю, адже в суб'єктивному значенні для кожного Батьківщина – це родина, батьківський дім, друзі, оточення тощо.

Складовою механізми злочинної поведінки є *мотивація* вчинення злочину, що відображає для кожного його потреби й інтереси, які реалізуються в конкретизованому мотиві вчинення злочину.

За соціальним змістом потреби можуть бути життєво необхідними (їжа, тепло), нормальними, соціально схваленими (здобуття знань, спілкування, належні побутові умови), деформованими збоченими, збоченими антисоціальними тощо.

Мотив є вольовою характеристикою злочину, тобто особа хоче вчинити певні дії з метою настання для неї певних позитивних наслідків (задоволення «Я») і водночас негативних, шкідливих для оточуючих (пригнічення «не-Я»).

Серед наведених потреб, що детермінує мотив злочину, є багато таких, які людина може задовольнити соціально схвалюваним способом – працею, відмовившись при цьому від злочинної дії. А тому недарма в попередніх роботах нами відмічалось, що «защита права на позитивный труд имеет особую социальную важность» [23].

Саме питанням профілактики злочинності, у тому числі й військової, шляхом системних реформ інших галузей права, зокрема трудового, буде присвячений наступний § пропонованої роботи.

§ 2. Військові злочини: поняття та кримінально-процесуальне врегулювання за Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 року та Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року. Профілактика військових злочинів у контексті соціально-трудова праввідносин та реформування системи трудового законодавства

У найбільш узагальненому вигляді військові злочини – це передбачені кримінальним законом злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів [2, ст. 131].

Актуальність вивчення саме військових злочинів на сьогодні для України нагальна: іде фактична війна, частина території нашої держави анексована, ми зазнаємо величезних людських та матеріальних втрат від загарбницьких дій Російської Федерації.

За таких обставин боротьба зі злочинністю взагалі та з військовою злочинністю зокрема є справою першочерговою.

Власне, поняттям «війна» феномен АТО не вичерпується. Це місцевий прояв геополітичної сутички супердержав – Росії та США, що стає дедалі очевиднішим.

Боротьба за українські землі є споконвічною; вона набуває особливого значення для країни із сировинною та експортно орієнтованою економікою.

Тому зараз Україна не лише виборює власну незалежність, а й створює майбутнє світового правопорядку, опосередковує розстановку сфер впливу найбільш потужних держав у світі. Наразі зовнішні виклики вимагають від усього суспільства та наукової спільноти неабиякої згуртованості, єднання зусиль, усвідомлення необхідності не «паперових», а справжніх змін.

За таких обставин військовий злочин – це найбільший цинізм, найсерйозніший проступок перед суспільством та народом, який тільки можна вчинити.

Слід зазначити, що в жодному з кодифікованих кримінальних процесуальних законодавчих актів (Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року та Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року) [4, с. 88 ; 3, с. 15] немає спеціалізованих форм розгляду та вирішення справ про військові злочини.

Не кращим чином вплинули й новели Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у частині ліквідації військових судів [1, ст. 529]. Як би там не було, проте оцінку обставинам вчинення військового злочину, на нашу думку, мають надавати не цивільні особи, а військові професіонали. Крім того, не зайвим було б розробити й специфічні правила досудового провадження щодо військових злочинів із залученням не тільки слідчих, а й дізнавачів – військових, спеціалістів, які б могли забезпечити якісне та всебічне з'ясування обставин у справі.

Судова процедура в таких справах, за нашим переконанням, має ґрунтуватися на підставах об'єктивності та з позицій презумпції невинуватості. Крім того, вважаємо, за вчинений злочин військовослужбовцем рядового складу має притягуватися до відповідальності і його безпосередній командир із метою посилення рівня згуртованості та дисципліни у війську (певний аналог децимації в Римській армії).

Викликають глибоке занепокоєння новели вітчизняного кримінального процесуального законодавства в частині кримінального судочинства *in absentia* (глава 24-1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)). У кримінальному провадженні, де стоїть питання про позбавлення волі, застосування такого інституту судочинства є не досить вдалим і чимось нагадує 1937 рік. Особливо це стосується військових злочинів, у яких застосування глави 24-1 КПК в редакції 2012 року неприпустиме. Отже, у цьому напрямі КПК України потребує певного доопрацювання.

Отже, можна виділити основні напрями вдосконалення кримінально-процесуального законодавства для потреб вирішення справ про військові злочини:

- відновлення функціонування військових судів;
- недопустимість застосування процедури кримінального провадження за принципом *in absentia*;
- колегіальний порядок досудового розслідування справ про військові злочини із залученням військових спеціалістів відповідного напрямку;
- запровадження інституту субсидіарної відповідальності командного складу в разі вчинення злочину особами рядового складу збройного формування.

Проте не одними лише кримінально-процесуальними заходами вирішується проблема подолання і злочинності взагалі, і військових злочинів зокрема. Як вже зазначалося, тільки системними, всебічними, міжгалузевими правовими реформами можна попередити вчинення злочинів, оскільки злочин – це лише «верхівка айсбергу», свідомий акт завершеного зла, за яким стоїть глибинний мотиваційний зміст.

Згідно із загальноприйнятими визначеннями профілактика злочинності – це система організаційно-правових, управлінських заходів, що вживаються суспільством із метою стримування поширення злочинності й зниження її рівня шляхом запобігання й припинення конкретних злочинів.

Серед видів заходів профілактики злочинності предмет нашого інтересу становлять *економічні* та *соціальні* заходи, які, зокрема, спрямовані на підвищення рівня життя населення та його соціального захисту.

Як вже зазначалося раніше, однією з передумов злочинності є бідність, яка породжується безробіттям. Отже, важливим заходом профілактики як злочинності взагалі, так і військової злочинності зокрема є зміцнення, посилення рівня правового захисту прав та законних інтересів трудящих, який би мав актуальну та виражену соціальну спрямованість.

Який сьогодні стан захисту трудових прав громадян, які несуть військову службу в умовах АТО? Ми вже зазначали в попередніх роботах: «...на сьогодні в Україні у сфері здійснення правосуддя склалася надзвичайно тривожна ситуація, яка в багатьох аспектах є кризовою або наближається до такої. Суд, основне призначення якого – захист прав і свобод людини, за нинішніх політичних і соціальних умов позбавлений можливості функціонувати як справедливий, незалежний та неупереджений судовий орган. <...> недосконалість процесуального законодавства має серйозний вплив на рівень здійснення судочинства в Україні, оскільки судді в такій ситуації працюють на межі фізичних та психологічних можливостей...» [12, с. 19]; «...действующая в настоящее время система и процессуальная форма судебной защиты в области трудовых отношений значительно отстают от требований, предъявляемых к оперативности, качественности рассмотрения трудовых споров, при разрешении которых в полной мере должны учитываться и находить свое воплощение все основополагающие принципы трудового права и социального обеспечения...» [15, с. 83]; «...частка цих трудових спорів (*про стягнення заробітної плати – І. К.*) є чи не найбільшою...» [18, с. 101]; «...практика вирішення індивідуальних трудових спорів в Україні потребує розробки процесуального апарату, який би відповідав специфіці цієї категорії справ та запобігав невинуватій тяганині під час їх розгляду...» [9, с. 96]; «...процес розгляду індивідуальних трудових спорів в Україні є надто затягнутим, формалізованим, обтяженим співіснуванням правових конструкцій існуючого <...> КЗпП України та ЦПК України...» [11, с. 156]; «...в Україні є зовсім не вирішеним питання про процесуальну правосуб'єктність трудових колективів, які <...> повинні мати специфічний процесуальний статус...» [20, с. 58]; «...сьогодня для Украины является достаточно актуальным вопрос о том, насколько возможно и допустимо применять практику Европейского суда при рассмотрении трудовых споров в нашем государстве?»

[24, с. 622]; «многообразие и специфика трудовых споров, в частности индивидуальных, порождает необходимость надлежащего процессуального урегулирования процедуры их рассмотрения, поскольку защита права на позитивный труд имеет особую социальную важность» [26, с. 46; 23]; «...вказаний інститут (заочного розгляду справи – І. К.) зумовлює істотну правову прогалину в таких категоріях справ, як поновлення на роботі незаконно звільненого працівника, оскільки постає актуальне питання: «Что делать с работником, восстановленным на работу заочным решением, если данное решение впоследствии отменяется и возобновляется производство по делу?» [27, с. 84]; «...конкретні напрями та пропозиції для реформування трудового права взагалі та інституту індивідуальних трудових спорів зокрема не пропонуються» [28, с. 32]; «...проблема заключається в применимости некоторых институтов гражданского процесса к трудовым спорам с учётом их специфики, соотношения норм гражданского процессуального и трудового права и возникшими в связи с этим потребностями упрощения процессуальных форм, избавления от лишней перегруженности формализмом, волокитой, улучшения уровня их доступности для рядового работника...» [29, с. 151]; «...процедура контролю над виконанням судових рішень у справах про поновлення на роботі та оплати праці є затягнутою, важкою для розуміння пересічними працівниками, переобтяженою процесуальними діями...» [22, с. 27].

Отже, вимальовується досить складна та сумна ситуація: неефективна судова процедура захисту трудових прав, невідповідність процесуальних форм вирішення трудових спорів вимогам часу, тяганина та складність доступу до правосуддя, утруднене виконання судових рішень.

Такі реалії не додають оптимізму пересічному громадянину, адже неможливість чи утрудненість у захисті свого права на працю законним шляхом буде нівелювати ефективність права в очах суспільства взагалі й підштовхувати людину на злочинний шлях для задоволення елементарних побутових потреб зокрема. Найбільш наочна модель – незаконно звільнений із попереднього місця роботи військовослужбовець, який потрапив до лав Збройних Сил України (далі – ЗСУ) під час мобілізації. Чи буде такий воїн свідомо та впевнено захищати свою країну? Чи може він спокійно віддавати себе справі захисту Батьківщини, коли немає жодної впевненості в завтрашньому дні, майбутньому його родини, елементарному добробуті? Чи піде він до кінця захищати свою землю, коли отримає листа від дружини про те, що нічим годувати дитину, немає чим платити за дитячий садочок, немає за що придбати канцелярські приладдя для школяра тощо? На перший погляд, дуже прості як для наукового рівня монографії, проте такі болючі, важливі та нагальні для кожного з нас питання. Тим паче ці питання є актуальними для військового, якому держава довірила зброю та захист найсвятішого – власних кордонів, не кажучи вже про самі умови формування особистості військовослужбовця, про що детально йшлося в попередньому параграфі.

Ще більша загроза виникає, коли людина йде добровольцем до лав ЗСУ з мотивів безробіття та безгрошів'я. Навряд чи такий вояк буде мати ґрунтовні моральні принципи, адже той, хто шукає у війні лише наживу, спосіб заробітку, а

не найвищу мету – захист своєї домівки, є потенційним злочинцем за умов наявності неблагонадійного із соціальної точки зору оточення.

І ось на цьому ґрунті зароджується злочин: спочатку – маленькою думкою, яка відкидається як абсурдна, але зо дня у день вона все глибше проникає у свідомість, у те саме «Я», яке вершить долю «не-Я»; з думки, яка виросла на поживному агарі потреби народжується мотив; мотив свідомо призводить до дії – злочин вчинено, неважливо, який саме: корисливий, проти життя та здоров'я, недоторканності державного кордону, присяги, державної таємниці, у сфері обігу зброї. Він вчинений – і ця подія стає реальністю, юридичним фактом, який закріплюється в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, судовій статистиці, справах пенітенціарної системи тощо. Ось так: коротко і сумно, проте зі шкодою для конкретних осіб, суспільства або держави. Це й сльози матерів, які поховали своїх синів внаслідок розкрадення зброї чи боєприпасів, і загиблі діти, і зруйнована інфраструктура, сплюндрований кордон, суверенітет, честь держави. Ціна зависока.

За таких обставин, на нашу думку, боротьба за зміцнення законності та посилення державної безпеки лише за допомогою модернізації системи та видів покарань, удосконалення процесуальних форм вирішення кримінальних проваджень, інакше кажучи, укріплення «кнута» за принципом «бей своих, чтоб чужие боялись» – марна справа. Потрібні докорінні, системні реформи законодавства, причому реформи із соціальним спрямуванням, а не навпаки.

Як приклад таких реформ нами в попередніх роботах пропонувалося «построение системы трудовой юстиции в странах СНГ» [25, с. 219] та «прийняття Трудового процесуального кодексу України» [16, с. 85].

На цьому шляху нами на підставі існуючої наукової доктрини та з врахуванням ступеня наукової розробленості проблемного питання як в Україні, так і за її межами були виведені такі результати наукових досліджень:

1) наголошено на необхідності «створення окремої ланки трудових судів, що відповідатиме сучасним вимогам суспільних відносин у сфері найманої праці й відображатиме європейську традицію спеціалізованої трудової юстиції» [12, с. 19];

2) висловлено рекомендації щодо вдосконалення інституту попереднього розгляду справи для потреб трудового процесу [9, с. 97];

3) виокремлено специфічні принципи трудового процесу [10, с. 23–24];

4) виведено зміст поняття про компетенцію суду під час розгляду трудових спорів на підставі порівняння національного та зарубіжного досвіду [8, с. 91];

5) запропоновано кількісні та якісні зміни щодо складу суду та порядку вирішення відводів у трудовому процесі [14, с. 46];

6) надано авторське бачення переліку осіб-учасників трудового процесу, їхніх прав та обов'язків під час судового процесу [13, с. 66; 16, с. 86–87];

7) рекомендовано створити Єдиний електронний реєстр працівників та роботодавців (*із метою уникнення спорів про факт наявності трудових відносин – І. К.*) [17, с. 25];

8) викладено модель процесуальної співучасті в трудовому процесі [19, с. 59];

9) приділено увагу питанням трудової процесуальної дієздатності (у контексті процесуальної дієздатності трудових колективів – І. К.) [20, с. 58–59];

10) обґрунтовано необхідність виключення з трудового законодавства інституту комісій із трудових спорів [21, с. 114–115];

11) представлено бачення змін щодо контролю над виконанням судових рішень у справах про трудові спори [22, с. 27–28];

12) рекомендовано визначити судову практику Європейського суду з прав людини джерелом судочинства під час вирішення трудових спорів [24, с. 623];

13) приділено увагу вдосконаленню інституту апеляційного провадження в справах про трудові спори [26, с. 48–49];

14) запропоновано не застосовувати інститут заочного розгляду справи для трудових спорів та виведено схожу за змістом і формою модель, яка б відповідала специфіці розгляду трудових спорів [27, с. 86];

15) надано конкретні рекомендації щодо спрощення судової процедури вирішення трудових спорів у суді [28, с. 33–34];

16) викладено бачення щодо реформування інституту наказного провадження для потреб вирішення трудових спорів [29, с. 156].

Ці дослідження були проведені з метою підвищення ефективності регулювання трудових правовідносин у державі та поваги до права з боку суспільства, що і є найвищою метою правового регулювання [23].

Висновки

Проведеним науковим дослідженням було досягнуто його мету: здійснено системний аналіз явища злочинності взагалі, військової злочинності зокрема; вивчено підходи до їх профілактики з огляду як кримінального й кримінально-процесуального, так і інших галузей права, оскільки тільки цілісними, системними, а не вибірковими реформами можливо досягти поставлених цілей, а саме подолання військової злочинності та, як наслідок, збереження територіальної цілісності України.

У ході дослідження було встановлено, що злочин як суспільне явище зумовлений великою кількістю обставин та чинників, усунення яких дасть змогу покращити рівень криміногенної обстановки в суспільстві.

Серед таких передумов, зокрема, можна назвати боротьбу з безробіттям шляхом удосконалення трудового законодавства через удосконалення процесуальних процедур вирішення трудових спорів, що дозволить підвищити рівень довіри населення до судочинства та судів.

Наведено основні напрями вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства щодо провадження в справах про військові злочини. Проаналізовано актуальність цієї тематики з огляду на необхідність захисту територіальної цілісності України та висловлено рекомендації щодо підвищення рівня боротьби з військовими злочинами.

Водночас є потреба нагальних комплексних змін у галузі цивільного, адміністративного, сімейного, житлового, господарського права з метою усунення причин та обставин, що зумовлюють виникнення злочинності, напрацювання яких є предметом подальших наукових пошуків та досліджень.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій та статус суддів : Закон України 7 липень 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 28 грудня 1960 року № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88.
5. Александров Ю. Криминологія : [курс лекцій] / Ю. Александров, А. Гель, Г. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
6. Вознюк А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів / А. Вознюк // Вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 154–158.
7. Зелинский А. Криминология : [курс лекцій] / А. Зелинский. – Х., 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentbank.ru/view.php>.
8. Колосов І. До питання про компетенцію суду при розгляді трудових спорів: національний та зарубіжний досвід / І. Колосов // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 12–13 квітня 2012 року) : у 4 т. – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. – Т. 1. – 2012. – С. 90–92.
9. Колосов І. Інститут попереднього судового засідання у трудових спорах: реалії та проблеми застосування / І. Колосов // Актуальні питання реалізації чинних національних та міжнародних нормативно-правових актів : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 16–17 березня 2012 року) : у 3 ч. – О. : ГО «Причорноморська фундація права», 2012. – Ч. 1. – 2012. – С. 96–97.
10. Колосов І. До питання про основні положення трудового процесу / І. Колосов // Право як ефективний суспільний регулятор : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6–7 квітня 2012 року) : у 3 ч. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2012. – Ч. III. – 2012. – С. 22–24.
11. Колосов І. Практика вирішення індивідуальних трудових спорів в іноземних державах: актуальні проблеми застосування досвіду в Україні / І. Колосов // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції / укл. : Б. Новіков, Т. Чепульченко, І. Голосніченко, В. Пряміцин. – К. : НТУУ «КПІ», 2012. – С. 155–157.
12. Колосов І. Трудові процесуальні правовідносини в Україні: сучасний стан та проблематика / І. Колосов // Національне та міжнародно-правове забезпечення стабільного розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 2–3 березня 2012 року) : у 3 ч. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2012. – Ч. III. – 2012. – С. 17–20.
13. Колосов І. Учасники судового процесу під час вирішення трудових спорів в Україні та країнах Західної Європи: порівняльний аналіз та можливі перспективи імплементації досвіду / І. Колосов // Український та зарубіжний досвід реформування національної правової системи в контексті інтеграційних процесів : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7–8 вересня 2012 року). – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2012. – С. 64–67.
14. Колосов І. Склад суду та відводи під час вирішення трудових спорів: вітчизняний та зарубіжний досвід / І. Колосов // Роль права у забезпеченні законності та правопорядку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції

(м. Запоріжжя, 31 серпня 2012 року). – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2012. – С. 45–47.

15. Колосов И. Актуальные аспекты дискуссии по вопросам трудовой юстиции в Российской Федерации и Украине / И. Колосов // Формирования государственного и мирового правопорядка: теоретическое и практическое обозрения. Международное право и законодательство Российской Федерации : VI Международная научно-практическая конференция (21–22 сентября 2012 года). – М. : Московский центр правовых исследований, 2012. – С. 82–87.

16. Колосов І. До питання про права та обов'язки сторін у трудовому процесі / І. Колосов // Сучасний стан та перспективи розвитку правової системи України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Харків, 14–15 вересня 2012 року). – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. – С. 85–87.

17. Колосов І. Розгляд спорів, пов'язаних зі встановленням фактів трудових відносин на прикладі Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області / І. Колосов // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 21–22 вересня 2012 р.) : у 2 ч. – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2012– . – Ч. II. – 2012. – С. 24–26.

18. Колосов І. Історичні аспекти вирішення індивідуальних трудових спорів в Україні / І. Колосов // Роль права та закону у сучасному суспільстві : міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 22–23 вересня 2012 року) : у 2 т. – К. : Центр правових наукових досліджень, 2012– . – Т. 1. – 2012. – С. 100–103.

19. Колосов І. Актуальні питання процесуальної співучасті в трудовому процесі / І. Колосов // Національне та міжнародне право в сучасному вимірі : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 28–29 вересня 2012 року) : у 2 ч. – Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2012– . – Ч. 1. – 2012. – С. 58–61.

20. Колосов І. Співвідношення цивільної процесуальної та трудової процесуальної право- та дієздатності: проблемні аспекти / І. Колосов // Юриспруденція: актуальні проблеми теорії і практики : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 5–6 жовтня 2012 року) : у 2 ч. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2012– . – Ч. II. – 2012. – С. 57–60.

21. Колосов І. Загальні положення про порядок вирішення індивідуальних трудових спорів у сучасній Україні: проблемні аспекти / І. Колосов // Основні напрями реформування законодавства України в умовах розбудови демократичної держави : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 12–13 жовтня 2012 року). – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. – С. 114–116.

22. Колосов І. Контроль над виконанням судових рішень з приводу поновлення на роботі та оплати праці: проблемні аспекти правозастосування / І. Колосов // Людина і закон: публічно-правовий вимір : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 19–20 жовтня 2012 року) : у 2 ч. – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2012– . – Ч. II. – 2012. – С. 25–28.

23. Колосов И. ТКРФ и КЗоТ Украины: сравнительно-процессуальный аспект / И. Колосов // Материалы XIX Международной научной конференции «Ломоносов–2012» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <file://localhost/C:/Users/пк/Desktop/Ломоносов%202012>.

24. Колосов И. Судебная практика Европейского Суда в сфере защиты трудовых прав и законных интересов работников как источник права Европейского Союза: вопросы применения в Украине / И. Колосов // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського : матеріали III Міжнародної наукової

конференції (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 року) / відп. за вип. М. Пашковський ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – С. 621–624.

25. Колосов І. Научно-практическая доктрина трудовой юстиции в странах романо-германской правовой семьи / І. Колосов // «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2012 рік) / уклад. : Б. Новіков, Т. Чепульченко, І. Голосніченко, В. Пряміцин. – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – С. 218–220.

26. Колосов І. Апеляційне провадження у справах про трудові спори: сучасний стан, проблематика та можливі шляхи імплементації зарубіжного досвіду / І. Колосов // Карпатський правничий часопис. – 2013. – № 1(01). – С. 45–50.

27. Колосов І. Актуальні проблеми застосування інституту заочного розгляду цивільних справ при вирішенні трудових спорів за правилами чинного законодавства України / І. Колосов // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 2(02). – С. 84–86.

28. Колосов І. Судовий розгляд цивільних справ, пов'язаних з припиненням дії трудових договорів: сучасний стан, проблематика та можливі шляхи оптимізації / І. Колосов // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 5(05). – С. 31–36.

29. Колосов І. Приказное производство в гражданских делах и трудовые споры: сравнительный анализ в Украине и Российской Федерации / І. Колосов // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – № 2-2. – Т. 26(65). – С. 151–157.

30. Криминология / под ред. Н. Кузнецовой, В. Лунева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alleng.ru/d/jur/jur799.htm>.

31. Німецька класична філософія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dovi6.html>.

32. Morse R. The definition of alcoholism. The Joint Committee of the National Council on Alcoholism and Drug Dependence and the American Society of Addiction Medicine to Study the Definition and Criteria for the Diagnosis of Alcoholism / R. Morse, D. Flavin // JAMA : the journal of the American Medical Association. – 1992. – № 8(268). – Р. 25–31.

33. Murray A. Thirty Years of Denying Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment / A. Murray // Partner Abuse. – 2010. – Vol. 1. – № 3. – С. 332.

34. Richard P. Donahue, Robert D. Abbott, Dwayne M. Reed, Katsuhiko Yano Alcohol and Hemorrhagic Stroke. The Honolulu Heart Program / P. Richard // JAMA : the journal of the American Medical Association. – 1986. – Т. 255. – № 17. – С. 2311–2314.

35. Равнодушие // Большая медицинская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://doktorland.ru/ravnodushie.html>.

36. Рощина Я. Динамика и структура потребления алкоголя в современной России / Я. Рощина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ecsoclab.hse.ru/data/2012/12/20/1303746443/Vestnik_RLMS-HSE_2012_238.pdf.

37. Система і метод філософії Г. Гегеля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kimo.univ.kiev.ua>.

38. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Ковалев, В. Панов. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 840 с.

РОЗДІЛ III. КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД ПІЗНАННЯ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Стратонов В.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Херсонського державного університету,
заслужений юрист України*

Сучасний період розвитку криміналістики та кримінального процесу потребує продовження розробки їхніх наукових основ, які становитимуть фундамент також для розслідування військових злочинів. Однак не можна створювати щось нове, не вивчаючи закономірності розбудови існуючого. Тому зробимо невеликий екскурс в історію розвитку діяльнісного підходу в пізнанні, інституту кримінально-процесуальної діяльності як форми пізнання й доказування, що дозволить нам узагальнити формування окремих (часткових) криміналістичних теорій розвитку пізнавальної діяльності суб'єктів кримінального процесу та кримінально-процесуальної форми доказування з метою визначення перспективи їхнього узагальненого використання в сучасному судочинстві.

Діалектичний матеріалізм розглядає пізнання як відображення у свідомості якості сторін та зв'язків, відносин предметів і явищ матеріального світу. У цілому пізнання постає як складова людського способу утвердження у світі, найважливіший засіб розширення сфери людської свободи та її реалізації. За такого розуміння пізнання можемо дійти висновку, що пізнання є фундаментальною людською потребою, коли саме потреби й інтереси людини стають основним чинником пізнавального процесу. Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки й відносини, долучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, тому інколи виникає враження, що знання виростають у людині природно. Однак такі навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію до зростання з безпосередніми умовами життя, тому не виходять за певні, досить вузькі, межі. Знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. А отже, на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання та почати робити свідомі зусилля для їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, напевно, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують

умовні рефлекси. Тому виникає необхідність виділення в суспільному й індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій: стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою, та активно-дієвої, яка є усвідомленою, свідомо організованою й спрямованою на спеціальне продукування знань.

У будь-якому разі пізнання не є простим фотографічним відображенням дійсності, воно пов'язане з активною діяльністю людини, залежить від розвитку знань, які направляються для досягнення сутності фактів і встановлення істини.

Діяльність у широкому значенні слова – це різного роду практична активність, спрямована на досягнення певної мети. У тлумачних словниках це поняття інтерпретують як спосіб буття людини у світі, її здатність вносити зміни в дійсність [1, с. 323].

Філософське трактування цього поняття виходить із цілісного розуміння предметної діяльності як органічної єдності її форм: чуттєвої, теоретичної та практичної. Ця цілісність втілюється в понятті практики, що поєднує та включає в себе різноманітні форми людської діяльності. Загальна структура діяльності включає мету, засіб, результат і сам процес.

Загальновідомо, що будь-яка професійна діяльність потребує володіння відповідними навиками, вміннями й знаннями, коли знання є продуктом засвоєння людиною предметів і явищ дійсності, законів природи й суспільства. Оскільки пізнання слугує інтересам практики, її потреби визначають спрямування та зміст пізнавальної діяльності людини, при цьому наука є інструментом, за допомогою якого людина встановлює й пояснює систему знань про навколишню дійсність. Таким чином, будь-яка діяльність є пізнавальною, а зміст і мета пізнавальної діяльності визначає її засоби й прийоми. Не є винятком також злочини, які скоюються у військовій сфері.

Ця концепція стала початковою методологічною базою для низки спеціальних наук, зокрема юридичних. Найбільш розвиненим спеціалізованим видом пізнавальної діяльності постає наука, яка володіє цілою системою ефективних засобів продукування, нагромадження та використання знань.

Дослідження основ наукового пізнання показало, що ми можемо виділити окремий вид пізнання – кримінально-процесуальне, яке має своєрідні риси, що не дозволяють віднести цей тип пізнавальної діяльності людей ні до повсякденного, ні до наукового пізнання [2, с. 265–272].

У юридичній літературі під діяльністю органів розслідування розуміють урегульовану нормами кримінально-процесуального права діяльність, спрямовану на розкриття й розслідування злочину шляхом встановлення всіх обставин, які пов'язані з подією протиправного діяння, з метою вирішення питання про достатність підстав для віддання обвинуваченого до суду або закриття кримінальної справи [3, с. 8].

Розкриття й розслідування злочину за його слідами – досить складний психологічний процес. Специфіка такої пізнавальної діяльності визначається ретроспективністю досліджуваної події, об'єктом пізнання, певними процесуальними строками, суб'єктами пізнання, що здійснюється в умовах протидії. Така діяльність пов'язана з проведенням встановлених законом

процедур, виникненням, зміною або припиненням суб'єктивних прав і відповідних їм юридичних обов'язків залучених до розслідування суб'єктів [4].

Завдання такої діяльності спрямовуються на встановлення об'єктивної істини в справі, повне, усестороннє й об'єктивне розслідування злочинів, встановлення причин їх скоєння та вжиття заходів для їх усунення (незважаючи на те, що в новому Кримінальному процесуальному кодексі України про профілактику злочинної діяльності мова не йде).

Аналіз історичних тенденцій розвитку кримінально-процесуального доказування та його сучасного стану дає підстави вважати, що в основі його розвитку знаходиться інформаційно-пізнавальна структура діяльності з розкриття й розслідування та попередження злочинів. Елементами цієї структури є подія, факт або процес із механізмом їх відображення в навколишньому світі, пов'язаний із процесом виявлення (відшукування), фіксації, вилучення, вивчення, оцінки, зберігання й використання інформації, що має відношення до розслідуваної події, встановлення істини в справі. Кримінально-процесуальний пізнавальний процес характеризується такими рисами: а) він обмежений у часі, обумовленому термінами розкриття й розслідування справи; б) предмет пізнання є своєрідним: правовідносини, а не одиничні факти або закономірності розвитку природи й суспільства; в) кримінально-процесуальне пізнання здійснюють лише спеціальні суб'єкти, які ведуть кримінальний процес або беруть участь у справі; г) пізнавальний процес підкоряється одночасно законам пізнання та нормам, передбаченим у Кримінальному процесуальному кодексі України; д) пізнання здійснюється в умовах дії принципу змагальності й диспозитивності сторін, для яких характерна наявність протилежних інтересів і прагнення представити фактичні обставини згідно з метою своєї участі в справі.

Діяльність із розслідування злочинів – це відтворення дійсних подій злочину за їх слідами й ознаками (прямими, опосередкованими), тобто доказами. За слідами злочинів та іншою інформацією орган розслідування реконструює події злочину, об'єктивну й суб'єктивну сторони злочину. При цьому слід пам'ятати, що опосередковані докази інколи мають ефективніший інформаційно-пізнавальний характер, ніж прямі докази (які інколи можуть бути інсценованими). Отже, розкриття злочину за його слідами утворює складний психологічний процес знакового, опосередкованого відображення дійсності. Зрозуміло, що основу кримінально-процесуального пізнання будуть складати наукові знання, проте орган розслідування не ставить за мету досягнення наукових відкриттів, його завданням є встановлення об'єктивних обставин справи, зокрема винності обвинувачених або їх невинуватості, а також інших завдань, пов'язаних із судовим розглядом справи по суті.

А.І. Трусов зазначає, що кримінально-процесуальна діяльність незалежно від специфіки доказування є нічим іншим, як пізнавальною діяльністю, оскільки її метою є встановлення істини [5, с. 9].

Цей процес спрямовується на встановлення істини, усебічне, повне й об'єктивне дослідження всіх обставин справи, які пов'язані з початком певних

правових процедур, тобто виникненням, зміною або припиненням суб'єктивних прав і відповідних юридичних обов'язків [6, с. 393].

Загалом будь-яка діяльність людини не може існувати без істинного пізнання, яке в кожній сфері має специфічні риси. Істина як гносеологічна проблема належить до розповсюджених філософських тем. До неї звертались як у давні часи, так і нині. В історії філософських позицій існували різні інтерпретації істини: «істина – відповідність знань дійсності», «істина – багатодосвідна підтверджуваність», «істина – особливість самовпорядкованості знань», «істина – корисність знань, їх ефективність», «істина – це угода» тощо [7, с. 93].

Незважаючи на це, сьогодні категорія істини залишається об'єктом багатьох дискусій і суперечок. Вивчення філософських основ істини дозволяє повніше дослідити поняття та зміст істини, який використовується як у досудовій, так і в судовій діяльності [8, с. 34]. У правовій літературі сформувався й затвердилася думка про доказування як специфічний вид пізнання [9].

Водночас у кримінально-процесуальній науці зустрічаються спроби розмежувати ці поняття за терміновою ознакою, представивши їх якісно різними формами, що змінюються послідовно, хоча й виконуються одним суб'єктом розслідування [10].

З огляду на те, що кримінально-процесуальне пізнання базується на основах як теорії, так і практики, не можна не згадати про їх онтологічні та гносеологічні основи.

Онтологія – це аспект науки, який дає людині знання про світ, навколишнє середовище, акцентує увагу на змісті досліджуваного незалежно від суб'єкта, дозволяє виявляти специфіку предмета пізнання як певної реальності. Такою реальністю є подія – злочин. Ця подія повинна всебічно, повно й об'єктивно досліджуватися для виконання завдань правосуддя. Такий процес вирішується шляхом кримінально-процесуального доказування, під час якого суб'єкт кримінального процесу для вирішення кримінально-процесуальних завдань пізнає факти, пов'язані з подією злочину та особами, які його вчинили. Слід зазначити, що в процесі розслідування злочинів виникають не докази, а інформація про злочин, яка може набути, а може й не набути значення доказів (з різних причин) [11, с. 262]. Основне призначення зібраної на початковому етапі інформації – виступати фактичною базою для висунування слідчих версій про можливість вчинення злочину особою [12, с. 7].

Гносеологія відображає спосіб такого пізнання та прийоми, практичні шляхи (дослідні, емпіричні), а також теоретичні визначення, які дозволяють зробити певні онтологічні висновки [13, с. 106]. Звичайно, такі висновки не завжди бувають правильними. Досить часто слідчі, зустрічаючись із типовою на перший погляд слідчою ситуацією, можуть будувати досить правдоподібні версії, проте після проведення перевірочних дій доходять висновку, що версія була хибною (хоча при цьому науково обґрунтованою). У процесі розслідування злочинів як суспільних явищ необхідно пам'ятати, що вони пов'язані з формами руху живої й неживої природи. Таким чином, науки, які

займаються всіма наведеними процесами, можуть складати основу пізнання під час розслідування злочинів. Однак слід пам'ятати, що злочин включає в себе велику кількість процесів, пов'язаних як із живою, так і з неживою природою, він є не простою сукупністю таких процесів, а має якісно нові ознаки (суспільні), пов'язані з принципово новою формою руху матерії.

У процесі пізнання відбувається ідеальне розщеплення матеріальних об'єктів на окремі сторони, якості, виділення окремих особливостей тощо. Тому предмет криміналістичного пізнання, з одного боку, відокремлює його від інших галузей знань, а з іншого – дає можливість визначати необхідність проведення комплексних досліджень. Таким чином, онтологічні основи дозволяють визначити місце теорії криміналістичного пізнання серед інших відносин, а гносеологічні основи дозволяють обирати прийоми, способи й засоби пізнавальної діяльності.

Отже, кримінальне процесуальне пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний і складний процес, у якому знаходять свій вияв як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення. Тому кримінальну процесуальну діяльність ми пропонуємо розглядати як об'єкт наукового пізнання та як практичну діяльність із розкриття й розслідування злочинів.

Здійснивши аналіз інституту кримінально-процесуальної діяльності як форми пізнання й доказування, доходимо певних висновків. Питання про можливість та внутрішні механізми людського пізнання – це в підсумку питання про зміст і перспективи людського ставлення до дійсності. У цьому разі знання – об'єктивна реальність, що існує у свідомості людини, яка протягом своєї діяльності віддзеркалює, ідеально відтворює об'єктивні закономірності зв'язків реального світу. Тому знання правових норм, основ психологічної діяльності, правовий і життєвий досвід тощо є невід'ємною частиною діяльності органу розслідування, формою пізнання.

Пізнання обумовлюється насамперед суспільно-історичною практикою та складає процес набуття й розвитку знань, постійного їх розширення, розвитку, удосконалення й відтворення. Тобто це така взаємодія об'єкта та суб'єкта, результатом якої є нові знання (слідчий і слідчі ситуації).

Під пізнавальною діяльністю з розкриття й розслідування злочинів слід розуміти діяльність, в основі якої лежать знання насамперед матеріального й процесуального права, криміналістики та інших галузей знань, що спрямовані на дослідження події злочину та встановлення його учасників шляхом збирання, аналізу, оцінки, передачі й використання отриманої інформації за допомогою розроблених наукою кримінально-процесуального блоку спеціальних засобів, методів і прийомів.

Аналіз юридичної літератури й досліджень у сфері кримінального процесу та криміналістики дає підстави вважати, що методологічну основу розслідування злочинів складає теорія пізнання, яка підтверджує первинність матеріального світу, здатність людської свідомості до відображення, єдності чуттєвого сприйняття та практичної й розумової діяльності, у якій суспільні явища виступають критерієм істини.

Список використаних джерел:

1. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / відп. ред. А.Д. Скаба – К. : Гол. ред. УРЕ, 1977–1985. – Т. 3. – 1971. – 596 с.
2. Стратонов В.М. Наукові засади пізнавальної діяльності слідчого під час розслідування злочинів / В.М. Стратонов // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України. Серія «Економіка, право». – 2006. – № 4–5(35). – С. 265–272.
3. Клименко Н.И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя : [учеб. пособие] / Н.И. Клименко. – К. : Вища школа, 1990. – 103 с.
4. Большой юридический словарь : в 6 т. / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М. : Инфра, 1997–1999. – Т.6. – 1999. – 790 с.
5. Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств / А.И. Трусов. – М. : Госюриздат, 1960. – 176 с.
6. Большой юридический словарь : в 6 т. / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М. : Инфра, 1997–1999. – Т.6. – 1999. – 790 с.
7. Криміналістика (криміналістична техніка) : [курс лекцій] / за ред. П.Д. Біленчука, М.В. Салтевського. – К. : Вища освіта, 2004. – 216 с.
8. Гаврицкий А.В. Судебное познание: понятие и структура / А.В. Гаврицкий // Национальная идентичность права человека и этнических меньшинств в условиях глобализации : матер. междунар. науч.-практ. семинара. – Таганрог : Изд-во Таганрогского ГПИ, 2007. – С. 34.
9. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств: сущность и методы / Р.С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – 295 с. ; Шейфер С.А. Собираение доказательств в советском уголовном процессе / С.А. Шейфер. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – 170 с. ; Кокорев Л.Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л.Д. Кокорев, Н.П. Кузнецов. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1995. – 460 с.
10. Соловьев А.Б. Процессуальные вопросы установления истины на предварительном следствии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А.Б. Соловьев. – К., 1969. – 44 с. ; Домбровский Р.Г. Логика и теория судебных доказательств / Р.Г. Домбровский // Оптимизация расследования преступления : сб. науч. трудов. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1982. – С. 10–21.
11. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : [підручник] / В.М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2003. – 528 с.
12. Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника / В.А. Образцов. – М. : Юристь, 1997. – 336 с.
13. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве: философско-правовой анализ / Н.Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Матвєєвський О.В.,

*старший викладач кафедри адміністративного та кримінального права
Одеської національної морської академії*

Анотація

Автором розкрито проблематику організації та здійснення судових експертиз під час розслідування військових злочинів. Визначено процесуальні правові засади організації таких експертиз. Опрацьовано ситуації, за яких є необхідною організація відповідної експертизи. Визначено орієнтовний перелік судових експертиз, які варто організовувати під час розслідування військових злочинів. Вказано на перелік органів та установ, які здійснюють відповідні експертизи в Україні. Доведено недосконалість відповідної процесуальної моделі України. Підкреслено необхідність співпраці з вказаних питань із міжнародними структурами у сфері судової експертизи.

Вступ

Розкриття й розслідування військових злочинів, а потім судовий розгляд справ – це переважно процес доказування, який має постійно вдосконалюватися на основі більш глибокого проникнення в суть речей. Доказування в судочинстві спрямоване на встановлення фактів із відомостей, що потрапляють слідчому у вигляді слідової інформації, яка потребує дослідження й тлумачення. Становлення та залучення цих даних у судочинство здійснюється переважно через судову експертизу.

У Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК України) зазначено, що відповідно до ст. 242 КК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. КПК України від 13 квітня 2012 р. у ст. ст. 69–72, 242–245 закріплює процесуальні форми використання спеціальних знань.

КПК України передбачає як обов'язкове, так і необов'язкове проведення експертизи. В обов'язковому порядку встановлюються причини смерті, тяжкість і характер тілесних ушкоджень, психічний стан підозрюваного або обвинувачуваного за наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності, встановлення статевої зрілості, встановлення віку підозрюваного. Усі вказані фактори стають важливими під час розслідування різних військових злочинів.

Майже всі автори, які зверталися до проблеми розслідування військових злочинів на національному та міжнародному рівнях, згадують про необхідність організації відповідних експертиз. Зокрема, про це йдеться в монографіях Р. А. Адельханяна [2; 3], І. Ю. Белого [6], В. П. Бодаєвського [9], В. О. Бугаєва [10], Ф. М. Бушера [44], А. Ю. Вінокурова [11; 12], В. С. Давиденка [15],

Р. Г. Джексона [48], В. О. Жарких [16], А. М. Заяса [52], В. К. Знікіна [20], А. В. Іщенка [22], М. І. Карпенка [24], Р. М. Котяша [25], Г. Кріля [46], М. А. Кудинова [28], Є. Б. Пузиревського [34], Дж. Р. Сенсіча [45], М. М. Сенька [36], С. Сомії [50], М. С. Туркота [39], Н. Е. Туторова [51], Ф. Г. Халля [47]; у навчальних посібниках Є. В. Благова [7], Ю. П. Дзюби [19], Ж. В. Удовенко [23], С. М. Малькова [30]; статтях І. В. Авдоніна [1], О. М. Антонова [4], Н. Д. Гусейнова [14], К. О. Ісаєвої [21], Т. Ю. Піскуна [32], І. В. Румянцевої [35], Д. Сіссона [49], В. О. Шестака [40], К. С. Щедринова [42], В. Д. Юрчишина [43]. Водночас якісного аналізу вказаних процесуальних процедур відповідні дослідження не містять.

1. Організаційні та правові передумови здійснення експертиз під час розслідування військових злочинів

Під час розслідування злочинів суттєві для справи факти встановлюються за допомогою безпосереднього сприйняття та дослідження їхніх властивостей за допомогою спеціальних знань. Спеціальні знання є професійними знаннями, які набуваються внаслідок освіти за фахом, навичками під час практичної діяльності в різних галузях науки, техніки, людської діяльності. Під спеціальними знаннями розуміються не лише наукові, технічні знання, а й знання в будь-якій сфері людського життя. Фактично це життєвий досвід. У судочинстві спеціальні знання є знаннями, необхідними для вирішення питань, які виникають під час розслідування, розкриття злочинів та розгляду справи в суді. Таким чином, для судочинства юридичні знання не є спеціальними [37, с. 28].

Існують різні форми використання спеціальних знань:

- допомога спеціалістів під час проведення окремих слідчих дій, прописаних у Кримінально-процесуальному кодексі України;
- проведення відповідних експертиз за зверненням сторони кримінального провадження (ст. 242 КПК України);
- звернення суб'єкта доказування за допомогою до певного спеціаліста з метою отримання необхідної консультації в кримінальному провадженні щодо можливості вирішення того чи іншого питання [43].

Використовуючи спеціальні знання у формі судової експертизи, експерт проводить процесуальні дію, яка виконується за дорученням будь-якої зі сторін кримінального провадження й полягає в дослідженні на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ та процесів, що містять інформацію про обставини справи [18, с. 116].

Необхідність проведення судових експертиз викликана виникненням у ході досудового або судового розслідування питань, які потребують для вирішення спеціальних знань. Предметом судової експертизи є фактичні дані, які досліджуються та встановлюються в досудовому розслідуванні й судовому впровадженні на засадах використання спеціальних знань різних галузей науки. Поставлені питання, які формулюються перед експертом, виступають як предмет конкретної судової експертизи, а загальні питань, які вирішуються експертом в окремій галузі науки, – предмет виду судової експертизи. Об'єктами судової експертизи є матеріальні носії інформації про факти та події,

додані до матеріалів розслідування процесуальним шляхом. Не можуть бути об'єктами експертизи матеріальні носії, отриманні з порушенням Кримінального процесуального кодексу України [27].

Об'єктами судових експертиз переважно є речові докази, а саме:

- сліди-відображення конкретних осіб, тварин, предметів тощо;
- окремі предмети та агрегати (складні предмета, що містять декілька складових);
- комплекти предметів цільового призначення;
- сипучі та рідкі речовини;
- предмети певного джерела походження;
- виділення організму людини чи тварини, окремі частини тіла, трупи, кров, волосся тощо;
- різноманітні об'єкти рослинного та тваринного походження;
- специфічні об'єкти судової експертизи (зразки, документи тощо);
- окремі події (явища), процеси, їхні наслідки, явища, а також матеріали справ [5, с. 132].

Експертизи, залежно від галузі спеціальних знань, необхідних для їх виконання, мають спеціальну класифікацію: за процесуальним порядком призначення – обов'язкові й необов'язкові; за кількістю використаних під час їх проведення знань – однорідні й комплексні (однорідні – використовуються знання певної галузі, комплексні – використовуються різні галузі знань); за чисельністю осіб, яким доручено проведення експертизи – одноособові й колективні (комісійні – до проведення експертизи залучаються два або декілька експертів певної галузі знань, комплексні – для проведення експертизи залучаються експерти різних галузевих знань); за обсягом дослідження – основні й додаткові; за послідовністю дослідження – первинні й повторні; за кількістю об'єктів експертизи – окремого об'єкта й кількох об'єктів; за характером вирішальних завдань – ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні [17, с. 44].

Ідентифікаційні – це переважно криміналістичні експертизи, за допомогою яких встановлюється (може встановлюватися) один і той же об'єкт, відтворений в одному чи різних матеріально фіксованих відображеннях (людина, знаряддя злочину, транспортний засіб тощо). Класифікаційні експертизи встановлюють належність об'єкта до відповідного класу, виду чи групи об'єктів, причому з використанням специфічних ознак клас об'єктів може бути визначено в дуже вузьких межах. Однак індивідуальності об'єкта ці експертизи не встановлюють. Діагностичні експертизи за характером вирішуваних завдань охоплюють велике коло питань щодо стану різних об'єктів та їхньої динаміки. Ситуаційні експертизи встановлюють механізм події, її наслідки й систему утворення слідів у відповідних умовах здійснення певних дій або явищ [8, с. 65].

Висновки експерта класифікуються за ступеням їх визначення. Вони бувають категоричними (позитивні чи негативні), імовірними (може бути так чи може бути не так) та про неможливість вирішення питання. Перші використовуються в доказуванні як встановлені факти, другі мають пошукове,

гіпотетичне значення й не можуть застосовуватися в процесі доказування. Треті – це своєрідний варіант відповіді на поставлення питання, коли експерт не може обґрунтовано відповісти на питання та пояснює свої дії. В основі такої відповіді може лежати принципова неможливість вирішення питання через відсутність розробленої наукової методики, і тоді слідчому необхідно відшукати інші шляхи вирішення проблеми та встановлення факту, що його цікавить. У випадках, коли зазначена відповідь обумовлена неякісною підготовкою матеріалів до експертизи або відсутністю необхідного обладнання чи спеціаліста в експертній установі, вирішення питання повинне бути доведено до кінця експертним шляхом, після вживання відповідних організаційних заходів [13, с. 132].

Повторна експертиза призначається в тому разі, коли слідчий не погоджується з висновками первинної експертизи або коли вони суперечать іншим отриманим доказам. Проведення цієї експертизи повинно бути докладно мотивованим. Зокрема, потрібно повідомляти ті положення з первинного висновку експерта, які визначаються невірними й необґрунтованими або викликають сумнів, а також обставини справи, на підставі яких поставлено під сумнів вірогідність висновків експертів; пояснити, чим конкретно протирічать встановлені експертом фактичні дані іншим доказом у справі.

Тоді як додаткова експертиза виконується тим ж експертом, що виконував основну, повторну експертизу, як правило, доручають іншому експерту або комісії експертів у цьому ж чи в іншому експертному закладі. Комплексна експертиза призначається для вирішення суміжних завдань різних видів судових експертиз, які неможливо вирішити на підставі тільки однієї галузі експертних знань. У проведенні комплексної експертизи беруть участь декілька фахівців, які представляють різні напрями знань і спільно визначають методику конкретної експертизи. Комплексна експертиза має свій предмет, специфічні об'єкти й методики дослідження. Вони створюються шляхом синтезу тих родів експертиз, для яких поставлене питання є суміжним і реалізуються експертами різних спеціальностей із єдиної програми [31, с. 270].

Комісійні експертизи провадяться спеціалістами з однієї галузі колективним виконанням. Комісійну експертизу призначають для вирішення складних питань або коли експерти мають різні точки зору.

Найбільш розповсюдженими в практиці розслідування військових злочинів є перераховані нижче судові експертизи:

1) клас криміналістичних експертиз, а саме: судово-авторознавча експертиза; судово-балістична експертиза; судово-портретна експертиза; судово-почеркознавча експертиза; судовотехнічна експертиза документів; судово-трасологічна експертиза; судова експертиза встановлення цілого за частинами; судово-фототехнічна експертиза; судова експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху; судова експертиза відновлення знищених маркувальних позначок; судова експертиза холодної зброї; судово-одорологічна експертиза; судово-фоноскопична експертиза;

2) криміналістичні експертизи речовин, матеріалів та виробів, а саме: судова експертиза лакофарбових матеріалів та покриттів; судова експертиза

об'єктів волокнистої природи; судова експертиза нафтопродуктів, пального й мастильного матеріалів; судова експертиза металів, сплавів та виробів із них; судова експертиза скла та виробів із нього; судова експертиза пластмас та виробів із них; судова експертиза наркотичних, сильнодіючих, психотропних, отруючих речовин та прекурсорів; судова експертиза спиртовмісних рідин;

3) судово-медичні експертизи, а саме: судово-медична експертиза живих осіб; судово-медична експертиза трупів; судово-медична експертиза речових доказів біологічного походження; судово-медична експертиза за матеріалами справи;

4) судово-наркологічні експертизи із судово-експертного дослідження особи, яка зловживає алкоголем, та судово-експертне дослідження особи, яка вживає наркотики;

5) судово-психіатричні експертизи які досліджують патологічні форми психічних станів і визначають наявність, глибину, тяжкість розладу психіки людини, чи здатна вона бути свідомою та відповідати за свої дії;

6) судово-психологічні експертизи, які досліджують психічний стан із метою визначення ступеня усвідомлювання поведінки особи в тих чи інших гострих за своїм психологічним характером ситуаціях, а саме: експертиза індивідуально-психологічних особливостей особи та їхній впливу на поведінку; експертиза стану афекту; експертиза рівня психічного розвитку й здатності за відставання в цьому розвитку усвідомлювати свої дії; експертиза здатності правильно сприймати й відтворювати обставини, що мають значення для справи;

7) судові інженерно-технічні експертизи; судові інженерно-транспортні експертизи; судові інженерно-технологічні експертизи;

8) судово-ветеринарні експертизи, судово-біологічні експертизи, судово-товарознавчі експертизи, судово-економічні експертизи, судово-екологічні експертизи, судові експертизи дослідження харчових продуктів [41, с. 5];

9) судово-експертну діяльність в Україні здійснюють державні спеціалізовані установи та відомчі служби, до яких згідно зі ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» належать різні структури.

Це насамперед науково-дослідні інститути судових експертиз Міністерства юстиції України, які функціонують в областях країни. Ці установи виконують експертизи переважно на замовлення прокуратури та судів.

Також діють науково-дослідні експертно-криміналістичні центри при Міністерстві внутрішніх справ України. Вони складаються з Державного науково-дослідного Центру Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) і науково-дослідних центрів при управліннях МВС України в областях та на залізницях. Експертні установи МВС України переважно виконують судові експертизи на замовлення працівників органів досудового слідства, суду та прокуратури.

Варто вказати на діяльність Бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я, які складаються з головного бюро судово-медичної експертизи (далі – СМЕ) та обласних бюро СМЕ. Судово-медичні установи Міністерства охорони здоров'я України виконують обов'язкові та інші види судово-медичних

експертиз незалежно від замовника, за винятком військових дізнавачів та військової прокуратури, потреби яких виконують експертні підрозділи Міністерства оборони України (далі – МО України) [38, с. 55].

Особливе значення для експертиз із питань військових злочинів мають експертні підрозділи Міністерства оборони України, які іменують номерними лабораторіями. Вони функціонують у складі оперативних командувань. Ці лабораторії виконують судово-медичні та інші види судових експертиз, насамперед криміналістичні. Очолює ці експертні номерні лабораторії Центр судових експертиз МО України для сухопутних військ. Судово-медична лабораторія Військово-морських сил України нині не існує. Взагалі судові лабораторії МО України знаходяться в стадії реорганізації або закриття.

Судово-експертні підрозділи Служби безпеки України виконують різні судові експертизи, крім судово-медичних, на замовлення співробітників Служби безпеки України (далі – СБУ). Експертна служба в українській митниці виконує замовлення митних працівників щодо дослідження переміщуваних через кордон предметів та супровідних документів. Таким чином, складається можливість вибору експерта чи установи, оскільки кримінально-процесуальний закон не обмежує призначення експертизи точно визначеною експертною установою.

Разом із тим ці установи можуть проводити експертизи на замовлення окремих громадян. Для цього зацікавлені в проведенні експертного дослідження особи повинні звернутися до керівника чи експерта відповідної установи із заявою, у якій викладено прохання в проведенні експертизи. Що стосується інших експертиз, то необхідність їх проведення викликана виникненням у ході досудового слідства питань, які потребують для їх вирішення спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих у результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду [38, с. 57].

Для призначення експертизи слідчий повинен скласти постанову про призначення експертизи, а суд – ухвалу. Постанова про призначення експертизи є юридичною підставою для її провадження.

2. Тактичні засади організації експертиз під час розслідування військових злочинів

Нині важко переоцінити значення спеціальних знань, наукових методик та сучасних технічних засобів у діяльності правоохоронних органів, особливо в розкритті й розслідуванні злочинів. За тим, як забезпечені ці органи спеціальними та іншими технічними засобами й пристроями, можна робити висновок про рівень їх роботи, стан розвитку системи в цілому. За відсутності сучасної потужної техніки зараз неможливо здійснювати контроль за станом злочинності, прогнозувати її подальший розвиток.

Пріоритетом діяльності правоохоронних служб є судово-експертне та техніко-криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень; експлуатаційно-технічне та метрологічне забезпечення техніко-криміналістичних засобів та забезпечення їх використання в практичній діяльності [8, с. 17].

Під час розслідування військових злочинів кількість слідової інформації є значною. Це насамперед сліди біологічного походження, поранені та загиблі особи, залишки вибухових об'єктів та вибухової речовини, балістичні об'єкти різних форм (зброя, набої, сліди пострілу та інше), деталі військової техніки та озброєння тощо. Таким чином, експертне забезпечення військових злочинів умовно необхідно поділити на три великі групи: по-перше, це судово-медичні та військово-лікарські експертизи; по-друге, великий пласт традиційних судових експертиз; по-третє, важливе значення мають спеціалізовані військово-технічні та військово-тактичні експертизи.

До предмета судово-медичної експертизи відносять:

- експертизу потерпілих, обвинувачуваних та інших осіб, а також судово-медичне освідчення осіб для встановлення характеру та тяжкості тілесних пошкоджень, віку, статевих станів і вирішення інших питань, для чого необхідні знання в галузі судової медицини;
- експертиза трупів у випадках насильницької смерті;
- судово-медичне дослідження трупів під час підозри в застосуванні насильства або за інших станів, коли необхідно провести судово-медичного дослідження;
- експертиза речових доказів біологічного походження;
- експертизи за матеріалами кримінальних та цивільних справ.

Судова медицина в цілому вирішує два основних завдання:

- допомога судовим органам у розслідуванні та розкритті злочинів;
- допомога органам охорони здоров'я в поліпшенні якості надаваної медичної допомоги.

Судово-медична експертиза виконується в бюро судово-медичних експертиз Міністерства юстиції України. Такі бюро створені в різних регіонах країни. Виконують їх найчастіше судово-медичні експерти – особи, які мають звання лікаря, отримали спеціальну підготовку й займають штатну посаду судово-медичного експерта в судово-медичній експертній установі. Також органами слідства або суду до виконання судово-медичних функцій може залучатися лікар будь-якого фаху (за виключенням лікаря-стоматолога як лікаря-експерта) [38, с. 57].

Судово-медична експертиза потерпілих, звинувачуваних та інших осіб проводиться найчастіше в судово-медичній практиці й становить близько 70–80% всіх медичних експертиз. Цей вид судово-медичних експертиз надає можливість встановити наявність, особливості та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, ступінь втрати працездатності, стан здоров'я, симуляції, агравації, штучні хвороби й каліцтва, стать та статеву зрілість, все інше, що стосується статевих особливостей людини, вік людини, алкогольне та наркотичне сп'яніння тощо [29, с. 75].

Судово-медична експертиза трупа дає відповіді на такі питання: чи є на трупі тілесні ушкодження, який характер та механізм цих ушкоджень, яким предметом вони були нанесені, прижиттєві чи посмертні ці ушкодження, за який час до настання смерті вони спричинені, чи міг постраждалий сам собі

нанести ці ушкодження, чи міг рухатися постраждалий із цими ушкодженнями, у якому положенні знаходився постраждалий під час нанесення ушкоджень, чи належать залишки трупу конкретної особі, на які хвороби страждав потерпілий, чи є на трупі ознаки, що свідчать про професію людини, та багато інших.

Судово-біологічна експертиза або судово-медична експертиза біологічних об'єктів, які є речовими доказами, досліджує різні об'єкти біологічного походження: кров, сперму, волосся, піт, слину, виділення полових органів жінки, виділення з носу, мочу, кал, меконій, сировідну змазку, кістки та інші тканини та органи людини. Речові докази біологічного походження різноманітні, і до їх дослідження залучаються особи, які володіють спеціальними знаннями в різних областях науки.

Судово-медичні експертизи речових доказів проводять у біологічних відділеннях судово-медичних лабораторій бюро судових експертиз та в біологічних лабораторіях інших правоохоронних відомств. Під час судово-медичного дослідження крові визначається, чи є кров на досліджуваному об'єкті, чи належить вона людині чи тварині, належить вона конкретній особі або ні, з якої частини тіла вона походить та інші питання [29, с. 75].

Під час судово-медичного дослідження інших виділень тіла встановлюють, якими саме є ці виділення, чи належать вони конкретній людині, ДНК-структуру цих речовин, їх локалізацію та інше. Під час дослідження волосся вирішуються такі питання: чи є об'єкти волоссям, яка видова належність волосся, з якої частини тіла ці волосся, чи випали вони чи вирвані, чи була зміна волосся, чи походить волосся від конкретної особи.

Що стосується традиційної експертизи, то найбільше значення мають балістичні та вибухотехнічні дослідження. Судово-балістичні експертизи призначаються для вирішення широкого кола завдань ідентифікаційного й діагностичного характеру, пов'язаних із дослідженням вогнепальної зброї та боєприпасів, слідів пострілу. Об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боєприпаси, їх частини, сліди пострілу [29, с. 18].

Під час вирішення ідентифікаційних завдань може бути проведено ототожнення конкретного екземпляра зброї за стріляними кулями, гільзами, дробом із залишками слідів на цих предметах, частинами зброї (стволом, запірним механізмом, патронником та інше). Визначається також групова належність зброї, боєприпасів або їх частин. Діагностичні судово-балістичні дослідження встановлюють належність досліджуваних об'єктів до вогнепальної зброї, їх вид, колір, модель, зразок, технічний стан зброї та боєнабоїв, бойові якості зброї та боєприпасів, обставини пострілу на місці події, взаємне розташування зброї й ураженого об'єкта в момент пострілу.

Вибухотехнічна експертиза досліджує вибухові пристрої та їхні частини, механізм скоєння вибуху та його наслідки, умови вибуху та причини, що його спричинили. До вибухотехнічної експертизи належать вибухові пристрої заводського виготовлення (снаряди, міни, вибухівка тощо), обставини вибуху, залишки вибухових речовин та снарядів, сліди згорання вибухових речовин. Вибухотехнічна експертиза вирішує такі питання: чи є предмет вибуховим пристроєм, чи є речовина вибуховою, що спричинило вибух, який боєприпас

спричинив вибух, за якими обставинами він стався, який склад вибухового пристрою, яка вибухова речовина була у вибуховому пристрої, потужність вибуху за його наслідками та ін. [26, с. 32].

Під час розслідування військових злочинів чималий пласт належить трасологічним експертизам. До об'єктів трасологічної експертизи традиційно зараховують сліди людини (рук, зубів, ніг, взуття тощо), знарядь та інструментів, сліди транспортних засобів та їх частин, сліди тварин. Трасологічна експертиза вирішує ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні та ситуаційні завдання.

Дактилоскопичною експертизою вирішують, чи мають місце сліди рук людини на вилучених із місця події предметах, чи придатні вони для ідентифікації особи, якою рукою та якими пальцями руки залишені сліди, у результаті яких дій залишені сліди, у якій послідовності залишені сліди, давність утворення слідів, чи є якісь особливості руки, що залишила сліди, чи містять виявлені сліди ознаки професії людини, яка їх залишила, який вік та стать особи, що залишила сліди, чи залишені сліди певною особою тощо [38, с. 64].

Експертизою слідів ніг та взуття вирішуються такі питання: чи придатні вони для ідентифікації, взуттям якого типу вони залишені, скільки осіб знаходилися на місці події, взуттям якого розміру залишені сліди, зріст особи за слідами, чи є в слідах характерні ознаки (знос, сліди ремонту тощо), який механізм утворення слідів, чи відобразилися в слідах особливості опорно-рухового апарату людини, напрям просування, чи залишені сліди конкретними особами або взуттям, яке належить цим особам тощо. Експертиза слідів знарядь злочину та інструментів проводиться, коли на місці події проводиться руйнування перешкод, розкриття сховищ, відокремлення частин різних об'єктів із метою крадіжки тощо [8, с. 22].

Під час судово-трасологічної експертизи слідів знарядь злочину й інструментів вирішуються такі питання: чи є на предметах сліди знарядь злочину, у результаті яких дій вони залишені, з якого боку проведений злом, яка послідовність утворення слідів, яким знаряддям чи інструментом вони утворені, чи відобразилися в слідах ознаки цих знарядь, які сліди залишилися на самих знаряддях, які сліди могли залишитись на тілі та одязі злочинця, чи залишені сліди конкретним пристроєм.

Слід також зазначити, що методами трасологічної експертизи вирішуються питання стосовно рельєфних знаків, маркувальних знаків, пошкоджених чи навмисно знищених. Трасологічні методики дозволяють встановити видалені рельєфні маркувальні позначення на різноманітних об'єктах (вогнепальна зброя, деталі автомобілів, мототранспорту). До трасологічних досліджень також належать дослідження замків, пломб тощо [29, с. 88].

Експертиза транспортних засобів та утворених ними слідів призначаються в справах, у яких транспортний засіб був об'єктом злочину або використовувався як засіб злочину. Об'єктами експертизи є транспортні засоби, сліди, утворені ними, або сліди на транспортних засобах. Транспортний засіб у цілому є об'єктом трасологічної експертизи тоді, коли необхідно вирішити

питання про зміну ідентифікаційних номерів, встановлення року випуску, заміну носіїв даних про автомобіль.

Утворені транспортними засобами сліди поділяються на сліди, залишені ходовою частиною, утворені іншими деталями, уламками й частинами, що відокремилися від транспортного засобу. На самих транспортних засобах можуть бути виявлені сліди інших транспортних засобів, рук, одягу й взуття пішоходів, нерухомих перешкод, крові, волосся тощо [33].

Криміналістична експертиза транспортних засобів вирішує широкий спектр питань ідентифікаційного, діагностичного й ситуаційного характеру. Стосовно транспортного засобу можуть бути поставлені такі питання: у який спосіб нанесено ідентифікаційний номер кузова, шасі, двигуна автомобіля, який моделі й комплектації відповідає номер кузова цього автомобіля, чи змінювався ідентифікаційний номер, у який спосіб, яким був первинний ідентифікаційний номер тощо.

Трасологічним дослідженням слідів транспортних засобів і слідів, утворених на транспортних засобах різноманітними об'єктами, можуть бути вирішені такі питання: чи є на одязі потерпілого сліди транспортного засобу, які це сліди, у якому напрямі рухався транспортний засіб, чи придатні сліди для ідентифікації, чи залишені цим транспортним засобом, чи є на автомобілі сліди, що свідчать про його контакт з іншим об'єктом, чи складали уламки транспортного засобу раніше єдине ціле тощо [18, с. 38].

У практиці розкриття військових злочинів досить часто виникає необхідність ототожнення людини за ознаками зовнішності. Залежно від обставин справи для вирішення цього завдання застосовуються як окремі слідчі дії, так і шлях призначення експертизи з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності. Цей окремий вид ідентифікаційних досліджень, який називається фотопортретною експертизою, полягає в роздільному та порівняльному аналізі зовнішніх ознак особи, які відобразилися на фотографічних знімках, із застосуванням спеціальних методик зіставлення, суміщення, графічного моделювання, і розрахунків взаємного розташування ознак зовнішності. Метою цих досліджень є встановлення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах – фотознімках.

Фотопортретна експертиза призначається в ситуаціях, коли органи розслідування або суд не мають можливості іншим шляхом достовірно встановити особу під час розшуку безвісно зниклих або злочинців, огляду й дослідження невпізаного трупу, визначити факт належності документів, що засвідчують особу їх власників та інші обставини [17, с. 67].

Об'єктами портретної експертизи є фотознімки та їх репродукції, на яких зафіксовані портрети ототожненої особи. Це можуть бути фотознімки особи в документах, фотознімки в поліграфічній продукції, аматорські та професійні художні знімки. Усе частіше експертиза проводиться за зображеннями осіб, отриманих із телевізійних систем контролю приміщень та засобів. Разом із фотопортретами, що підлягають дослідженню, на експертизу надаються порівняльні зразки. Як порівняльні зразки найбільш придатними є фотознімки, виготовлені з додержанням правил сигналетичної (розпізнавальної) фотографії.

На вирішення фотопортретної експертизи ставляться такі питання: чи зображена на фотознімку певна особа, чи зображена на декількох фотознімках одна й та ж особа, чи зображений на фотознімку труп певного громадянина, чи зображені на фотознімку особи, зразки зображень яких направлені для порівняння [8, с. 93].

Судово-технічні експертизи призначаються в тих випадках, коли для вирішення питання потрібні спеціальні знання в техніці. Можливості технічної експертизи досить широкі. Серед них можна назвати такі: визначення стану механізмів і придатності їх для виконання конкретних технічних операцій; виявлення технічних причин дефектів механізмів і часу їх виникнення; встановлення причин події й визначення тяжкості її матеріально-технічних наслідків; виявлення технічних причин порушення технологічного процесу; встановлення відповідності кваліфікації працівника характеру виконуваної їм роботи; вирішення питання можливості виконання певних дій у заданих технічних умовах; встановлення технічних недоліків у роботі підприємства з метою розробки заходів щодо їх усунення.

Об'єкти технічної експертизи дуже різноманітні. Найчастіше об'єктами стають споруди, верстати, транспортні механізми й апарати, засоби сигналізації й комунікації, прилади управління механізмами, вимірювальні прилади й пристосування, інструменти, готові промислові вироби, технічна документація тощо. У процесі вирішення питань технічного характеру можуть виникати такі питання: чи знаходяться об'єкти в справному стані, чи правильно змонтовані системи, яка причина несправності засобів, чи є ремонт якісним, чи має ця машина дефекти, чи є причина певного дефекту, чи правильною є організація робіт на цій виробничій ділянці тощо [17, с. 88].

Крім того, у практиці розкриття військових злочинів використовуються багато інших експертиз, а саме: судово-товарознавча експертиза – експертиза дослідження властивостей виробів із метою визначення їх фактичного стану й вартості; технологічна експертиза, яка проводиться в тих випадках, коли в процесі доказування виникає необхідність у встановленні фактів на основі вивчення особливостей обробки, виготовлення зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу для напівфабрикату, що мають місце в процесі виробництва продукції, а також для визначення можливостей і використання на практиці найбільш ефективних та економічних виробничих технологій; судово-економічна експертиза, яка ґрунтується на дослідженні слідів відображенні й закономірності утворення в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств та організацій усіх форм власності; почеркознавча експертиза, що дозволяє досліджувати інформаційне поле почерку людини; технічна експертиза документів, яка дозволяє виявити кримінальне втручання в різноманітні документи.

До групи спеціальних військових експертиз входять експертизи, які аналізують певні військові дії та факти. Серед цих експертиз виділяють військово-лікарські експертизи, які стосуються медичного обстеження військових із метою визначення їх фізичного, психологічного та морального стану, готовності до військової служби, рівня підготовки та відповідності

обраної військової професії. Під час аналізу ведення бойових дій виконуються військово-тактичні експертизи, метою яких є встановлення факту відповідності виданих наказів існуючій бойовій обстановці, вивчення розташування бойових підрозділів у тактичному маневрі та правильності дій командирів, відповідності вимог бойових статутів збройних сил практиці дій у конкретній обстановці.

Військово-технічні експертизи використовуються під час дослідження дій механізованих підрозділів та вирішують такі питання: чи відповідає технічний стан бойової техніки поставленому бойовому завданню, чи можливе виконання наказу з використанням визначеного технічного стану підрозділу, чи вплинув технічний стан підрозділу на неможливість виконати наказ тощо.

Спеціальною військовою експертизою можуть бути перевірені дії керівників окремих підрозділів, штабу збройних формувань, командування головному штабу збройних сил.

Стан військової злочинності останнім часом все частіше перетинає міжнародні кордони, досягає безпрецедентних масштабів і становить реальну загрозу безпеці держав і всього людства. Розуміння цієї загрози сприяло створенню міжнародних механізмів попередження, припинення, виявлення злочинів і притягнення винних до юридичної відповідальності. Взаємодія й співпраця держав у сфері кримінального судочинства регулюється як нормами національного законодавства, так і міжнародними договорами та угодами. Це стосується й судової експертизи як однієї з форм застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві [18, с. 92].

Висновки

Аналіз організаційних та правових передумов здійснення експертиз під час розслідування військових злочинів дає змогу зробити такі висновки:

- висновок експерта в справах про військові злочини є одним із джерел доказів, передбачених процесуальним законодавством;
- іноді такий висновок стає єдиним джерелом доказу, коли допит потерпілих і свідків неможливий у зв'язку з їх загибеллю;
- висновок експерта в справах про військові злочини надає можливість слідчому відтворити всю подію, не будучи її свідком, за встановленням механізмів дії зброї злочину, траєкторіями просування снарядів, розташуванням слідів зриву та пострілу, слідами злочинців та об'єктів, які вони використовували як зброю чи засоби скоєння злочинів;
- оскільки судова експертиза не має наперед встановленої сили, то відповідний висновок підлягає обов'язковій оцінці суб'єктами доказування. Метою оцінки є встановлення можливості використання цього висновку як джерела фактів, на яких ґрунтується вирішення справи по суті, і водночас самих цих фактів як доказів;
- під час оцінки експертного висновку в справах про військові злочини слідчий повинен звернути увагу на кваліфікацію та спеціалізацію експерта, відповідність висновків експерта його спеціальним знанням та повноту проведеного дослідження.

Дослідження тактичних засад організації експертиз під час розслідування військових злочинів свідчить про такі тенденції:

- за останні роки можливості судових експертиз досить значно зросли;
- кожного дня розробляються принципово нові методи дослідження об'єктів, які не тільки підвищують якість, а й значно скорочують строки експертних досліджень, проте недостатня усвідомленість органами розслідування чи захисту нових методик іноді не дозволяє правильно сформулювати питання, які необхідно ставити на розв'язання експертизи, та оцінювати значення висновків експерта для конкретного кримінального впровадження;
- використання для розкриття злочинів своєчасних досягнень судової експертизи можливе тільки під час всебічного ознайомлення з ними працівників слідства, дізнання, захисту.

Список використаних джерел:

1. Авдонин И. В. Использование автоматизированных рабочих мест органами военной юстиции при раскрытии и расследовании преступлений / И. В. Авдонин // Военная мысль. – 2014. – № 1. – С. 34–43.
2. Адельханян Р. А. Военные преступления в современном праве / Р. А. Адельханян. – М. : Научная книга, 2006. – 319 с.
3. Адельханян Р. А. Военные преступления как преступления против мира и безопасности человечества : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Р. А. Адельханян ; Институт государства и права. – М., 2003. – 30 с.
4. Антонов А. Н. Некоторые особенности доказывания при расследовании военных преступлений / А. Н. Антонов // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. – 2008. – № 6. – С.165–166.
5. Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – 528 с.
6. Белый И. Ю. Производство по делам о военных преступлениях в органах международного уголовного правосудия. Проблемы становления и перспективы развития : [монография] / И. Ю. Белый. – М. : Норма, 2011. – 245 с.
7. Благов Е. В. Преступления против государственной власти, военной службы, мира и безопасности человечества : лекции / Е. В. Благов. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 196 с.
8. Богуславский Л. Г. Судебно-медицинская экспертиза трупа неизвестного лица / Л. Г. Богуславский. – К. : Здоровье, 1964. – 140 с.
9. Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. П. Бодаєвський ; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.
10. Бугаєв В. О. Військові злочини і покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право» / В. О. Бугаєв ; Одеська національна юридична академія. – О., 2002. – 21 с.
11. Винокуров А. Ю. Расследование военных преступлений в отношении гражданского населения / А. Ю. Винокуров. – М. : Спутник, 2010. – 299 с.

12. Винокуров А. Ю. Правовое обеспечение, организация и методика расследования преступлений, совершенных военнослужащими в отношении гражданского населения в районах вооруженного конфликта / А. Ю. Винокуров. – М. : Спутник, 2005. – 230 с.

13. Волков В. Н. Судебная медицина / [В. Н. Волков, А. В. Датий] ; под. ред. А. Ф. Волынского. – М. : Закон и право, 2000. – 639 с.

14. Гусейнов Н. Д. Взаимодействие военных дознавателей и следователей по законодательству Азербайджанской Республики / Н. Д. Гусейнов // Современное право. – 2011. – № 9. – С. 138–142.

15. Давиденко В. С. Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. С. Давиденко ; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 19 с.

16. Жарких В. А. Насильственные преступления против военной службы : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. А. Жарких ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2004. – 126 с.

17. Загрядская З. П. Судебно-медицинская экспертиза при подозрении на членовредительство, симуляцию и аггравацию болезни / З. П. Загрядская, Л. М. Бедрин. – Горький, 1968. – 145 с.

18. Зинин А. М. Судебные экспертизы / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон, 2002. – 320 с.

19. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : [навчальний посібник] / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк, С. О. Харитонов. – Х. : Право, 2011. – 183 с.

20. Зникин В. К. Проблемы оперативно-розыскного обеспечения раскрытия и расследования преступлений субъектами военного права : [монография] / В. К. Зникин. – М. : Издательский дом Шумиловой И.И., 2005. – 159 с.

21. Исаева К. А. Использование специальных знаний в форме экспертизы при расследовании заказных убийств с применением огнестрельного оружия / К. А. Исаева // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2013. – Т. 13. – № 5. – С. 38–41.

22. Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів : [монографія] / А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко. – К. : НАВСУ, 2002. – 212 с.

23. Іщенко А. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів : [навчальний посібник] / А. В. Іщенко, І. О. Ієрусалимов, Ж. В. Удовенко. – К. : Центр учбової літ-ри, 2007. – 160 с.

24. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та криминологічне дослідження) : [монографія] / М. І. Карпенко ; за заг. ред. В. К. Матвійчука. – К. : КНТ, 2006. – 232 с.

25. Котьяш Р. Н. Современные проблемы российского и международного судопроизводства по делам о военных преступлениях : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная

деятельность» / Р. Н. Котьяш ; Российский государственный торгово-экономический университет. – М., 2006. – 20 с.

26. Криминалистика : [учебник для вузов] / Т. В. Аверьянова, Е. Р. Россинская, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов. – 3-е изд. – М. : Норма ; НИЦ ; Инфра-М. – 995 с.

27. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

28. Кудинов М. А. Теоретические и правовые основы уголовной ответственности за преступления против военной службы, совершаемые в военное время и в боевой обстановке : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 20.02 03 «Военное право, военные проблемы международного права» / М. А. Кудинов. – М., 2004. – 20 с.

29. Кустанович С. Д. Судебно-медицинская трасология / С. Д. Кустанович. – М. : Медицина, 1975. – 167 с.

30. Мальков С. М. Преступления против военной службы, посягающие на правила безопасности использования военно-технических средств : [учебное пособие] / С. М. Мальков. – Красноярск : СЮИ МВД, 2008. – 70 с.

31. Молчанов В. И. Огнестрельные повреждения и их судебно-медицинская экспертиза / В. И. Молчанов, В. Л. Попов, К. Н. Калмыков. – М. : Медицина, 1990. – 270 с.

32. Пискун Т. Ю. Преступления против прохождения военной службы в системе преступлений против установленного порядка несения военной службы Украины / Т. Ю. Пискун // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». – 2013. – № 1. – С. 207–215.

33. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

34. Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Є. Б. Пузиревський ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – 22 с.

35. Румянцева И. В. Распознавание личности преступника в механизме преступлений против военной службы / И. В. Румянцева // Российский следователь. – 2013. – № 20. – С. 29–32.

36. Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. М. Сенько ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2005. – 20 с.

37. Судебно-медицинская экспертиза : [справочник для юристов] / И. В. Виноградов, А. С. Гладких, В. Н. Крюков и др. – М. : Юрид. лит-ра, 1985. – 320 с.

38. Тагаев Н. Н. Судебная медицина / Н. Н. Тагаев. – Х. : Факт, 2003. – 1253 с.

39. Туркот М. С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. С. Туркот ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.

40. Шестак В. А. Криминалогические аспекты деятельности органов военного управления по предупреждению преступлений / В. А. Шестак // Lex Russica. – 2006. – Т. LXV. – № 5. – С. 930–935.

41. Шляхов А. Р. Научные основы криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Совместные тенденции развития судебной экспертизы вещественных доказательств и пути внедрения новых физических и химических методов исследования в экспертную практику : материалы всесоюзной научной конференции : в 2 ч. – М. : ВНИИСЭ, 1972– . – Ч. 1. – 1972. – С. 5.
42. Щедринов К. С. Взаимодействие военных следственных органов с другими правоохранительными органами при расследовании преступлений в районах вооруженного конфликта : [монография] / К. С. Щедринов. – М. : Изд-ль Воробьев А. В., 2010. – 228 с.
43. Юрчишин В. Д. Сотрудничество государств и международных организаций в сфере судебной экспертизы / В. Д. Юрчишин [Электронный ресурс]. – Электронный ресурс : <http://kraspubl.ru/content/view/241/36>.
44. Buscher F. M. The U.S. War Crimes Trial Program in Germany, 1946–1955 / F. M. Buscher. – New York : Greenwood Press, 1989. – 450 p.
45. Cencich J. R. The Devil`s Garden: A War Crimes Investigator`s Story / J. R. Cencich. – Washington : Potomac Books, 2013. – 264 p.
46. Creel G. War Criminals and Punishment / G. Creel. – New York : R.M. McBride and C, 1944. – 230 p.
47. Halley F. G. Preliminary inventory of the records of the United States Counsel for the Prosecution of Axis Criminality / F. G. Halley. – Washington : United States National Archives, 1949. – 340 p.
48. Jackson R. H. Trial of war criminals. Documents: 1. Report of to the President. 2. Agreement establishing an International military tribunal. 3. Indictment / R. H. Jackson. – Washington : U.S. GPO, 1945. – 460 p.
49. Sisson D. Sources on Australian Investigation into Japanese War Crimes in the Pacific / D. Sisson // Journal of the Australian War Memorial. – 1997. – № 30. – P. 2–24.
50. Somiya S. The Account of Legal Proceedings of Court for War Criminal Suspects / S. Somiya. – Melbourn, 1978. – 53 p.
51. Tutorow N. E. War crimes, war criminals, and war crime trials. An annotated bibliography and source book / N. E. Tutorow. – New York : Greenwood Press, 1986. – 320 p.
52. Zayas A. M. The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939–1945 / A. M. de Zayas. – Lincoln : Nebraska University Press, 1989. – 364 p.

РОЗДІЛ IV. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Столярський О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права*

Львівського національного університету імені Івана Франка

Анотація

У статті аналізуються основні доктринальні підходи щодо розуміння військових злочинів у міжнародному праві. Досліджуються ці питання в аспекті окремих історичних періодів. У цьому контексті також досліджуються проблеми становлення й розвитку доктрини міжнародної кримінальної відповідальності. Здійснено спробу встановлення взаємовпливу військових злочинів із міжнародною кримінальною відповідальністю. Проаналізовано норми міжнародних договорів і Статутів Міжнародних військових трибуналів, Статуту Міжнародного кримінального суду, зокрема, виявлено їх вплив на нормативне закріплення поняття військових злочинів. Особливу увагу приділяється дослідженню норм Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них. Порівнюються наукові підходи різних учених щодо дефініції військових злочинів у контексті загрози миру й безпеці людства. Аналізуються норми міжнародного права в цій сфері.

Вступ

Незважаючи на те, що норми міжнародного права, якими передбачена відповідальність за військові злочини, а саме за порушення законів і звичаїв війни, були створені переважно на межі XIX – XX століть. Проте держави в той чи інший період у різний спосіб намагалися впливати на ці процеси, звертаючись до вже створених норм, наприклад у період антигітлерівської коаліції в цьому питанні спиралися на відомі норми Гаазьких конвенцій, а також сприяли їхньому розвитку.

Очевидним є те, що міжнародна кримінальна відповідальність виникла й розвивається як один із найважливіших інститутів сучасного міжнародного права, вихідним пунктом для зародження якого стали ідея та визнання агресивних воєн як міжнародних злочинів, що спричиняють міжнародну відповідальність. Ця міжнародна відповідальність могла бути здійснена в двох формах підсудності: національним судом приналежності винної особи або військовим трибуналом потерпілої держави. В окремих випадках держави шляхом укладення міжнародного договору можуть створювати міжнародний військовий суд (якими, як відомо, є Нюрнберзький і Токійський міжнародні військові трибунали).

Якщо немає вказівки на можливість створення міжнародного військового трибуналу, то цілком зрозуміло, що всі описані судження й висновки було зроблено наприкінці XIX століття, коли розробка питань міжнародної кримінальної відповідальності індивідів перебувала на початковому етапі наукового дослідження, що спиралося лише на деякі міжнародні акти. Юристи-міжнародники прагнули обґрунтувати необхідність подальшої гуманізації сфери збройної боротьби, проте для підтвердження своїх висновків вони могли використовувати незначну кількість міжнародно-правових документів. Становлення цих актів зводилося до такого: населення та ті, хто воює, залишаються під охороною й дією норм міжнародного права, оскільки вони виникли на підставі усталених міжнародних звичаїв, із законів людяності та вимог суспільної свідомості. Їх мета – прагнення зупинити потреби війни перед вимогами людинолюбства.

У зв'язку з наведеним поняття та розуміння військових злочинів у міжнародному праві не є однозначним.

Виклад основного матеріалу. У теорії міжнародного права існують різні підходи вчених щодо розуміння військових злочинів. Однак більшість із них погоджується з тим, що під поняттям військових злочинів (воєнних злочинів) у міжнародному праві слід розуміти лише ті злочини, які вчиняються в період міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів. Саме цим вони й відрізняються від розуміння поняття окремих військових злочинів у національному праві, зокрема, мова йде про такі, що вчиняються в мирний час. У зв'язку із цим логічно буде насамперед з'ясувати, з якого моменту бере початок міжнародно-правове закріплення цього поняття.

Загальновідомо, що перші прояви міжнародно-правового регулювання правил ведення військових дій відстежувалися ще в стародавній і середньовічній цивілізаціях.

Так, А.Г. Кібальник зауважує, що стародавні греки першими в Європі стали розглядати такі заборони, як «закони війни». При цьому названі «закони» були застосовними також у міжусобних війнах греків (наприклад, під час Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою) [1, с. 239].

Як зазначає В.І. Ролінський, регламентація засобів і методів ведення військових дій в історії середньовічної Європи зазвичай пов'язується з формуванням звичаєвого військового права. В історичній науці обґрунтовується цікава концепція про те, що саме військові (озброєні) зіткнення мають бути гранично чітко регламентованими: недотримання «правил гри» під час ведення війни знищує в сторонах конфлікту будь-яке людське «начало». Якщо одна з причетних до війни сторін ухиляється від військових правил її ведення, тоді або руйнується (хоча б тимчасово) уся система міжнародного права, або сторона, яка порушила ці закони, має бути «вигнана» за межі цієї спільності, тобто поставлена поза законом [2, с. 120].

У своєму трактаті «Про право війни і миру» Г. Гроцій писав: «Згідно з тим, що нами взагалі з'ясовано, призвідники війни зобов'язані до відшкодування за скоєне їхніми силами або за їхньою порадою. Вони відповідальні за те, чим зазвичай супроводжується війна, а також за всі звичайні дії, оскільки вони

вчинені за їхнім наказом або мали чи не мали перешкод із їхнього боку, коли для цього була можливість. І полководці відповідальні за все вчинене під їхньою командою; відповідальні також усі воїни, які брали участь у якій-небудь спільній дії, наприклад у спаленні міста» [3, с. 689].

Це означає, що у становленні доктрини міжнародної кримінальної відповідальності основна увага приділялася персональній відповідальності осіб, винних у скоєнні військових злочинів.

На підтвердження цього болгарський юрист В.Ф. Кутіков пише: «Під впливом правових уявлень свого часу він взагалі не ставив собі питання, чи не є можливим поставити питання про міжнародно-правову відповідальність конкретного виконавця правопорушення. Г. Гроцій ставив собі єдине завдання: визначити в окремих конкретних випадках, якими є необхідні передумови для виникнення міжнародно-правової відповідальності держави або суспільства. <...> Г. Гроцій задає більше ніж на два століття вперед той напрям, у якому доктрина розглядатиме проблему міжнародно-правової відповідальності» [4, с. 4–5].

В іншому місці трактату Г. Гроцій пише: «Якщо ж який-небудь воїн або хто-небудь інший навіть у справедливій війні підпалить ворожі будівлі, спустошить поля й такого роду діями завдасть збитків не за наказом, і коли це спричинене не потребою та без жодної для цього причини, то відповідна особа зобов'язана відшкодувати збитки» [5, с. 759].

Усі ці положення свідчать про те, що Г. Гроцій чітко визначав злочинні дії, вчинені під час війни як індивідами, так і групою осіб, та вважав, що вони повинні нести персональну відповідальність. Однак він стверджував, що це має бути цивільна, а не кримінально-правова відповідальність. Такий висновок, зумовлений епохою, не применшує прогресивного значення ідеї Г. Гроція: за вчинення злочинів під час війни конкретні виконавці цих злочинів повинні нести індивідуальну відповідальність.

Однак слід наголосити, що важливі спроби вдосконалення міжнародної системи відповідальності за порушення права війни було зроблено вже після закінчення Першої світової війни.

Так, 11 листопада 1918 року було утворено Союзницьку комісію для встановлення відповідальності «військових злочинців» (цей термін було використано вперше). У результаті цього у Версальському мирному договорі пропонувалося притягнути до відповідальності кайзера Вільгельма II та інших обвинувачених у військових злочинах громадян Німеччини, а також створити міжнародний суд і національні суди для процесів над військовими злочинцями всіх видів. Однак ці пропозиції не було втілено в життя: кайзер врятувався втечею до Голландії, яка відмовилася його видати, а окремі з військових злочинців, яких намагалися притягнути до відповідальності, були виправдані або отримали чисто символічне покарання [6, с. 31].

У контексті наведеного окремої уваги заслуговує підхід Ф.Ф. Мартенса щодо розуміння юридичної природи міжнародно-правової регламентації військових дій.

Суть концепції Ф.Ф. Мартенса полягає в тому, що навіть без договірних норм «населення та ті, хто воює, залишаються під охороною й дією основ міжнародного права, оскільки закони ці пов'язані зі встановленими народами звичаями й законами людяності та суспільної свідомості» [7, с. 154].

Актуальність і цінність такої концепції підтверджувалися із часом. Через більше ніж 70 років А.І. Полторак і Л.І. Савинський відзначали: «У праві збройних конфліктів не так уже багато принципів і норм, які могли б конкурувати з концепцією Ф.Ф. Мартенса за широтою охоплення нею відносин, чіткістю формулювань і тривалістю дії. Очевидний приклад незвичайної живучості міжнародно-правового становлення <...> не втратив ні сили, ні значення» [8, с. 116].

Однак у науці досі немає єдиного поняття про галузь права, що регулює ведення збройних конфліктів. Для позначення такої галузі найчастіше застосовують терміни «право війни», «право збройних конфліктів», «закони та звичаї війни», «правила ведення збройної боротьби», «міжнародне гуманітарне право» [9, с. 63].

Багато західних авторів (наприклад, А. Фердросс, Ф. Бербер) після прийняття Женевських конвенцій 1949 року стали говорити про те, що всі документи – це «право війни», причому під війною слід розуміти лише збройне зіткнення між державами як суб'єктами міжнародного права [10, с. 429].

Популярним у західній доктрині є термін «закони та звичаї ведення війни», порушення яких вважається міжнародним злочином [11, с. 246].

Прихильники позитивного напрямку в міжнародному праві традиційно до порушень законів і звичаїв ведення війни відносили порушення «визнаних» норм ведення воєнних дій самими військовослужбовцями; вчинення під час війни незаконних актів особами, які не входять до складу збройних сил; шпигунство й зраду; мародерство [12, с. 34].

Водночас ці звичаї й закони, з точки зору прихильників теорії, були застосовні лише до збройних конфліктів міжнародного характеру. Як відомо, Додаткові протоколи 1977 року, поширивши положення Женевських конвенцій також на збройні конфлікти неміжнародного характеру, дали змогу усунути підставу говорити лише про «право війни» або про «закони й звичаї ведення війни» у вузькому розумінні.

Нарешті, у науці міжнародного права пропонували обговорювати «право збройних конфліктів», яке мало адаптувати «право війни» до нових умов та бути застосованим до регулювання будь-якого збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру [13, с. 19]. Аналогічного підходу дотримуються також окремі сучасні вчені [14, с. 398].

Однак, незважаючи на різне розуміння, загальною концептуальною основою всіх названих доктрин стало визнання таких принципів ведення військових дій (збройних конфліктів):

1) принцип гуманності, що ґрунтувався на основоположних міркуваннях гуманності, сформульованих у концепції Ф.Ф. Мартенса, Гаазьких конвенціях і положеннях, а також у Женевських конвенціях та в багатьох інших міжнародних документах. Так, у ст. 3 III і IV Женевських конвенцій містяться імперативні

норми про те, що особи, які безпосередньо не задіяні у воєнних діях, у тому числі особи зі складу збройних сил, які склали зброю, а також ті, які перестали брати участь у військових діях внаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, повинні за всіх обставин користуватися гуманним поведінням без будь-якої дискримінації через расу, колір шкіри, релігію або віру, стать, походження чи майновий стан або будь-які інші аналогічні критерії. Гуманітарні принципи, викладені в загальній для Женевських конвенцій ст. 3, є основоположними щодо поваги людської гідності в разі збройного конфлікту, що не має міжнародного характеру [15];

2) принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення воєнних дій уперше було сформульовано в ст. XXII Гаазького положення про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року: «Воюючі не користуються необмеженим правом у виборі засобів нанесення шкоди ворогові». Згодом це положення було розвинене в багатьох міжнародно-правових актах. Так, у преамбулі Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невибіркову дію, від 10 жовтня 1980 року сформульовано принцип міжнародного права, згідно з яким право сторін у збройному конфлікті обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим, а також принцип, який забороняє застосування в збройних конфліктах зброї, снарядів і речовин та методів ведення війни, що можуть завдати надмірних ушкоджень або завдати зайвих страждань. Заборона невибіркового застосування збройної сили й обмеження у виборі засобів і методів ведення воєнних дій поширюється також на збройні конфлікти внутрішнього характеру;

3) принцип захисту цивільного населення й мирних (цивільних) об'єктів, розроблений також у багатьох міжнародних документах. Наприклад, у ст. 51 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій зазначено, що цивільне населення й окремі цивільні особи, які користуються захистом від небезпек, що виникають через військові операції, не повинні ставати об'єктом нападу [15, с. 51]. Далі в цьому ж документі наголошено на такій забороні: «Цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій. <...> Що ж стосується нерухомих об'єктів, то воєнні об'єкти обмежуються тими об'єктами, які з огляду на їх характер розміщення, призначення або використання мають ефект у військових діях та повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за наявних у цей момент обставин дає очевидну військову перевагу». Особливо слід наголосити, що складовою цього принципу, згідно зі ст. 52, є своєрідне «правило тлумачення сумнівів», коли за появи сумнівів у тому, чи використовується об'єкт, який зазвичай призначений для цивільних цілей, для ефективної підтримки військових дій, передбачається, що такий об'єкт використовують у цивільних цілях [15, с. 52]. Аналогічні принципи захисту цивільного населення й мирних (цивільних) об'єктів діють також щодо неміжнародних збройних конфліктів [15, с. 13–17].

Отже, в основі більшості концепцій юридичної природи регламентації збройних конфліктів лежать нормативно закріплені принципи.

Проте слід зазначити, що дослідженню питань відповідальності держав та індивідів за порушення законів і звичаїв війни велику увагу почали приділяти юристи-міжнародники наприкінці XIX – на початку XX століття.

Так, професор Петербурзького університету Н.М. Коркунов у статті «Досвід конструкції міжнародного кримінального права» (1889 року) одним із перших зробив спробу вивчити ці питання. У курсі лекцій він писав: «Кримінальне міжнародне право <...> міжнародна участь поранених і хворих воїнів та подібних питань має живе практичне значення саме як питання права» [16, с. 6].

Прогресивними для свого часу було багато ідей професора Московського університету Л.О. Камаровського. Вважаємо, що на особливу увагу заслуговує така його теза, глибоко гуманна за своїм змістом: «Міжнародне право розповсюджується також на окремих осіб. Людина як така повинна користуватися міжнародною охороною». Проте, віддаючи належне своєму часу, Л.О. Камаровський визначає війну як «зовнішній спосіб охорони міжнародного права». Війна, на його думку, є ставленням держави до держави, а не людини до людини. Приватні особи не є ворогами одна одній. Вони є ворогами лише остільки, оскільки діють як воїни. Війна, на переконання Л.О. Камаровського, ведеться проти ворожої держави та її військових сил, а не проти мирного населення та його майна. Характеризуючи право війни, він описує заборонені засоби війни [17, с. 3–4].

Інтерес становить також висловлювання іншого відомого юриста – П.Є. Казанського, що стосується необхідності узгодження внутрішньодержавного права з нормами міжнародного права й безумовного виконання цих положень. Учений пише: «Міжнародне право має бути виконане; узгоджене чи не узгоджене з ним внутрішнє право країни з міжнародно-правової точки зору є байдужим» [18, с. 264]. Тому, на нашу думку, можна зробити висновок, що П.Є. Казанський вважав, що за міжнародне правопорушення має наставати відповідальність навіть тоді, коли у внутрішньодержавному праві немає вказівки на заборону й караність такого діяння. У цьому разі відповідальність настає за нормами міжнародного права.

Значний внесок у розроблення питань відповідальності взагалі та міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб зокрема вніс учений М.М. Капустін. Відносячи до об'єкта, що охороняється міжнародним правом, справедливість у міжнародних відносинах як спонукальну причину посягань на цей об'єкт, він називає «думку про панування над іншими, про національну винятковість» [19, с. 53–54].

Оскільки війну в міжнародному праві того періоду визначали як допустимий засіб вирішення міжнародних спорів, М.М. Капустін велику увагу приділяв розгляду права війни. До звичаїв взаємної поваги між воюючими й моральних початків людинолюбства він відносить такі моменти: перемир'я після битви для поховання вбитих і надання допомоги пораненим; пощаду беззбройним, жінкам і дітям; збереження за можливості пам'ятної релігії та мистецтва; полонені як особи, що виконували свій обов'язок, користуються повагою й перебувають на утриманні; особливу роботу надають також

пораненим; предмети, які за призначенням сприяють розвитку науки й мистецтва, мають користуватися пощадою.

Визначаючи протиправність військової здобичі, М.М. Капустін пише: «Військова здобич позбавлена юридичної підстави й тотожна пограбуванню». Складно переоцінити, розглядаючи цю проблему нині, висновок М.М. Капустіна про наявність міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за міжнародні злочини, хоча він і додавав, що «однаковість покарання за них на той момент (до 1873 року) ще юридично не вироблена» [19, с. 75–76].

Загальну тенденцію в науці міжнародного права, одним із напрямів якої стало прагнення й формулювання протиправних дій, що спричиняють настання відповідальності, висловив професор Брюссельського університету А. Рів'є: «Стороннє насильство – не війна, а міжнародний злочин, якщо за це не передбачено міжнародним правом примусового заходу» [20, с. 245]. Розглядаючи дозволені й недозволені засоби завдання шкоди ворогу, А. Рів'є як критерій протиправності таких засобів визначає, що будь-яка шкода, спрямована на військове ослаблення ворожої держави, не може бути виправданою. Схожу позицію займає також Й. Блюнчлі [21, с. 38–39].

Отже, обидва автори у своїх працях спробували сформулювати й обґрунтувати неприпустимість війни, злочинність порушення законів і звичаїв війни. Перевершив їх у своїх розмірковуваннях професор Берлінського університету Ф. Ліст. Визначаючи війну як міжнародно-правові відносини, як крайній засіб вирішення міжнародних суперечок, він зауважує, що «суб'єктами війни» можуть бути лише суверенні держави, проте суб'єктом делікту проти міжнародного права, тобто міжнародного злочину, він називає «окрему особу». Ф. Ліст розглядає заборонені засоби війни, за використання яких може наставати відповідальність також для окремих осіб. До таких засобів він відносить вживання отрути або отруєної зброї; віроломне вбивство чи поранення осіб, які належать до населення або війська ворога; вбивство чи поранення ворога, який, поклавши зброю або не маючи засобів захисту, безумовно здається (полон є лише арештом зі збереженням життя, здоров'я й майна військовополонених); оголошення, що нікому не буде пощади; застосування зброї, снарядів або речовин, які можуть заподіяти зайві страждання; руйнування або захоплення ворожої власності, крім випадків, де це настійно зумовлюється військовою необхідністю [22, с. 193].

Професор Берлінського університету А. Гефтер у роботі «Європейське міжнародне право» присвятив праву війни спеціальний розділ. Він писав: «Вимоги людяності не допускають використання таких руйнівних засобів, які разом і механічно винищують велику кількість народу, зводячи людину до положення бездумної речі» [23, с. 239–240]. Порушенням міжнародного права А. Гефтер називає будь-яке дійсне й безумовне заперечення прав людей і народів. Таке порушення є образою для всіх держав, що підлягають однакою моральним законам, і спричиняє загальні умови до їх придушення. У визначенні А. Гефтера міститься, на наш погляд, вказівка на об'єкт посягання міжнародного злочину – «права людей і народів, закони моральності, честь усіх держав»; визначається протиправність таких діянь – «порушення міжнародного права»;

ідеться про їх караність – «спільні зусилля до їхнього придушення». Він також описує заборонені засоби ведення війни, до яких відносить використання отруєної зброї, зброї, що заподіює надмірні страждання або важкі рани (наприклад, розривні кулі). А. Гефтер пише: «Усіма засуджується умертвіння осіб, які не чинять опір і здатні до опору. Закони війни забороняють безглузде, що не викликане військовою необхідністю, спустошення ворожих територій». Далі А. Гефтер робить дуже важливий висновок про те, що особи, винні в порушенні законів війни й кримінальних законів, які охороняють особисту та майнову недоторканність, можуть бути засуджені як загальним судом країни, так і польовим судом ворога, тобто йдеться про персональну кримінальну відповідальність за міжнародні злочини [23, с. 240–241].

Вважають, що мир – це юридичний стан, який характеризується відсутністю війни. Водночас не важливо, чи де-юре оголошені військові дії: мир існує без військових дій де-факто [24]. Отже, мир як захищене міжнародним правом благо є таким станом, що характеризується відсутністю військових дій як таких.

Мова йде про мир і безпеку людства як охоронюваний міжнародним кримінальним правом інтерес (об'єкт), що становить собою стан захищеності людства загалом або якої-небудь демографічної групи людей від загрози їхньому фізичному існуванню, породженої суб'єктами кримінального права. Водночас зауважимо, що безпека людства зовсім не пов'язана з фактом наявності або відсутності воєнних дій між державами. Однак будь-який міжнародний злочин (у тому числі, відповідно, злочини проти миру й безпеки людства) так чи інакше посягає на інтереси світового правопорядку, який складається з різних родових груп юридичних інтересів і благ. Проте правила ведення військових дій – це складова інтересів забезпечення миру й безпеки людства, фактично спеціальний їх різновид. Так, окремі вчені стверджують, що військові злочини – це злочинні порушення законів або звичаїв війни [25, с. 1012], а об'єктом цих злочинів є міжнародні правовідносини у сфері дотримання правил ведення війни або вирішення збройних конфліктів [26, с. 366].

Відзначимо, що деякі термінологічні розбіжності у визначеннях об'єкта військових злочинів не є принциповою перешкодою для єдиного розуміння цієї категорії міжнародного кримінального права, оскільки за змістом усі висловлені думки є близькими одна до одної [27, с. 128–129].

Інакше кажучи, юридичною підставою для об'єднання різних злочинних посягань у категорії «військові злочини» є порушення ними встановлених міжнародним правом законів і звичаїв ведення військових дій (збройних конфліктів), охоплених поняттям «інтереси забезпечення миру й безпеки людства» як складової світового правопорядку. Заподіяння шкоди інтересам безпеки людства або загроза її заподіяння – основна ознака будь-якого військового злочину за міжнародним кримінальним правом. Причому таке діяння має відбуватися під час збройного конфлікту, тобто або за наявності фактичного стану війни між державами, або в разі внутрішньодержавного збройного конфлікту. Інакше дії з ознаками військових злочинів мають бути кваліфіковані як злочини загальнокримінального характеру [38, с. 48].

Це прямо постає з норм міжнародного права. Так, у Конвенції про попередження злочину геноциду й покарання за нього від 9 грудня 1948 року сформульовано поняття геноциду як вчинення певних дій із наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку [28].

Злочини проти миру й безпеки людства зовсім не обов'язково носять формально міжнародний характер, залишаючись при цьому найтяжчими злочинами в міжнародному праві. Наприклад, геноцид цілком можливий, коли його виконавці та жертви – громадяни однієї й тієї ж держави. Однак найбільш яскравий приклад – виділення військових злочинів, які спочатку відбуваються під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. Отже, військові злочини є родовою групою злочинів проти миру й безпеки людства (або, як їх ще називають, «злочинів за загальним міжнародним правом»). У зв'язку з тим, що охоронним завданням міжнародного кримінального права визнається забезпечення світового правопорядку (у широкому сенсі), в основу видової класифікації злочинів у міжнародному кримінальному праві має бути покладено родовий об'єкт злочинного посягання як певний «інтегрований» знаменник ступеня тяжкості вчиненого діяння та його відмінності від інших злочинних посягань [38, с. 49].

Таким чином, можна стверджувати, що військові злочини посягають на встановлені загальновизнаними принципами міжнародного права й міжнародним гуманітарним правом правила ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру.

Теоретико-юридичною підставою для виділення категорії військових злочинів серед злочинів проти миру й безпеки людства є те, що видовим об'єктом військових злочинів визнають охоронювані загальновизнаними принципами міжнародного права та міжнародним гуманітарним правом інтереси дотримання правил ведення збройних конфліктів міжнародного й неміжнародного характеру. Водночас потрібно мати на увазі, що оскільки багато злочинів можуть одночасно бути пов'язаними з декількома видовими об'єктами кримінально-правової охорони в міжнародному праві, то такі злочини необхідно відносити до тієї групи, для якої видовий об'єкт посягання є первісним, визначальним. Наведемо приклад. Геноцид як діяння, що має своєю метою повне або часткове знищення демографічної групи населення, може відбуватися як у мирний, так і у воєнний час. Сам акт геноциду може бути «виправданий» вимогами військового часу. До якої ж групи злочинів слід віднести цей злочин загалом? Вважають правильною думку, що будь-який акт геноциду спочатку заподіює шкоду інтересам безпеки людства, хоча він, якщо здійснений у воєнний час, підпадає також під ознаки військового злочину. Тому злочинні дії, пов'язані з геноцидом, визначають як злочин проти безпеки людства («злочин проти людяності») [38, с. 51–52].

У будь-якому разі не слід забувати, що будь-яка класифікація є умовною та не позбавленою певних методологічних недоліків.

Розглядаючи питання про визначення місця військових злочинів у системі злочинів проти миру й безпеки людства, наведемо зауваження А.І. Полторака:

«Військові злочини переростають у злочини проти людяності, якщо їх здійснено за задалегідь складеним наказом, і тому носять державно-організований характер, а також мають на меті масове знищення людей» [29, с. 218]. Отже, аналізуючи «переростання» військового злочину в злочин проти людяності, А.І. Полторак бачив основу цього юридичного феномена в наявності «державного плану» або в цілепокладанні на «масове знищення людей». А як бути з юридичною оцінкою порушень правил ведення збройного конфлікту? Адже злочин проти людяності може бути організовано та здійснено також у мирний час, без будь-яких «переростань».

На думку Р.А. Адельханяна, військовий злочин, поєднаний зі злочином проти людяності або зі злочином проти миру, має отримувати самостійну правову оцінку, тобто ці дії потрібно кваліфікувати сукупно. Підставою для такого висновку є визнання інтересів дотримання встановлених правил ведення збройних конфліктів видовим об'єктом військових злочинів із міжнародного кримінального права [38, с. 218].

Подібну позицію підтримує низка провідних західних авторів, хоча підставу для розмежування військових злочинів і злочинів проти людяності вони бачать в іншому, зокрема в «контексті вчинення злочинів». Так, на думку Ш. Бассіоні, термін «злочини проти людства» об'єднує всі звірства, вчинені у великому масштабі. Це, однак, не є «технічним» терміном, використаним у преамбулі Гаазьких угод 1907 року, які законодавчо визначили загальноприйняті норми ведення збройного конфлікту. Таку кодифікацію було засновано на розумінні необхідності складення «законів людяності (гуманності)» [30, с. 23].

Після Першої світової війни союзники згідно з Версальською угодою 1919 року заснували комісію, до повноважень якої входило розслідування скоєних військових злочинів. Водночас союзники застосовували Гаазькі угоди 1907 року як застосовне право.

Комісія також встановила, що доповненням до військових злочинів, вчинених німцями, турецькою владою та військом, є «злочини проти законів гуманності», до яких було віднесено вбивства осіб вірменського походження протягом усього періоду війни.

У 1945 році союзники уклали Угоду про судове переслідування і покарання головних військових злочинців європейських країн та виробили Статут Нюрнберзького трибуналу, у якому було прописано визначення як злочинів проти людяності, так і військових злочинів [30, с. 25].

Певною мірою злочини проти людяності змішуються з військовими злочинами, проте юридично вони є відмінними від військових злочинів: формулювання поняття «злочин проти людяності» застосовують не лише в контексті «війна», час війни та миру для вчинення цих злочинів не має значення. Це положення затверджується діяльністю сучасних міжнародних трибуналів *ad hoc* (щодо колишньої Югославії та щодо Руанди). Так, обвинувальний висновок щодо колишнього президента Югославії, затверджений суддею трибуналу Д. Хантом 24 травня 1999 року та поширений на чотирьох його близьких соратників (М. Мілутіновича, Н. Шаїновича, Д. Ойданича та С. Стойльковича), містить обвинувачення їх у злочинах проти людяності (у тому числі вбивствах,

депортаціях, переслідуваннях на політичному, расовому й релігійному ґрунті), а також окремим пунктом – обвинувачення в порушенні законів і звичаїв війни [30, с. 27].

Отже, у діяльності Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії також формально розділено поняття «злочин проти людяності» та «воєнний злочин».

Одним із важливих міжнародно-правових документів сучасності, за яким встановлюють основу та зміст міжнародного злочину, як відомо, є Статут Міжнародного військового трибуналу, створеного для суду над військовими злочинцями після Другої світової війни. У ньому в ст. 6 містяться, зокрема, положення, за якими визначають три види злочинів проти людства: а) злочини проти світу (планування, підготування, розв'язання або ведення агресивної війни або війни з порушенням міжнародних договорів, угод чи запевнень, участь у загальному плані чи змові, спрямованій на здійснення будь-якої з наведених дій); б) військові злочини (порушення законів чи звичаїв війни: убивства, катування або забирання в рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених або осіб, які перебувають на морі; вбивства заручників; пограбування громадської чи приватної власності; безглузде руйнування міст і сіл; розорення, невинуваті воєнною необхідністю, та інші злочини); в) злочини проти людяності (вбивство, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено) [31, с. 68].

Як видно, у п. «в» ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу особливо виділено військові злочини, водночас встановлено головний чинник – порушення законів і звичаїв війни. У документах міжнародного права, уже прийнятих і таких, у яких буде розглянуто проблеми відповідальності за військові та інші злочини проти миру й безпеки людства за останнє десятиліття, особливо в проекті Кодексу міжнародних кримінальних злочинів, міжнародних кримінальних трибуналів (1993 року, 1994 року) та інших, що помітно розширило не лише перелік злочинів (діянь), що становлять цей вид міжнародних злочинів, а й мають місце певні позитивні зрушення в підходах, оцінках, критеріях, ознаках та обставинах, які кваліфікують військові злочини, що є результатом сформованої практики міждержавних, національно-етнічних конфліктів, які супроводжуються збройними діями сторін.

У проміжку між прийняттям цих документів, що передбачають відповідальність осіб, винних у скоєнні військових злочинів, було прийнято важливий міжнародно-правовий документ, що стосується цієї проблеми, – Конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року [32]. Зокрема, у ст. 1 Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства встановлено, що жодні терміни давності не застосовуються до військових злочинів, якщо їх визначено в ст. 6 Статуту Міжнародного військового

трибуналу, а також до злочинів проти людства незалежно від того, коли вони були вчинені: під час війни або в мирний час.

Водночас Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства визначає коло осіб, на яких не поширюється строк давності за скоєні злочини. Так, положення цієї конвенції застосовують щодо представників державної влади й приватних осіб, які є виконавцями цих злочинів, безпосередньо підбурюють інших осіб до здійснення подібних злочинів або беруть участь у змові для їх здійснення, незалежно від ступеня завершеності злочину, як і до представників державної влади, що допускають їх вчинення (ст. 2) [32].

У ст. 3 Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства міститься зобов'язання держав прийняти всі необхідні внутрішні заходи законодавчого або іншого характеру, спрямовані на те, щоб відповідно до міжнародного права створити умови для видачі осіб, зазначених у ст. 2. Отже, норми міжнародного права виразно приписують державам зобов'язання видавати військових злочинців тим країнам, на території яких вони вчинили злочинні діяння. Однак у практиці сучасних міжнародних відносин це зобов'язання виконувалося державами вкрай рідко, особливо тими, кого не стосувалася Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства [32].

Окрім цього, поняття військових злочинів було конкретизовано в Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, зокрема в таких: про поводження з військовополоненими; про покращення становища поранених, хворих та осіб, які потерпіли в результаті аварій суден, зі складу озброєних сил на морі; про покращення становища поранених та хворих у діючих арміях; про захист цивільного населення під час війни. Наприклад, згідно з Женевською конвенцією про покращення становища поранених та хворих у діючих арміях щодо вказаних осіб заборонене вчинення таких дій:

1) посягання на життя й фізичну недоторканість, зокрема будь-які види вбивства, каліцтва, жорстоке поводження, тортури й катування;

2) захоплення заручників;

3) посягання на людську гідність, зокрема зневажливе й принизливе поводження;

4) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного належним чином уповноваженим судом, за наявності необхідних судових гарантій, визнаних цивілізованими націями.

Водночас у цій конвенції виділяють так звані «серйозні правопорушення», щодо яких її учасники беруть на себе зобов'язання закріпити у внутрішньому законодавстві кримінальні покарання для винних у їх вчиненні осіб. Так, до таких правопорушень відносять навмисні вбивства, тортури й нелюдське поводження, у тому числі біологічні експерименти, навмисне спричинення тяжких страждань або серйозного каліцтва, нанесення шкоди здоров'ю, незаконне, у великих масштабах руйнування та привласнення майна, що не викликано військовою необхідністю [33].

Згідно з Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 року з ними завжди слід поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт або бездіяльність із боку держави, яка утримує в полоні, що спричинили смерть військовополоненого або поставили його здоров'я під серйозну загрозу, забороняються та розглядаються як серйозні порушення цієї конвенції. Особливістю є те, що жоден військовополонений не може бути підданий фізичному насильству або ж науковим чи медичним дослідям будь-якого характеру, якщо це не пов'язано з його лікуванням або його інтересами. Також у ній сказано, що військовополонені повинні завжди користуватися однаковим захистом, особливо від будь-яких актів насильства або залякування, від образи й цікавості натовпу. При цьому застосування до них репресій забороняється.

Однак одним із найважливіших джерел міжнародного права, у яких закріплюється злочинність порушень правил і звичаїв ведення військових дій, є Додатковий протокол I та Додатковий протокол II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року. Особливим є Додатковий протокол II, оскільки він встановив низку злочинних порушень, які скоюються під час конфліктів неміжнародного характеру. У ньому як серйозні порушення правил ведення таких конфліктів, окрім передбачених загальною для Женевських конвенцій ст. 3, названо такі (ст. ст. 13–18):

1) переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних з озброєним конфліктом;

2) напад, знищення, вивіз або приведення в непридатність об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення;

3) використання голоду серед цивільного населення як методу ведення військових дій;

4) здійснення будь-яких ворожих актів, спрямованих проти історичних пам'ятників, творів мистецтва або місць відправлення культу, які складають культурну чи духовну спадщину народу;

5) напад на установи й споруди, що містять «небезпечні сили»;

6) акти насильства або погрози насильством, що мають основною метою тероризувати цивільне населення [34, с. 31].

На локальному рівні, наприклад у межах Співдружності Незалежних Держав, у 1993 році було прийнято Угоду про першочергові заходи із захисту жертв озброєних конфліктів, специфікою якої є те, що кожна держава-учасниця зобов'язується вжити «всіх необхідних заходів для припинення будь-яких дій», що порушують міжнародне гуманітарне право, у тому числі ефективних заходів судового переслідування й покарання осіб, які вчинили або наказали вчинити діяння, що кваліфікується як військовий злочин або злочин проти людства згідно з міжнародним правом та (або) національним законодавством [35].

Однак слід зауважити, що в преамбулі цього документа вказується, що Угода про першочергові заходи із захисту жертв озброєних конфліктів заснована на гуманних принципах і нормах Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року та Додаткових протоколів до них від 1977 року, а також на інших зобов'язаннях, що постають із положень і принципів міжнародного гуманітарного права.

Важливий вплив на нормативно-правове закріплення поняття військових злочинів здійснив Статут Міжнародного кримінального суду. Він уточнив поняття військових злочинів та значно конкретизував його, зокрема пов'язав першу категорію таких злочинів, виділених у проекті кодексу, із серйозними порушеннями Женевських конвенцій 1949 року. Окрім цього, Статут Міжнародного кримінального суду значно розширив і конкретизував поняття інших (за винятком першої категорії військових злочинів) серйозних порушень законів і звичаїв, які підлягають застосуванню в міжнародних озброєних конфліктах у встановлених межах міжнародного права. Також він розповсюдив дію норм про відповідальність за військові злочини на дії, вчинені в ситуації озброєного конфлікту неміжнародного характеру, на будь-яку з наступних дій, здійснених щодо осіб, які не можуть брати в ньому подальшу участь у результаті хвороби, поранення, утримання під вартою або з будь-якої іншої причини, а саме: а) на посягання на життя й особу, зокрема вбивство в будь-якій формі, спричинення каліцтв, жорстоке поводження та тортури; б) на посягання на людську гідність, зокрема принизливе й ображаюче гідність поводження; в) на захоплення заручників; г) на винесення вироків та їх виконання без попереднього судового розгляду, здійсненого створеним в установленому порядку судом, що забезпечує дотримання всіх судових гарантій, які зазвичай є обов'язковими [36].

На завершення слід звернути увагу на позицію В.М. Репецького та В.М. Лисика, які під військовим (воєнним) злочином розуміють міжнародний злочин, який умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом і прирівняними до нього особами або щодо них цивільною особою під час збройного конфлікту та полягає в масовому й серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права, посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [37, с. 125].

Висновки

Отже, можна підсумувати, що за весь період існування міжнародного права ні міжнародно-правові акти, ні наукова доктрина не змогли вплинути на усвідомлення необхідності повної заборони міжнародних злочинів, насамперед найбільш небезпечного з них – агресивної війни. Не змогли вони зайняти позицію, згідно з якою міжнародна кримінальна відповідальність за скоєння військових злочинів мала б покладатися на конкретних організаторів і виконавців цих злочинів. Згідно із цим і відбувалося становлення відповідних норм міжнародного права всього історичного періоду. У такий спосіб відбувся значний вплив норм Статутів Міжнародних військових трибуналів на норми інституту міжнародної відповідальності, оскільки саме інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за міжнародні військові злочини має велике значення для забезпечення ефективності норм, закріплених у первинних Статутах Міжнародних військових трибуналів, у наступних конвенціях та інших важливих міжнародно-правових актах. Це у свою чергу значно впливає на безпеку держав, юридичний зміст якої визначено як у міжнародно-правових актах, так і в багатьох національних кримінальних законах, хоча безпека

людства змушує під цим терміном розуміти стан захищеності невизначеного кола осіб від будь-яких загроз, які можуть зашкодити їхнім життєво важливим інтересам. Зрозуміло, що перелік життєво важливих інтересів людства є дуже широким, і сумнівно, що його може бути сформульовано в законодавстві тієї чи іншої держави. Однак на підставі розуміння в міжнародному праві поняття військових злочинів стає очевидним, що вони є небезпечними для фізичного існування людства загалом.

Список використаних джерел:

1. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право : [монография] / А.Г. Кибальник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 252 с.
2. Ролінський В.І. Міжнародне кримінальне право: Загальна і Особлива частини : [навч. посібник] / В.І. Ролінський. – К. : Кафедра, 2012. – 120 с.
3. Гроций Г. О праве войны и мира : в 3 кн. / Г. Гроций ; под общ. ред. Б.С. Крылова. – М. : Ладомир, 1956– . – Кн. 3. – 1956. – 868 с.
4. Кутиков В.Ф. Наказательна та отговорная на индивида межгосударственная среда / В.Ф. Кутиков // СУЮФ. – Т. 42. – 1946–1947. – С. 4–5.
5. Гроций Г. О праве войны и мира : в 3 кн. / Г. Гроций ; под общ. ред. Б.С. Крылова. – М. : Ладомир, 1956– . – Кн. 3. – 1956. – 868 с.
6. Марченко А.В. Правовой порядок разграничения процедур экстрадиции и передачи военных преступников международным уголовным трибуналам или Международному уголовному суду / А.В. Марченко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2008. – № 3(39). – С. 31–35.
7. Решетов Ю.А. Нарушения законов и обычаев ведения войны / Ю.А. Решетов // Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / под ред. И.А. Ледях, И.И. Лукашука. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1995. – 264 с.
8. Полторак А.И. Вооруженные конфликты и международное право / А.И. Полторак, Л.И. Савинский. – М. : Наука, 1976. – 416 с.
9. Батырь В.А. Международно-правовая регламентация применения средств ведения вооруженной борьбы в международных вооруженных конфликтах / В.А. Батырь // Государство и право. – 2001. – № 10. – С. 63.
10. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 652 с.
11. Оппенгейм Л. Международное право : в 2 т. / Л. Оппенгейм ; пер. А.Н. Ивенского ; под ред. С.Б. Крылова. – М. : Гос. изд-во иностранной литературы, 1948–1949. – Т. 2 : Споры, война. – Кн. 1. – 1949. – 440 с.
12. Allazawi V. Criminal Responsibility under International Law / V. Allazawi. – Nashville, 1968. – 34 p.
13. Арцибасов И.Н. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия / И.Н. Арцибасов, В.А. Егоров. – М. : Международные отношения, 1989. – 245 с.
14. Каламкарян Р.А. Международное право / Р.А. Каламкарян, Ю.И. Мигачев. – М. : Эксмо, 2002. – 688 с.
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
16. Коркунов Н.М. Международное право / Н.М. Коркунов. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2010. – 519 с.
17. Камаровский Л.А. Международное право / Л.А. Камаровский. – М. : Московский ун-т, 1900. – 118 с.

18. Казанский П.Е. Введение в курс международного права / П.Е. Казанский. – О. : Экономическая тип. и литограф., 1901. – 398 с.
19. Капустин М.Н. Международное право / М.Н. Капустин. – Ярославль : Тип. Губ. Земской управы, 1873. – 87 с.
20. Ривье А. Учебник международного права / А. Ривье ; пер. П.В. Казанского. – М. : Тип. И.П. Малышева, 1893. – 345 с.
21. Блюнчли И.К. Современное международное право / И.К. Блюнчли ; пер. В.С. Ульяницкого. – М. : Тип. Индрих, 1876. – 633 с.
22. Лист Ф. Международное право / Ф. Лист ; под ред. В.Э. Грабаря. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. – 472 с.
23. Гефтер А. Европейское международное право / А. Гефтер ; пер. К. Таубе ; предисл. Ф.Ф. Мартнеса. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К., 1880. – 619 с.
24. Резолюция XIX сессии Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1974 года // Международное право в документах. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 4.
25. Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М. : Спартак, 2002. – 1040 с.
26. Курс уголовного права : в 5 т. / под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – М. : Зерцало, 2002– . – Т. 5 : Особенная часть. – 2002. – 512 с.
27. Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М. : Спартак, 2002. – 1040 с.
28. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
29. Полторац А.И. Нюрнбергский процесс (основные правовые проблемы) / А.И. Полторац. – М. : Наука, 1966. – 352 с.
30. Bassiouni Ch. Crimes Against Humanity in International Criminal Law / Ch. Bassiouni. – New York, 1999. – 110 p.
31. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. – М. : Госюриздат, 1957–1960. – Т. 1. – 800 с.
32. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_168.
33. Лукашук И.И. Международное уголовное право : [учебник] / И.И. Лукашук, А.В. Наумов. – М. : Спарк, 1999. – 287 с.
34. Марченко А.В. Правовой порядок разграничения процедур экстрадиции и передачи военных преступников международным уголовным трибуналам или Международному уголовному суду / А.В. Марченко // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2008. – № 3(39). – С. 31–35.
35. Угода про першочергові заходи із захисту жертв озброєних конфліктів від 24 вересня 1993 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_037.
36. Римский статут международного уголовного суда от 17 июля 1998 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
37. Репецкий В.М. Поняття та ознаки воєнних злочинів / В.М. Репецкий, В.М. Лисик // Альманах міжнародного права / редкол. : С.В. Ківалов та ін. – О. : Фенікс, 2009. – С. 120–125.
38. Адельханян Р.А. Военные преступления в современном праве / Р.А. Адельханян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Научная книга, 2006. – 320 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Щербюк Н.Ю.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії, політології та права
Луцького національного технічного університету*

Кравчук Г.Ю.,

*викладач вищої кваліфікаційної категорії
Коледжу технологій, бізнесу та права
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки*

Анотація

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правового й національного аспекту в регулюванні військових злочинів. Забезпечення міжнародного правопорядку в умовах сьогодення перестало бути завданням виключно міжнародного права, воно стало також завданням національно-правових систем. Масштаби й характер сучасної злочинності, анексія Криму, події, які відбуваються на Сході нашої держави, вимагають глобального реагування з метою протидії всім новоявленим загрозам у межах як України, так і світу в цілому. Це зумовлює необхідність комплексного моніторингу кримінального законодавства України у сфері регулювання саме військових злочинів. У статті здійснено аналіз міжнародного законодавства, законодавства Російської імперії, Радянського Союзу та України щодо військових злочинів. Виділено види й особливості норм, за допомогою яких регулюються військові злочини, запропоновано періодизацію розвитку правового регулювання цього виду злочинів в Україні. Виявлено невідповідність правового регулювання військових злочинів у міжнародно-правовому й національному аспектах, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства.

Вступ

Під час двох світових воєн минулого століття світ зіткнувся з лиходійствами, цинізм і масштаби яких змусили світове співтовариство згуртуватися та напрацювати правила правопорядку. Зокрема, у Преамбулі Статуту ООН зазначається, що народи об'єднаних націй мають намір позбавити прийдешні покоління від нещастя війни, яка двічі принесла людству невимовне горе [1].

Під впливом міжнародного права відбуваються важливі зміни у внутрішньому праві, які зумовлюють тенденцію його конституціоналізації [2, с. 256]. Показовими в цьому плані є норми щодо прав людини, які є основою конституції будь-якої держави. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її

життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [3].

Стаття 1 Конституції України проголосила Україну суверенною й незалежною, демократичною, соціальною та правовою державною. Логічним проявом державного суверенітету й показником законодавчої юрисдикції є можливість держави визначати сфери протиправної поведінки та юридичної відповідальності за неї. Відповідно до принципу суверенної рівності держав кожна держава вільно обирає свою правову систему й порядок взаємодії свого права з міжнародним. Згідно зі ст. 9 Конституції України чинними є міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Вони є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [3].

В умовах сьогодення з'явилася реальна загроза внутрішній і зовнішній безпеці держав, їх мирним взаємовідносинам, розвитку й функціонуванню демократичних інститутів і принципів. Саме тому забезпечення міжнародного правопорядку перестало бути завданням виключно міжнародного права, воно стало також завданням національно-правових систем. З огляду на це не втрачає своєї актуальності питання визначення міжнародних злочинів, у тому числі військових.

Масштаби й характер сучасної злочинності, анексія Криму, події, які відбуваються на Сході нашої держави, вимагають глобального реагування на основі широкої міжнародної співпраці з метою протидії всім новоявленим загрозам у межах як України, так і світу в цілому, а також зумовлюють здійснення наукових розвідок у цій сфері. Питання міжнародної злочинності розглядали В.П. Базова, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, С.М. Вихриста, Н.А. Зелінська, О.В. Касинюк, М.П. Свистуленко, Т.Л. Сироїд та інші науковці. Однак з огляду на вищесказане виникає необхідність комплексного моніторингу кримінального законодавства у сфері регулювання саме військових злочинів.

1. Міжнародно-правовий аспект у регулюванні військових злочинів

Однією із цілей ООН є підтримка міжнародного миру й безпеки. У зв'язку із цим приймаються ефективні колективні заходи для попередження й усунення загрози миру, придушення актів агресії чи інших порушень миру та проведення мирних заходів відповідно до принципів справедливості й міжнародного права, залагодження або вирішення міжнародних спорів і ситуацій, які можуть призвести до порушення миру [1].

Саме для розвитку положень Статуту ООН світове співтовариство напрацювало низку нормативних документів. Як зазначає Н.А. Зелінська, не викликає сумніву очевидний факт функціонування в правовому середовищі великої кількості правил, які регламентують міжнародну співпрацю держав у протидії злочинності. Вони мають як міжнародно-правовий, так і національно-правовий характер [4, с. 2], надають розуміння поняття військового злочину. Зокрема, у 1949 р. були прийняті Женевські конвенції: Конвенція про

поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі, Конвенція про поводження з військовополоненими, Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Усі вони визначають такі діяння, що є злочинами:

- 1) насильство над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, заподіяння каліцтв, жорстоке поводження й тортури;
- 2) захоплення заручників;
- 3) наруга над людською гідністю;
- 4) засудження й застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином та який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні.

Також визначено коло осіб, щодо яких зазначені діяння забороняються:

- 1) особи, які не беруть активної участі у воєнних діях;
- 2) особи зі складу збройних сил, які склали зброю;
- 3) особи, які припинили участь у воєнних діях через хвороби, поранення, тримання під вартою;
- 4) цивільне населення.

Варто зауважити, що згадані міжнародно-правові акти є частиною нашого національного законодавства, оскільки були ратифіковані Верховною Радою України. Вони також знайшли своє відображення в положеннях чинного Кримінального кодексу України, який містить розділ XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» та розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Відповідно до національного законодавства військовими злочинами є такі діяння:

- 1) непокора;
- 2) невиконання наказу;
- 3) опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків;
- 4) погроза або насильство щодо начальника;
- 5) порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості;
- 6) самовільне залишення військової частини або місця служби;
- 7) дезертирство;
- 8) ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом;
- 9) викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем;
- 10) умисне знищення або пошкодження військового майна;
- 11) необережне знищення або пошкодження військового майна;

- 12) марнотратство або втрата військового майна;
- 13) порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення;
- 14) порушення правил водіння або експлуатації машин;
- 15) порушення правил польотів або підготовки до них;
- 16) порушення правил кораблеводіння;
- 17) порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання;
- 18) порушення статутних правил несення прикордонної служби;
- 19) порушення статутних правил несення бойового чергування;
- 20) порушення статутних правил внутрішньої служби;
- 21) розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості;
- 22) зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем;
- 23) перевищення військовою службовою особою влади чи службового повноваження;
- 24) недбале ставлення до військової служби;
- 25) бездіяльність військової влади;
- 26) здача або залишення ворогу засобів ведення війни;
- 27) залишення гинучого військового корабля;
- 28) самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю;
- 29) добровільна здача в полон;
- 30) злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні;
- 31) мародерство;
- 32) насильство над населенням у районі воєнних дій;
- 33) погане поводження з військовополоненими;
- 34) незаконне використання символіки Червоного Хреста й Червоного Півмісяця та зловживання ними.

Світове співтовариство не зупинилося на досягнутому. Як зазначає Н.А. Зелінська, через особливу значимість проблеми гармонізації заходів кримінальних репресій [4, с. 32] з 1 липня 2002 р. набрав чинності Римський статут Міжнародного кримінального суду, у ст. 8 якого зазначається, що суд має юрисдикцію стосовно військових злочинів, зокрема якщо вони вчинені в рамках плану, політики або за умови великомасштабного вчинення таких злочинів [6].

Під військовими злочинами Римський статут Міжнародного кримінального суду розуміє серйозне порушення Женевських конвенцій 1949 р., інші серйозні порушення законів і звичаїв, які застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених межах міжнародного права, а також серйозні порушення законів і звичаїв, які використовуються в збройних конфліктах неміжнародного характеру у встановлених межах міжнародного права.

Варто відмітити, що Римський статут Міжнародного кримінального суду в Україні не ратифіковано.

У національному законодавстві поняття військового злочину наведено в ст. 401 Кримінального кодексу України, де зазначається, що військовими злочинами визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірочних) або спеціальних зборів [5].

Як бачимо, норми, що регулюють питання військових злочинів, можна поділити на міжнародні та національні. Міжнародні норми у свою чергу поділяються на ратифіковані й нератифіковані в Україні.

Сьогодні можна говорити про формування міжнародного кримінального права як сукупності міжнародно-правових норм, що встановлюють на цьому етапі його розвитку караність найбільш серйозних злочинів і таких злочинів, що викликають заклопотаність усього міжнародного співтовариства: посягання на міжнародний мир, міжнародну безпеку, людяність. Міжнародне кримінальне право на сьогодні визнає такі злочини: проти людства (геноцид, апартеїд, расова дискримінація), військові злочини (М.В. Буроменський) [7, с. 230]; агресія, геноцид, злочини проти людяності, військові злочини (І.І. Лукашук) [8, с. 430–431].

Як бачимо, у сфері міжнародного права під військовими злочинами розуміють серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, яке діє в період збройних конфліктів, що вчиняються систематично або в широких масштабах [8, с. 432].

Ще М.О. Захаров свого часу зауважив, що ідея зближення людства і, відповідно, охорони людської особистості та її правових інтересів зумовлює питання про об'єднання норм права, які охороняють особу та її інтереси у внутрішньому державному житті. Саме норми кримінального права, на думку автора, найбільше піддаються об'єднанню, оскільки поняття кримінального злочину є більш-менш однаковим у державних культурах світу [9, с. 231–232]. Як зауважує Н.А. Зелінська, транснаціональне кримінальне право охоплює всю сферу, наявну в міжнародній співпраці для протидії злочинності, і включає в себе транснаціональне кримінальне право, яке є системою міжнародно-правових норм, спрямованих на регламентацію матеріально-правових питань національної кримінальної юрисдикції й екстрадиції, а також на гармонізацію криміналізації найбільш значних у міжнародному плані правопорушень і встановлення рівнозначних та ефективних кримінальних санкцій; транснаціональне кримінально-процесуальне право; транснаціональне кримінально-превентивне право [4, с. 42].

Варто зазначити, що частина держав, зокрема Європейського Союзу, уже пішла цим шляхом. Наприклад, Кримінальний кодекс Республіки Польща містить Розділ XVI «Злочини проти миру, людяності та військові злочини», Розділ XXXIX «Злочини проти обов'язку несення військової служби» [10].

Реалізація міжнародним правом своїх функцій можлива лише за умови тісної взаємодії з внутрішнім правом держав. З іншого боку, нормальне функціонування національних правових систем залежить від взаємодії з міжнародним правом. Поглиблення взаємозв'язку міжнародного й

внутрішньодержавного права носить характер об'єктивної закономірності, яка є відображенням ще більш загальної закономірності – поглиблення взаємодії держави зі світовим співтовариством [8, с. 255].

Не викликає жодного сумніву необхідність функціонування дієвої системи міжнародної кримінальної юстиції, що забезпечувала б судове переслідування міжнародних злочинців, які вчинили військові злочини, зокрема відповідно до фундаментальних принципів міжнародного права й дотримання всіх прав людини. На думку Н.А. Зелінської, створення Міжнародного кримінального суду дає сподівання на те, що світовому співтовариству вдасться розірвати замкнене коло злочинної безкарності [4, с. 44]. З огляду на це вважаємо за необхідне ратифікувати Україною Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Як бачимо, існує невідповідність у розумінні поняття «військовий злочин» у межах міжнародного й національного права України. Поділяємо позицію Н.А. Зелінської, яка зауважує, що в умовах глобалізації злочинності внутрішньодержавне кримінальне право може й має бути гармонійним із міжнародним правом. Цього вимагають умови сучасного взаємопов'язаного та взаємозалежного світу. Посилання на державний суверенітет у цьому випадку є невиправданим, оскільки спільна боротьба зі злочинністю відповідає інтересам держави та сприяє закріпленню суверенітету, тоді як злочинність розхитує звичай сучасного світопорядку [4, с. 43].

Загроза, яку для України становить позиція й поведінка Російської Федерації, вимагає негайного прояву політичної волі та готовності до міждержавної взаємодії у сфері регулювання військових злочинів. Із цією метою необхідно узгодити чинний Кримінальний кодекс України з міжнародно-правовими стандартами.

2. Національно-правовий аспект у регулюванні військових злочинів

Поняття злочину – одне з фундаментальних понять кримінального права. Саме його покладено в основу предмета регулювання кримінального права. Законодавство більшості країн визначає злочин як суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального права, заборонене кримінальним законодавством під загрозою покарання.

На підставі аналізу норм Кримінального кодексу України можна виділити основні ознаки злочину: суспільну небезпеку, суспільну шкідливість, заборону законом, караність, вину [5].

Усі ці ознаки взаємопов'язані, створюють вагомі критерії для класифікації злочинів, у тому числі для виокремлення такого їх виду, як військові злочини. За наявності подібних ознак і рис кримінальне законодавство України в різні періоди свого історичного розвитку вирізнялося певною специфікою в регулюванні зазначеної категорії злочинів. Пропонуємо таку періодизацію в становленні військово-кримінального законодавства:

- 1) дорадянський період;
- 2) радянський період;
- 3) період незалежної України.

На формування військово-кримінального законодавства значною мірою впливає становлення й розвиток держави та її найважливішого атрибута – збройних сил. З моменту свого зародження військово-кримінальне право формувалося на основі звичаїв і практики вирішення конфліктів. Так, «Руська правда» розуміла під злочином заподіяння будь-кому матеріальної чи моральної шкоди. На той час не існувало різниці між кримінальними й цивільними правопорушеннями. Будь-яке правопорушення – чи то вбивство, чи то несплата боргу – однаково називалося «обидою», а покарання здебільшого залежало від соціального становища потерпілого («обиженного») [11, с. 34].

У Київській Русі всі військові дії виконувала княжа дружина, право служити в якій надавалося вільним особам на умовах, що визначалися особистою домовленістю з князем. Влада князів, які очолювали воєнні дружини, була необмеженою. Отже, не існувало підстав для формування й удосконалення норм військово-кримінального законодавства.

За часів Запорізької Січі, що існувала як військова організація, у судовій діяльності керувалися не писаними законами, а звичаями. Суворо карався один із найтяжчих злочинів – ухилення від служби.

Формування писаного військово-кримінального законодавства відбувалося під впливом звичаєвого права, релігійних постулатів, судової практики тощо. Литовський Статут 1566 р. став першою спробою врегулювання питань військової служби. Він передбачав обов'язок підданих князя, «коли виникає необхідність», нести військову службу або направляти певну кількість своїх людей для військової служби. Литовський Статут встановлював відповідальність вищого керівництва армії в період збору війська й проведення військової компанії за такі злочини: ухилення від служби, нез'явлення до місця бою, невмілі дії під час боїв (у випадку перемоги ворожої армії), порушення дозорної та караульної служби, необґрунтоване звільнення від військової служби [12, с. 111]. За ці та інші правопорушення було встановлено такі види покарань, як втрата маєтку, втрата «великокняжеского благоволення», втрата честі, стягнення збитків, штраф, смертна кара.

Розвиток основних інститутів держави вимагав подальшого вдосконалення нормативних актів, які визначали б коло службових обов'язків та персональну відповідальність військовослужбовців і посадових осіб.

Розвиток військового права зумовлював також зміни в розумінні поняття військового злочину. Першу спробу кодифікації військово-кримінальних норм було здійснено за часів Петра I. У 1716 р. було прийнято та введено в дію три військово-нормативні документи: Статут військовий, Артикул військовий, Військовий статут «Про екзерціцію, про приготування до маршу, про звання й посади полкових чинів». Артикул військовий був праобразом дисциплінарного статуту та міг застосовуватися військовими й загальними судами. До категорії військових злочинів, які вчинені у військовий час або під час бою, він відносив ухилення від військової служби, дезертирство, порушення правил поведінки з полоненими, злочини проти збереження військового майна, злочини проти порядку підлеглості, військові посадові злочини [13, с. 339]. Таким чином,

уперше було зроблено спробу кодифікувати військові злочини та відокремити їх від загальних.

У дореволюційній теорії військово-кримінального права поняття військового злочину було досить спірним. Військово-кримінальний статут 1839 р. містив вичерпний перелік військових злочинів (ухилення від служби, втеча чи самовільне залишення військової частини), проте на той час не існувало єдиного акта щодо визначення критеріїв військових злочинів. Військовими злочинами вважалися діяння, які можуть бути вчинені лише у військовій сфері або пов'язані з обов'язками військової служби чи дисципліни. Крім того, у Військовому статуті були передбачені окремі загальновійськові злочини.

Свого часу ще М.І. Фалєєв визначав військовий злочин як порушення військового правопорядку. Воно полягало саме в порушенні норм Військово-кримінального статуту. Військовий порядок, на думку автора, поширювався не лише на військовослужбовців, а й на громадян, оскільки його порушення шкодило армії, а відповідно, і державі. Ознакою військового злочину вважалося не порушення військового обов'язку, а посягання на норми військового порядку [14, с. 43–57].

Як бачимо, для дореволюційного періоду характерними є такі риси:

1) регулювання військових злочинів здійснювалося як звичаєвими нормами, так і нормами писаного права;

2) у військово-кримінальному праві було зроблено спроби виділити не лише військові, а й загальнокримінальні злочини, пов'язані з несенням військової служби;

3) було зроблено спробу регулювання військових злочинів окремим кодифікованим актом.

Свій розвиток процес регулювання військових злочинів отримав після революції 1917 р. Відповідно до Декрету РНК «Про суд» 1917 р. № 1 кримінальне, у тому числі військово-кримінальне, законодавство царської Росії було відмінене [15, с. 3].

Положення про революційні військові трибунали 1919 р. до військових злочинів віднесло невиконання бойових наказів, дезертирство тощо. Крім того, до військових злочинів було віднесено контрреволюційні (шпіонаж), загальнокримінальні (мародерство) та інші правопорушення, які вчинялися військовослужбовцями. Цю систему класифікації військових злочинів було покладено в основу Кримінального кодексу УСРР 1922 р. та Положення про військові злочини 1924 р.

Згадані акти військовим злочином визнавали злочинні діяння військовослужбовців Червоної Армії та Червоного Флоту, спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби й виконання збройними силами республіки свого призначення, такі, що за своїм характером і значенням не можуть вчинятися громадянами, які не перебувають на військовій чи морській службі [16, с. 201].

У визначенні військового злочину було чітко виділено його ознаки: спеціальний об'єкт – порядок здійснення військової служби; спеціальний

суб'єкт – військовослужбовці Червоної Армії та Червоного Флоту; вказівку на те, що ці діяння не можуть вчинятися цивільними особами.

Варто зауважити, що Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. продовжував традиції Військового статуту 1868 р. та поділяв військові злочини на три групи: власне військові злочини (невиконання наказу, самовільне залишення військової частини), відносно військові (перевищення влади військовим керівництвом), загальні (мародерство) [17, с. 450–496].

27 липня 1927 р. було прийнято Положення про військові злочини, яке подавало уточнене визначення поняття військового злочину, а також передбачало його склад.

Військовими злочинами визнавалися спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби злочини, вчинені військовослужбовцями та військовозобов'язаними запасу Робітничо-Селянської Червоної Армії під час перебування в ній, а також громадянами, які перебувають в особливих командах, що створювалися для обслуговування тилу та фронту [18]. Військовими злочинами названо також злочини «стройового» складу особливих збройних загонів (резервів) Народного комісаріату шляхів сполучень, вчинені проти встановленого порядку несення служби. У примітці зазначалося, що військові злочини осіб, не вказаних у цьому документі, тягнуть за собою відповідальність за його відповідними нормами.

Згідно зі ст. 1 Положення про військові злочини військовими злочинами вважалися такі діяння:

- 1) невиконання наказу в порядку служби;
- 2) непокоря особі, яка виконує обов'язки, пов'язані з військовою службою;
- 3) примушування особи, яка виконує військові обов'язки, до їх порушення;
- 4) зневага насильницьким способом підлеглими начальника чи молодшими старшого під час виконання хоча б одним із них обов'язків військової служби;
- 5) самовільне залишення частини чи місця служби під час спеціальних зборів;
- 6) самовільне залишення частини або місця служби без наміру тривалого чи повного ухилення від несення військової служби або відсутність не більше 6 діб;
- 7) самовільне залишення частини чи місця служби в бойовій обстановці;
- 8) неявка у визначений строк без поважної причини на службу під час переведення, призначення, з відрадження, з відпустки;
- 9) невиконання військовослужбовцем обов'язку щодо використання власних коней у військовій службі;
- 10) ухилення від виконання обов'язку військової служби шляхом заподіяння собі будь-яких пошкоджень чи симуляції хвороби;
- 11) ухилення від несення військової служби, зокрема під приводом релігійних або інших переконань;
- 12) протизаконне відчуження, заклад або передача в користування предметів казенного спорядження чи обмундирування;
- 13) порушення встановлених правил караульної чи конвойної служби;

14) порушення особою, яка входить до добового наряду частини (крім караулу), статутних правил внутрішньої (вахтової) служби;

15) зловживання владою, перевищення владою, бездіяльність влади, а також халатне ставлення до служби особами керівного складу;

16) дії й розпорядження начальника, які перешкоджають користуванню підлеглими йому військовослужбовцями передбаченими для них пільгами й перевагами;

17) здача керівником довірених йому збройних сил супротивнику, знищення чи приведення в несправний стан довірених йому кораблів, військово-льотних апаратів, артилерії, військових складів та інших засобів ведення війни;

18) самовільний відступ начальника від розпоряджень, наданих йому для ведення бою, з метою сприяння супротивнику;

19) самовільне залишення поля бою, здача в полон, перехід на сторону супротивника;

20) передача іноземним урядам, ворожим арміям і контрреволюційним організаціям, а також викрадення й збирання з метою передачі даних про військові сили СРСР чи про його обороноздатність;

21) мародерство;

22) погане поводження з полоненими;

23) носіння без відповідних дозволів символіки Червоного Христа;

24) зловживання у військовий час прапорами та знаками Червоного Христа.

Ще одну спробу виділити військові злочини в окремий вид та визначити їх особливості було зроблено в Законі СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. [19, с. 88]. Відповідно до нього ознаками військового злочину визнавалися особливий об'єкт – встановлений порядок несення військової служби; особливий суб'єкт – військовослужбовець чи військовозобов'язаний під час проходження військових зборів; спеціальна протиправність – заборона військових суспільно небезпечних діянь. Остання ознака військового злочину – військово-кримінальна протиправність – виключала можливість застосування положень про військові злочини за аналогію.

Норми Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. були побудовані на єдиних принципах Загальної частини радянського кримінального права, сформульованих в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Військовими злочинами вважались такі діяння:

1) непокора;

2) невиконання наказу;

3) погроза начальнику;

4) образа підлеглим начальника та начальником підлеглого;

5) самовільне залишення частини або місця служби;

6) самовільне залишення частини в бойовій обстановці;

7) розтрата або втрата військового майна;

- 8) умисне знищення або пошкодження військового майна;
- 9) порушення правил польотів або підготовки до них;
- 10) порушення статутних правил караульної служби;
- 11) порушення правил несення прикордонної служби;
- 12) порушення статутних правил внутрішньої служби;
- 13) порушення порядку охорони державної та військової таємниці;
- 14) зловживання владою;
- 15) перевищення влади й халатне ставлення до служби;
- 16) здача або залишення ворогу засобів ведення війни;
- 17) залишення гинучого військового корабля;
- 18) добровільна здача в полон;
- 19) мародерство;
- 20) насилля над населенням у районі військових дій;
- 21) дезертирство [20, с. 30].

Під час застосування норм Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. обов'язково бралися до уваги норми й інститути Загальної частини кримінального права, оскільки в законі не передбачалися будь-які обмеження щодо їх застосування. У цьому виражалася єдність радянського кримінального й військово-кримінального законодавства [21, с. 78–87].

Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. фактично діяв до прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 р., який містив главу XI «Військові злочини». До категорії військових злочинів були віднесені такі діяння:

- 1) непокора;
- 2) невиконання наказу;
- 3) опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків;
- 4) погроза начальникові;
- 5) образа підлеглим начальника або начальником підлеглого;
- 6) порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості;
- 7) самовільна відлучка;
- 8) самовільне залишення частини або місця служби;
- 9) дезертирство;
- 10) самовільне залишення частини в бойовій обстановці;
- 11) ухилення від військової служби шляхом каліцтва або іншим способом;
- 12) розтрата або втрата військового майна;
- 13) умисне знищення або пошкодження військового майна;
- 14) порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих;
- 15) порушення правил водіння або експлуатації машин;
- 16) порушення правил польотів або підготовки до них;
- 17) порушення правил кораблеводіння;
- 18) порушення статутних правил караульної служби;

- 19) порушення правил несення прикордонної служби;
- 20) порушення правил несення бойового чергування;
- 21) порушення статутних правил внутрішньої служби;
- 22) розголошення військової таємниці або втрата документів, які містять військову таємницю;
- 23) зловживання військовою посадовою особою владою чи посадовим становищем;
- 24) халатне ставлення до служби;
- 25) перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень;
- 26) бездіяльність військової влади;
- 27) здача або залишення ворогові засобів ведення війни;
- 28) залишення гинучого військового корабля;
- 29) самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю;
- 30) добровільна здача в полон;
- 31) злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні;
- 32) мародерство;
- 33) насильство над населенням у районі воєнних дій;
- 34) погане поводження з військовополоненими;
- 35) незаконне носіння знаків Червоного Хреста й Червоного Півмісяця та зловживання ними [22].

Як бачимо, радянський період регулювання військових злочинів характеризується єдністю кримінального й військово-кримінального законодавства; регулюванням військових злочинів як нормами Особливої частини кримінальних кодексів (1922 р., 1927 р., 1960 р.), так і спеціальними кодифікованими актами, що стосувалися зазначеної категорії злочинів; військовими злочинами вважалися, як правило, злочини проти порядку несення військової служби.

З 1991 р. в Україні було прийнято багато законодавчих актів щодо будівництва Збройних Сил України та проходження в них військової служби. 5 квітня 2001 р. Верховною Радою України було прийнято новий Кримінальний кодекс України, що в Особливій частині містить окремий розділ ХІХ «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», яким передбачається відповідальність за вчинення військових злочинів [5]. Варто зауважити, що він зазнав певних змін порівняно з відповідним розділом «Військові злочини» Кримінального кодексу УРСР 1960 р. Деякі норми цього розділу не було включено законодавцем до чинного кодексу, деякі було вдосконалено. Зокрема, Кримінальний кодекс України 2001 р. успадкував від попереднього з деякими змінами визначення військового злочину.

Однак сучасний стан розвитку подій на Сході України (особливі умови й порядок створення військових формувань, заміщення військових посад цивільними особами) потребує наукового дослідження щодо доцільності законодавчих змін положень згаданого документа.

Таким чином, сучасний період регулювання військових злочинів має такі особливості:

- 1) положення чинного Кримінального кодексу України «успадкували» розуміння військового злочину та його видів із радянського періоду;
- 2) спостерігається невідповідність у розумінні військового злочину в контексті міжнародного й національного права.

Висновки

Норми, які регулюють питання військових злочинів, можна поділити на міжнародні й національні. Міжнародні норми в цій сфері поділяються на ратифіковані й нератифіковані Україною.

Особливостями регулювання військових злочинів в Україні є такі:

- 1) положення чинного Кримінального кодексу України «успадкували» розуміння військового злочину та його видів із радянського періоду;
- 2) історія розвитку військово-кримінального законодавства показує, що протягом століть у нашій державі як військові злочини розглядалися злочини проти порядку несення військової служби;
- 3) прослідковується невідповідність у розумінні військового злочину в контексті міжнародного й національного права. Зокрема, у вітчизняному законодавстві військовими злочинами визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. Натомість у сфері міжнародного права військові злочини – це серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, яке діє в період збройних конфліктів, що вчиняються систематично або в широких масштабах.

З огляду на це пропонуємо національне кримінальне законодавство узгодити з міжнародними стандартами.

В умовах глобалізації злочинності кримінальне право України може та повинно бути гармонізованим із міжнародним правом. Цього вимагають умови сучасного взаємопов'язаного та взаємозалежного світу. З огляду на це пропонуємо Розділ XX Кримінального кодексу України «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» перейменувати на «Злочини проти миру, людяності та військові злочини», а розділ XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» – на «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби».

Список використаних джерел:

1. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.
2. Лукашук И.И. Международное право : Общая часть : [учебник для студ. юрид. фак-тов и вузов] / И.И. Лукашук. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.

4. Зелинская Н.А. Международное уголовное право в условиях глобализации преступности / Н.А. Зелинская // Альманах международного права. – О., 2009. – Вып. 1. – С. 29–44.
5. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.
6. Римский Статут международного криминального суда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.
7. Міжнародне право : [навч. посібник] / за заг. ред. М.В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
8. Лукашук И.И. Международное право : Особенная часть : [учебник для студ. юрид. фак-тов и вузов] / И.И. Лукашук. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 517 с.
9. Захаров Н.А. Курс общего международного права / Н.А. Захаров. – Петроград : Тип. Д.П. Вейсбрют, 1917. – 476 с.
10. Kodeks Karny : Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Dz.u. 1997.88.553. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arslege.pl/kodeks-karny/k1/s195>.
11. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : [навч. посібник] / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2000. – 400 с.
12. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час) / І.Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 156 с.
13. Российское законодательство X – XX вв. : в 9 т. / отв. ред. А.Г. Маньков. – М. : Юридическая литература, 1986– . – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://militera.lib.ru/regulations/russr/1715_artikul/index.html.
14. Фалеев Н.И. Цели воинского наказания / Н.И. Фалеев. – СПб. : Тип. «В.С. Балашев и Ко», 1902 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ivo.garant.ru/SESSION/PILOT/main.htm>.
15. Гринюк В.О. Суд радянської доби / В.О. Гринюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2(6). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf>.
16. Новак К.М. Основні особливості Кримінального кодексу УСРР 1922 р. / К.М. Новак // Теорія та практика сучасної юриспруденції : матер. I Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15 березня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nulau.edu.ua/handle/123456789/2599>.
17. Кузьмин-Караваев В.Д. Военно-уголовное право. Часть общая / В.Д. Кузьмин-Караваев. – СПб. : Тип. Санкт-Петербургской тюрьмы, 1895. – 316 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10080337>.
18. Положение о воинских преступлениях : Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 27.07.1927 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bestpravo.ru>.
19. Васильев Н.В. О Законе об уголовной ответственности за воинские преступления / Н.В. Васильев, В.Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1959. – № 2. – С. 88–95.
20. Горный А.Г. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления / А.Г. Горный // Советская юстиция. – 1959. – № 2. – С. 29–32.
21. Ахметшин Х.М. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления / Х.М. Ахметшин // Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 78–87.
22. Кримінальний кодекс УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ІЗ ТОЧКИ ЗОРУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Пташник І.Р.,

*викладач кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного права юридичного інституту
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Анотація

Статтю присвячено аналізу особливостей військових злочинів із точки зору міжнародного права. Беручи до уваги особливий характер військових злочинів і той факт, що вони можуть вчинятися виключно під час збройного конфлікту, слід виокремити їх із загальної групи міжнародних злочинів. Військові злочини виникли як відповідь на недотримання правил і звичаїв міжнародного гуманітарного права, саме тому вони уражають не лише фізичних осіб (як військовослужбовців, так і цивільне населення), а й цивільні об'єкти, а також навколишнє природне середовище. Для кращого розуміння природи військових злочинів їх необхідно розглядати в контексті порушення основних принципів права збройних конфліктів. Для цього в статті детально проведено розмежування міжнародного й неміжнародного збройного конфлікту відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, охарактеризовано принципи гуманності, розмежування, військової необхідності, пропорційності та заборони заподіяння зайвих страждань. У статті наведено порівняння положень статутів чинних на сьогодні міжнародних кримінальних трибуналів та розуміння ними сутності військових злочинів. Автором досліджено основні елементи військових злочинів, надано характеристику потерпілих осіб, злочинця.

Вступ

Міжнародне гуманітарне право або право збройних конфліктів є однією з найстаріших галузей міжнародного права в цілому. За століття його існування націями вироблено десятки правил, методів і звичаєвих норм щодо ведення воєнних дій, поводження з військовополоненими, пораненими, цивільним населенням, особливостей застосування зброї, що на сьогодні кодифіковано в Женевських конвенціях 1949 р. і двох протоколах до них 1977 р., відомих як «право Женеві» (далі – Протокол I і Протокол II) та Гаазьких конвенціях 1899 р. й 1907 р. Міжнародне гуманітарне право побудоване на п'яти ключових принципах, порушення яких тягне настання не лише міжнародної (для держав), а й індивідуальної кримінальної відповідальності. На відміну від інших міжнародних злочинів, таких як агресія, тероризм, геноцид, злочини проти людства, військові злочини можуть вчинятися виключно під час збройного конфлікту та не лише впливати на осіб-потерпілих, а й наносити шкоду цивільним об'єктам. Варто відзначити, що термін «воєнний злочин» з'явився лише в 1945 р. в ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, де зазначалося, що такими слід вважати порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію

цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, яке не зумовлене військовою необхідністю [1].

Військові злочини, дослідження яких буде здійснено в статті, тісно пов'язані не лише з міжнародним гуманітарним правом, а й із міжнародним кримінальним правом та міжнародним правом прав людини. Під час визначення поняття військового злочину вагоме значення має виявлення низки його особливостей. Однією з найголовніших особливостей, які відрізняють військові злочини від інших, є те, що вони відбуваються під час та у зв'язку зі збройними конфліктами, незалежно від території проведення такого конфлікту. Тому важливо проаналізувати *Елементи військових злочинів*, прийняті додатково до Римського статуту Міжнародного кримінального суду 30.06.2000 р. У цьому документі знайшли відображення елементи всіх злочинів, за винятком агресії. Під час його аналізу з'ясовуємо, що лише в елементах військових злочинів зазначено, що цей злочин відбувається під час та у зв'язку зі збройними конфліктами (*in the context of and was associated with <...> armed conflict*). Це положення використано для того, щоб вказати на прямий зв'язок між військовими злочинами та збройними конфліктами [2]. Саме це відрізняє військові злочини від інших злочинів (наприклад, умисне вбивство вважається злочином як у воєнний, так і в мирний час, катування вважається злочином проти людства та військовим злочином). Часто в літературі здійснюється ототожнення геноциду й злочинів проти людства з військовими злочинами. Таке може відбуватися тому, що ці злочини є злочинами проти миру й безпеки людства та зачіпають інтереси міжнародного співтовариства, що дозволяє застосовувати до них принцип універсальності. Проте це не правильно, оскільки такі злочини відрізняються концептуальними елементами: у геноциді вимагається намір вчинення часткового або повного знищення однієї із чотирьох груп – етнічної, расової, релігійної чи національної; у злочинах проти людства вимагається, щоб протиправні діяння мали широкомасштабний і систематичний характер та спричинили велику кількість жертв; у військових злочинах необхідним є зв'язок зі збройним конфліктом [3].

Слід зазначити, що на сьогодні немає єдиної точки зору стосовно визначення поняття «військовий злочин». Багато авторів вважає, що військовими злочинами є такі, що охоплюються Женевською конвенцією про захист жертв війни 1949 р. Інші, наприклад З.Ф. Фаталієв, розширюють це поняття, вказуючи: «Термін «військовий злочин» означає порушення гуманітарно-правових норм і військових звичаїв і законів під час збройного конфлікту. Військові злочини – серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що діє в період збройних конфліктів, які вчиняються систематично або в широких масштабах» [4].

Для кращого розуміння особливостей військових злочинів розглянемо обставини, за яких вони вчиняються.

Обставини вчинення військових злочинів

Аналізуючи норми міжнародного права в цілому та міжнародного гуманітарного права зокрема, потрібно відзначити, що *військові злочини*, на відміну від інших міжнародних злочинів, *вчиняються під час збройних конфліктів*. Міжнародне гуманітарне право вказує на існування двох видів збройних конфліктів: міжнародного та збройного конфлікту неміжнародного характеру. Особливості ведення збройних конфліктів можемо знайти в «праві Женеви» (чотири Женевські конвенції 1949 р. та два Додаткові протоколи до них 1977 р.). Не надаючи конкретного визначення поняття «збройний конфлікт», Женевські конвенції чітко встановлюють ознаки, що дозволяють розмежувати ці види конфліктів.

Зокрема, у спільній ст. 2 Женевських конвенцій говориться: «Конвенція застосовується в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути *між двома чи більше Високими Договірними Сторонами*, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. Конвенція також застосовується в усіх *випадках часткової чи повної окупації території держави* однієї з Високих Договірних Сторін, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір» [5].

Додатковий Протокол I до Женевських конвенцій 1949 р. дещо розширює тлумачення міжнародного збройного конфлікту та вказує: «Збройні конфлікти, у яких *народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів* для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй...» [6].

Таким чином, міжнародний збройний конфлікт у цілому характеризується такими ознаками: 1) залучення двох і більше держав; 2) виникає під час окупації частини території держави; 3) виникає під час боротьби народів і націй за самовизначення проти колоніального панування.

У свою чергу спільна ст. 3 Женевських конвенцій розкриває особливості збройних конфліктів неміжнародного характеру: «У разі збройного конфлікту, який не має міжнародного характеру та виникає *на території держави* однієї з Високих Договірних Сторін...» [5]. Додатковий Протокол II значно розширює цю характеристику: «Протокол розвиває й доповнює ст. 3, загальну для Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., не змінюючи існуючих умов їх застосування, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію ст. 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), і відбуваються *на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол*» [7].

Отже, щоб можна було говорити про вчинення військових злочинів, спочатку необхідно кваліфікувати наявність або відсутність стану збройного

конфлікту. Проте не всі конфлікти всередині держави варто відносити до категорії неміжнародних. У ч. 1 ст. 2 Протоколу II чітко вказано, що «випадки порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі акти насильства та інші акти аналогічного характеру» [7] не є неміжнародними збройними конфліктами, відповідно, не підпадають під дію Женевських конвенцій та Протоколу II.

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії в рішенні в справі «Tadic case» надав схожу характеристику збройних конфліктів, вказавши: «Ми бачимо, що збройний конфлікт існує тоді, коли має місце застосування збройної сили між державами або зтяжні збройні зіткнення між урядовою владою й організованими збройними групами або між такими групами всередині держави. <...> Міжнародне гуманітарне право продовжує застосовуватися на всій території воюючих держав або, у випадку внутрішніх конфліктів, на території, що знаходиться під контролем сторони, незалежно від того, чи відбуваються там реальні бойові дії» [8].

Для того щоб краще з'ясувати поняття потерпілих від військових злочинів, варто зупинитися на п'яти ключових принципах права збройних конфліктів, які й окреслюють заборонені під час воєнних дій діяння.

Основоположним принципом під час воєнних дій є *принцип гуманності*, який передбачає надання спеціального захисту особам, які опинилися в руках ворога:

– hors de combat (особи поза боєм): якщо особа знаходиться у владі супротивника; якщо особа висловлює намір здатися в полон; якщо особа знаходиться без свідомості або є недієздатною внаслідок поранення чи хвороби, а отже, не в змозі захищати себе, а також утримується від будь-яких ворожих актів і не намагається тікати;

– військовополонені;

– мирні жителі в руках ворога (особи на окупованій території).

Відповідно до положень ст. 12 Женевських конвенцій I та II, ст. 16 Женевської конвенції III та ст. 27 Женевської конвенції IV зазначені особи, які повинні перебувати під захистом, не можуть піддаватися нападу, мають захищатися й залишатися неушкодженими, піддаватися гуманному поводженню [5].

Другим за своєю значущістю є *принцип військової необхідності*. Елементи принципу військової необхідності передбачають право воюючих сторін на використання сили тією мірою, у якій це вимагається для отримання певної переваги. У ст. 27 Гаазької конвенції IV від 1907 р. передбачено, що дозволяється «винищувати або захоплювати (конфіскувати) майно ворога, якщо таке знищення або захоплення диктуються військовою необхідністю» [9]. У ч. 1 ст. 35 Протоколу I 1977 р. передбачено: «У разі будь-якого збройного конфлікту право сторін, що перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим» [6]. Проте існують певні обмеження у виборі методів і засобів ведення воєнних дій. Так, у ч. 2 ст. 35 зазначено, що «заборонено застосовувати зброю, снаряди, речовини й методи ведення воєнних дій, здатні завдати надмірних пошкоджень або надмірних страждань» [6]. Отже, принцип військової

необхідності не обмежує воюючі сторони в праві обрання стратегій, методів і засобів ведення воєнних дій до тих пір, доки такі методи й засоби не починають завдавати надмірних ушкоджень, страждань або мати невідповідну дію.

Третім принципом, дотримання якого є обов'язковим під час збройних конфліктів, є *принцип розмежування (відмінності)*. Він містить дві основні складові: розмежування військовослужбовців (комбатантів) і цивільного населення та розмежування цивільних і військових об'єктів. Так, законодавче закріплення цей принцип знайшов у ст. 48 Протоколу I: «Для забезпечення поваги й захисту цивільного населення та цивільних об'єктів сторони, що перебувають у конфлікті, повинні завжди розрізняти цивільне населення й комбатантів, а також цивільні й воєнні об'єкти та, відповідно, спрямовувати свої дії лише проти воєнних об'єктів» [6]. Щодо першої складової, то ч. 3 ст. 44 Протоколу I вказує: «Комбатанти зобов'язані відрізняти себе від цивільного населення, коли вони беруть участь у нападі або у воєнній операції, що є підготовкою до нападу» [6]. Сторонам конфлікту забороняється спрямовувати напади на цивільне населення загалом та на окремих цивільних осіб.

Що стосується другої складової принципу розмежування, то відповідно до ст. 52 Протоколу I «воєнні об'єкти обмежуються тими об'єктами, які через свій характер, розміщення, призначення або використання вносять ефективний вклад у воєнні дії та повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за наявних обставин дає очевидну воєнну перевагу. У разі сумніву в тому, чи не використовується об'єкт, який звичайно призначений для цивільних цілей, наприклад місце відправлення культу, житловий будинок, інші житлові будови або школа, для ефективно підтримки воєнних дій, передбачається, що такий об'єкт використовується в цивільних цілях» [6].

Четвертим принципом міжнародного гуманітарного права є *принцип заборони заподіяння зайвих страждань*. У його межах сторонам конфлікту забороняється застосовувати зброю, снаряди, речовини й методи ведення воєнних дій, здатні завдати надмірних пошкоджень або надмірних страждань [6]. До заборонених засобів, наприклад, можна віднести застосування зброї масового ураження (хімічної, біологічної, ядерної).

П'ятим принципом є *принцип пропорційності*, який тісно пов'язаний із принципом військової необхідності. Так, згідно із цим принципом напад, що, як можна очікувати, також спричинить втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб і шкоду цивільним об'єктам або те й інше разом, які були б надмірними щодо конкретної та безпосередньої воєнної переваги, якої передбачається таким чином досягти (ч. 5 ст. 51 Протоколу I) [6]. Сторони конфлікту завжди повинні дотримуватися пропорційності між людськими жертвами та знищенням супротивника, а також щодо цивільних об'єктів.

Таким чином, проаналізувавши особливості ведення збройних конфліктів, можна дійти висновку, що порушення хоча б одного з наведених принципів гуманітарного права тягне за собою настання відповідальності за вчинення військових злочинів.

Характеристика військових злочинів відповідно до норм міжнародного права

Враховуючи викладене, слід зазначити, що військовим є злочин, який становить серйозне й грубе порушення законів і звичаїв міжнародного гуманітарного права. Характеристику особливостей військових злочинів ми можемо знайти в статутах чинних на сьогодні кримінальних трибуналів, які по-різному визначають особливості військових злочинів.

Так, Статут Міжнародного трибуналу щодо Руанди (далі – МКТР) від 08.11.1994 р. в ст. 4 вказує, що військовими є злочини, за вчинення яких здійснюється «переслідування осіб, які вчиняють або віддають наказ про вчинення серйозних порушень ст. 3, загальної для Женевських конвенцій від 12.08.1949 р. про захист жертв війни та Додаткового протоколу II» [10]. Таке тлумачення військових злочинів є не зовсім правильним, оскільки обмежується діяннями, вчиненими виключно *під час неміжнародного збройного конфлікту*, хоча є виправданим з огляду на особливість конфлікту в Руанді¹⁰. До заборонених діянь у межах ст. 3 Статут МКТР відносить посягання на життя, здоров'я та фізичне або психічне благополуччя осіб, колективні покарання, взяття заручників, акти тероризму, посягання на людську гідність, мародерство, засудження й застосування покарання без попереднього судового рішення [10].

Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (далі – МКТЮ) від 25.05.1993 р. в ст. 2 вказав, що володіє юрисдикцією щодо переслідування в судовому порядку осіб, які вчиняють тяжкі порушення Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., а саме акти проти осіб або майна, які охороняються відповідними Женевськими конвенціями. До заборонених діянь належать умисне вбивство, тортури або нелюдське поводження, руйнування й привласнення майна у великому масштабі, що не викликається військовою необхідністю, примус військовополоненого або цивільної особи служити в збройних силах ворожої держави, умисне позбавлення військовополоненого або цивільної особи права на справедливе судочинство, взяття цивільних осіб як заручників [11]. Як бачимо, Статут МКТЮ, на відміну від Статуту МТКР, не ставить акцент на певному виді конфлікту, вказуючи, що військові злочини – це серйозне порушення Женевських конвенцій 1949 р.

У свою чергу Римський статут Міжнародного кримінального суду в ст. 8 дає вичерпний перелік злочинів, які належать до військових і можуть вчинятися під час як міжнародного, так і неміжнародного збройного конфлікту. Що стосується можливості розширення переліку злочинів, закріплених у ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, то в справі «*Tadić case*» МКТЮ зазначив, що лише за наявності таких чотирьох критеріїв можна віднести вчинене діяння до категорії військових злочинів:

- 1) порушення міжнародного гуманітарного права;

---

¹⁰ Неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт (громадянський переворот), який тривав на території Руанди протягом 10 місяців 1994 р. та своїм наслідком мав вчинення злочинів проти людства, геноциду й військових злочинів. Геноцид у Руанді – це дії тимчасового уряду країни, що прийшов до влади в результаті військового перевороту 6–7 квітня, спрямовані на повне знищення етнічної меншості країни (народності тутсі) та представників етнічної більшості країни (народності хуту), які прийшли до влади шляхом перевороту. Супроводжувався масовими вбивствами, катуваннями, нелюдським поводженням. У результаті цього конфлікту ООН прийнято резолюцію від 08.11.1994 р. про створення Міжнародного трибуналу щодо Руанди.

- 2) правила щодо ведення воєнних дій повинні бути відображені у звичайному міжнародному праві або договірному праві;
- 3) порушення повинне бути «серйозним»;
- 4) порушення повинне тягнути за собою індивідуальну кримінальну відповідальність [8].

Женевські конвенції 1949 р., у яких було кодифіковано міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни, окрім іншого, містять перший в історії перелік воєнних злочинів, під якими розуміються серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, урегульованих кожною з них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. подає власний перелік серйозних порушень, разом вони утворюють єдину систему. До них належать такі дії: навмисне вбивство, катування й нелюдське поводження, у тому числі біологічні експерименти, навмисне спричинення тяжких страждань або серйозного каліцтва, нанесення шкоди здоров'ю, незаконне знищення й привласнення майна, якщо воно не викликане військовою необхідністю, примушування цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави супротивника, позбавлення права на неупереджене судочинство, незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, які перебувають під захистом, незаконний арешт цивільних осіб, які перебувають під захистом, захоплення заручників [1]. Цей перелік суттєво доповнено Протоколом I, який включив нові склади злочинів до вже наявних.

Як уже зазначалося, ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду закріплює вичерпний перелік заборонених діянь, які формують склад військового злочину. Для кращого оперування даними, закріпленими в цьому статуті, варто об'єднати зазначені діяння у відповідні групи, які ми розглянемо детальніше:

1) *злочини проти некомбатантів*. Некомбатантами є особи, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, проте входять до складу збройних сил. До цієї групи злочинів можна віднести тортури, нелюдське поводження, каліцтва, біологічні, медичні та наукові експерименти. Військовий злочин у вигляді тортур зазвичай вчиняється з метою отримання інформації. До злочинів проти некомбатантів належать будь-які форми сексуального насильства, а також взяття заручників, примушування військовополоненого або цивільної особи до служби в збройних силах ворожої держави;

2) *напади на заборонені об'єкти*. У цій групі злочинів особливої актуальності набуває принцип відмінності. Забороняється вчиняти напади на незахищені міста, на будівлі, призначені для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки. Окремим злочином є вчинення атак на транспорт, що використовує відмінні емблеми (транспорт миротворчих місій, гуманітарної допомоги, міжнародних організацій);

3) *атаки із заподіянням надмірного цивільного збитку*. У цій групі злочинних діянь на особливу увагу заслуговує принцип пропорційності – умисне вчинення нападу, коли заподіяна шкода цивільним особам є надмірною порівняно з конкретною й безпосередньою загальною військовою перевагою. Винна особа повинна усвідомлювати масштаби очікуваної шкоди та військової переваги;

4) *військові злочини проти власності*. Цю групу злочинів формують руйнування, привласнення, захоплення та грабіж майна;

5) *заборонені засоби ведення війни (зброя)*. Відповідно до принципу заборони заподіяння зайвих страждань заборонено використовувати зброю, яка викликає непотрібні страждання. Заборона використання отруйної зброї, задушливих газів, хімічної зброї, біологічної та токсичної зброї, протипіхотних мін. Порушення цих вимог формує окрему групу військових злочинів;

6) *заборонені методи ведення війни*. До цієї групи належить убивство або поранення комбатанта, який вибув із поля бою (добровільно здався в полон). Окремим злочинним діянням є здійснення заяв, що нікого не залишиться серед живих. Вчинення віроломства. Забороненим діянням є неналежне використання прапора парламентаря, прапора або військових знаків розрізнення та форми ворога або Організації Об'єднаних Націй;

7) *переміщення населення на окуповану територію*;

8) *заборона на використання дітей-солдатів*. Окремим злочином є набір або вербування дітей до складу збройних сил чи груп, використання їх для активної участі в бойових діях.

Дещо іншу класифікацію запропонував А. Кассезе, який виділяє такі групи заборонених діянь:

1) злочини, скоєні проти осіб, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у військових діях і знаходяться у владі осіб, що вчиняють злочини. Цей тип злочинів включає в себе вбивство, тортури та інші види жорстокого поводження, у тому числі біологічні експерименти, злочини проти статевої недоторканності, розграбування та знищення власності тощо. Фактично цей тип військових злочинів найбільш часто зустрічається на практиці;

2) злочини проти цивільних осіб і комбатантів супротивника, вчинені під час застосування заборонених методів ведення війни. Приклади злочинів цього типу включають навмисний напад на цивільне населення або окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях; вчинення насильницьких дій або загроза вчинення насильницьких дій із первинною метою тероризувати цивільне населення; навмисне здійснення нападу невибіркового характеру, що призводить до смерті чи поранень цивільних осіб або шкоди цивільним об'єктам; навмисний напад на медичний персонал і медичні об'єкти, навмисне використання голоду серед цивільного населення як методу ведення війни, знищення об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, використання «живих щитів»;

3) злочини проти цивільних осіб і комбатантів супротивника, вчинені під час застосування заборонених засобів ведення війни. Прикладами є використання боєприпасів, що за своєю природою викликають надмірні ушкодження або зайві страждання, використання отрути, хімічної чи бактеріологічної зброї, заборонених видів протипіхотних мін і мін-пасток, напалму та іншої забороненої запальної зброї;

4) злочини проти особливо захищених осіб та об'єктів, тобто медичного персоналу й об'єктів, персоналу та об'єктів, залучених до надання гуманітарної допомоги, персоналу та об'єктів місії ООН із підтримання миру;

5) злочини, що виражаються в неналежному використанні визнаних захисних ознак та емблем, таких як білий прапор перемир'я, емблем, зазначених у Женевських конвенціях, форми персоналу ООН тощо [12].

Як бачимо, на сьогодні існує велика кількість заборонених діянь, які об'єднують дві основні умови: порушення правил, методів і звичаїв ведення війни та серйозність таких порушень.

Елементи військових злочинів

Розглянуті характерні ознаки військових злочинів дозволяють виокремити певні елементи військових злочинів, проаналізовані нами далі.

Особа злочинця. Зазвичай військові злочини вчиняються комбатантами (військовослужбовцями), якщо йдеться про міжнародні збройні конфлікти, або організованими збройними групами, якщо йдеться про немежнародні збройні конфлікти. Відповідно до ч. 1 ст. 43 Протоколу I комбатантами є особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного й духовного персоналу) [6]. Комбатантами також можуть вважатися члени інших ополчень і добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту та діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам:

- а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- в) вони носять зброю відкрито;
- г) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни.

Якщо серйозні порушення гуманітарного права вчиняються особами, які не мають права воювати, то вони, залежно від тяжкості злочину, будуть нести кримінальну відповідальність за національним правом у загальному порядку або кримінальну відповідальність за порушення норм міжнародного права, проте вже не за воєнні злочини, а за злочини проти людства, геноцид або інші злочини (залежно від вчинених дій) [1].

Об'єкт злочину. Потерпілі особи. З огляду на особливості військових злочинів, час їх вчинення потерпілими особами можуть бути особи, які вибули з поля бою (військовополонені, поранені), некомбатанти, цивільне населення.

Розглянемо детальніше правовий статус кожної з названих груп. Відповідно до ст. 41 Протоколу I заборонено нападати на особу, яку визнано або за таких обставин належить визнати особою, що вибула зі строю. Вибулою зі строю вважається будь-яка особа, якщо вона перебуває під владою супротивної сторони, ясно виражає намір здатися в полон, є непринятною чи інакше виведеною зі строю внаслідок поранення або хвороби, тому не здатна оборонятися, за умови, що в будь-якому разі ця особа утримується від ворожих дій і не намагається втекти [6].

Що стосується військовополонених, то ними можуть бути насамперед особовий склад збройних сил (комбатанти), члени інших ополчень та інших добровольчих загонів, у тому числі особовий склад організованих рухів опору,

які дотримуються чотирьох критеріїв, встановлених для комбатантів; жителі неокупованої території, які беруться за зброю для боротьби та дотримуються двох основних критеріїв: відкрито носити зброю й дотримуватися вимог права збройних конфліктів. Військовополонені, як і особи, які вибули з поля бою, не можуть піддаватися нападу чи атакам, повинні бути захищеними. Відповідно до положень Женевської конвенції III від 1949 р. забороняється застосовувати фізичні та психологічні тортури до військовослужбовців.

Цивільне населення – це найбільш уразлива категорія осіб, яка найбільш часто є об'єктом нападів із боку однієї з конфліктуючих сторін. Воюючі сторони можуть використовувати цивільне населення як «щити», хоча це суворо заборонено. Відповідно до ч. 1 ст. 50 Протоколу I цивільною особою є будь-яка особа, яка не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у ст. ст. 1, 2, 3, 4а, 6 Женевської конвенції III та ст. 43 Протоколу I. У разі сумніву щодо того, чи є яка-небудь особа цивільною особою, вона вважається цивільною особою [6]. Відповідно до принципу гуманності й розмежування заборонено здійснювати напад на цивільне населення. Не дозволяється застосовувати голод серед цивільного населення як метод ведення війни.

Цивільні об'єкти. Відповідно до заборонених діянь, а також принципу розмежування об'єктами нападу можуть бути не лише фізичні особи, а й цивільні об'єкти. Отже, як міжнародне гуманітарне, так і міжнародне кримінальне право захищають цивільні об'єкти від нападу й знищення. Відповідно до ч. 2 ст. 54 Протоколу I заборонено піддавати нападу або знищувати, виводити чи доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, такі як запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою й запаси останньої, а також іригаційні споруди, спеціально з метою не допустити використання їх цивільним населенням або супротивною стороною як засобу підтримання існування, незалежно від мотивів, з метою викликати голод серед цивільних осіб або з якої-небудь іншої причини примусити їх до виїзду [6].

Під захищеними об'єктами Протокол II розуміє такі:

– медичні формування й санітарно-транспортні засоби. Захист, на який мають право медичні формування й санітарно-транспортні засоби, припиняється лише в тому випадку, якщо вони використовуються для вчинення ворожих дій, що виходять за межі їх гуманітарних функцій. Однак надання захисту може бути припинено лише після попередження зі встановленням за необхідності розумного строку та після того, як таке попередження не було взято до уваги (ст. 11);

– установки й споруди, що містять небезпечні сили: греблі, дамби й атомні електростанції, які не повинні ставати об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами (ст. 15);

– історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, що становлять культурну й духовну спадщину народів (ст. 16) [7].

Такий елемент військових злочинів, як *контекстуальний елемент*, або *зв'язок зі збройним конфліктом*, було досліджено вище. Підсумовуючи ознаки

зв'язку військового злочину зі збройним конфліктом, слід завжди звертати увагу на такі критерії:

- злочинець був комбатантом;
- злочин скоєно в процесі чи контексті виконання злочинцем своїх офіційних обов'язків;
- жертва злочину є некомбатантом або належить до цивільного населення, до протилежної сторони збройного конфлікту;
- злочинне діяння може оцінюватися як таке, що сприяє досягненню кінцевої військової мети кампанії.

Суб'єктивний елемент. У цілях Римському статуту Міжнародного кримінального суду суб'єктивний елемент військових злочинів складається з форми вини, а також такого додаткового елемента, як усвідомлення контекстуальних обставин – стану існування збройних конфліктів.

Форма вини залежно від конкретного складу злочину може полягати або в умислі, або в необережності. Якщо розглядати вчинення військових злочинів у формі необережності, то необхідно встановити елемент знання в сенсі «усвідомлення виконавцем передбачуваності ймовірних наслідків дії». Так, наприклад, у разі невивіреного нападу має бути доведено не лише намір особи здійснити такий напад, а й передбачуваність для нього високої ймовірності надмірних втрат серед цивільного населення або шкоди цивільним об'єктам внаслідок такого нападу [12].

Для аналітичного елемента, який стосується усвідомлення контекстуальних обставин, достатньо, щоб виконавець злочину усвідомлював, що збройний конфлікт дійсно існує. При цьому абсолютно не потрібно, щоб він розумів, до якого типу належить конфлікт: міжнародного чи збройного конфлікту неміжнародного характеру. *Елементи військових злочинів*, прийняті додатково до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, формують цю характеристику таким чином:

- не існує жодної вимоги щодо правової оцінки виконавцем факту існування збройного конфлікту або його характеру як міжнародного чи неміжнародного;
- у цьому контексті не існує жодної вимоги щодо знання виконавцем фактів, які визначають характер конфлікту як міжнародного або неміжнародного;
- існує лише вимога щодо знання фактичних обставин, які визначають існування збройного конфлікту, про що говориться у висловлюванні «мало місце в контексті та було пов'язане з ним» [2].

Отже, військові злочини характеризуються спеціальними суб'єктами, об'єктами та суб'єктивною стороною, яка поряд із формою такої вини обов'язково повинна мати аналітичний елемент – усвідомлення наявності збройного конфлікту та зв'язку з ним.

Проблематичні ситуації

З огляду на викладене можна чітко встановити, що суб'єктом військових злочинів є комбатант – військовослужбовець збройних сил конкретної держави (за загальним правилом). Проте міжнародні збройні конфлікти зазвичай характеризуються участю не лише конфліктуючих сторін, а й збройних підрозділів міжнародних організацій, які переслідують мету встановлення миру або примушування до миру.

На сьогодні правом здійснення «миротворчих операцій» одноособово володіє Рада Безпеки ООН, яка діє відповідно до Розділу VII Статуту ООН. Якщо характеризувати особливості гуманітарних силових операцій під егідою ООН під час збройних конфліктів, то можна виділити такі ознаки:

- невизначений міжнародно-правовий характер військових гуманітарних акцій. Так, багато операцій проводиться без відповідної резолюції Ради Безпеки ООН або з перевищенням повноважень, встановлених такою резолюцією (участь НАТО в Афганістані 2001 р., миротворча місія в Косово та колишній Югославії 1999 р. тощо);

- нездатність учасників операцій уникнути порушень міжнародного гуманітарного права, особливо щодо захисту цивільного населення, споруд цивільного й культурного призначення. Зазвичай під час проведення повітряних або наземних атак нівелюється значення принципу розмежування цивільного населення й комбатантів та військових і цивільних об'єктів;

- регулювання збройних конфліктів силовими акціями ООН будь-якими засобами обмежується можливостями запобігання подальшому геноциду та роз'єднанню ворогуючих сторін. Зазвичай «силові операції» не мають історичних традицій та усталених норм гуманної поведінки.

Беручи до уваги зазначене, варто відмітити, що на сьогодні в міжнародному праві жодним чином не врегульовано питання притягнення як до міжнародно-правової, так і до індивідуальної кримінальної відповідальності учасників миротворчих місій за порушення методів і звичаїв ведення війни.

Висновки

Таким чином, військові злочини – це злочинні діяння, заборонені як договірним, так і звичаєвим міжнародним правом, вчинені в контексті існування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, що порушують норми щодо заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій, а також норми, спрямовані на захист особи під час збройного конфлікту.

Одним із ключових елементів військових злочинів є наявність збройного конфлікту та зв'язок протиправного діяння саме зі станом збройного конфлікту незалежно від характеру останнього. Так, чинні на сьогодні кримінальні трибунали чітко вказують, що військові злочини – це серйозні порушення правил і звичаїв ведення воєнних дій під час не лише міжнародного збройного конфлікту, а й збройного конфлікту неміжнародного характеру. Окрім того, особливістю цього виду міжнародних злочинів, на відміну від інших, є спеціальний суб'єкт, яким зазвичай є військовослужбовець збройних сил

воюючої сторони, особливий об'єкт, до якого належать не лише фізичні особи (цивільне населення, військовополонені, поранені), а й цивільні об'єкти, головне призначення яких – забезпечення нормального існування та життєдіяльності населення.

Вичерпний перелік військових злочинів на сьогодні закріплено в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Однак останній залишає право на розширення цього переліку виключно за дотримання сукупності таких критеріїв, як серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що повинні відобразитися у звичаєвому міжнародному праві або договірному праві та спричинити індивідуальну кримінальну відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Репецький В.М. Поняття та ознаки воєнних злочинів / В.М. Репецький, В.М. Лисик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intlwalmanac.net/v1/14.pdf>.
2. Knut D. Elements of War crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: sources and commentaries / D. Knut [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam033/2002023351.pdf>.
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду : прийнятий 17.07.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
4. Фаталиев З.Ф. Понятие и основные характерные черты военных преступлений / З.Ф. Фаталиев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1339624>.
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12.08.1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_199/page.
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200.
8. Tadic case: the verdict (Hague, 7 May 1997) / ICTY [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icty.org/sid/7537>.
9. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) : прийнята 18.10.1907 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_222.
10. Статут Міжнародного трибуналу щодо Руанди : затверджений Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 955 у 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d65.
11. Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії : затверджений Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 827 від 25.05.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
12. Дефиниция военного преступления // Международное уголовное право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mup-info.com/mup/book/definition#10.2.1>.

РОЗДІЛ V. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ

РОЗГОЛОШЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Макушев П.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету
ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»*

Блінова Г.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»*

Анотація

В умовах активного озброєного протистояння підвищилося значення збереження в таємниці відомостей військового характеру. У статті досліджується зміст та особливості інформаційної безпеки держави в системі національної безпеки. З'ясовується роль і значення інформації з обмеженим доступом, що містить відомості військового характеру в системі інформаційної безпеки України. Законодавство України не визначає поняття та режим військової таємниці, проте на практиці в щоденній діяльності військовослужбовці, які беруть участь в антитерористичній операції, а також представники засобів масової інформації постійно використовують цей термін. Визначається місце режиму інформації з обмеженим доступом, що містить інформацію військового характеру, у системі забезпечення національної безпеки та зміст цього режиму. Вивчаються загрози режиму обмеження доступу до відомостей військового характеру під час проведення військових операцій та шляхи їх нейтралізації. Досліджуються правові підстави притягнення до кримінальної відповідальності за розголошення відомостей військового характеру та практика їх застосування.

Вступ

Конституція України відносить забезпечення інформаційної безпеки до найважливіших функцій держави [7]. Питання інформаційної безпеки постало перед українським суспільством не одразу. Як зазначає В.А. Ліпкан, парадигма безпеки еволюціонувала. Так, у період із 1945 р. по 1954 р. основною була військова безпека, в епоху біполярного світу (з 1954 р. по 1991 р.) безпека мала оборонний характер; в епоху постбіполярного світу 1991–2001 рр.) вона характеризувалася розширенням феномена безпеки, куди, крім воєнної, були включені інформаційна, екологічна, демографічна, економічна, ноосферна та інші [13, с. 11]. Особливо гостро питання інформаційної безпеки постало під час сьогоденної військової агресії, розв'язаної проти України, оскільки вона

виявила комплекс загроз тривалого характеру. Верховною Радою України було визнано, що основною формою реалізації воєнно-політичних інтересів Російської Федерації стосовно України є «гібридна» війна, яка поєднує в собі різні елементи торговельної, газової війн, воєнної агресії, окупації, тероризму, активізації криміналітету, партизанської, диверсійної та громадянської війн, а також особливо ефективно використовується негативний інформаційний вплив на мирне населення та військовослужбовців.

Воєнна доктрина України визнає, що сучасним воєнним конфліктам притаманні риси підвищення ролі інформаційних засобів під час підготовки й реалізації військових заходів, а також збільшення ролі інформаційно-психологічних операцій у досягненні цілей воєнних конфліктів. Воєнна доктрина України забезпечення інформаційної безпеки визначає одним з основних шляхів запобігання виникненню воєнних конфліктів [19]. На нашу думку, в умовах військової агресії щодо України необхідно приділити значну увагу відновленню стану інформаційної безпеки держави як одному з напрямів становлення миру в Україні.

Значною проблемою сьогодні є відсутність на рівні держави скоординованої роботи щодо подолання інформаційної агресії Російської Федерації та інформування суспільства й міжнародної спільноти щодо завдань та результатів проведення антитерористичної операції [36]. Відображенням розуміння керівництвом країни нагальної потреби щодо відновлення та зміцнення позицій інформаційної безпеки України є рекомендації Верховної Ради Президентові України вирішити питання щодо створення системи забезпечення інформаційної безпеки держави як ефективного інструменту протидії зовнішньому інформаційному впливу, а також інформаційної підтримки зовнішньої та внутрішньої політики України. Невідкладною є також визнана парламентом потреба в підготовці законопроекту щодо забезпечення кібернетичної безпеки України та захисту інформації.

На виконання цих доручень Президент України ініціював вивчення Службою безпеки України питання щодо створення національного центру кіберзахисту та протидії кіберзагрозам, національного центру оперативно-технічного управління мережами телекомунікацій України для забезпечення потреб обороноздатності держави в особливий період, а також спільно з Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством оборони України, Міністерством юстиції України, Державною службою фінансового моніторингу України вжити заходи щодо виявлення та припинення каналів політичної, фінансової та інформаційної підтримки терористичної діяльності [27]. Маємо сподівання, що комплекс зазначених заходів сприятиме посиленню інформаційної безпеки України.

§ 1. Поняття та зміст інформаційної безпеки як складової системи національної безпеки України

Феномен «безпека», зазначає В.С. Гуславський, є системоутворюючим чинником, який обумовлює та вимагає розробку нових підходів для забезпечення загальноцивілізаційного співробітництва [4, с. 31]. В.А. Ліпкан

наголошує, що безпека – це гарантована конституційними, законодавчими й практичними заходами захищеність і забезпеченість життєво важливих інтересів об'єкта від зовнішніх і внутрішніх загроз. Учений виділяє такі ознаки безпеки: 1) це стан об'єкта, 2) здатність об'єкта, явища або процесу зберегти свою суть в умовах цілеспрямованого, руйнівного внутрішнього чи зовнішнього впливу, 3) властивість системи, побудована на принципах структурної стійкості, самоорганізації, цілісності, 4) гарантія, необхідна умова життєдіяльності особи, суспільства, держави, що дозволяє їм зберігати та збільшувати духовні й матеріальні цінності, 5) відсутність небезпек і загроз для об'єкта, 6) її суть – постійне існування загрози й перманентна необхідність управління нею [13, с. 61]. Чинне законодавство дає таке визначення національної безпеки: захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків та обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі й підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики й енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології й навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління під час виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [25]. Таким чином, інформаційна безпека є складовою частиною національної безпеки.

Б.А. Кормич, досліджуючи різні наукові позиції, зазначає, що не лише в Україні, а й на більшій території «пострадянського» простору поширені думки про те, що інформаційна безпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, за якого зводиться до мінімуму завдання збитків через неповність, несвоєчасність та недостовірність інформації або негативного інформаційного впливу через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації [10, с. 77; 1, с. 73]. Ця теза підтверджується й у законопроекті «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку» (ст. 3), у якому зазначається: «Інформаційна безпека України – це захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, за якої виключається заподіяння їм шкоди через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій або внаслідок поширення інформації, забороненої чи

обмеженої для поширення законами України» [35]. Більш ґрунтовно місце інформаційної безпеки в системі національної безпеки визначала Доктрина інформаційної безпеки України, відповідно до якої інформаційна безпека є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки. Саме тому розвиток України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави можливий тільки за умови забезпечення належного рівня її інформаційної безпеки [20].

Найбільш поміркованою щодо змісту поняття «інформаційна безпека», на думку Б.А. Кормича, є спільна позиція країн-членів Європейського Союзу, яку висловив представник Швеції під час обговорення питань міжнародної інформаційної безпеки на 56-й сесії Генеральної Асамблеї ООН: «Інформаційна та мережева безпека – це захист особистої інформації про відправників та одержувачів, захист інформації від несанкціонованих змін, захист від несанкціонованого доступу до інформації й створення надійного джерела постачання обладнання, послуг та інформації» [8, с. 41]. Сам же Б.А. Кормич визначив інформаційну безпеку як стан захищеності встановлених законодавством норм та параметрів інформаційних процесів і відносин, що забезпечує необхідні умови існування держави, людини та суспільства як суб'єктів цих процесів і відносин [9, с. 78]. О.К. Юдін та В.М. Богуш визначають інформаційну безпеку як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання й розвиток в інтересах громадян, організацій, держави [39, с. 38]. Під інформаційним середовищем вони розуміють сферу діяльності суб'єктів, пов'язану зі створенням, перетворенням і споживанням інформації.

Усі ці визначення свідчать про те, зазначає О.В. Логінов, що інформаційна безпека є ознакою стабільного, стійкого стану системи – органів виконавчої влади, яка під час впливу внутрішніх та зовнішніх загроз і небезпек зберігає суттєво важливі характеристики для власного існування [15, с. 12]. Водночас, на думку О.В. Логінова, розглядати безпеку лише як стан не зовсім доречно. Вона має враховувати майбутнє, отже, є не станом, а процесом. Таким чином, інформаційну безпеку слід розглядати крізь органічну єдність таких ознак, як стан, властивість, а також управління загрозами й небезпеками, за допомогою якого забезпечується обрання оптимального шляху їх усунення й мінімізації впливу негативних наслідків [15, с. 12]. На сьогодні найбільш ґрунтовно досліджено підходи до визначення інформаційної безпеки такими науковцями, як В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський [14, с. 25–35], О.В. Логіновим [16, с. 272].

Вважаємо обґрунтованою модель системи інформаційної безпеки, запропоновану О.К. Юдіним та В.М. Богушем. Відповідно до їхньої теорії систему інформаційної безпеки створюють такі елементи: 1) інформаційне середовище суспільства, про яке вже йшлося вище; 2) інтереси в інформаційній сфері; 3) об'єкти інформаційної безпеки; 4) суб'єкти інформаційної безпеки; 5) концепція інформаційної безпеки; 6) загрози інформаційній безпеці;

7) принципи забезпечення інформаційної безпеки; 8) форми й способи інформаційної безпеки; 9) види інформаційної безпеки [39, с. 39].

Визначити види інформаційної безпеки можна за різними критеріями. Наприклад, у ч. 3 ст. 5 Закону України «Про основи національної безпеки» законодавець пов'язує інформаційну безпеку з різними видами об'єктів: людиною, суспільством та державою [25]. Посилаючись на це положення, Б.А. Кормич виділяє три види інформаційної безпеки: інформаційна безпека людини, інформаційна безпека суспільства, інформаційна безпека держави [8, с. 40]. О.К. Юдін та В.М. Богущ, підтримуючи цей поділ інформаційної безпеки на види за критерієм об'єкта, надають визначення цих видів, застосовуючи загальне визначення інформаційної безпеки до різних об'єктів. Так, інформаційна безпека особистості – це захищеність психіки та свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до самогубства, образ тощо. Хоча, на нашу думку, інформаційна безпека людини, громадянина та особистості будуть відрізнятися за сукупністю тих ознак, що притаманні цим категоріям. М.Б. Левицька під безпекою особи розуміє стан її оптимальної (тобто найбільш сприятливої) життєдіяльності в певних конкретно-історичних умовах [12, с. 9]. Однак О.К. Юдін та В.М. Богущ, визнаючи існування інформаційної безпеки держави та суспільства, поєднують та ототожнюють їх. У своїй монографії вони зазначають, що інформаційна безпека держави (суспільства) характеризується мірою захищеності держави (суспільства) та стійкості основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, сфери управління, військової справи тощо) щодо небезпечних (дестабілізуючих, деструктивних, вражаючих державні інтереси тощо) інформаційних впливів, причому як з упровадження, так і добування інформації. Єдине, чим відрізняються ці два види інформаційної безпеки, – це тим, що інформаційна безпека держави визначається здатністю нейтралізувати такі впливи [39, с. 41]. М.Б. Левицька розглядає також національну безпеку, яку визначає як такий ступінь захищеності особи, держави та суспільства, що забезпечує їх стале функціонування та базується на діяльності людей, держави, суспільства та світової спільноти для виявлення, попередження, припинення й ліквідації наслідків загроз національним інтересам [12, с. 7]. Це й же вид безпеки Б.А. Кормич визначає як стан захищеності гарантованих законодавством умов життєдіяльності держави, суспільства та окремої особи від внутрішніх та зовнішніх загроз [10, с. 14–15]. На думку О.В. Логінова, інформаційна безпека – це стан управління національними інтересами, загрозами та небезпеками у сфері інформаційних відносин, за якого підсистема інформаційної безпеки максимально довго не перевищуватиме порогових параметрів свого функціонування [17, с. 202].

З прискоренням процесів глобалізації та міжнародної співпраці, на нашу думку, існує нагальна необхідність виділити найвищий ступінь інформаційної безпеки, а саме міжнародну інформаційну безпеку, де об'єктами будуть міжнародні, міждержавні та міжурядові організації. Також перераховані науковці не виділяють такі види інформаційної безпеки, як інформаційна

безпека галузі, відомства, установи, організації, підприємства, що, як вважаємо, є перехідними ланками, на рівні яких відбувається реальна реалізація таких нечітких інститутів, як інформаційна безпека особи, суспільства та держави. На цій позиції наголошує також І.Л. Близнюк, зазначаючи, що система інформаційної безпеки є одночасно й елементом у системі вищого рівня – міжнародного, національного, місцевого [3, с. 208]. Таким чином, на нашу думку, можна вести мову про інформаційну безпеку Збройних Сил України й антитерористичної операції.

Проаналізувавши вищезазначене, пропонуємо таку систему рівнів інформаційної безпеки, що ґрунтується на ієрархії об'єктів цього інституту: 1) міжнародна інформаційна безпека; 2) державна інформаційна безпека; 3) інформаційна безпека суспільства; 4) інформаційна безпека територіальної громади 5) інформаційна безпека галузі суспільного виробництва; 6) інформаційна безпека відомства (міністерства); 7) інформаційна безпека установи, організації, підприємства; 8) інформаційна безпека людини, громадянина, особистості.

Інформаційна безпека України, вважаємо, спираючись на вітчизняне законодавство, складається з таких елементів: 1) інформаційне середовище, 2) національні інтереси України, 3) об'єкти інформаційної безпеки, 4) суб'єкти, що забезпечують інформаційну безпеку України, 5) концепція інформаційної безпеки України, 6) загрози інформаційній безпеці України, 7) принципи забезпечення інформаційної безпеки України, 8) форми та способи забезпечення інформаційної безпеки України.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» загрозами національним інтересам і національній безпеці України в інформаційній сфері є розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншу інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів суспільства й держави [25]. Таким чином, правовий режим інформації з обмеженим доступом є складовою частиною інформаційної безпеки держави.

Вважаємо за можливе пов'язати забезпечення інформації з обмеженим доступом з інформаційною безпекою України, спираючись на чинне законодавство та позиції науковців. Так, К.І. Беляков також вважає, що захист інформації з обмеженим доступом є одним із першочергових завдань забезпечення національної інформаційної безпеки України [2, с. 267]. Ще більшого значення набуває забезпечення режиму інформації з обмеженим доступом, яка є відомостями військового характеру, в умовах проведення антитерористичної операції в Україні.

§ 2. Режим відомостей військового характеру та кримінальна відповідальність за його порушення

Інформаційним законодавством України передбачена велика кількість видів інформації з обмеженим доступом, що називаються законодавцем «таємниця». Особливого значення набувають проблеми забезпечення інформаційної безпеки в частині недопущення порушення конфіденційності

інформації, що визначено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [26]. Приділення законодавцем уваги цій проблемі на рівні такого програмного нормативно-правового акта свідчить, що захист інформації з обмеженим доступом – одне з першочергових завдань забезпечення національної інформаційної безпеки України. Водночас принцип вільного отримання та поширення публічної інформації, передбачений ст. 4 Закону України «Про доступ до публічної інформації», містить винятки, основним із яких є зарахування публічної інформації до категорії інформації з обмеженим доступом.

Закон України «Про інформацію» передбачає, що інформація з обмеженим доступом є трьох видів: конфіденційна, таємна та службова. Стаття 21 «Інформація з обмеженим доступом» Закону України «Про інформацію», як і ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації», конфіденційною визначає інформацію про фізичну особу, а також інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація, на відміну від таємної та службової, може поширюватися за бажанням відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [21; 24]. Термін «службова інформація» був уведений у законодавство України Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації», і замінив термін «конфіденційна інформація, що є власністю держави» від 7 вересня 2011 р. № 938 [18] у зв'язку з прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації». Правила використання носіїв службової інформації визначаються Інструкцією про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію [6].

Таємна інформація, відповідно до ст. 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації», – це інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству й державі, доступ до якої обмежується виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя; її розголошення може завдати істотної шкоди цим інтересам; шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування, військову таємницю та іншу передбачену законом таємницю [21]. Отже, законодавець усі види таємниць, передбачені чинним законодавством, зарахував до таємної інформації, хоча в самому визначенні однією із цілей обмеження доступу до таємної інформації є запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно. У застосуванні таких нормативних визначень вбачаємо недопрацювання, оскільки вони потребують майбутнього детальнішого розгляду інституту таємниці. Законодавець повинен закріпити

чіткі критерії поділу інформації за режимом доступу на конфіденційну чи таємну.

Розглядаючи захист інформації з обмеженим доступом від незаконного розголошення як частину інформаційної безпеки держави, необхідно зазначити й про поділ інформаційної безпеки на види за критерієм ступеня захисту того чи іншого об'єкта, що визначається видом інформації, яка на ньому використовується: 1) високий ступінь захисту застосовується для збереження державної таємниці; 2) середній ступінь захисту використовується для збереження таємної та конфіденційної інформації як державних органів, так і приватних підприємств (комерційна, банківська, службова таємниці); 3) низький ступінь захисту застосовується для конфіденційної інформації приватного характеру, оскільки не напрацьовано правові механізми реалізації конституційних гарантій реалізації інформаційних прав.

Оскільки національна безпека є найвищим пріоритетом держави, то значний обсяг інформації в оборонній сфері України віднесено до державної таємниці, що має найвищий ступінь правового, організаційного та технічного захисту. Незаконне розголошення саме такої інформації несе найбільшу небезпеку для держави.

Законом України «Про Збройні Сили України» у ст. 11 зазначається, що Збройні Сили України діють на засадах збереження державної таємниці (до 2008 року – і військової таємниці). У Дисциплінарному статуті Збройних Сил України та в Статуті гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України зазначено, що військова дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця бути пильним, зберігати державну та військову таємниці [5; 29]. Навіть у тексті Військової присяги зазначено, що, вступаючи на військову службу, особа зобов'язується зберігати державну й військову таємниці [30]. Проте текст присяги, розміщеної в статуті внутрішньої служби Збройних Сил України, зобов'язує суворо зберігати тільки державну таємницю [28]. Отже, у чинному законодавстві передбачений обов'язок військових дотримуватись режиму як державної, так і військової таємниці. У тексті наказів Міністерства оборони України також зустрічається обов'язок військовослужбовців дотримуватись режиму службової таємниці.

За часів СРСР термін «військова таємниця» розкривався в кримінальному законодавстві [37, с. 109]. За своїм змістом військова таємниця охоплювала відомості військового характеру, що становили державну таємницю, та інші військові відомості, які не були державною таємницею, проте не підлягали розголошенню. Таким чином, військова таємниця фактично була представлена державною та службовою таємницями.

Виходячи із цього, можна вважати, що до військової таємниці, а саме до тієї її частини, що складає найбільш захищену державною інформацію з обмеженим доступом – державну таємницю, входить інформація, визначена розділом першим Наказу Служби безпеки України «Про затвердження зводу відомостей, що становлять державну таємницю», зокрема відомості про: 1) стратегічне розгортання (переведення з мирного на воєнний стан, оперативне розгортання, перегрупування, створення стратегічних резервів військ); 2) зміст

оперативних планів застосування військ; 3) зміст документів бойового управління, які розкривають за окремими показниками організацію, підготовку, ведення бойових дій, переміщення, перегрупування, розташування військ; 4) організацію або здійснення оперативно-бойової взаємодії військ; 5) систему, нормативи, заходи приведення військ у готовність, підготовку їх до виконання оперативних завдань; 6) про бойові комплекти, бойовий та чисельний склад військ; 7) відомості про систему бойового чергування; 8) заходи оперативного маскування; 9) побудову системи або проведення заходів оперативного обладнання території; 10) військово-географічний опис території держави (стратегічного напрямку, оперативно-стратегічного, оперативного напрямку, морської зони); 11) плани територіальної оборони, заходи, стан підготовки до виконання завдань територіальної оборони; 12) заходи, які плануються або проводяться для захисту від зброї масового ураження, володіння якими дає змогу зацікавленій стороні вплинути на їх ефективність; 13) морально-психологічний стан особового складу військових формувань або ефективність морально-психологічного забезпечення підготовки чи застосування військ (сил), які дають змогу встановити їх боєздатність; 14) морально-психологічну обстановку в районах застосування військ (сил), які дають змогу встановити їх боєздатність; 15) кількісні показники бойових психогенних утрат особового складу військ (сил); 16) планування, організацію, виконання гідрометеорологічного забезпечення бойових дій, бойової служби, військових навчань чи маневрів; 17) конкретні показники впливу гідрометеорологічних умов на дію Збройних Сил України, їхню бойову техніку (озброєння); 18) призначення, дислокацію (координати), технічний стан, характеристики, систему охорони захисту) командних пунктів, пунктів управління (діючих, запасних); 19) дислокацію запасних позицій, місткість запасних аеродромів, кількість палива, озброєння, засобів матеріально-технічного, інженерного, навігаційного, радіолокаційного забезпечення, що зберігається на запасних позиціях чи аеродромах; 20) дислокацію, систему охорони, виробничі потужності арсеналів (баз, складів) озброєння, військової (спеціальної техніки) або військових частин, (підприємств), призначених для ремонту озброєння (військової техніки) за умов воєнного стану; 21) організацію оповіщення, управління мобілізацією, переведення з мирного на воєнний стан; 22) зміст мобілізаційного плану, схеми мобілізаційного розгортання, оперативномобілізаційних заходів щодо військових формувань, які відмобілізуються, доукомплектовуються, передаються до складу збройних сил, заново формуються, що розкривають порядок їх розгортання, дислокацію, райони відмобілізування, терміни, стан готовності, чисельність особового складу воєнного часу, результати роботи з мобілізації військ у державі; 23) дислокацію, систему охорони, оборони, організаційно-штатну структуру, чисельність особового складу військових частин (установ) на воєнний час; 24) дислокацію, систему охорони, оборони, організаційно-штатну структуру, чисельність особового складу військових частин (установ) мирного часу, які не підлягають розголошенню згідно з міжнародними зобов'язаннями України; 25) кількість, готовність спеціальних формувань центральних органів виконавчої

влади, що передаються збройним силам за умов воєнного стану тощо [22]. Фактично основну частину військової таємниці складає державна таємниця у сфері оборони. Іншу частину військової таємниці складає конфіденційна інформація службового характеру, тобто частину військової таємниці поглинає службова таємниця Збройних Сил України. Через невизначеність у законодавстві режиму та особливостей службової таємниці більшість науковців ототожнюють військову й державну таємницю у сфері оборони.

Цим шляхом пішов також український законодавець, встановивши в ст. 422 Кримінального кодексу України відповідальність за розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрату документів чи матеріалів, що містять такі відомості [11].

Безпосереднім об'єктом злочину є встановлений порядок збереження державної таємниці. Об'єктивна сторона цього злочину може складатися з таких ознак: розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, за відсутності ознак державної влади (ч. 1); втрата документів або матеріалів, що становлять таку саму таємницю (ч. 2). Під розголошенням відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, слід розуміти протиправний їх розголос, унаслідок чого вони стали надбанням хоча б однієї сторонньої особи. Розголос цих відомостей може полягати як в усному, так і в письмовому їх повідомленні, а також у показі або передачі документів і матеріалів, що становлять державну таємницю. Способи розголошення для цього складу значення не мають. Злочин вважається закінченим із моменту, коли відомості стали відомі іншій особі. Під втратою документів або матеріалів, що містять відомості військового характеру, які становлять державну таємницю, а також предметів, відомості про які становлять державну таємницю, слід розуміти вчинення діяння, за якого внаслідок порушення військовослужбовцем встановлених правил поведження з ввіреними йому документами (матеріалами, предметами) вони всупереч волі винного виходять із його володіння та стають надбанням третьої особи.

Із суб'єктивної сторони розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, і порушення встановлених правил поведження з документами, матеріалами або предметами може бути вчинено як умисно, так і через необережність, щодо тяжких наслідків (ч. 3 ст. 422) – вина лише необережна.

Суб'єктом розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, може бути будь-який військовослужбовець чи особи прирівняні до них, яким відомі ці відомості; втрати документів – військовослужбовці, яким були довірені по службі ці документи (матеріали, предмети).

Згідно із ч. 1 ст. 422 покарання за злочин – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років; згідно із ч. 2 ст. 422 – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років; згідно із ч. 3 ст. 422 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.

Поступово термін «відомості військового характеру, що становлять державну таємницю» витісняє термін «військова таємниця», це підтверджу-

ється фактом вилучення його зі ст. 114 Кримінального кодексу України «Шпигунство», а також із Закону України «Про Збройні Сили України», Статуту внутрішньої Служби Збройних Сил України.

Система правового забезпечення порядку використання відомості військового характеру, що становлять державну таємницю, базується на положеннях Конституції України, законів України «Про збройні сили України», «Про інформацію», «Про державну таємницю», «Про захист інформації в автоматизованих системах», Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, Статуту гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, Наказах Міністерства оборони України [31; 32; 33; 34]. Деталізують процес дотримання режиму державної таємниці для недопущення її розголошення такі документи: Звід відомостей, що становлять державну таємницю; Положення про забезпечення режиму секретності під час обробки інформації, що становить державну таємницю, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах [23]; накази Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Згідно зі статистикою, наданою Державною судовою адміністрацією України, з вересня 2001 р. до кінця 2011 р. включно було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 422 Кримінального кодексу України 8 військовослужбовців. В.Н. Чередник стверджує, що за досить тривалий період (2001–2011 рр.) для нашої молоді держави притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 422 Кримінального кодексу України 8 осіб (за ч. 1 ст. 422 Кримінального кодексу України – 1 особа; за ч. 2 ст. 422 Кримінального кодексу України – 7 осіб; за ч. 3 ст. 422 Кримінального кодексу України за вказаний період не притягнуто до кримінальної відповідальності жодної особи). Це не досить велика кількість у масштабі держави [38, с. 146]. Більше того, на нашу думку, наявні справи того періоду демонстрували факти службового недбальства й через відсутність військової загрози не могли спричинити тяжкі наслідки. Наприклад, Постановою військового прокурора Івано-Франківського гарнізону від 29 червня 2009 р. було порушено кримінальну справу щодо заступника військового комісара-начальника мобілізаційного відділення Самбірського ОМВК Львівської області майора за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 422 Кримінального кодексу України, через залучення до процесу оформлення карт, на яких знаходились відомості військового характеру, які становлять державну таємницю особи, що не мала допуску до роботи з державною таємницею [43].

Як свідчать судова практика, не тільки військовослужбовці можуть розголошувати відомості військового характеру. Так, у проваджені СВ УСБУ в Миколаївській області знаходиться кримінальна справа № 155, порушена 31 травня 2011 р. за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 422 Кримінального кодексу України за фактом розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю. З матеріалів справи постає, що користувач загальноміської комп'ютерної мережі ПП «Дикий сад» поширив в електронному вигляді через вказану мережу документи, які містять відомості

військового характеру, що відносяться до державної таємниці, і використовував комп'ютер, який підключено до загальноміської комп'ютерної мережі ПП «Дикий сад», що використовувався для зберігання й поширення зазначених вище відомостей, а також інші носії інформації, на яких зберігаються електронні документи, які містять інформацію, що становить державну таємницю [42].

Сучасний період історії України характеризується збільшенням кількості військових злочинів. Генеральний прокурор України В.Г. Ярема, зазначив, що за період проведення антитерористичної операції було порушено 1 090 кримінальних проваджень за вчинені злочини у військовій сфері. 4 579 військовослужбовців проходить за цими кримінальними провадженнями [41]. У сучасних умовах загострення військового конфлікту суди активізували практику притягнення до кримінальної відповідальності військовослужбовців та осіб, прирівняних до них, до кримінальної відповідальності за розголошенні відомостей військового характеру. Проте важливим є розуміння також того, що здійснити розголошення відомостей військового характеру, що є державною таємницею, може й громадянин України, не будучи військовослужбовцем, оскільки інформація про дислокацію військ України на території певного населеного пункту може бути отримана жителями цього населеного пункту шляхом власних спостережень. У таких випадках необхідно розглядати можливість притягнення такої особи до кримінальної відповідальності за ст. 111 «Державна зрада» Кримінального кодексу України. Проте в Україні проводиться антитерористична операція, тому розголошення інформації військового характеру, що містить державну таємницю, також може розглядатись як частина терористичної діяльності. Таким прикладом може бути справа, за якою до кримінальної відповідальності притягається особа, яка, діючи умисно за власною ініціативою з початку серпня 2014 р. на території м. Красноармійська та Красноармійського району Донецької області, за власною ініціативою сприяла терористичній діяльності відповідно до п. 16 ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», організації Донецька Народна Республіка (далі – «ДНР»), утвореної 7 квітня 2014 р. в м. Донецьку, одним із основних завдань якої є зміна меж території та державного кордону України в спосіб, що суперечить порядку, встановленому Конституцією України. Ця особа, діючи з метою дестабілізації суспільно-політичної обстановки та втрати авторитету органів державної влади України, на постійній основі здійснювала цілеспрямований збір та передачу учасникам терористичної організації «ДНР» деталізованих даних про переміщення, дислокацію, вид, кількість озброєння та чисельність військовослужбовців Збройних Сил України, які беруть безпосередньо участь в антитерористичній операції в Донецькій області, для подальшого використання учасниками «ДНР» цієї інформації у веденні терористичної діяльності проти органів державної влади та військових підрозділів України. Отримані дані ця особа передавала засобами мобільного зв'язку та особисто іншим громадянам, які в подальшому передавали зазначену інформацію членам «ДНР», зокрема співробітнику «Міністерства соціальної політики ДНР» та члену «ДНР» [44].

Таким чином суб'єктами, які порушують режим відомостей військового характеру, що містять державну таємницю (військову таємницю), можуть бути як військовослужбовці та особи, прирівняні до них за статусом, так і звичайні громадяни, які задіяні в терористичній діяльності. У сучасних умовах розвитку інформаційних технологій способи порушення режиму відомостей військового характеру, що містять державну таємницю, значно розширились, що потребує напрацювання методик протидії такій діяльності.

Висновки

У сучасних умовах активної фази військової агресії щодо України розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості, набувають масштабності. Ці злочини мають потенційну особливу небезпеку для життя та здоров'я військовослужбовців, що беруть участь у антитерористичній операції, мирних жителів та безпеки всієї держави. У зв'язку з проведенням військових операцій, втратою техніки, приміщень, документації та людських життів, порушується й режим державної таємниці, що містить відомості військового характеру. Отримання такої інформації ворожою стороною може призвести й призводить до тяжких наслідків.

Чинні нормативно-правові акти, на жаль, не створюють єдиної цілісної законодавчої бази у сфері правової регламентації використання відомостей військового характеру, що складають державну таємницю, оскільки були створені та призначалися для використання в мирний час. Для посилення захисту державної таємниці, що містить відомості військового характеру, необхідно розробити окремий нормативно-правовий акт, який регламентуватиме інформаційні взаємовідносини всіх суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України під час іноземної військової агресії. Держава має виступити ініціатором та гарантом ефективного розвитку й використання інформаційного простору України, особливо в оборонній сфері. Захист повинен бути багаторівневий, що забезпечить розмежування допуску суб'єктів із різними правами до інформації з обмеженим доступом, а також передбачить алгоритми дій військовослужбовців із відомостями військового характеру, що складають державну таємницю, дотримання яких дозволить не допустити незаконного розголошення державної таємниці чи втрати її носіїв навіть під час активних військових дій.

Список використаних джерел:

1. Баранов А.А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? / А.А. Баранов // Национальна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 70–76.
2. Беляков К.І. Інформація з обмеженим доступом: проблеми законодавчого регулювання / К.І. Беляков // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2004. – № 6. – С. 267–277.
3. Близнюк І.Л. Інформаційна безпека України та заходи її забезпечення / І.Л. Близнюк // Наук. вісник Нац. акад. внутр. справ України. – 2003. – № 5. – С. 206–214.

4. Гуславський В.С. Управління співробітництвом ОВС України з правоохоронними органами країн СНД: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.С. Гуславський ; Харківськ. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 38 с.

5. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.

6. Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1893-98-%D0%BF>.

7. Конституція України : прийнята на 5-й сесії Верховної ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 142 – Ст. 17.

8. Кормич Б.А. Класифікація видів інформаційної безпеки / Б.А. Кормич // Митна справа. – 2004. – № 5. – С. 40–48.

9. Кормич Б.А. Компетенція держави у сфері інформаційної безпеки / Б.А. Кормич // Митна справа. – 2005. – № 1. – С. 76–82.

10. Кормич Б.А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Б.А. Кормич ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 42 с.

11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

12. Левицька М.Б. Теоретико-правові аспекти забезпечення національної безпеки органами внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М.Б. Левицька ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 17 с.

13. Ліпкан В.А. Безпекознавство : [навчальний посібник] / В.А. Ліпкан. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.

14. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : [навчальний посібник] / В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.

15. Логінов О.В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки органів виконавчої влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.В. Логінов ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 20 с.

16. Логінов О.В. Загрози національним інтересам особистості в інформаційній сфері України / О.В. Логінов // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2004. – № 3. – С. 271–275.

17. Логінов О.В. Сучасні проблеми забезпечення інформаційної безпеки в контексті формування системи державного управління / О.В. Логінов // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2003. – № 3. – С. 199–205.

18. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 938 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/938-2011-%D0%BF>.

19. Про Воєнну доктрину України : Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 // Президентський вісник. – 2004. – № 14.

20. Про Доктрину інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>.

21. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

22. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ Служби безпеки України 12 серпня 2005 р. № 440 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 34. – С. 172. – Ст. 2089.

23. Про затвердження Положення про забезпечення режиму секретності під час обробки інформації, що становить державну таємницю, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах : Постанова Кабінету міністрів України від 16 лютого 1998 р. № 180 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/180-98-%D0%BF/print1389885879224018>.

24. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

25. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

26. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» : Указ Президента України від 24 вересня 2014 р. № 744/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rnbo.gov.ua/documents/369.html>.

28. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 20. – Ст. 5.

29. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 550-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/550-14/page>.

30. Про текст Військової присяги : Указ Президента України від 10 жовтня 1991 р. № 1640-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1640-12/print1415183619305328>.

31. Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України : Наказ Міністра оборони України від 31 грудня 1999 р. № 412 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mil.univ.kiev.ua/files/162_833985919.doc.

32. Про затвердження Кодексу сержанта Збройних Сил України : Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 3 березня 2011 р. № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mil.univ.kiev.ua/files/162_833985919.doc.

33. Про затвердження Інструкції з діловодства в Збройних Силах України : Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 16 вересня 2013 р. № 200 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chigrvk.com/load/kerivni_normativni_dokumenty/instrukcija_z_dilovodstva_zsu_naka_z_ngsh_200_2013r/5-1-0-13.

34. Про затвердження Переліку відомостей Міністерства оборони України, які містять службову інформацію : Наказ Міністерства оборони України від 26 червня 2012 р. № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/748077>.

35. Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України : проект Закону України від 12 серпня 1999 р. № 1207 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

36. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у ХХІ столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання» : Постанова Верховної Ради України від 12 серпня 2014 р. № 1639-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1639-18>.

37. Чередник В.М. Законодавчий процес формування кримінальної відповідальності за розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю / В.М. Чередник // Юридична наука. – 2012. – № 1. – С. 107–114.

38. Чередник В.М. Поняття та суспільна небезпечність розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості / В.М. Чередник // Юридична наука. – 2012. – № 4. – С. 142–147.

39. Юдін О.К. Інформаційна безпека держави : [навчальний посібник] / О.К. Юдін, В.М. Богуш. – Х. : Консум, 2005. – 576 с.

40. Шлома Г.О. Адміністративно-правове забезпечення службової таємниці в органах внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Г.О. Шлома ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2008. – 20 с.

41. Ярема В.Г. За військові злочини порушено понад тисячу кримінальних справ / В.Г. Ярема [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26553407.html>.

42. Постанова Центрального районного суду м. Миколаєва від 31 травня 2011 р. в справі № 4-971/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16787876>.

43. Ухвала Військового апеляційного суду Центрального регіону від 24 липня 2009 р. № 10а-29-2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10471736>.

44. Ухвала апеляційного суду Донецької області від 22 вересня 2014 р. № 11-сс/775/159/2014(м)263/9586/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41120650>.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАРОДЕРСТВА

Олійник А.Р.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
державно-правових та кримінально-правових дисциплін
Донецького університету економіки та права*

Титов А.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача
кафедри державно-правових та кримінально-правових дисциплін
Донецького університету економіки та права*

Анотація

З'явившись ще в стародавні часи, мародерство продовжує існувати до сьогодні, не маючи державних кордонів. Водночас мародерство децю видозмінилося, проте суспільна небезпека цього явища не зменшилась із часом. Це дає підстави вважати, що дослідження сучасних проблемних аспектів кримінально-правової характеристики мародерства є актуальним та своєчасним. Авторами висвітлено визначення терміна мародерства та його еволюцію. Розкрито проблемні аспекти кримінально-правової характеристики мародерства для забезпечення правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння, а також повного та всебічного вивчення злочину. Запропоновано вдосконалення норм чинного законодавства. Надано авторські визначення деяким структурним елементам складу злочину «мародерство» та його кваліфікуючим ознакам із метою подальшого правильного їх тлумачення. Запропоновано зміни в структурі ст. 432 Кримінального кодексу України й обґрунтовано їх доцільність.

Вступ

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України [1, с. 385]. Військова служба є почесним обов'язком громадянина України. Військова служба в Збройних Силах України та інших військових формуваннях є державною службою особливого характеру, яка полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я й віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни [2, с. 294]. Водночас визначення типології ведення війн пов'язане з певними труднощами, оскільки кожна війна має свої індивідуальні особливості, а різні типи війни часто переплітаються один з одним і рідко існують у чистому вигляді. Кінець 20-го – початок 21-го століття охарактеризувався новим етапом у розвитку воєнного мистецтва, а саме появою воєн нового (четвертого) покоління. Це положення підтримують більшість західних військових і політичних аналітиків, військових істориків. У війні все частіше використовуються фінансові, політичні, інформаційні, економічні, таємні засоби в їх насильницькому варіанті. Крім того, вживаючись самотійно, вони

здатні забезпечувати тотожний результат соціальної боротьби, який у минулому досягався лише зброєю.

Нині існує тенденція, коли разом зі змаганням у силі з'являється необхідність у розумовому змаганні, оскільки з еволюцією інтелекту люди поступово почали усвідомлювати, що винищування ворога не завжди є вигідним.

Військові злочини (у тому числі й мародерство) виникли разом із війнами. Унаслідок зміни типології війн та еволюції їх ведення потребують удосконалення існуючі наукові позиції щодо військових злочинів; необхідні зміни мають бути внесені й до Кримінального кодексу України (у частині норм, що визначають кримінальне покарання за вчинення військових злочинів, у тому числі за мародерство). Незважаючи на те, що окремі питання кримінально-правової характеристики військових злочинів розглянуті в багатьох наукових працях, у теорії кримінального права відсутнє однозначне доктринальне розуміння кримінально-правової характеристики мародерства.

Окремі питання кримінально-правової характеристики військових злочинів було висвітлено в роботах таких науковців: В. Білоконев, П. Богуцький, В. Бугаєв, С. Дячук, М. Карпенко, І. Климов, А. Маркевич, М. Мельник, П. Михайленко, В. Навроцький, В. Терентьев, М. Хавронюк та ін.

Проте комплексних досліджень кримінально-правової характеристики злочину «мародерство», здійснених через призму висвітлення сучасних проблемних аспектів, на жаль, не існує.

Метою дослідження є розкриття проблемних аспектів кримінально-правової характеристики мародерства для забезпечення правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння, повного та всебічного вивчення злочину, удосконалення норм чинного законодавства, правильного тлумачення ознак складу злочину.

Кримінально-правова характеристика злочину «мародерство» – це опис, визначення істотних, характерних його особливостей та ознак; система відомостей про істотні, характерні особливості й ознаки злочину. У контексті кримінально-правової характеристики можна розглядати як злочин, так і будь-яку іншу категорію кримінального права. Цим дослідженням запропоновано розглянути сучасні проблемні аспекти кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 432 Кримінального кодексу України – мародерства. Окремої уваги заслуговує й те, що, виходячи з визначення бою в просторовій та часовій характеристиках (що призводить до виникнення бойової обстановки), злочин «мародерство» може бути вчинено й у мирний час (збройний прикордонний або інший збройний конфлікт) – поза межами воєнного стану, що й простежується нині в окремих районах України.

§ 1. Визначення терміна «мародерство» та його еволюція

Таке явище, як мародерство, має багатовікову історію. Воно з'явилося водночас із війнами як їх невід'ємний атрибут. Коріння мародерства було тісно пов'язане із захопленням майна загиблих та поранених, а також мирних громадян як трофеїв. За давніх часів склалося уявлення про те, що майно

переможеного «за правом війни» належало переможцю. Також вважалося, що, здобувши перемогу, солдати мали повне право присвоїти собі річ переможеного ворога, яка сподобалася. Викрадення в цьому випадку було на кшталт компенсації за ризик. Протягом тривалого часу мародерство визнавалося легальним та навіть було регламентоване в П'ятикнижжі та Корані (сура 8 «Здобич» або «Військові трофеї») [3].

Однак слід звернути увагу на те, що військові начальники завжди прагнули надати поділу здобичі легальний характер. Це знайшло вираження в тому, що якщо місто залишалось на розграбування армії переможця, то тільки за наказом військового керівника. Слід підкреслити, що мародерство носило небезпечний характер не тільки для сторони, яка програла, оскільки більшість міст були повністю розорені, що шкодило насамперед армії переможця. Якщо серед солдат виникали випадки мародерства, порушувалася військова дисципліна, знижувалася бойова здатність солдат. Як неодноразово зауважено істориками, із чим ми погоджуємося, варто тільки солдатам перетворитися на мародерів – армія воювати вже не здатна: «Швидко падає дисципліна, командир заважає, негайно виникає підкуп керівних чинів: без праці отримані цінності є відкупом від нарядів, караулів, важкої праці, мають місце пияцтво та розбещення. З'являються перекупники викраденого, виникає етика кримінального світу» [4, с. 27]. Це в підсумку стало причиною встановлення заборони на мародерство та віднесенню його до військових злочинів. Походження поняття «мародер» пов'язують із прізвищем одного з двох відомих командирів: генерала графа Й. Мероде (німець) або полковника В. фон Мероде (швед), які брали участь у «Тридцятирічній війні» (1618–1648 рр.), солдати яких здійснювали розграбування європейських міст. Первинно «мародер» було жартівливим прізвиськом солдат-грабіжників, а згодом стало узагальнюючим. У сучасних тлумачних словниках пропонуються такі визначення цього поняття: 1) мародер – солдат грабіжник, що свавільно почав грабувати; 2) мародер – грабіжник, який розорує населення в місцях військових дій, знімає речі з вбитих та поранених на полі бою та здійснює грабіж на місці катастроф (первинно в армії) [5, с. 343].

Термін «мародерство» (від фр. *maraudeur*) трактується як посягання з боку військових чинів на чуже майно під час військових дій або в місцевості, щодо якої оголошено військовий стан [6].

Під час Великої Вітчизняної війни щодо мародерів «здійснювалося правосуддя» на місці у вигляді розстрілу. На нашу думку, у подальшому це вплинуло на визначення кримінального покарання на нормативно-правовому рівні. Нормами вітчизняного (радянського) права, зокрема ст. 260 Кримінального кодексу Української СРСР (України) від 1 квітня 1960 р., було визначено, що викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих і поранених (мародерство), карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років або смертною карою [7, с. 14]. Лише Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 р. №1483-III слова «смертною карою» замінити словами «довічним позбавленням волі» [8, с. 123].

У міжнародному праві мародерство розглядається як порушення норм міжнародного гуманітарного права, визнається військовим злочином міжнародного характеру. Так, ст. 15 Женевською конвенцією (I) про покращення участі поранених та хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. (далі – Конвенція) закріплено положення, згідно з яким сторони, що знаходяться в конфлікті, у будь-який час, особливо після бою, зобов'язані застосовувати всі можливі заходи щодо охорони хворих та ранених від пограбування, а також розшукати мертвих та перешкодити їх пограбуванню. У ст. 50 наведеного вище міжнародного нормативного акта зазначено, що незаконне мимовільне та здійснюване у великому масштабі присвоєння майна, що не викликано військовою необхідністю, віднесено до серйозних порушень. Крім того, країни-учасниці військових дій зобов'язуються розшукати осіб, щодо яких є звинувачення в скоєнні або в наказі до скоєння таких порушень та, яке б не було їх громадянство, передавати їх своєму суду [9, с. 204].

Нині всі сфери життя й діяльності Збройних Сил України чітко та точно регламентують певні конвенції, закони, військові статuti й інші підзаконні нормативні акти. Серед них, окрім Конвенції, слід назвати Гельсінський договір із відкритого неба від 24 березня 1992 р., Конвенцію Організації Об'єднаних Націй із морського права від 10 грудня 1982 р., Военну доктрину України, затверджену Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648 (у редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012), закони України «Про національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII, «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. № 661-IV, «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2232-XII (у редакції від 18 червня 1999 р.), «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII (у редакції від 5 жовтня 2000 р.), «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII (у редакції від 5 жовтня 2000 р.), «Про розвідувальні органи України» від 22 березня 2001 р. тощо, спеціальні Статuti та інші положення, накази, інструкції тощо. Жоден із зазначених нормативних актів не визначає мародерство як норму поведінки військовослужбовця, а Кримінальний кодекс України чітко визначає мародерство військовим злочином (на відміну від давніх часів).

§ 2. Військово-політичні та правові підстави необхідності вдосконалення визначення структурних елементів складу злочину «мародерство» та його кваліфікуючих ознак

Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 р. № 405/2014 введено в дію вказане рішення [10, с. 745]. У зв'язку із зазначеним на території Донецької та Луганської областей розпочалося проведення антитерористичної операції, яка триває й донині. Колишній радника Організації Об'єднаних Націй та НАТО (North Atlantic Treaty Organization) із питань безпеки Ф. ван Каппен зазначає: «У 2007 р. НАТО було проведено низку досліджень щодо можливих модифікованих «новітніх» воєн, у

тому числі «гібридних». У їх доробку є досить корисні аналітичні звіти щодо ведення таких війн. Найбагатший досвід взято з Ізраїлю, Лівану та Сектору Газу. Події, що розгортаються на сході України, – справжня війна» [11].

Останнім часом засоби масової інформації України та зарубіжних країн на підставі заяв перших осіб та керівників силових міністерств та відомств України повідомляють про численні факти мародерства в зоні проведення антитерористичної операції. Наприклад, 17 жовтня 2014 р. повідомлено, що батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Шахтарськ» розформували через мародерство. На грабунку з підрозділу, до складу якого входили 700 спецпризначенців, упіймали півсотні бійців, про що повідомив керівник Міністерства внутрішніх справ України А. Аваков [12; 13]. Міністр внутрішніх справ А. Аваков віддав наказ про розформування батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Шахтарськ». Причиною розпуску стали систематичні випадки мародерства з боку деяких бійців [14].

Більш того, на сьогодні в багатьох засобах масової інформації лунають повідомлення й іншого змісту. Наприклад, 23 жовтня 2014 р. «Новини Запоріжжя» повідомили, що Запоріжжя від терористів захищатиме новий батальйон «Торнадо». Бійці «Торнадо» пройшли від Пісків до Іловайська в складі батальйону «Шахтарськ». Батальйон територіальної оборони «Торнадо» підпорядковується голові Міністерства внутрішніх справ України [15; 16].

Слід звернути увагу, що, незважаючи на те, що мова йде про батальйони патрульної служби міліції особливого призначення та батальйони територіальної оборони, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ України, а не про регулярну армію України, до всіх осіб, які на добровільній основі вступили до будь-яких батальйонів, застосовується термін «бійці».

Однак жоден засіб масової інформації не повідомляє про те, чи були порушені кримінальні провадження за численними фактами мародерства «бійців», а також про те, чи знайшла скандальна ситуація вирішення виключно зміною назви та типу батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Шахтарськ» на батальйон територіальної оборони «Торнадо» з тим самим підпорядкуванням. Також із точки зору кримінального права незрозуміло, які саме дії зазначених вище осіб було кваліфіковано міністром внутрішніх справ України та спільнотою як мародерство.

Конституція України в ст. 65 проголошує обов'язок кожного громадянина захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, а також шанувати її державні символи. Громадяни проходять військову службу відповідно до закону. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави (ст. 17 Конституції України) [17, с. 144].

Батальйон спеціального призначення «Азов» відрізняється тим, що приймає до своїх лав іноземних легіонерів. Сьогодні він нараховує близько 20 легіонерів (іноземних громадян). Переважна їх частина – вихідці зі Скандинавії. Є легіонери з Франції, Канади, Італії, Греції, Словаччини, Польщі, Грузії,

Білорусі та Росії. Після ранкового шиккування на базі «Азова», отримавши накази на день, військові збираються снідати. Стало прохолодно, тому їжа відіграє важливу роль. У просторій їдальні є окремих столик, за яким говорять англійською [18]. Добровольчий батальйон громадсько-територіальної оборони «Донбас» був створений для протидії бойовикам і російським диверсантам. У червні «Донбас» увійшов до складу Національної гвардії України, поповнився добровольцями й розпочав тренування на військовій базі Національної гвардії України. За повідомленням прес-служби батальйону 5 червня 2014 р. кількісний склад «Донбасу» досягнув 630 осіб. «Із цього моменту командуванням «Донбасу» розпочато суворий відбір бійців, оскільки ввійти до батальйону зможуть лише 460 осіб. Головними критеріями відбору є фізична підготовка, військовий досвід та високий патріотизм» [19]. Командир батальйону С. Семенченко, повідомив, що в списку 15 осіб – «це громадяни Грузії, Білорусі, Росії та Іспанії, які проживають на території України, є добровольцями, мають досвід і висловлюють щире прагнення захищати Україну від зовнішньої агресії» [19]. С. Семенченко звернувся з відповідним листом до міністра внутрішніх справ України А. Авакова, щоб останній направив відповідне клопотання Президенту України згідно зі ст. 9 Закону України «Про громадянство» (прийняття до громадянства України) [19].

З наведеного вище доцільно зробити висновок про те, що в складі добровольчих батальйонів, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ України, а також у складі Національної гвардії України нині проходять службу іноземні громадяни, які не є суб'єктами військового злочину «мародерство», хоча мають змогу на рівні з громадянами України такий злочин скоїти. На нашу думку, у засобах масової інформації України відсутня інформація про порушення кримінальних проваджень за фактами мародерства під час здійснення бойових дій у ході антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях із тієї причини, що фактично вказані провадження не були відкриті, а отже, існує необхідність удосконалення структурних елементів складу злочину «мародерство» та його кваліфікуючих ознак.

§ 3. Структурні елементи складу злочину «мародерство» та його кваліфікуючі ознаки: визначення сучасних проблемних аспектів

Під час кваліфікації будь-якого злочину виявляються найсуттєвіші риси конкретного суспільно небезпечного діяння шляхом співставлення його з інформаційною моделлю, закріпленою в законі.

На військовослужбовців покладається неухильне дотримання Конституції України, законів і підзаконних актів, військової присяги, наказів командирів (начальників). Усе це зумовлює специфіку суспільних відносин у сфері несення військової служби, а також особливості та суспільну небезпечність їх порушень, зокрема й злочинів. Статтею 432 Кримінального кодексу України визначено, що мародерство – це викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених; карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років [20, с. 140]. Позиції, викладені в науково-практичних коментарях до цієї статті, фактично не відрізняються. До загальних обов'язків

військовослужбовця належить, зокрема, обов'язок дорожити бойовою славою Збройних Сил України та своєї військової частини, честю й гідністю військовослужбовця Збройних Сил України, поважати бойові та військові традиції, честь й гідність кожної людини. На нашу думку, деякі структурні елементи складу злочину, передбаченого ст. 432 Кримінального кодексу України, потребують значного розширення, а кваліфікуючі ознаки – додаткового визначення.

Об'єкт злочину «мародерство», сучасний стан та перспективи визначення. Загальним об'єктом злочину вважається вся сукупність суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом (суспільний лад, політична та економічна системи, правопорядок тощо). Проте фактично вся сукупність суспільних відносин не може бути об'єктом як елементом складу злочину, оскільки об'єкт кримінально-правової охорони не слід ототожнювати з поняттям об'єкта злочину. Тому достатньо включити до кваліфікації злочину «мародерство» два види: родовий та безпосередній об'єкти.

Родовий об'єкт (за загальним правилом) відображає характер суспільної небезпечності певної групи злочинів, унаслідок чого використовується як критерій об'єднання окремих складів злочинів у групи й подальшого розміщення таких груп у Особливій частині Кримінального кодексу України. Значення родового об'єкта полягає й у тому, що його встановлення сприяє в деяких випадках більш точному з'ясуванню змісту ознак складу конкретного злочину, а в підсумку – правильній кваліфікації злочинного діяння. *Родовим об'єктом* злочину «мародерство» є встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби. Цей порядок закріплений у законах України, Військовій присязі, військових статутах, положеннях про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказах міністра оборони та інших актах військового законодавства. Він повинен неухильно дотримуватися всіма військовослужбовцями. Злочинні посягання на такий порядок ведуть до підриву боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Порядок організації та виконання службово-бойових завдань оперативнотериторіальними об'єднаннями, з'єднаннями, військовими частинами й підрозділами визначається на підставі відповідних статутів бойової служби, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, а також виданих відповідно до них нормативно-правових актів [21]. Законом України «Про національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII визначено, що Національна гвардія України є *військовим формуванням*. Національна гвардія України бере участь, відповідно до закону, у *взаємодії* зі Збройними Силами України під час відсічі збройної агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення *воєнних (бойових) дій*, а також у виконанні завдань територіальної оборони [22, с. 594]. Таким чином, у зв'язку з розширенням кола суб'єктів злочину (прийняттям Закону України «Про національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII) більш широким, на нашу думку, має стати й родовий об'єкт мародерства. Так, на нашу думку, *під родовим об'єктом* мародерства слід розуміти *встановлений законодавством порядок несення або*

проходження військової служби, порядок організації та виконання службово-бойових завдань, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, а також виданих відповідно до них нормативно-правових актів. Якщо родовий об'єкт злочину дозволяє встановити групову належність конкретного діяння, індивідуальні його ознаки визначаються безпосереднім об'єктом посягання.

Під безпосереднім об'єктом слід розуміти соціальні цінності, на які посягає конкретна злочинна дія. Від об'єкта як елемента складу злочину безпосередній об'єкт відрізняється тим, що його компонентами є лише суб'єкти й блага, які їм належать. Безпосередній об'єкт злочину є конструктивною (обов'язковою) ознакою будь-якого складу злочину. *Безпосереднім об'єктом злочину «мародерство» є бойова слава Збройних Сил України й честь військовослужбовця, а також порядок дотримання звичаїв та правил війни.*

Предметом злочину є речі матеріального світу, на які посягає особа та які належать суб'єктам суспільних відносин. Своєрідність механізму заподіяння шкоди цінностям, що охороняються законом, полягає в таких випадках у тому, що злочинний вплив на певні предмети матеріального світу призводить до розриву впорядкованих і врегульованих правом зв'язків між людьми щодо цих предметів. *Предметом злочину «мародерство» може бути тільки приватне майно вбитих чи поранених, незалежно від того, до чиеї армії останні належать [23].*

Суб'єкт злочину «мародерство», сучасний стан та перспективи визначення. Суб'єктом злочину «мародерство», на нашу думку, є військовослужбовець у широкому значенні. Військовослужбовцями є особи, які проходять військову службу в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Військова служба – це державна служба особливого характеру, яка полягає в професійній діяльності придатних для неї за станом здоров'я й віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Видами військової служби є такі: а) строкова військова служба; б) військова служба за контрактом солдат і матросів, сержантів і старшин; в) військова служба за контрактом прапорщиків і мічманів; г) військова служба (навчання) за контрактом курсантів, слухачів (вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, що мають кафедри військової підготовки (факультети військової підготовки, відділення військової підготовки, інститути військової підготовки) за програмами підготовки на посади осіб офіцерського складу; д) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; е) військова служба осіб офіцерського складу за призовом; ж) кадрова військова служба осіб офіцерського складу, зарахованих до Збройних Сил України та інших військових формувань до введення військової служби за контрактом.

Військове формування – це створена відповідно до законодавства сукупність військових об'єднань, з'єднань, частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями й призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності у випадку озброєної агресії, збройного конфлікту або загрози нападу шляхом безпосереднього ведення військових (бойових) дій [1, с. 386]. Статтею 1 Закону України «Про Збройні

Сили України» від 6 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ (у редакції від 5 жовтня 2000 р.) визначено, що Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. Статтею 1 Закону України «Про національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII визначено, що Національна гвардія України є *військовим формуванням* із правоохоронними функціями, що входить до системи *Міністерства внутрішніх справ України* й призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки; у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки й захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Національна гвардія України бере участь, відповідно до закону, у *взаємодії* зі Збройними Силами України під час відсічі збройної агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення *воєнних (бойових)* дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони.

До складу військової частини Національної гвардії України можуть входити підрозділи (батальйони, дивізіони, ескадрильї, загони, роти, батареї тощо), спеціальні комендатури (комендатури), вузли зв'язку, центри, групи, взводи. Слід звернути особливу увагу на положення ст. 9 Закону України «Про національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII, у якій ідеться про те, що комплектування Національної гвардії України військовослужбовцями та проходження ними військової служби здійснюються відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ (у редакції від 18 червня 1999 р.) та Положення про проходження військової служби *громадянами* України в Національній гвардії України, що затверджене Президентом України. *Громадяни України*, які проходять військову службу та службу у військовому резерві Національної гвардії України, складають Військову присягу на вірність народу України. Не може бути прийнята на службу до Національної гвардії України особа, яка має непогашену або незняту судимість за вчинення злочину (крім реабілітованої особи) або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення. З наведеного вище слід зробити висновок про те, що проходити службу в підрозділах Національної гвардії України, з одного боку, можуть тільки громадяни України, а з іншого – не існує обмежень для проходження військової служби іноземцями (див. § 2). Таким чином, законодавцю України слід вирішити питання щодо спеціального суб'єкта злочину «мародерство», не обмежуючи суб'єкта цього злочину ознаками громадянства України.

Об'єктивна сторона злочину «мародерство», сучасний стан та перспективи визначення. Об'єктивна сторона злочину виражається в суспільно небезпечних діях – у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених, які є військовослужбовцями своїх або ворожих збройних сил чи цивільним населенням. Під речами розуміють обмундирування та особисті речі (приватне майно), що знаходяться при вбитих чи поранених: гроші, годинники, коштовності, нагороди тощо. Вони можуть бути викраденими на полі бою як під час бою, так і відразу після його закінчення, а також на ділянці, що знаходиться в тилу, проте піддається обстрілу (бомбардуванню) ворогом. Злочин вважається закінченим із моменту заволодіння речами.

Головними кваліфікуючими ознаками злочину є місце та час його скоєння. Поле бою – це земельна (у межах населеного пункту тощо) ділянка, морський чи повітряний простір, на яких (у якому) ведеться бій. Час бою – проміжок, упродовж якого триває той чи інший бій. Вчинення мародерства в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці обумовлено підвищенням їх суспільної небезпечності в складних умовах, коли необхідні максимальна чіткість, стійкість, висока дисципліна всіх військовослужбовців.

Умови воєнного стану – це *фактичне* перебування України в стані війни з іншою державою. Вони настають з оголошенням стану війни чи фактичним початком воєнних дій. Воєнний стан вводиться в разі збройної агресії або загрози нападу на Україну. Умови воєнного стану зникають у день і час припинення стану війни. Час із моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій і до їх припинення називається воєнним [23].

Під бойовою обстановкою треба розуміти перебування військової частини (підрозділу) в умовах безпосередньої підготовки й ведення бою (операції). Бойова обстановка може виникнути не тільки в умовах воєнного стану, а й у мирний час, коли частина (підрозділ) відбиває напад на прикордонну заставу, під час вторгнення на територію України збройних банд, під час порушення недоторканності її повітряного чи морського простору.

Існування бою в просторовій та часовій характеристиках свідчать про наявність бойової обстановки. Бойова обстановка, як зазначалось раніше, може виникнути й у мирний час (збройний прикордонний або інший збройний конфлікт), а тому злочин, передбачений ст. 432 Кримінального кодексу України, може мати місце й поза межами воєнного стану або війни.

Суб'єктивна сторона злочину «мародерство», сучасний стан та перспективи визначення. Суб'єктивна сторона злочину «мародерство» характеризується виною у формі прямого умислу, тобто спеціальний суб'єкт злочину усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння (порушення встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, порядку організації та виконання службово-бойових завдань, дій щодо викрадення особистого майна убитих та/або поранених під час бою або після його закінчення), передбачав суспільно небезпечні наслідки й бажав їх настання.

Мотив і мета є самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони складу злочину, проте вони взаємозалежні, взаємопов'язані між собою

й лише у своїй єдності можуть дати повне уявлення про спрямованість поведінки особи. *Мотив* злочину «мародерство» є корисливим. Незважаючи на поширене використання терміна «корисливий мотив» у законодавстві під час конструювання складів злочинів як кваліфікуючої ознаки, на сьогодні відсутнє його законодавче визначення.

На нашу думку, *корисливий мотив* злочину «мародерство» – це прагнення спеціального суб'єкта шляхом вчинення винних дій протиправно задовольнити потребу в набутті майнових цінностей вбитого та/або пораненого під час бою або після його закінчення для особистої вигоди. Запропоноване визначення дозволить повною мірою реалізувати принципи справедливості та суб'єктивного ставлення у вину під час застосування норм Кримінального кодексу України. *Мета* злочину «мародерство» – нажива. Обертаючи викрадене на свою користь, злочинець (спеціальний суб'єкт) таким чином отримує особистий прибуток (зиск), який може бути виражений як у натуральній формі викраденого, так і в грошовому еквіваленті (у подальшому).

Сучасні умови в Україні також визначають необхідність повної зміни структури ст. 432 Кримінального кодексу України. На нашу думку, у зв'язку з фактами масового та повторного мародерства (див. § 2) згадана стаття має містити ч. 2, яка б передбачала відповідальність за *«викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство), вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, що карається позбавленням волі на строк __»*.

Вчинення злочину «мародерство» за попередньою змовою групою осіб означає спільне вчинення цього злочину декількома (двома й більше) спеціальними суб'єктами злочину, які заздалегідь домовились про спільне його вчинення. Домовитися про спільне вчинення злочину заздалегідь – дійти згоди щодо його вчинення до моменту виконання його об'єктивної сторони. Домовляючись про вчинення злочину «мародерство» заздалегідь, група спеціальних суб'єктів не належним чином виконує свій обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України та ще більшою мірою дискредитує Збройні Сили України й інші військові формування. Як наслідок, такі дії мають більш високий ступінь суспільної небезпечності та викликають суспільний резонанс, більшу загрозу незалежності й територіальної цілісності України.

Висновки

З'явившись ще в стародавні часи, мародерство продовжує існувати до теперішнього часу, не маючи державних кордонів. Воно являє собою розповсюджене явище, небезпека якого не зменшилась із часом. Однак мародерство дещо видозмінилось, нині їм визначають випадки викрадення, коли спеціальний суб'єкт використовує для полегшення його здійснення особливу обстановку, що утворюється в результаті військових (бойових) дій.

Вчиняючи злочин «мародерство», спеціальний суб'єкт не виконує обов'язок дорожити бойовою славою, честю й гідністю військовослужбовця, а також виявляє зневагу до бойових та військових традицій. У зв'язку з

викладеним запропоновано визначення деяких правових категорій, що становлять структурні елементи складу злочину «мародерство», та його кваліфікуючі ознаки, а саме:

– під родовим об'єктом злочину «мародерство» слід розуміти встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби, порядок організації та виконання службово-бойових завдань, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, а також виданих відповідно до них нормативно-правових актів;

– під корисливим мотивом злочину «мародерство» слід розуміти прагнення спеціального суб'єкта шляхом вчинення винних дій протиправно задовольнити потребу в набутті майнових цінностей вбитого та/або пораненого під час бою або після його закінчення для особистої вигоди.

Також у процесі дослідження запропоновано низка положень щодо необхідності:

– вирішення питання стосовно спеціального суб'єкта злочину «мародерство», не обмежуючи суб'єкта цього злочину ознаками громадянства України (у зв'язку з фактичним несенням служби);

– визначення існування бою в просторовій та часовій характеристиках – наявністю бойової обстановки. Бойова обстановка може виникнути й у мирний час (збройний прикордонний або інший збройний конфлікт), а тому злочин, передбачений ст. 432 Кримінального кодексу України, має місце й поза межами воєнного стану або війни.

Обґрунтовано та запропоновано необхідність повної зміни структури ст. 432 Кримінального кодексу України у зв'язку з фактами масового та повторного мародерства (див. § 2). Згадана стаття має містити ч. 2, яка б передбачала відповідальність за *«викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство), вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, що карається позбавленням волі на строк __»*.

Втілення зазначених авторських пропозицій, на нашу думку, підвищить дисципліну та ефективність виконання бойових завдань, організацію та порядок функціонування військових підрозділів Збройних Сил України й інших військових формувань, які діють відповідно до законодавства України, а також забезпечить невідворотність покарання за вчинення злочину «мародерство».

Список використаних джерел:

1. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березень 1992 р. № 2232-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – С. 385.
2. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 12. – С. 294.
3. Трофей (добыча) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1059154>.
4. Трунов И. Мародерство – преступление международного характера / И. Трунов // Адвокат. – 2004. – № 9. – С. 27.
5. Ожегов С. Толковый словарь русского языка : [80 000 слов и фразеологических выражений] / С. Ожегов, Н. Шведова ; Ин-т рус. яз. им. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

6. Попов М. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке / М. Попов. – М., 1907. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/contents.nsf/dicfwords>.

7. Кримінальний кодекс Української СРСР : Закон України від 1 квітня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – С. 14.

8. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України : Закон України від 22 лютого 2000 р. №1483-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 7. – С. 123.

9. Женевская конвенция о защите гражданского населения во время войны от 12 августа 1949 г. // Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – М., 1957. – Вып. XVI. – С. 204–278.

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. №405/2014 // Офіційний Вісник Президента України. – 2014. – № 14. – С. 745.

11. Невже Європа й досі уявляє, що є можливість відсторонення від драматичних подій в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m.day.kiev.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/gibridna-viyna-putina>.

12. Батальйон «Шахтарськ» розформували через мародерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/video/video-novini/batalyon-shahtarsk-rozformovali-cherez-maroderstvo.html?type=1554>.

13. Батальйон «Шахтарськ» розформували через мародерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/997125-batalyon-shahtarsk-rozformovaniy-cherez-maroderstva-avakov.html>.

14. Батальйон «Шахтарськ» розформовано за систематичні випадки мародерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://onpress.info/ua/batalon-shaxtersk-rasformirovan-za-sistematcheskie-sluchai-maroderstva-avakov0015393>.

15. Запоріжжя від терористів захищатиме новий батальйон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.061.ua/news/649376>.

16. В Запоріжжя появилась рота батальйона «Горнадо» для боротьби с разведкой террористов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vv.com.ua/news/38356>.

17. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

18. Легіонер: Я тут, щоб боротися з сепаратистами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://molotoff.info/texts/41-2010-11-24-16-00-54/interview/6638-legioner-jatut-schob-borotisja-z-separatistami.html>.

19. Легіонери батальйону «Донбас» заслужили честь стати громадянами України, – Семенченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/ua/news/2014/06/19/legionery_batalyonu_donbas_zasluzhyly_chest_staty_gromadyanamy_ukrainy__semenchenko_498748.

20. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (зі змін та доп. станом на 10 листопада 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – С. 131–229.

21. Бажанов М. Кримінальне право. Особлива частина / М. Бажанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.link/book.php?book=1002705>.

22. Про національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 р. №876-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – С. 594.

23. Поняття, загальна характеристика та система військових злочинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_osob/Files/Lekc/T20/T20_P1.html.

НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛІКИ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА, ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ Й ЧЕРВОНОГО КРИСТАЛА: ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Нагорний В.В.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

Анотація

У статті проаналізовано історичний аспект становлення символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала. Здійснено також аналіз міжнародних нормативно-правових документів, які захищають ці символи від незаконного використання. Охарактеризовано національний механізм захисту «червоних символів» від свавільного вживання. Проведено аналіз норм вітчизняного кримінального права щодо незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала. На основі опрацьованої джерельної бази виявлено основні етапи становлення цього інституту права, визначено місце аналізованого військового злочину в системі подібних правопорушень, обґрунтовано необхідність і запропоновано шляхи вдосконалення цього правового інституту.

Вступ

Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – це правопорушення, які світовою спільнотою визнаються найбільш небезпечними. Протидія їхньому скоєнню потребує консолідації всіх держав, адже вони загрожують існуванню всього людства. До таких українське законодавство відносить і склад злочину, передбачений статтею 445 Кримінального кодексу України (далі – КК України) про незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала.

Використання гуманітарної допомоги під захистом Червоного Хреста для реалізації своїх геополітичних інтересів спостерігаємо зараз на окупованих територіях України. Так, 12 грудня 2014 року Російська Федерація прислала вже дев'ятий із серпня «гуманітарний конвой» для самопроголошеної «Донецької Народної Республіки». Традиційно українських митників, які прибули до Російської Федерації для здійснення митних процедур, не допустили до огляду цього вантажу. Він був направлений в Україну без узгодження з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста й без супроводження його представниками [15].

Слід відмітити, що 17 вересня цього року представники Російської Федерації офіційно заявляли, що гуманітарні вантажі будуть надходити за підтримки української сторони та за інформування про точний час і місце пересікання державного кордону України. Північний сусід своїми діями ігнорує норми українського права, а також положення міжнародних конвенцій, двосторонні домовленості про переміщення гуманітарної допомоги через державний кордон України. Українські державні органи не отримують

офіційних даних про склад гуманітарного вантажу. Є підстави вважати, що разом із гуманітарною допомогою в Україну надходять зброя й спорядження для терористів. Із точки зору Д. Тимчука, керівника Центру військово-політичних досліджень, терористам доставляють також засоби радіотехнічної розвідки й радіоелектронної боротьби [16].

Нині можна спостерігати незаконне використання символіки Товариства Червоного Хреста й у цивільній сфері – аптечними закладами, приватними лікувально-діагностичними центрами. У 2010–2011 роках лише на території Автономної Республіки Крим зафіксували близько 100 подібних порушень. Товариство Червоного Хреста України за вказаний хронологічний проміжок направило 97 попереджень про незаконне використання своєї символіки [18].

Незважаючи на те, що склад злочину, передбачений ст. 445 Кримінального кодексу України, належить до злочинів невеликої тяжкості, відзначимо, що зловживання емблемою Червоного Хреста як захисним знаком може спричинити загрозу життю тих, хто має законне право його використовувати. Незаконне використання емблеми як розпізнавального знака в мирний час може зашкодити її захисній функції під час військових дій. Зважаючи на вищевикладені обставини, вважаємо обрану нами проблему досить актуальною для розгляду.

Військове право залишається в Україні ще досить молодого галуззю й наукою. Проте з'являються наукові доробки, присвячені аналізу окремих його правових інститутів. Деякі аспекти обраної нами теми знайшли висвітлення в низці робіт. Над проблемами кваліфікації військових злочинів працювали В. Базов [1], М. Коржанський [9]. Особливості складу таких правопорушень проаналізовано в роботах Р. Закомолдіна [4], М. Даньшина, Я. Лантінова [5]. Об'єктивну сторону злочинів, вчинених військовослужбовцями, розглянули М. Сенько [14], М. Хавронюк [17]. Проте спеціалізованих розвідок про незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала досить мало. Варто відзначити роботу І. Бершова [1], у якій подається загальна характеристика цього злочину. В. Базов прослідкував історичний аспект становлення інституту [1], аналіз складу злочину простежений авторами колективної монографії за редакцією Ю. Бауліна [8]. Проте, незважаючи на досягнення вітчизняної юридичної науки з обраної до розгляду проблеми, вважаємо, що вона потребує комплексного й ґрунтовного аналізу. Тому метою статті є подальша розробка незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця й Червоного Кристала як правового інституту.

§ 1. Становлення правового інституту «червоних символів»

До середини XIX століття санітарні служби різних країн користувалися різними позначками для свого відокремлення від бойових підрозділів: в Австрії застосовували білий колір, у Франції – червоний, Сполучених Штатах Америки – жовтий. Тому медичний персонал часто обстрілювали, оскільки міжнародних угод про захист медичних частин не було укладено.

Загальновідомим є факт, що з 1864 року починається відлік історії Товариства Червоного Хреста. Із 8 по 22 серпня цього року в Женеві на

конференції 16 європейських країн була прийнята Женевська конвенція про поліпшення долі хворих і поранених воюючих армій на полі бою. Норми документа передбачали нейтралітет персоналу медичних служб збройних сил. Було прийнято також рішення про створення інтернаціональної емблеми медичного персоналу. На честь батьківщини А. Дюнанна, одного з найактивніших прихильників створення організації із захисту поранених, символом було обрано червоний хрест на білому полі (швейцарський прапор, де червоний і білий кольори поміняли місцями) [1, с. 197].

Згідно зі статті 12 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 22 серпня 1864 року поранені і хворі особового складу збройних сил повинні користуватися повагою та захистом за будь-яких обставин. Їм повинно бути гарантовано гуманне ставлення й догляд без будь-якої дискримінації. Документ суворо забороняє замах на їхнє життя, насилля. Такі особи не можуть бути піддані тортурам чи біологічним дослідям, залишені умисно без медичної допомоги та обслуговування [6]. Стаття 7 Женевської конвенції визначила, що для шпиталів і похідних лазаретів буде прийнято особливий прапор, який буде знаходитися поруч із національним прапором. Для осіб, які знаходилися під захистом нейтралітету, допускалося використання особливого знака на рукаві [6].

У цьому ж році ініціативна група швейцарських громадян заснувала в Женеві Міжнародний комітет допомоги пораненим (попередник Товариства Червоного Хреста). Його завданнями стало надання допомоги жертвам воєн, стихійних лих і катаклізмів, пропаганда почесного донорства крові та пошук зниклих учасників воєнних конфліктів. Першим символом організації став червоний хрест. Однак в листопаді 1876 року, у період російсько-турецької війни, Османська імперія повідомила уряд Швейцарії про те, що буде ставитися з повагою до червоного хреста, проте як захисний знак для власних госпіталів обирає червоний півмісяць на білому тлі. У Константинополі було розпочато роботу Османського об'єднання допомоги пораненим і хворим солдатам, яке використовувало як позначку знак Червоного Півмісяця [2, с. 68].

Емблема червоного півмісяця, як і емблема червоного лева й сонця на білому тлі, яку до 1980 року використовував Іран, були визнані Женевською Конвенцією 1929 року й підтверджені Конвенціями 1949 року. Саме з огляду на ці символи 1919 року назва організації трансформувалася в Міжнародну Федерацію Товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. До основних напрямів її роботи належали такі:

- 1) розширення свого представництва, створення нових національних організацій;
- 2) удосконалення міжнародних норм у сфері захисту потерпілих від військових конфліктів, здійснення контролю за їх виконанням;
- 3) виконання ролі посередника під час збройних конфліктів із метою забезпечення допомоги й захисту жертвам військових дій;
- 4) здійснення контролю за умовами утримання військовополонених.

Важливою складовою гуманітарного руху є Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, офіційними символами

якої виступають Червоний Хрест, Червоний Півмісяць, Червоний Кристал. Останній символ було затверджено 8 грудня 2005 року з метою включення як повноправного члена ізраїльської організації Маген Давид Адом (Червона Зірка Давида) [17, с. 132].

23 червня 2006 року міністр юстиції С. Головатий підписав Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосувався затвердження додаткової розпізнавальної емблеми у вигляді Червоного Кристала (Протокол III). Основними завданнями протоколу до конвенції офіційно визнавалися такі:

- затвердити нову додаткову емблему Міжнародного Руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця – Червоний Кристал;

- підкреслити, що емблемі Червоного Кристала не надається будь-якого значення, пов'язаного з релігійними, етнічними, расовими, регіональними міркуваннями чи політичними інтересами;

- надати новому знакові однакового статусу з емблемами Міжнародного Руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, які використовувалися;

- підкреслити універсальний характер положень Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (статті 26, 38, 42 та 44 першої Женевської конвенції) та Додаткових протоколів до них від 8 червня 1977 року (статті 18 та 38 Додаткового протоколу I та стаття 12 Додаткового протоколу II), що стосуються використання розпізнавальних емблем [3, с. 17].

Основною метою протоколу стало врегулювання спірних питань щодо використання емблеми Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця на території держав, а також гарантування захисту всіх гуманітарних співробітників та цивільного населення під час збройних конфліктів у разі надання допомоги постраждалим унаслідок стихійних лих [3, с. 18].

Прийняття нової емблеми виявилось непростю справою. Представники 192 країн світу вели серйозні політичні й релігійні суперечки, які врешті-решт закінчилися затвердження нового третього символу, а відтак і зміною назви організації. Відтоді вона називається Міжнародний Червоний Хрест, Червоний Півмісяць та Червоний Кристал. Проблема виникла ще в 1949 році, коли в Женеві відмовилися визнавати Червону Зірку Давида – символ національної організації Червоного Хреста в Ізраїлі. Незважаючи на це, Ізраїль відтоді використовував винятково шестикутну зірку, оскільки навідріз відмовлявся визнати Червоний Хрест, а тим паче Червоний Півмісяць. Упродовж 60 років здійснювалися спроби задовольнити Ізраїль запровадженням нейтральної емблеми, яка не дратувала б представників інших віросповідань і могла б стати універсальним символом для країн, у яких домінуючими релігіями є не християнство й не іслам. У справу втрутилися США, які погрожували тим, що у випадку незадоволення вимог Ізраїлю вони припинять своє щедre фінансування Міжнародного Товариства Червоного Хреста, що поставило б його на межу банкрутства [10, с. 242].

§ 2. Механізм захисту Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала від незаконного використання

Правомірне використання згаданої вище символіки в Україні визначено в законі «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» від 8 липня 1999 року. Зміни в назві цього закону, а саме доповнення її третім символом, було здійснено 22 жовтня 2009 року. Законодавчий акт був спрямований на приведення чинного закону у відповідність до положень ратифікованого Верховною Радою Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року в частині прийняття додаткової відмітної емблеми.

Важливою є стаття 1 аналізованого документа, у якій визначено низку важливих для гуманітарного права дефініцій, а саме: поранені й хворі особи (населення); цивільні особи, які потерпіли від аварії судна; медичні формування, духовний персонал (інших держав); санітарне перевезення; санітарно-транспортні засоби; наземні санітарно-транспортні засоби; санітарні перевезення по воді; водні санітарно-транспортні засоби [13].

З аналізу норм чинного вітчизняного й міжнародного законодавства стає зрозуміло, що емблеми міжнародного гуманітарного руху можуть використовуватися у двох випадках: із захисною та розпізнавальною функціями. Захисна функція реалізується під час використання їх для медичного персоналу, медичних формувань та санітарно-транспортних засобів. За таких умов емблеми повинні мати якомога більші розміри, щоб забезпечити можливість їхнього розпізнавання на великих відстанях.

Згаданим вище законом передбачено випадки, коли використання емблеми Червоного Хреста є правомірним. Із захисною метою вона може використовуватися:

1) медичною службою Збройних Сил України під час військових конфліктів для позначення своїх медичних формувань і санітарно-транспортних засобів на суші, на морі та в повітрі;

2) цивільними медичними формуваннями, цивільними лікарнями для позначення будівель, обладнання, медичних матеріалів, а також цивільних санітарно-транспортних засобів, закладів охорони здоров'я, призначених, зокрема, для перевезення та розміщення поранених, хворих і потерпілих від аварій суден та догляду за ними. Для такого режиму використання емблем необхідний спеціальний дозвіл Міністерства охорони здоров'я України;

3) Товариством Червоного Хреста України для захисту власного медичного персоналу та медичних формувань, які надаються в розпорядження медичної служби Збройних Сил України;

4) для позначення іноземних медичних формувань Товариства Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та інших міжнародних організацій із надання допомоги, присутніх на території України, за наявності відповідного погодження з Товариством Червоного Хреста України та офіційного дозволу Кабінету Міністрів України щодо такого перебування;

5) для захисту нейтральних зон і територій, призначених для поранених, медичного персоналу, цивільного населення [13].

Вказана функція емблем є найважливішою. Проте на сьогодні вона поступово втрачає своє значення через випадки неправомірного їх використання й одночасного існування кількох різних емблем (Червоний Хрест, Червоний Півмісяць, Червоний Кристал). Останній факт демонструє неможливість подолати політичні та релігійні протиріччя й консолідувати міжнародну спільноту.

Розпізнавальна функція полягає в тому, що емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала використовуються як розпізнавальний знак для позначення належності людини або об'єкта до Міжнародного гуманітарного руху. У цьому разі емблеми повинні бути меншими за розмірами, порівняно з емблемами, що використовуються як захисний знак, та не можуть наноситися на пов'язки або на дахи будівель [13].

У мирний час емблема в зменшеному вигляді використовується, відповідно до чинного законодавства, у діяльності Товариства Червоного Хреста України. Емблема може використовуватися для позначення майна закладів охорони здоров'я, призначених для осіб, які потребують постійного медичного догляду; транспортних засобів, що використовуються для перевезення поранених і хворих; спеціально відведених місць або зон для надання першої медичної допомоги в населених пунктах, на дорогах, на підприємствах і в інших місцях; зон дислокації біженців під час збройних конфліктів і стихійного лиха [13].

Міжнародні правові норми, які регулюють порядок правомірного використання емблем Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, а також їхніх офіційних назв, містяться в Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 року (крім III Конвенції), I і II Додаткових протоколах до них від 8 червня 1977 року, Правилах, затверджених XX Міжнародною конференцією Червоного Хреста (Відень, 1975 року) стосовно використання згаданих емблем національними товариствами.

Особи, які користуються захистом емблеми Червоного Хреста, повинні мати посвідчення з фотографією на весь період збройного конфлікту. Згідно зі статтями 39 і 40 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях геральдичну емблему зображають під керівництвом компетентної військової влади на прапорах, нарукавних пов'язках та всьому обладнанні, яке використовується в медичній службі. Особи повинні носити на лівій руці вологостійку нарукавну пов'язку з відмітною емблемою, що видається військовою владою [6].

Міжнародне право покладає на держав обов'язок здійснювати контроль за правомірним використанням емблеми Червоного Хреста у військовий та мирний час. Так, згідно зі статтею 54 I Женевської Конвенції 1949 року країни повинні вживати заходи для недопущення й припинення протиправного використання емблеми. Навіть у тому випадку, коли національних важелів захисту буде недостатньо, «Високі Договірні Сторони» мають вжити всі можливі заходи, необхідні для припинення зловживань. Женевські Конвенції та

Додаткові протоколи до них захищають також самі назви «Червоний Хрест», «Червоний Півмісяць», «Червоний Кристал». Виконуючи вказані вимоги, держави зобов'язані:

1) ухвалити закон про порядок використання емблем, затвердити перелік організацій та фізичних осіб, яким дозволено ними користуватися;

2) розробити законодавчі акти про юридичну відповідальність за зловживання емблемами (наслідування, використання в комерційних цілях, віроломне використання тощо);

3) створити державні органи, до компетенції яких входить нагляд за правильним використанням емблем. Такими установами можуть бути:

а) щодо їх використання в комерційних цілях у мирний час – національні бюро товарних знаків і патентів;

б) щодо віроломного використання емблем – відповідні військові владні органи. Віроломне використання є серйозним порушенням Женевських Конвенцій та Додаткових протоколів до них і належить до військових злочинів;

4) сприяти поширенню інформації про правила використання емблем серед усіх категорій населення, насамперед серед військовослужбовців.

Україна є учасницею Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них, тому до нової редакції Кримінального кодексу України було внесено зміни, а також передбачена карна відповідальність за незаконне використання емблем і знаків Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала [1, с. 198–199].

Вирішеним в Україні є також питання про прийняття окремого законодавчого акта щодо використання й захисту емблем офіційних символів. Значна роль у тому, щоб емблеми поважали й не було зловживань під час їх використання, належить національним товариствам, у тому числі й Національному комітету Товариства Червоного Хреста України.

Міжнародний комітет Червоного Хреста, сприяючи встановленню міжнародних норм, необхідних для забезпечення поваги до емблем, запропонував державам типовий закон про використання й захист емблем Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала. При цьому враховуються положення Заключної декларації Міжнародної конференції із захисту жертв війни 1993 року й Рекомендації Міжнародної групи експертів 1995 року, схвалені XXVI Міжнародною конференцією Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (грудень 1995 року, Женева). Це було зроблено з метою надання допомоги державам із питань розробки чи вдосконалення національного законодавства [4, с. 428].

§ 3. Незаконне використання Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала як склад злочину

Перейдемо до аналізу положень національного кримінального законодавства щодо незаконного використання згаданих вище офіційних емблем. У КК України є два схожі за формулюванням складу злочинів: стаття 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними» та стаття 445

«Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала». Варто відмітити, що перший класифікований законодавцем як військовий злочин, а другий – як злочин проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Злочин, передбачений статтею 435, віднесено законодавцем до категорії військових злочинів. Він має специфічні ознаки, описані нижче.

1. Спеціальний суб'єкт злочину – військовослужбовець або військовозобов'язаний під час проходження навчальних зборів. Закінченням перебування на військовій службі вважається день, із якого військовослужбовця виключено зі списків військової частини.

Військовослужбовці – це громадяни України, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Військовою називається державна служба особливого характеру, яка полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я й віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Військовозобов'язані – це особи, які перебувають у запасі Збройних Сил України чи інших військових формувань. Для військовозобов'язаних, призваних на збори, початком військової служби є перший день фактичного перебування на зборах, а закінченням цієї служби – останній день зборів.

2. Спеціальний об'єкт злочину – встановлений порядок несення військової служби, тобто сукупність умов, суспільних відносин, що виникли в процесі життя та бойової діяльності військ. Його основні принципи визначені законодавством, Військовою присягою, військовими статутами, положеннями про проходження військової служби тощо [17, с. 132–133].

Важливими елементами складу військового злочину є час та обставини його скоєння. Відповідальність посилюється за вчинення таких протиправних дій у воєнний час або в бойовій обстановці, оскільки зростає їхня суспільна небезпека в умовах, коли від військовослужбовців вимагається максимальна концентрація й дисципліна.

Класифікація військових злочинів продовжує залишатися дискусійною сторінкою науки військового права України. За таким критерієм, як безпосередній об'єкт злочину, можуть бути виділені такі види військових злочинів:

- проти порядку підлеглості та військової честі (статті 402–406);
- проти порядку проходження військової служби (статті 407–409);
- проти порядку користування військовим майном (статті 410–414);
- проти порядку експлуатації військової техніки (статті 415–417);
- проти порядку несення бойового чергування й інших спеціальних служб (статті 418–421);
- проти встановленого порядку збереження військової таємниці (стаття 422);
- військові службові злочини (статті 423–426);
- проти порядку несення служби на полі бою та в районі воєнних дій (статті 427–433);

– злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями (статті 434–435).

За цим критерієм класифікації аналізований нами склад злочину можна віднести до злочинів, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями.

Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (стаття 435 КК України) об'єктивно виражається в носінні в районі воєнних дій символіки особами, які не мають на те права, а також зловживанні в умовах воєнного стану прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам [7].

М. Сенько справедливо відзначив, що за всі злочини, кваліфікуючою або обов'язковою ознакою об'єктивної сторони яких є «воєнний стан» чи «бойова обстановка», передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі [14]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою обмеження конституційних прав та свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [12]. Як зазначає Р. Закомолдін, ознакою бойової обстановки є те, що вона може виникнути не лише у воєнний, а й у мирний час (наприклад, під час відбиття нападу ворога на прикордонну заставу, порушення повітряного чи морського простору України тощо) [4, с. 428].

За вчинення дій, передбачених статтею 435 КК України, санкцією передбачено позбавлення волі на строк до двох років. Відповідно до частини 2 статті 12 КК України злочином невеликої тяжкості є злочин, за який особа притягується до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років. Йй також може бути призначено інше, більш м'яке, покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Тобто аналізований злочин належить до злочинів невеликої тяжкості [7].

Об'єктом злочину є порядок дотримання законів та звичаїв ведення війни. Норми Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року та інше законодавство зобов'язують воюючі сторони утримуватися від нападу на санітарно-медичні формування, їхній транспорт та особовий склад [8].

З аналізу положень статей КК України стає зрозуміло, що об'єктивна сторона злочину може виявлятися: 1) у носінні в районі воєнних дій знаків Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала військовослужбовцями, які не мають на це права; 2) у зловживанні у воєнний час відмітними знаками, які надані санітарній службі.

Із суб'єктивної сторони цей злочин може бути вчинений тільки з прямим умислом. Суб'єктом злочину може бути будь-який військовослужбовець.

Водночас в Кримінальному кодексі України є схожа за формулюванням стаття: незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, крім випадків, передбачених цим кодексом (стаття 445 КК України), карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

Об'єкт цього злочину – порядок використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала. Об'єктивна сторона виражається в незаконному використанні вказаної символіки, крім випадків, передбачених КК. До символіки можна віднести емблеми у вигляді Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала на білому тлі, назви й спеціальні розпізнавальні сигнали [8].

Ця символіка використовується для позначення осіб, рухомого та нерухомого майна, місць або територіальних зон і виконує захисну й розпізнавальну функції. Захисна функція, як зазначалося вище, означає, що під час війни або збройного конфлікту зображення Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала є видимим позначенням міжнародного захисту медичного й духовного персоналу, медичних формувань і санітарно-транспортних засобів. Розпізнавальна функція передбачає використання символіки для позначення належності людини або об'єкта Міжнародному Руху Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, розпізнавання медичних формувань і санітарно-транспортних засобів [13].

Яка ж різниця між аналізованими складами злочинів? Стаття 445 КК України передбачає загальну норму про незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала. Тому вона не застосовується, якщо дії можна кваліфікувати за статтями, що передбачають спеціальну норму, наприклад військовий злочин (стаття 435).

Злочин вважається закінченим, коли особа вчинила дії, передбачені статтею 445 КК України. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом. Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Тобто, як бачимо, на відміну від інших військових злочинів (із 18 років, із моменту призову на військову службу), вік кримінальної відповідальності загальний.

Склади злочинів, визначених у статтях 435 і 445, можна віднести до предметних. Предметом злочину виступає символіка Червоного Хреста, Червоного Півмісяця або Червоного Кристала. Об'єктивну сторону цього злочину характеризує незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, крім випадків, передбачених КК України.

У статті 435 КК України в основі виділення спеціальної норми є поєднання ознак спеціального суб'єкта, яким визнається військовослужбовець, з ознаками місця або обстановки вчинення злочину – у районі воєнних дій або в умовах воєнного стану. Згідно зі статтею 438 КК України можна кваліфікувати діяння, які характеризуються більш високим ступенем суспільної небезпечності.

Зокрема, незаконне використання зазначеної символіки кваліфікується, згідно зі статтею 438 КК України як порушення законів і звичаїв війни, якщо таким чином особа симулює володіння статусом, що надає захист, під час вчинення вбивств, завдання поранень, захоплення в полон противника (стаття 37 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року). Стаття 438 КК України передбачає відповідальність за особливо тяжкий злочин, тому має перевагу й у випадках її конкуренції зі статтею 435 КК України [5, с. 17–18].

Навіть у мирний час символіка Червоного Хреста стає об'єктом зловживань і шахрайства в Україні. Восени 2005 року Новий Орлеан зазнав ушкоджень від буревію «Катрина». Українські аферисти вирішили скористатися цією ситуацією. Товариство Червоного Хреста України звернулося до Міністерства внутрішніх справ України з вимогою втрутитися в діяльність фіктивних агентств, які, прикриваючись назвою цієї міжнародної благодійної організації, проводили фіктивний набір волонтерів для допомоги потерпілим мешканцям Нового Орлеану. Такі оголошення були зафіксовані в засобах масової інформації Полтави, Кіровограда, Херсона. Охочим пропонували заробітну плату в розмірі двох тисяч доларів. Проте для того, щоб стати кандидатом на таке «вигідне» робоче місце, потрібно було сплатити за оформлення необхідних документів одну тисячу доларів США [11].

Випадки незаконного використання символіки Червоного Хреста – поширене явище в українському суспільстві. Його можна побачити на аптеках, виробках медичного призначення. Цей символ зустрічається в рекламі, щоб підкреслити «користь для здоров'я» рекламованого товару. Таке використання символу Червоного Хреста є грубим порушенням закону про символіку гуманітарної організації. Законом дозволяється використання цієї символіки лише особами й організаціями, крім самого Червоного Хреста, або установами, які надають безкоштовну медичну допомогу. За кордоном установи й організації, які надають платні медичні послуги, користуються іншими символами (наприклад, сніжинка в США) [18].

Стаття 15 Закону України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» забороняє копіювання або натяк на зображення символіки Червоного Хреста. Такими діями може бути, наприклад, зміна кольору хреста зі збереженням форми емблеми [13]. Україна продовжує залишатися країною, де проблема незаконного використання «червоної символіки» не вирішена належним чином.

Громадяни України звикли до нецільового використання цієї значимої для всього світу символіки. Проте міжнародною спільнотою він повинен розумітися однаково на всіх континентах: Червоний Хрест означає безкоштовну медичну допомогу. Дозвіл на використання емблеми на території України у випадках, визначених цією статтею, надається Національним комітетом Товариства Червоного Хреста України за умови безкоштовного надання послуг. Згідно зі статті 15 закону про символіку забороняється:

- 1) використання емблеми Червоного Хреста, слів «Червоний Хрест», розпізнавального знака чи будь-якого іншого знака, найменування або сигналу, які являють собою імітацію (використання подібних кольорів або зображень)

або можуть призвести до змішування, незалежно від мети такого використання, з порушенням положень чинного законодавства;

2) використання емблем або слів на вивісках, плакатах, оголошеннях, листівках або розміщення їх на товарах чи упаковках, або продаж цих товарів чи спроба продажу, спроба введення в обіг цих товарів, помічених таким чином, або використання зазначеної емблеми або слів як елемента знака для інших емблем або найменувань;

3) використання слів «Червоний Хрест» у найменуваннях підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, зображення емблеми Червоного Хреста на знаках для товарів і послуг, промислових зразках і найменувань [13].

Відповідно до статті 16 закону Товариство Червоного Хреста України зобов'язане сприяти органам державної влади в їх зусиллях щодо запобігання будь-яким зловживанням у використанні символіки Червоного Хреста та їх припинення. Товариство має також сповіщати правоохоронні органи та суди про будь-які зловживання, пов'язані з порушеннями у використанні символіки. Особи, винні в порушенні законодавства України про використання символіки Червоного Хреста, несуть відповідальність згідно із законами України [13].

Висновки

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема неправомірного застосування «червоної символіки» є надзвичайно актуальною. Чимало порушень у цій сфері здійснено господарюючими суб'єктами з метою надання конкурентних переваг своїм послугам, товарам, продукції. Проте більш небезпечним є здійснення таких злочинів у військовий час військовослужбовцями. Правовий інститут використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала пройшов тривалий час розвитку: від середини XIX століття й донині.

Норми міжнародного права захищають символіку від незаконного використання й зобов'язують держави створити національні механізми захисту: імплементувати в законодавство міжнародні норми, прийняти спеціалізований нормативно-правовий акт про порядок правомірного використання символів та їхніх назв, внести поправки в кримінальне законодавство, створити національні товариства, які будуть слідкувати за належним використанням символів й сигналізувати про випадки їх свавільного вживання. Україна здійснила необхідні кроки в цьому напрямі, проте проблема реалізації правових норм та дієвості національного механізму захисту залишилася.

КК України потребує вдосконалення складів військових злочинів, передбачених XIX розділом, та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених XX розділом. Не зовсім вдалим вважаємо й відокремлення в окремий розділ військових злочинів за суб'єктом їх вчинення (військовослужбовцями). Аналізовані нами склади злочинів, передбачених статтями 435 і 445, містяться в різних розділах КК України та співвідносяться, відповідно, як спеціальна й загальна норма. Цілком можливим вбачається об'єднання цих норм в одну. Необхідно вдосконалити не тільки

вітчизняний правовий інститут використання «червоної символіки», а й світовий. Потрібно знайти символ, який консолідував би різні за расами, мовними особливостями, релігійними переконаннями народи в розумінні пріоритетності людського життя та його першочергового захисту.

Список використаних джерел:

1. Базов В. Воєнні злочини : [навчальний посібник] / В. Базов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
2. Бершов І. Незаконне використання символіки Товариства Червоного Хреста / І. Бершов // Актуальні проблеми правової системи України : матеріали науково-технічної конференції викладачів, аспірантів та студентів юридичного факультету (м. Суми, 11 травня 2012 р.) / відп. за вип. М. Логвиненко. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 6769.
3. Головатий від імені України підписав протокол про додаткову емблему Міжнародного руху Червоного Хреста // Право. – 2006. – № 8. – С. 17.
4. Закомолдин Р. Преступления против военной службы: проблемы уголовно-правовой регламентации пути их решения / Р. Закомолдин // Уголовное право. Стратегия развития в XXI веке : материалы международной научно-практической конференции в Московской государственной юридической академии (г. Москва, 29–30 января 2004 г.). – М. : МГЮА, 2004. – С. 427–431.
5. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : [альбом схем] / [М. Даньшин, Я. Лантінов] ; за заг. ред. Я. Лантінова. – Х. : Харків юридичний, 2012. – 32 с.
6. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua>.
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
8. Кримінальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / [Ю. Баулін, В. Борисов, С. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. Сташиса, В. Тація. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
9. Коржанський М. Кваліфікація злочинів : [навчальний посібник] / М. Коржанський. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
10. Лисик В. Міжнародний комітет Червоного Хреста – особливий суб'єкт міжнародного права / В. Лисик // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2005. – Вип. 15. – С. 242–247.
11. Пастка для милосердних. Прикриваючись назвою Товариства Червоного Хреста України, шахраї проводять фіктивний набір волонтерів для ліквідації наслідків буревію «Катрина» у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kreschatic.kiev.ua>.
12. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 6 квітня 2000 р. (зі змінами від 3 квітня 2003 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 209.
13. Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні від 8 липня 1999 р. № 862-XIV (назва Закону в редакції Закону № 1675-VI від 22 жовтня 2009 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 36. – Ст. 316.
14. Сенько М. «Воєнний стан» та «бойова обстановка» як ознаки об'єктивної сторони військових злочинів / М. Сенько // Кримінальне право України. – 2006. – № 3. – С. 50–56.

15. Україна вважає провокацією гуманитарну допомогу з Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net>.

16. Російська гуманитарна допомога розподіляється лише серед керівництва НВФ на Донбасі, частина вантажів просрочена [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://interfax.com.ua>.

17. Хавронюк М. Військові злочини : [навчальний посібник] / М. Хавронюк. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 156 с.

18. Червоний хрест – вже не символ медицини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uzhgorod-ua.com/view_post.php?id=2082.

СПЕЦИФІКА ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СУДНОПЛАВСТВА

Бабін Б.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та кримінального права
Одеської національної морської академії*

Анотація

Автор розглядає специфіку злочинів, вчинених в умовах діяльності Військово-Морських Сил Збройних Сил України та інших військових морських структур. Досліджено зв'язок вказаних злочинів зі злочинами у сфері транспорту та проти людяності. Окреслено специфіку складів військових злочинів, що можуть вчинятися в умовах військового судноплавства. Розглянуто спеціальні склади військових злочинів у сфері військового судноплавства, такі як залишення корабля, що гине, та порушення правил кораблеводіння. Визначено міжнародні стандарти військового судноплавства, зокрема в умовах збройного конфлікту й у мирний час. Надано оцінку норм військових статутів і положень, що визначають порядок діяльності Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Вказано на недоліки кримінальної політики України у сфері військових злочинів, вчинених в умовах військового судноплавства.

Вступ

Умови зовнішньої агресії, окупації ворожою державою двох приморських регіонів України та активні антиукраїнські дії агресора в акваторіях Азовського й Чорного морів, втрата Україною військово-морських баз у Криму, масова зрада керівництва Військово-Морських Сил (далі – ВМС) Збройних Сил України (далі – ВСУ), ведення антитерористичної операції на Азовському узбережжі – усі ці обставини зумовлюють актуальність проблеми військових злочинів, вчинених в умовах судноплавства. Відповідний аналіз має висвітлити специфіку таких злочинів, їх відмінність від інших військових злочинів, особливості кваліфікації, їх кримінологічні відмінності та риси криміналістичного забезпечення їх розкриття й розслідування.

Варто вказати, що злочинам у сфері судноплавства традиційно приділялася увага в контексті посягань на безпеку судноплавства або у форматі порушення правил судноплавства, що спричинило настання тяжких екологічних і технічних наслідків. Зокрема, можна вказати на праці Р. Бекмана [16], Б.А. Еллемана [21], Д. МакКіннана [27], С.М. Маркова [5], Л.В. Михайлової [6], В.Л. Міхеєва [7], Ю.В. Надточія [8], Н.О. Федчун [14], Г.М. Шаповалової [15] та інших науковців. Такі автори, як Л. Досвальд-Бек [1], Дж.С. Корн [19], Д.С. Маліков [4], В.А. Нелюбін [9], М.В. Опаріна [10], Дж.Р. Сенсіч [18], Н.Е. Туторов [32], Р.А. Фалк [23], М. Хаас [25] та інші, порушували питання кваліфікації військових злочинів, вчинених у морських умовах, проте розглядали це питання доволі оглядово та виходячи з аналізу відповідних міжнародних правових норм і їх порушень.

Дослідження таких авторів, як Дж.Д. Бьорн [17], Ф. Еберлін [20], Дж.Е. Еріксон [22], С.В. Коростельов [3], Р. Ламонт-Браун [26], Б. Рассел [28], Д. Сіссон [29], С. Сомія [30], М. Фелтон [24], містять більш детальний аналіз відповідних злочинів, вчинених представниками військово-морських сил, проте вони стосуються історичних подій; сучасні злочини військових моряків не отримали об'єктивного кваліфікаційного, кримінологічного або кримінал-лістичного аналізу в жодній національній правовій доктрині (за винятком окремих звітів компетентних органів [31]).

Норми кримінального закону України, що встановлюють відповідальність за порушення, вчинені військовими моряками, досі залишаються дослідженими виключно у форматі науково-практичних коментарів і підручників із кримінального права. Це потребує відповідного наукового аналізу.

§ 1. Кримінальні порушення у сфері судноплавства в контексті порушення військових правил

Кримінальні порушення у сфері судноплавства – особливого формату транспортних відносин – традиційно охоплюються декількома нормами Кримінального кодексу (далі – КК) України, що встановлюють відповідальність за злочини у сфері транспорту: ст. 277 «Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів», ст. 278 «Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна», ст. 279 «Блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства», ст. 280 «Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків», ст. 284 «Ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха», ст. 289 «Незаконне заволодіння транспортним засобом».

Водночас варто вказати, що військовослужбовці ЗСУ, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби (далі – ДПС) України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, службовці Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом, несуть кримінальну відповідальність за спеціальними нормами КК України, що містяться в розділі ХІХ «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)». При цьому декілька категорій військовослужбовців можуть бути суб'єктами злочинів у сфері судноплавства: військовослужбовці ВМС України та Морської охорони ДПС України.

Варто вказати, що військовослужбовці, задіяні до організації судноплавства, можуть нести кримінальну відповідальність за низкою норм розділу ХІХ КК України, що не передбачають специфіку судноплавства як кваліфікуючу ознаку. Водночас фактичні події, пов'язані з воєнним судноплавством, можуть безумовно становити склади цих злочинів. Наприклад, ст. 411 КК України передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження зброї, бойових припасів, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна з кваліфікуючими ознаками у вигляді вчинення шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, у

вигляді загибелі людей чи інших тяжких наслідків, а також вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. У ст. 412 КК України встановлено відповідальність за необережне знищення або пошкодження зброї, бойових припасів, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах, з кваліфікуючими ознаками у вигляді загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Крім того, військовослужбовці, залучені у військово-судноплавство, можуть нести відповідальність за ст. 413 КК України, зокрема за втрату або зіпсування ввірених для службового користування зброї, бойових припасів, засобів пересування, предметів технічного постачання або іншого військового майна внаслідок порушення правил їх зберігання з кваліфікуючими ознаками у формі вчинення в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. Варто згадати також ст. 427 КК України, за якою карається здача ворогові начальником ввірених йому військових сил, а також не зумовлене бойовою обстановкою залишення ворогові укріплень, бойової та спеціальної техніки чи інших засобів ведення війни, якщо зазначені дії вчинені не з метою сприяння ворогові.

Крім того, низка складів злочинів розділу XIX КК України передбачає відповідальність за порушення певних правил, встановлених для військовослужбовців. Стаття 414 КК України встановлює відповідальність за порушення правил поведінки зі зброєю, а також із боєприпасами, вибуховими, іншими речовинами й предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, а також із радіоактивними матеріалами, якщо це завдало потерпілому тілесних ушкоджень або створило небезпеку для довкілля. Кваліфікуючими ознаками порушення цих правил КК України визначає завдання тілесних ушкоджень декільком особам або смерть потерпілого, загибель декількох осіб чи інші тяжкі наслідки. У ст. 419 КК України йдеться про порушення правил несення прикордонної служби особою, яка входить до складу наряду з охорони державного кордону України, якщо це спричинило тяжкі наслідки, а в ст. 420 КК України – про порушення правил несення бойового чергування (бойової служби), встановлених для своєчасного виявлення й відбиття раптового нападу на Україну або для захисту й безпеки України, якщо це спричинило тяжкі наслідки, з кваліфікуючими ознаками вчинення в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці.

Крім того, спеціальним складом злочину для військового судноплавства є ст. 417 – порушення правил кораблеводіння, що спричинило загибель людей, загибель корабля або інші тяжкі наслідки, яке карається позбавленням волі на строк від 5 до 15 років. Реальні ситуації щодо застосування вказаних норм викликають питання щодо їх співвіднесення між собою та щодо наявності відповідних правил, які мають порушуватися в злочинах, передбачених ст. ст. 414, 417, 419, 420 КК України.

Вважаємо, що всі суспільно небезпечні порушення у сфері військового судноплавства мають кваліфікуватися за ст. 417 КК України за умови порушення правил кораблеводіння. Якщо суспільно небезпечні порушення у сфері військового судноплавства призвели до порушення інших військових

правил, крім правил кораблеводіння, їх можна кваліфікувати за ст. ст. 414, 419, 420 КК України відповідно. Тому виникає закономірне питання щодо наявності відповідних правил та їх фіксації в нормативних актах.

Ключовим серед таких документів варто вважати Статут гарнізонної та вартової служб ЗСУ, схвалений законом України від 24 березня 1999 р. № 550-XIV. Цей статут визначає організацію й порядок несення гарнізонної та вартової служб, права й обов'язки посадових осіб гарнізону та військовослужбовців, які залучаються для несення цих служб; він є обов'язковим для всіх військових частин, штабів, організацій, установ і військово-навчальних закладів ЗСУ та поширює свою дію на ДПС України [13]. Водночас вказаний документ не передбачає специфіку організації військової служби в умовах військового судноплавства.

Як із цього приводу констатують експерти, питання про створення, розробку та введення в дію окремого Корабельного статуту ВМС ЗСУ було актуальним ще з моменту створення національного флоту [13]. До 2003 р. військову службу моряків регламентував Корабельний статут радянського зразка, скасований Положенням про корабельну службу у ВМС ЗСУ, схваленим наказом Міністерства оборони України від 25 листопада 2003 р. № 415 (далі – Положення). Це Положення розглядалося як основа для створення майбутнього Корабельного статуту ВМС, проект якого тривалий час опрацьовувався спільними зусиллями командування ВМС ЗСУ та співробітників Наукового центру Академії ВМС імені П.С. Нахімова, однак досі офіційно не затверджений [11].

Тому ключовим актом, що містить правила, згадані в ст. ст. 414, 417, 419, 420 КК України, є саме вказане Положення, істотним недоліком якого є нерозповсюдження на військовослужбовців ДПС України та інших військових формувань, що можуть залучатися до військового судноплавства.

Положення в частині, не передбаченій військовими статутами ЗСУ, визначає такі ознаки: основи бойової й повсякденної організації корабля; основні обов'язки службових осіб командування та штабу з'єднання кораблів, службових осіб та особового складу корабля; бойову підготовку, виховну роботу, експлуатацію, ремонт і забезпечення боєздатності корабля; базування, матеріальне забезпечення кораблів; заходи щодо збереження й зміцнення здоров'я особового складу корабля; організацію служби корабельних нарядів; підняття й спуск прапорів; порядок віддання почестей; проведення урочистостей на кораблі та організацію візитів кораблів ВМС [12].

Вимоги Положення поширюються на всі бойові кораблі, кораблі спеціального призначення, морські й рейдові судна забезпечення, які укомплектовані військовослужбовцями, а також на катери й шлюпки, що несуть прапор ВМС ЗСУ. Вимоги Положення обов'язкові для всіх екіпажів кораблів, у тому числі для екіпажів, розміщених на березі, а також для всіх осіб, які тимчасово перебувають на кораблі. Особовий склад ВМС ЗСУ з питань виконання загальних обов'язків військовослужбовців, у взаємовідносинах із військовослужбовцями ЗСУ та під час несення служби на березі керується вимогами військових статутів ВМС ЗСУ.

У Положенні військовий корабель визначено як корабель (судно), що належить до ВМС, має зовнішні розпізнавальні знаки державної належності та є під командуванням офіцера (мічмана), який перебуває на військовій службі в ЗСУ. Додатково вказано, що до корабельного складу ВМС належать бойові надводні кораблі, підводні човни, кораблі спеціального призначення, морські та рейдові судна забезпечення. Бойові надводні кораблі, підводні човни, катери, які несуть зброю, а також кораблі спеціального призначення залежно від озброєння й призначення поділяються на класи, а в межах одного класу – на підкласи з урахуванням дальності плавання, водотоннажності або спеціалізації. Залежно від тактико-технічних даних і призначення, а також для визначення старшинства командирів та норм матеріального й технічного забезпечення бойові кораблі поділяються на ранги [12].

Бойова й повсякденна організація корабля створюється залежно від його бойового призначення, класу та рангу корабля. Організаційно-штатна структура визначається штатом корабля. Для ефективного застосування зброї та використання технічних засобів на кораблях створюються бойові частини й служби, які зазначаються в штатах кораблів: штурманська бойова частина БЧ-1; ракетно-артилерійська бойова частина БЧ-2; мінно-торпедна бойова частина БЧ-3; бойова частина зв'язку БЧ-4; електромеханічна бойова частина БЧ-5; авіаційна бойова частина БЧ-6; радіотехнічна бойова частина БЧ-7; служба радіаційного, хімічного, біологічного захисту й екологічної безпеки Сл-РХБЗ і ЕБ; медична служба Сл-М; служба постачання Сл-П [12].

Залежно від рангу корабля бойові частини та служби поділяються на групи, батареї, команди, відділення, які очолюють відповідні командири й начальники. Увесь особовий склад корабля становить його екіпаж. Первинними підрозділами екіпажу є відділення, які очолюють командири відділень. Відділення можуть зводитися в команди, які очолюють командири (старшини) команд. На надводних кораблях можуть створюватися відділення, команди та інші формування особового складу, які не входять до складу бойових частин і служб, а безпосередньо підпорядковуються старшому помічникові (помічникові) командира корабля; до таких належать команда управління, боцманська команда, команда обслуговування авіаційного обладнання та секретна частина. На підводному човні функції боцманської команди виконує команда рульових-сигнальників, яка підпорядковується командирові штурманської бойової частини [12].

Додатково Положення описує командні пункти та бойові пости, бойові номери на кораблях ВМС. Особливу увагу Положення приділяє корабельним розписам, які також слід розглядати як правила, передбачені ст. ст. 414, 417, 419, 420 КК України. Корабельні розписи поділяються на бойові та повсякденні. Бойові корабельні розписи розробляються для розподілу особового складу за командними пунктами й бойовими постами для застосування зброї та використання технічних засобів корабля, а повсякденні корабельні розписи розробляються для організації виконання інших корабельних заходів і робіт. Корабельні розписи затверджуються командиром корабля. Основним документом, який визначає організацію корабля в бою, є

розпис із бойової тривоги. Він є підставою для розробки всіх інших корабельних розписів. До бойових корабельних розписів також належать розпис із приготування корабля до бою та до походу, розпис із боротьби за живучість корабля, розпис із боротьби з підводними диверсійними силами й засобами, розпис із приймання та здавання боєприпасів, розпис корабельної підривної команди, розпис зі спеціальної обробки корабля, у якому зазначаються обов'язки особового складу щодо дезактивації, дегазації, дезінфекції, дозиметричного й хімічного контролю, санітарної обробки екіпажу, а також на випадок введення на кораблі карантину (обсервації) [12].

До повсякденних корабельних розписів належать такі: розпис із завідувань, огляду й перевірки зброї та технічних засобів; розпис із постановки (зняття) на якір (бочку, швартови); розпис із буксирування зі схемами буксирування; розпис із приймання й передавання твердих, рідких і вибухонебезпечних вантажів у морі; розпис за каютами та кубриками; розпис із прибирання; розпис із фарбування корпусу корабля тощо. Бойові й повсякденні корабельні розписи вносяться до Книги корабельних розписів. Крім того, до неї вносяться такі відомості: корабельна бойова схема; схема бойової організації корабля; схема повсякденної організації корабля; схема розташування й нумерації пожежних ріжків, вогнегасників, клапанів систем протипожежного та водяного захисту; схема розташування газонепроникних приміщень корабля; схема маркування водогазонепроникних дверей, люків, горловин і кришок вентиляційних шахт. Передбачені Положенням бойові інструкції, у яких докладно викладаються обов'язки офіцерів, мічманів, старшин, матросів [12], також є правилами, що згадані в ст. ст. 414, 417, 419, 420 КК України.

§ 2. Кримінально-правова характеристика залишення гинучого військового корабля

Особливе місце в системі військових злочинів посідає ст. 428 КК України, що встановлює відповідальність за залишення гинучого військового корабля командиром, який не виконав до кінця своїх службових обов'язків, а також особою зі складу команди корабля без належного розпорядження командира з кваліфікуючою ознакою у форматі вчинення в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. Детально розкривають обов'язки командира та військовослужбовців зі складу команди корабля норми Положення, присвячені основним обов'язкам особового складу корабля й забезпеченню живучості корабля [12].

Зокрема, у розділі 3 Положення визначено обов'язки командира корабля під час підготовки до плавання, під час плавання (одиначного, у складі з'єднання кораблів, у складних умовах), у разі зіткнення з іншим кораблем та в разі аварії. Зокрема, визначено обов'язки командира корабля в разі аварійного пошкодження корабля в морі в мирний час (додатково для командира підводного човна). У ст. ст. 91–92 Положення відзначено, що у воєнний час у разі бойового чи аварійного пошкодження корабля командир корабля зобов'язаний діяти згідно з тактичною обстановкою з метою виконати бойове

завдання, відновити живучість корабля, забезпечити прихованість пошкодженого корабля [12].

За загрози загибелі корабля командир корабля зобов'язаний вчасно вжити заходів щодо організованого залишення корабля особовим складом. Насамперед із корабля евакуюють хворих, за наявності пасажирів – жінок та дітей, а після цього – інших пасажирів і членів екіпажу, які не беруть участі в боротьбі з аварією. Переконавшись у неможливості врятувати корабель, командир має прийняти рішення про залишення корабля рештою особового складу.

У мирний час у такій ситуації командир зобов'язаний вжити заходів щодо посадки корабля на найближчу міліну; у воєнний час – біля свого побережжя вжити таких самих заходів, далеко від свого побережжя – затопити корабель і вжити заходів щодо неможливості його підняття й відновлення супротивником. Також командир корабля зобов'язаний вжити всіх заходів щодо врятування вахтового й навігаційного журналів, секретних документів і спеціальної апаратури. Вони знищуються, якщо це неможливо, а також за загрози захоплення їх супротивником. Крім того, командир корабля зобов'язаний вжити заходів щодо врятування й збереження корабельного майна, якщо аварія трапилася поблизу берега. Командир корабля залишає корабель останнім [12].

У контексті кваліфікації дій інших членів команди корабля за ст. 428 КК України варто проаналізувати норми ст. ст. 100–134 Положення. У вказаних нормах визначено перелік обов'язків і відповідальності в мирний та військовий час для таких посад, як старший помічник командира корабля, заступник командира корабля з виховної роботи, помічник командира корабля, командир бойової частини (начальник служби), командир групи (батареї), інженер, командир відсіку підводного човна, головний боцман корабля, командир (старшина) команди, командир відділення та командир бойового поста.

У ст. ст. 107, 114, 119 Положення спеціально наведено обов'язки цих військовослужбовців в аварійних ситуаціях. Так, у разі бойового й аварійного пошкодження корабля помічник командира корабля перебуває на запасному командному пункті. За наказом командира корабля він керує діями особового складу під час боротьби з аварією на верхній палубі надводного корабля. У цій ситуації командири бойових частин (начальники служб) та командири груп (батареї) бойової частини керують діями особового складу своєї бойової частини (служби, групи, батареї) відповідно до розпису з боротьби за живучість.

Спеціальні обов'язки командирів бойових частин (начальників служб) корабля, командирів підрозділів та інших осіб, які входять до складу бойової частини (служби), наведені в правилах використання зброї, експлуатації технічних засобів відповідних бойових частин (служб) корабля. У свою чергу матроси в мирний і воєнний час відповідають за точне й своєчасне виконання своїх обов'язків згідно з бойовою інструкцією та книжкою «Бойовий номер», за виконання отриманих наказів, а також за утримання в справному стані та правильне використання зброї, технічних засобів, засобів забезпечення живучості, які належать до його відання.

Крім того, ці обставини регламентуються розділом 7 Положення, який визначає порядок забезпечення живучості корабля – його спроможності протистояти бойовим та аварійним пошкодженням, водночас відновлюючи й підтримуючи можливий рівень своєї боєздатності. Згідно із цими нормами Положення елементами живучості корабля є вибухо- й пожежна захищеність, непотоплюваність, живучість зброї та технічних засобів, захищеність особового складу [12].

Бойові та аварійні пошкодження відрізняються за характером (вибух, пожежа, надходження забортної води, пошкодження зброї й технічних засобів, виникнення небезпечних концентрацій шкідливих речовин (газів) у повітряному середовищі корабля тощо) та обсягом пошкоджень, можуть супроводжуватися травматизмом і загибеллю особового складу. Пошкодження корабля можуть бути комплексними, наприклад надходження забортної води всередину корпусу корабля разом із пожежею, вибухом тощо. Живучість корабля забезпечується за трьома основними напрямками: запобігання аварійним пошкодженням корабля, боротьба за живучість корабля, ліквідація бойових та аварійних пошкоджень корабля. У мирний час за відсутності безпосередньої загрози отримання бойових пошкоджень головним напрямом забезпечення живучості є запобігання аварійним пошкодженням корабля [12].

Якщо аварійна ситуація відбулася, керівництво боротьбою за живучість корабля здійснюється командиром корабля з головного командного пункту. Безпосереднє керівництво діями особового складу щодо боротьби за живучість зброї й технічних засобів здійснюється відповідними командирами бойових частин та начальниками служб. Ознаками бойового й аварійного пошкодження корабля є вибух (сильний удар по корпусу), пожежа (поява запаху гару й диму), надходження забортної води всередину корабля (затоплення трюмів, приміщень, відгороджень, цистерн), поява небезпечних концентрацій шкідливих речовин (газів) у приміщеннях (відсіку) корабля, торпедному апараті, акумуляторній ямі тощо, викид розпиленої пальної рідини, надходження великої кількості пари, надходження повітря високого тиску, яке неможливо припинити, тощо.

Головний командний пункт (вахтовий офіцер, черговий корабля), отримавши доповідь про аварію, оголошує аварійну тривогу дзвінками та голосом за допомогою корабельної трансляції із зазначенням місця й характеру аварії. Особовий склад, крім осіб, які перебувають в аварійному приміщенні (відсіку), негайно займає місця за розписом із боротьби за живучість та виконує дії без наказу. Прохід аварійним приміщенням (відсіком) забороняється. У мирний час у разі аварійного пошкодження командир корабля повинен вжити всіх заходів щодо запобігання небезпечному розвитку аварійної обстановки. Із цією метою командир має негайно передати встановлений сигнал про аварію корабля [12].

У воєнний час у разі бойового чи аварійного пошкодження корабля командир корабля діє згідно з тактичною обстановкою, спрямовуючи свої дії на виконання бойового завдання, відновлення боєздатності корабля, забезпечення прихованості пошкодженого корабля. Особовий склад аварійного приміщення

(відсіку) у разі аварії корабля діє з урахуванням заміни відсутніх бойових номерів, встановлює та підтримує зв'язок із головним командним пунктом, регулярно без запитів і нагадувань головного командного пункту доповідає про виконані заходи та зміни аварійної обстановки.

Якщо особовий склад використовує індивідуальні засоби захисту органів дихання, то доповіді на головний командний пункт здійснюються за допомогою технічних засобів зв'язку без знімання маски або за допомогою умовних сигналів. У разі втрати зв'язку з головним командним пунктом за умов, що безпосередньо загрожують життю особового складу, старший в аварійному приміщенні надводного корабля (командир аварійного відсіку підводного човна) самостійно приймає рішення про виведення особового складу, про що після залишення аварійного відсіку доповідає на головний командний пункт.

Під час надання кораблями (суднами) та літальними апаратами допомоги аварійному кораблю в морі зв'язок із ними й безпосереднє керівництво прийняттям допомоги здійснює старший помічник (помічник) командира корабля, про що доповідає командирові корабля. Аварійно-рятувальними групами, які прибули з інших кораблів, керує офіцер, призначений командиром аварійного корабля, який веде облік їх чисельності, технічного спорядження, місцеперебування та перебігу виконання завдання, про що регулярно доповідає старшому помічникові командира корабля на головний командний пункт і командирові електромеханічної бойової частини на командний пункт [12].

Головними завданнями боротьби з пожежами на кораблі є такі: локалізація пожежі в найменшому можливому просторі; захист особового складу від уражень токсичними газами та опіків; гасіння пожежі всіма способами й засобами, які є в розпорядженні; ліквідація умов, що сприяють розвитку пожежі; запобігання вибуху; недопущення задимлення неаварійних приміщень, командних пунктів і бойових постів.

Головними завданнями боротьби з надходженням води всередину корабля є такі: не допускати надходження всередину корабля надмірного обсягу води, що загрожує зменшенням до критичних значень остійності та запасу плавучості корабля; запобігати надходженню забортної води з аварійного приміщення (відсіку) в інші приміщення (відсіки); зберігати таку осадку корабля, яка забезпечує використання зброї, хід і керованість корабля. Усі технічні засоби, яким загрожує затоплення чи zalивання водою, зупиняються та відключаються від електроживлення. Припиняється подача до них палива, пари тощо. Діючими залишаються лише технічні засоби, пристосовані до роботи під водою.

Під час боротьби за врятування аварійного корабля та особового складу командир корабля відповідає за такі дії: повноту й своєчасність доповідей на флагманський командний пункт і командний пункт ВМС про критичний стан корабля та вжиті заходи; своєчасне й обґрунтоване рішення про залишення особовим складом аварійного корабля, якому загрожує загибель; збереження вахтового й навігаційного журналів, секретних документів і спеціальної апаратури або (за неможливості врятування) їх знищення; організацію та порядок залишення особовим складом корабля, що гине [12].

У разі надходження всередину корпусу корабля великої кількості забортної води підставою для рішення командира надводного корабля про залишення особовим складом аварійного корабля є обставини та зовнішні ознаки, закріплені в Положенні. У разі надходження всередину міцного корпусу підводного човна великої кількості води під час його перебування в надводному стані підставою для рішення командира підводного човна про залишення особовим складом аварійного підводного човна є спеціальні обставини та зовнішні ознаки, закріплені в Положенні.

Рішення командира корабля про залишення особовим складом аварійного корабля у зв'язку з надходженням великої кількості забортної води всередину корабля та загрозою його загибелі підкріплюється доповіддю командира електромеханічної бойової частини про критичний стан аварійного корабля, який достатньо точно визначається розрахунком елементів остійності та плавучості за методиками й таблицями, які наведено в документації з боротьби за непотоплюваність корабля. Старший помічник командира корабля покидає корабель безпосередньо перед командиром корабля, якщо щодо цього не надійшло інших наказів. Після залишення екіпажем аварійного корабля командир корабля відповідає за організацію, порядок і дисципліну особового складу незалежно від місця перебування та умов життєдіяльності аж до прийняття рішення про розформування екіпажу [12].

§ 3. Військові злочини проти третіх осіб в умовах військового судноплавства

Кримінальний закон України передбачає, що більшість протиправних дій, які вчиняються військовослужбовцями проти третіх осіб, зокрема цивільного населення, підпадають під кваліфікацію злочинів, зафіксованих у нормах розділу XX КК України «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Водночас безпосередньо до військових злочинів КК України відносить насильство, протизаконне знищення майна, протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, розбій, які вчиняються щодо населення в районі воєнних дій (ст. 433 КК України), погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово або пов'язане з особливою жорстокістю, спрямоване проти хворих і поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування й піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину (ст. 434 КК України).

Сьогодні ключовим документом, що визначає формат впливу військового судноплавства на інші форми морекористування, є Керівництво Сан-Ремо з міжнародного права, застосовного до збройних конфліктів на морі (далі – Керівництво). Керівництво було підготовлено в 1988–1994 рр. групою фахівців із міжнародного права й військово-морських експертів у форматі круглих столів, організованих Міжнародним інститутом гуманітарного права. Керівництво в багатьох його аспектах продовжило Оксфордське керівництво за правилами морської війни, що регулює відносини між воюючими сторонами, прийняте Інститутом міжнародного права в 1913 р. Велика частина результатів

цього розвитку не знайшла відображення в договірному праві (II Женевська конвенція 1949 р. обмежується захистом поранених, хворих та осіб, які потерпіли корабельну аварію на морі).

Хоча деякі положення Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. стосуються військових дій на морі, особливо щодо розширення захисту санітарних суден і літальних апаратів, що надається II Женевською конвенцією 1949 р., частина Додаткового протоколу IV, що забезпечує цивільним особам захист від наслідків воєнних дій, застосовується лише до військово-морських операцій, які зачіпають цивільних осіб і цивільні об'єкти на суші [2]. Однак під населенням можна розуміти також склад екіпажів і пасажирів торговельних, рибальських та інших цивільних суден; саме така категорія населення найчастіше потерпає від дій військового судноплавства.

Відповідно до Керівництва сторони, які беруть участь у збройному конфлікті на морі, зобов'язані дотримуватися принципів і норм міжнародного гуманітарного права з початку використання збройних сил. У випадках, не передбачених Керівництвом або міжнародними угодами, цивільні особи й комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що постають з усталених звичаїв, принципів гуманності та вимог суспільної свідомості [2].

Принципи необхідності й пропорційності застосовуються однаковою мірою до збройного конфлікту на морі та вимагають, щоб ведення бойових дій державою не перевищувало ступеня й виду сили, яка не заборонена іншим чином правом збройного конфлікту та є необхідною для відбиття збройного нападу на державу й відновлення її безпеки. Норми, викладені в цьому документі, і будь-які інші норми міжнародного гуманітарного права однаково застосовуються до всіх сторін, які беруть участь у конфлікті. Міжнародна відповідальність, яку одна зі сторін, що беруть участь у конфлікті, може нести за його початок, не впливає на однакове застосування цих правил до всіх сторін.

Під час проведення операцій у районах, де нейтральні держави користуються суверенними правами, юрисдикцією чи іншими правами відповідно до загального міжнародного права, воюючі сторони зобов'язані виявляти належну повагу до законних прав та обов'язків цих нейтральних держав. Керівництво визначає «випадкові втрати» або «випадковий збиток» як загибель чи поранення цивільного населення, пошкодження чи руйнування природного середовища або об'єктів, які не є військовими об'єктами [2].

У будь-якому збройному конфлікті право сторін обирати засоби або методи ведення війни не є необмеженим. Сторони, що беруть участь у конфлікті, завжди проводять відмінність між цивільними особами та комбатантами, а також між цивільними й військовими об'єктами. Напади обмежуються лише військовими об'єктами, торгові судна та цивільні літальні апарати є цивільними об'єктами, крім тих випадків, коли вони є військовими об'єктами за змістом принципів і норм, викладених у Керівництві.

Під час нападу виконуються такі запобіжні заходи:

– ті, хто планує напад і приймає рішення про його проведення або здійснює його, повинні зробити все практично можливе, щоб зібрати відомості, які дають можливість визначити, чи є в районі нападу об'єкти, що не є військовими об'єктами;

– у світлі наявних у них відомостей ті, хто планує напад і приймає рішення про його проведення або здійснює його, роблять усе практично можливе, щоб напад обмежувався військовими об'єктами;

– ті, хто планує напад і приймає рішення про його проведення або здійснює його, вживають усіх практично можливих заходів обережності під час вибору засобів і методів, щоб уникнути або звести до мінімуму випадкові втрати чи шкоду;

– напад не робиться, якщо можна очікувати, що він викличе випадкові втрати або шкоду, які були б надмірними щодо конкретної та прямої воєнної переваги, яку передбачається отримати від нападу в цілому; напад відміняється або зупиняється, якщо стає очевидним, що випадкові втрати чи шкода будуть надмірними [2].

Не підлягають нападу такі категорії суден супротивника: госпітальні судна; невеликі судна, що використовуються для прибережних рятувальних операцій, та інші санітарні транспортні засоби; судна, яким надано охоронні грамоти відповідно до угоди між воюючими сторонами; пасажирські судна, якщо вони використовуються виключно для перевезення цивільних пасажирів; судна, що виконують релігійні, наукові невійськового характеру або філантропічні функції; невеликі судна, призначені для прибережного рибальства та зайняті місцевою прибережною торгівлею, якщо вони підкоряються вказівкам командувача військово-морським підрозділом воюючої сторони, чинним у зазначеному районі, і підлягають огляду; судна, призначені за своєю конструкцією або пристосовані виключно для ліквідації наслідків інцидентів, що викликають забруднення морського природного середовища; судна, які здалися в полон; рятувальні плоти та шлюпки [2].

Знищення в морі нейтральних пасажирських суден, які перевозять цивільних пасажирів, забороняється. З метою забезпечення безпеки пасажирів такі судна прямують у відповідний порт для завершення захоплення згідно з п. 146 Керівництва.

Додамо, що за нормами додатку 8 до п. 527 згаданого вище вітчизняного Положення особи, які тимчасово перебувають або здійснюють перехід на військовому кораблі та не мають визначених службових обов'язків на цьому кораблі, називаються пасажирами. Зокрема, до цієї категорії можуть бути віднесені некомбатанти, які потрапили на борт через військові дії на морі, та військовополонені. На корабель, який виходить у море в складі з'єднання кораблів, пасажирів приймаються лише за наказом чи дозволом командира з'єднання кораблів, а в разі одиночного плавання – Головнокомандувача ВМС ЗСУ. У виняткових випадках командир корабля має право прийняти на корабель пасажирів, про що негайно доповідається за підпорядкованістю. Якщо строк перебування пасажирів на кораблі становить більше доби, то це зазначається в наказі командира корабля.

Приймання на корабель пасажирів, які не належать до військовослужбовців ЗСУ, обмежується такими випадками: у разі врятування людини від загибелі внаслідок аварії судна в морі; в інших випадках як у морі, так і на березі незалежно від громадянства врятованого; під час перебування корабля в морі за розпорядженням прямого начальника командира корабля. Пасажирів, врятованих від загибелі чи іншого лиха, за першою нагодою висаджують на берег і передають місцевій владі [12].

Приймати пасажирів на кораблі, які не перебувають у кампанії, забороняється, за винятком випадків, коли приймання пасажирів необхідне за характером його службової діяльності чи обумовлюється надзвичайними обставинами на березі. Цивільні особи розміщуються згідно з розпорядженням командира корабля. Якщо серед пасажирів є жінки, то їм виділяються окремі приміщення. Пасажири на кораблі дотримуються корабельних правил і встановленого порядку та не втручаються в дії особового складу корабля, у керування кораблем. Пасажири не мають права сходити з корабля на берег без дозволу старшого помічника командира корабля чи чергового корабля. Пасажири, які повернулися на корабель, прибувають до вахтового офіцера (чергового корабля). Непорозуміння між пасажирами й екіпажем корабля вирішуються старшим помічником командира корабля, який повинен вживати необхідних заходів щодо запобігання виникненню непорозумінь [12].

Висновки

Злочини, пов'язані з військовим судноплаванням, є категорією військових злочинів, відповідальність за які міститься як у загальних, так і в спеціалізованих нормах розділу XIX КК України. Окремі загальні склади злочину передбачають відповідальність за протиправні дії, що спричинили матеріальні втрати (ст. ст. 412, 413, 427 КК України). Низка складів злочинів розділу XIX КК України передбачає відповідальність за порушення військовослужбовцями спеціальних правил (ст. ст. 414, 419, 420 КК України), зокрема правил кораблеводіння (ст. 417 КК України). Склад ст. 417 КК України і склад ст. 428 КК України становлять категорію спеціальних злочинів проти порядку військового судноплавання.

Кваліфікація вказаних злочинів є можливою через зіставлення відповідних протиправних дій із Положенням про корабельну службу у ВМС ЗСУ, схваленим наказом від 25 листопада 2003 р. № 415, та з корабельними документами, затвердженими на конкретному військовому кораблі в розвиток цього Положення. Проблеми відповідної оцінки протиправних ситуацій пов'язуються з відсутністю повноцінного Корабельного статусу ЗСУ, нерозповсюдженням дії Положення на військовослужбовців, які беруть участь у військовому судноплаванні на кораблях ДПС України, та осіб інших вітчизняних збройних формувань.

Специфіка кваліфікації злочинів проти цивільного населення й військовополонених в умовах військового судноплавання потребує використання норм вказаного Положення (щодо ставлення до пасажирів) і норм актів міжнародного права, таких як II Женевська конвенція 1949 р., IV

Додатковий протокол до неї 1977 р. та Керівництво Сан-Ремо з міжнародного права, застосовного до збройних конфліктів на морі, 1994 р. Їх зіставлення з практикою вітчизняного кримінального права має стати предметом спеціальних наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Досвальд-Бек Л. Руководство Сан-Ремо по международному праву, применимому к вооруженным конфликтам на море / Л. Досвальд-Бек // Международный журнал Красного Креста. – 1995. – № 7. – С. 714–718.
2. Керівництво (Інструкція) Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі, від 1 грудня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_344.
3. Коростелев С.В. Современное содержание института блокады. Доклад комиссии Теркеля / С.В. Коростелев // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия «Гуманитарные науки». – 2011. – № 4. – С. 294–299.
4. Маликов Д.С. Использование понятийного аппарата и норм международного гуманитарного права при квалификации военных преступлений / Д.С. Маликов // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2013. – № 5. – С. 5–9.
5. Марков С.Н. Терроризм на море – угроза национальной безопасности России / С.Н. Марков // Обозреватель. – 2011. – № 4. – С. 32–41.
6. Михайлова Л.В. Лица, совершающие преступления на объектах морского транспорта / Л.В. Михайлова // Вестник Барнаульского юридического института. – 2014. – № 1. – С. 70–73.
7. Михеев В.Л. Преступность на море как криминологическая проблема / В.Л. Михеев // Бизнес в законе: экономико-юридический журнал. – 2012. – № 3. – С. 100–104.
8. Надточий Ю.В. Преступления, посягающие на морскую природную среду: история и современность / Ю.В. Надточий. – Владивосток : ЮИ ДГУ, 2009. – 216 с.
9. Нелюбин В.А. Правовые аспекты грузино-югоосетинского конфликта / В.А. Нелюбин // Военно-юридический журнал. – 2009. – № 5. – С. 14–24.
10. Опарина М.В. Особенности международно-правового регулирования ведения вооруженной борьбы на море и в воздушном пространстве / М.В. Опарина // Юриспруденция. – 2008. – № 12. – С. 57–59.
11. Панчишин В.В. Яким буде Корабельний статут? / В.В. Панчишин // Флот України. – 2010. – № 13. – С. 3–4.
12. Про затвердження Положення про корабельну службу у Військово-Морських Силах Збройних Сил України : Наказ Міністерства оборони України від 25 листопада 2003 р. № 415, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 17 грудня 2003 р. за № 1170/8491 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Т. 2. – Ст. 2726.
13. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 550-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 196.
14. Федчун Н.О. Поняття та система злочинів, що посягають на безпеку мореплавства / Н.О. Федчун // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Юридические науки». – Т. 26. – 2013. – № 2-1. – С. 263–268.
15. Шаповалова Г.М. К вопросу о расследовании аварий или инцидентов на море / Г.М. Шаповалова, В.В. Яровенко // Сборник научных трудов Sworld. – 2014. – Т. 22. – № 3. – С. 75–86.
16. Beckman R. Piracy and International Maritime Crimes in ASEAN: Prospects for Cooperation / R. Beckman, J. Ashley Roach. – New York : NUS Centre for International Law, 2012. – 272 p.

17. Byrn J.D. *Crime and Punishment in the Royal Navy* / J.D. Byrn. – Aldershot : Scolar Press, 1989. – 221 p.
18. Cencich J.R. *The Devil's Garden: A War Crimes Investigator's Story* / J.R. Cencich. – Washington : Potomac Books, 2013. – 264 p.
19. Corn G.S. *The law of armed conflict: an operational approach* / G.S. Corn, V. Hansen, M.Ch. Jenks. – New York : Wolters Kluwer, 2012. – 599 p.
20. Eberlin P. *Crimes de guerre en mer, 1939–1945* / P. Eberlin. – Falaise : MDV, 2007. – 158 p.
21. Elleman B.A. *Piracy and Maritime Crime: Historical and Modern Case Studies* / B.A. Elleman, A. Forbes, D. Rosenberg. – Newport : Naval War College Press, 2010. – 256 p.
22. Erickson G.E. *United States Navy War Crimes Trials, 1945–1949* / G.E. Erickson // *Washburn Law Journal*. – 1965. – Vol. 5. – № 1. – P. 2–14.
23. Falk R.A. *Crimes of War: A Legal, Political, Documentary, and Psychological Inquiry into the Responsibility of Leaders, Citizens, and Soldiers for Criminal Acts in Wars* / R.A. Falk, G. Kolko, R.J. Lifton. – New York : Random House, 1971. – 345 p.
24. Felton M. *Slaughter at Sea: The Story of Japan's Naval War Crimes* / M. Felton. – Newport : Naval Institute Press, 2008. – 256 p.
25. Haas M. *America's war crimes quagmire, from Bush to Obama* / M. Haas. – Los Angeles, CA : Publishinghouse for Scholars, 2010. – 278 p.
26. Lamont-Brown R. *Ships from hell: Japanese war crimes on the high seas* / R. Lamont-Brown. – Stroud : Sutton Pub, 2002. – 174 p.
27. MacKinnon D. *Transnational Dimensions of Maritime Crime* / D. MacKinnon // Australian Federal Police [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aic.gov.au/media_library/conferences/transnational/mackinnon.pdf.
28. Russell B. *Prize courts and u-boats: international law at sea and economic warfare during the First World War* / B. Russell. – Dordrecht : Republic of Letters Publishing BV, 2009. – 259 p.
29. Sisson D. *Sources on Australian Investigation into Japanese War Crimes in the Pacific* / D. Sisson // *Journal of the Australian War Memorial*. – 1997. – № 30. – P. 2–24.
30. Somiya S. *The Account of Legal Proceedings of Court for War Criminal Suspects* / S. Somiya. – Melbourn, 1978. – 53 p.
31. *The Naval Criminal Investigative Service: Strategic Vision. Global Support to Global Challenges: Prevent, Protect, and Reduce* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ncis.navy.mil/AboutNCIS/Vision/Documents/ncis-strategicvision-2010.pdf>.
32. Tutorow N.E. *War crimes, war criminals, and war crime trials. An annotated bibliography and source book* / N.E. Tutorow. – New York : Greenwood Press, 1986. – 320 p.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ НАЙМАНСТВА

Скрильник О.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри державного управління і права

Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Анотація

Статтю присвячено питанню криміналізації найманства за законодавством України, здійснено аналіз та визначено особливості поняття цього злочину в національному законодавстві різних держав. Зокрема, проаналізовано норми Кримінального кодексу України, Кримінального кодексу Республіки Казахстан та Кримінального кодексу Російської Федерації. У статті акцентується увага на основних складових злочинного діяння, яке може бути кваліфіковане як найманство. Розглянуто особливості боротьби з найманством за міжнародними конвенціями, що ратифіковані нашою державою. Відзначається, що концепція боротьби з найманством повинна мати насамперед всеохоплюючий характер, тобто поширюватися на участь найманців як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах. Автором встановлено, що найбільш результативним шляхом припинення вербування найманців є вироблення суворих та ефективних національно-правових норм, зокрема прийняття спеціального законодавства, що забороняє службу найманця, вербування, направлення й транспортування найманців у різні райони земної кулі. Вказується на необхідність розроблення й підписання наявних міжнародних угод усіма державами, які передбачають кримінальне переслідування та покарання за найманство, з наданням державами згоди на їх обов'язкове виконання.

Вступ

Згідно з теорією права кожний суб'єкт правовідносин має свій статус. Так, усіх учасників воєнних дій у період збройних конфліктів можна поділити на тих, які безпосередньо беруть участь (комбатантів), і тих, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях [1, с. 120]. Основою такого розподілу є аспект визначення причетності осіб до процесу ведення бойових дій. До таких учасників належать військові, які, як правило, становлять регулярні збройні сили країни, та невійськовий персонал, до якого належить медперсонал, а також партизани, шпигуни, добровольці, найманці.

Питанням, що викликає заклопотаність, є тенденції в розвитку способів ведення воєнних дій, що призводять до виникнення тотальної війни. З одного боку, такий розвиток наче додає легітимності ініціативам, що йдуть у напрямі залучення всього населення до військових дій, що ускладнює проведення розмежування комбатантів і некомбатантів.

На сьогодні існує тенденція збільшення протиправних діянь, які визначаються в національному й міжнародному праві як злочин. Одним із таких є найманство, тому постає потреба в подальшому дослідженні цього виду злочину з визначенням його особливостей.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми зумовлюється також тим, що наявні прогалини в національному й міжнародному праві сприяють виникненню та поширенню такого злочину, як найманство.

Найманство в національних і міжнародних нормативно-правових актах

Сьогодення демонструє нам широкий спектр форм участі найманців у бойових діях, збройних конфліктах, терористичних актах, проте щоб зрозуміти, як із цим явищем боротися на міжнародному й національному рівнях, визначимо особливості його криміналізації.

Відповідно до Конвенції про заборону вербування, використання й навчання найманців від 1989 р. злочинними та такими, що мають піддаватися покаранню, визнаються дії не лише самих найманців, а й осіб, які здійснюють їх вербування, навчання, фінансування й використання (ст. 2) [2].

З об'єктивної позиції найманство може виражатися у вербуванні найманця, його навчанні, фінансуванні або іншому матеріальному забезпеченні, використанні його в збройному конфлікті чи воєнних діях.

Згідно із законодавством України найманцем визнається особа, яка діє з метою отримання матеріальної винагороди та не є громадянином держави, що бере участь у збройному конфлікті чи воєнних діях, не проживає постійно на її території, а також не є особою, направленою для виконання офіційних обов'язків (ст. 447) [3]. Таке визначення поняття «найманець» у кримінальному праві відповідає ст. 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. та Конвенції про заборону вербування, використання, фінансування й навчання найманців 1989 р.

Під вербуванням найманців розуміється безпосереднє наймання людей для участі в збройному конфлікті або насильницьких діях інших держав, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності [4, с. 1093].

Навчання найманців є проведенням із ними спеціальних занять із питань найбільш ефективного й доцільного застосування та використання зброї, бойових припасів, пристроїв військової техніки, тактики ведення бою в тих або інших умовах місцевості, часу доби й року.

Фінансуванням найманців вважається забезпечення їх коштами. Іншим матеріальним забезпеченням найманців слід вважати їх екіпірування обмундируванням відповідно до сезону, забезпечення відповідними видами бойової зброї та боєприпасами, а також автотехнікою або іншими засобами пересування тощо [4, с. 1093].

Під використанням найманця в збройному конфлікті чи воєнних діях розуміється безпосереднє залучення його до бойових операцій або акцій військового характеру як у районі бойових дій, так і за його межами.

Кримінальний кодекс України наводить покарання за дії, пов'язані з найманством, зокрема такі:

1) вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців із метою використання в збройних конфліктах інших держав або

насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання найманців у військових конфліктах чи діях караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років;

2) участь без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав із метою отримання матеріальної винагороди карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Розглянутий злочин є закінченим із моменту здійснення особою однієї із зазначених вище дій (ст. 447) [3].

Із суб'єктивної позиції найманство здійснюється лише навмисно та за наявності прямого наміру. Мотивами цього злочину можуть бути корисливі спонукання, спонукання патріотизму тощо.

Також можна сказати, що кваліфікуючою обставиною найманства є вчинення дій, що створюють цей злочин, з використанням свого службового становища або щодо неповнолітнього.

Використанням службового становища вважається використання державним службовцем або особою, яка обіймає визначену керівну посаду в комерційній організації, своїх службових повноважень у зазначених законом цілях.

Неповнолітніми, яких вербують, навчають і використовують у збройному конфлікті або воєнних діях, вважаються фізичні особи, які не досягли до моменту зазначених у законі дій вісімнадцятирічного віку. За відсутності документів, що засвідчують вік особи, призначається судово-медична експертиза для встановлення її віку. Згідно з Постановою Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про залучення їх у злочинну й іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність посягає на основи суспільної моралі у сфері розвитку й виховання молодого покоління, згубно впливає на молодих людей, створює для них спотворені орієнтири, прищеплює асоціальні ідеї, аморальні погляди та навички, істотно впливає на рівень злочинності неповнолітніх. Особливо небезпечними є дії, спрямовані на втягнення осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, у злочинні групи, спонукання їх до вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, а також таких, що поєднані з незаконним обігом наркотичних засобів або зброї, із застосуванням насильства, посягають на статеву свободу та статеву недоторканність особи. Судам необхідно з'ясувати, які саме форми й способи втягнення неповнолітнього у вчинення протиправних дій застосовувалися дорослою особою, характер фізичного або психічного примусу, а також наявність факту зловживання цією особою службовою, матеріальною або іншою залежністю від неї неповнолітнього (п. 2) [5].

З об'єктивної позиції це є діянням за особистої участі найманця в бойових акціях та операціях під час воєнного конфлікту або воєнних діях.

Суб'єктом злочину може бути найманець, який досяг шістнадцятирічного віку та володіє осудністю [6, с. 622].

Отже, найманець – це особа, завербована для участі в збройному конфлікті на місці, за кордоном, та/або особа, яка бере участь у військових, насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав із метою отримання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди.

Найманство кваліфікується як злочинне та кримінальне діяння в багатьох резолюціях і рішеннях ООН. Насамперед слід назвати резолюцію Ради Безпеки ООН від 24 листопада 1961 р. про прийняття енергійних заходів, включаючи застосування сили, для «негайного арешту, затримки й висилки всього іноземного військового та напіввійськового персоналу, що не знаходиться під командуванням ООН, а також найманців» [7]. Рішучий осуд держав, які дозволяють вербування найманців на своїй території та їх утримання, здійснено в резолюціях 1967 р. та 1970 р. У 1977 р. Рада Безпеки ООН у резолюції № 405 зажадала від держав не надавати свою територію для вербування найманців, не дозволяти своїм громадянам брати участь у їх формуванні, вербуванні, навчанні й перекиданні до інших держав [8].

Генеральна Асамблея ООН у 1968 р. в резолюції № 2465(XXIII) остаточно встановила, що практика використання найманців є кримінально караним діянням, а самі найманці оголошуються злочинцями, які знаходяться поза законом. Далі в резолюції підкреслено необхідність прийняття в усіх країнах законів, які визнаватимуть набір, фінансування й навчання найманців на їхній території кримінально караним злочином та заборонятимуть своїм громадянам вступати на службу як найманці [9].

У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. Генеральна Асамблея ООН рекомендує країнам утримуватися від організації або заохочення організації та утримання іррегулярних сил або збройних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію іншої держави [10]. Необхідність покарання найманців як міжнародних кримінальних злочинців міститься також в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Основні принципи правового режиму комбатантів, які борються проти колоніального й іноземного панування та расистських режимів» від 1973 р. До визначення поняття «агресія» Генеральна Асамблея ООН віднесла засилання на територію іншої держави «найманців, які здійснюють застосування збройної сили проти іншої держави», з усіма міжнародно-правовими наслідками, що постають [11].

Водночас Римський статут Міжнародного кримінального суду, який був розроблений під егідою ООН і набрав сили 1 липня 2002 р., визначив, що юрисдикція Міжнародного кримінального суду обмежується найбільш серйозними злочинами, що викликають заклопотаність усього міжнародного співтовариства. Відповідно до ст. 5 цього статуту Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо таких злочинів:

- злочин геноциду;
- злочини проти людяності;
- воєнні злочини;
- злочин агресії [12].

Римський статут Міжнародного кримінального суду містить розширений перелік таких злочинів, проте не відносить до жодного з видів злочинів найманство. Так, наприклад, список воєнних злочинів, передбачений ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, охоплює велику кількість злочинів, проте до них не включено найманство як вид серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Кримінальний характер найманства підтверджується рішеннями регіональних міжнародних організацій. До них належать резолюція VII надзвичайної сесії Ради міністрів Організації африканської єдності (Лагос, 1970 р.), резолюція про найманців, прийнята в 1967 р. Асамблеєю Організації африканської єдності, Декларація Організації африканської єдності про найманців в Африці (Аддис-Абеба, 1971 р.) тощо.

Суть поняття «найманець» уперше було розкрито в ст. 47 Додаткового протоколу I від 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів. Відповідно до цього документа найманцем є така особа: яка спеціально завербована на місці військових дій або поза їх межами, щоб брати участь у збройному конфлікті; яка фактично бере участь у військових діях, керуючись переважно бажанням отримати особисту вигоду у вигляді обіцяної матеріальної винагороди, що істотно перевищує винагороду комбатанта такого ж рангу й функцій, який входить до особового складу збройних сил цієї сторони; яка не є ні громадянином сторони, що знаходиться в конфлікті, ні особою, яка постійно мешкає на території, контрольованій стороною, що знаходиться в конфлікті; яка не входить до особового складу збройних сил сторони, що знаходиться в конфлікті; яка не послана державою, що не є воюючою стороною, для виконання офіційних обов'язків як особа, яка входить до складу її збройних сил (ст. 47) [13].

Питання криміналізації таких дій, як найманські, визначаються в ст. 2–5 Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців. Так, злочинними є дії будь-якої особи, яка вербує, використовує, фінансує або навчає найманців (ст. 2) [2]. Крім того, встановлюється відповідальність найманця, який безпосередньо бере участь у військових або спільних насильницьких діях залежно від обставин (ст. 3) [2]. Тим самим визнано, що найманство носить комплексний характер і містить у собі різноманітні альтернативні дії.

У Міжнародній конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців мова йде про злочинність не лише самих найманських діянь, до цих дій прирівнюється також спроба їх здійснення та співучасть у всіх вищевказаних діях (ст. 4) [2]. Фактично це означає розширення кола осіб, які відповідно до норм міжнародного права можуть бути визнані винними в найманстві.

У зв'язку із цим варто розглянути деякі питання, що стосуються незакінченого злочину та співучасті в міжнародному кримінальному праві, які мають значення для пояснення цього положення Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців.

Міжнародне й національне кримінальне право допускають, що особа несе відповідальність не лише за фактом закінченого злочину, а й у випадках, коли задуманий і реалізований злочин не було доведено до кінця через причини, що не залежать від неї. При цьому, як зазначає Р.А. Адельханян, у самих нормах міжнародного кримінального права відсутнє обов'язкове правило про диференціації відповідальності за закінчений і незакінчений злочин [14, с. 41–42]. А.Г. Кибальник вважає: «Особливістю міжнародного карного права є те, що його джерела завжди спеціально вказують на те, яка стадія здійснення злочину може підлягати кримінально-правовій оцінці» [14, с. 121].

В українському кримінальному праві здійснення особою будь-яких підготовчих дій до здійснення злочину до початку виконання його з об'єктивної позиції розцінюється як готування до злочину (ст. 4) [3]. У разі, коли бажаного результату (виконання діяння повністю або настання бажаних наслідків) не досягнуто з причин, що не залежать від особи, мова повинна йти про замах.

Кримінальний кодекс України визнав злочинними такі діяння: вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців із метою використання в збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання найманців у військових конфліктах або діях. Найманцем визнається особа, яка бере участь без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав із метою отримання матеріальної винагороди. Отже, ознаки, які наводяться щодо злочинів і поняття найманця, сформульовано в нашому законі в суворій відповідності до названих міжнародно-правових актів (ст. 447) [3].

У літературі, присвяченій кримінально-правовому аналізу найманства, зустрічаються антагоністичні висновки. Наприклад, у Додатковому протоколі I зазначено: «Найманець не має права комбатанта, а є воєнним злочинцем і підлягає покаранню». Натомість деякі автори пишуть: «Суб'єкт найманства <...> практично зрівнюється з воєнним злочинцем» [14, с. 65–66]. Не зовсім зрозуміло, чи є найманець у розумінні сказаного споконвічно воєнним злочинцем або ж він прирівнюється до такого за статусом.

Подібна точка зору викликає заперечення, оскільки вона не має міжнародно-правового обґрунтування. У документах, що регламентують питання найманства (у ст. 47 Додаткового протоколу I від 1977 р. до Женевських конвенцій [13, с. 243–244], Міжнародній конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р. [2], проекті Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства 1996 р [15, с. 51–54]), найманець не визнається воєнним злочинцем. У міжнародно-правових актах, що містять переліки воєнних злочинів (Женевській конвенції про поліпшення участі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. 9ст. 50) [16], Женевській конвенції про долю поранених, хворих та осіб, які потерпіли аварію корабля, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р. (ст. 51) [17], Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (ст. 130) [18], Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (ст. 147) [19], Додатковому протоколі I від 8

червня 1977 р. до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. (ст. 11, 85) [13]), найманство також не згадується.

Існування Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців визначає такий злочин конвенційним. Що стосується думки про віднесення найманства до воєнного злочину, то така кваліфікація також можлива, проте Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців не визнає такі дії воєнним злочином, не входить такий злочин і до переліку воєнних злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Однак з огляду на наслідки найманства вважаємо за необхідне кваліфікувати такі дії як воєнний злочин із притягненням до відповідальності з урахуванням ознак воєнного злочину.

Проблемні аспекти притягнення до відповідальності за найманство

Визначаючи відповідальність за найманство, в одних випадках можемо говорити про відповідальність за вчинення разових насильницьких дій, в інших – про відповідальність за вчинення воєнних злочинів; поняття останніх остаточно склалося після Другої світової війни. Це означає, що такий злочин ми можемо класифікувати як міжнародний, оскільки злочини, які вчинили нацисти під час війни, викликали справедливий гнів усіх народів. Навіть найбільш активні супротивники розробки системи норм міжнародно-правової відповідальності не змогли завадити затвердженню й розвитку теорії відповідальності за воєнні злочини.

8 серпня 1945 р. в Лондоні було підписано угоду між урядами союзних держав про переслідування й покарання головних військових злочинців. В основу цієї угоди було покладено Московську декларацію від 30 жовтня 1943 р., у якій зазначалося, що німецькі солдати й офіцери, які чинили навмисні злочини та є відповідальними за них, будуть передані судам країн, на території яких вони робили злочини, і засуджені ними.

Відповідно до згаданої угоди від 8 серпня 1945 р. для розгляду справ головних військових злочинців, злочини яких не пов'язані з визначеним географічним місцем, створювався Міжнародний військовий трибунал. Статут Міжнародного військового трибуналу, що став частиною угоди, у ст. 6 встановив склад міжнародних злочинів, які спричиняли міжнародну відповідальність, і ввів у міжнародне право такі визначення:

- 1) злочини проти миру – планування, підготовка, розпалення й ведення агресивної війни або війни, що порушує міжнародні угоди; участь у загальному плані або змові, спрямованій на здійснення кожної з вищезгаданих дій;
- 2) воєнні злочини – порушення законів і звичаїв ведення війни. До них належать убивства, катування цивільного населення окупованих територій, убивства й катування військовополонених або осіб, що знаходяться в морі, убивство заручників, пограбування суспільної або приватної власності, безглузде руйнування міст і сіл та інші злочини;
- 3) злочини проти людства – убивства, знищення, поневолення, виселення або інша жорстокість, що здійснюються щодо цивільного населення до або під час

війни; переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами [20].

Згідно з розробленим Статутом Міжнародного військового трибуналу в 1945–1946 рр. у Нюрнберзі відбувся судовий процес над головними німецько-фашистськими військовими злочинцями. Трибунал, що складався з юристів країн антигітлерівської коаліції, засудив 12 злочинців до страти та 7 – до тривалих термінів ув'язнення [21].

На підставі Потсдамської декларації та рішення Московської наради міністрів закордонних справ СРСР, США й Великобританії в 1945 р. було створено також Токійський військовий трибунал для суду над головними японськими військовими злочинцями. У результаті процесу, що проходив у Токіо в 1946–1948 рр., 7 підсудних було засуджено до страти, а 21 – до різних термінів ув'язнення.

Процеси, що відбулися в Нюрнберзі й Токіо, вагомо вплинули на подальший розвиток правових відносин у питаннях переслідування воєнних злочинців.

У своїй резолюції від 21 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН з огляду на принципи міжнародного права, визнані в Статуті Нюрнберзького трибуналу й відображені в його вироку, доручила Комісії міжнародного права скласти проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства. Такий проект було прийнято Комісією міжнародного права в 1954 р. та спрямовано на розгляд Генеральної Асамблеї ООН. Однак Генеральна Асамблея ООН відклала його розгляд до того часу, доки не буде визначено поняття агресії, що було зроблено лише в 1974 р. Роботу над проектом було відновлено лише в 1982 р. У 1991 р. було розглянуто декілька доповідей щодо цього питання, після чого комісія в першому читанні, а 1996 р. – у другому читанні прийняла проекти статей Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства.

Принципи Статуту Нюрнберзького трибуналу значно вплинули на розвиток міжнародного права в питаннях, що стосуються видачі воєнних злочинців і незастосування строку давнини до військових злочинів (ст. ст. 6–13) [20].

Конвенція про незастосування строків давнини до військових злочинів і злочинів проти людства, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1968 р., остаточно закріпила принципи Нюрнберзького трибуналу [22, с. 189].

Ще одному питанню в міжнародно-правовому аспекті відповідальності за порушення законів і звичаїв ведення війни надається велике значення. Це відповідальність за виконання злочинного наказу, внаслідок якого було порушено норми міжнародного гуманітарного права [22, с. 194–196].

У вироку Міжнародного військового трибуналу зазначалося, що більшість обвинувачуваних на свій захист заявили, що вони виконували накази, тому не могли нести відповідальність за дії, зроблені під час виконання цих наказів. Трибунал підкреслив, що той факт, що солдат розстрілював, підкоряючись наказу й порушуючи міжнародні закони війни, ніколи не визнавався важливим аргументом проти осуду таких дій.

Ці принципи знайшли продовження в Додаткових протоколах 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. Особа, яка видала наказ, що порушує положення конвенцій і протоколів, є винною в здійсненні військового злочину. Виконавець такого наказу також є злочинцем [13].

У Додаткових протоколах до Женевських конвенцій підтверджуються правила Статуту Нюрнберзького трибуналу, зокрема ст. 8, яка встановлює: «Той факт, що підсудний діяв за розпорядженням уряду або наказом начальника, не звільняє його від відповідальності».

Стаття 60 Конституції України, яка є однією з найбільш демократичних конституцій, говорить: «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження або накази. За віддачу і виконання явно злочинного розпорядження або наказу настає юридична відповідальність» [23]. Ці конституційні положення знайшли відображення у відповідних статутах Збройних Сил України. Так, у ст. 6 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України передбачено: «Право командира – віддавати накази й розпорядження, а обов'язок підлеглого – їх виконувати, крім тих випадків, коли віддано явно злочинний наказ або розпорядження. Наказ повинен бути виконаний сумлінно, точно й у встановлений термін» [24].

У ст. 36 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України визначено: «Командир (начальник) відповідає за відданий наказ, його наслідки й відповідність законодавству, а також за відхилення від його виконання; за зловживання, перевищення влади або службових повноважень. За дачу і виконання явно злочинного наказу (розпорядження) винні особи притягуються до відповідальності відповідно до закону» [24].

Працюючи над проектом Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства, Комісія міжнародного права підняла питання про створення міжнародного органу кримінального правосуддя.

У 1992 р. Комісія міжнародного права створила Робочу групу з питання міжнародної кримінальної юстиції. Практичним втіленням цієї роботи можна вважати створення міжнародних трибуналів відповідно до рішення Ради Безпеки ООН у 1993 р. й 1994 р. (для осуду осіб, винних у здійсненні злочину на території колишньої Югославії та в Руанді).

Створення цих трибуналів стало значним досягненням у розвитку міжнародного гуманітарного права. Воно надало можливість здійснювати контроль за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права та кримінальне переслідування осіб, відповідальних за грубе порушення цього права.

Однак, незважаючи на прагнення світового співтовариства підтримувати правопорядок, слід зазначити, що багато держав не ввело до національного законодавства визначення діяльності найманців як злочину, що не дає змоги вести ефективну боротьбу із цим явищем.

У тих країнах, де було здійснено спробу визначити в національному законодавстві злочинність найманства, існують різні підходи до визначення понять «найманство» і «найманець».

Так, у ст. 359 Кримінального кодексу Російської Федерації найманство розуміється як «вербування, навчання, фінансування або інше матеріальне забезпечення найманця, а також його використання в збройному конфлікті або воєнних діях», а склад злочину включає також «участь найманця в збройному конфлікті або воєнних діях» [25].

Норма Кримінального кодексу України більш широко трактує склад цього злочину: до використання найманців відносить участь осіб у «насильницьких діях, спрямованих на скинення державної влади або порушення територіальної цілісності інших держав», а також «участь без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав із метою одержання матеріальної винагороди» (ст. 447) [3].

Розглядаючи характеристику й закріплення в законодавстві поняття «найманець», слід звернути увагу на те, хто є такою особою. У вузькому значенні це особа, яка діє з метою отримання матеріальної винагороди та не є громадянином держави, що бере участь у збройному конфлікті або воєнних операціях, не проживає постійно на її території, а також не є особою, спрямованою на виконання офіційних обов'язків.

Більш розширене тлумачення закладено в Кримінальному кодексі Республіки Казахстан, яке включає не лише матеріальну винагороду, а й «іншу особисту вигоду» (ст. 62-2) [26].

Різниця в тлумаченні самих понять також є причиною того, що більшості злочинців вдається уникнути покарання.

Під час аналізу норм Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців неможливо залишити без уваги таку проблему: чітко не врегульовано питання про те, який судовий орган буде здійснювати розгляд конкретної справи щодо найманства.

Під час вирішення цієї проблеми можливими є певні варіанти. Норми Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців визначили, що залучення до відповідальності найманців здійснюється національними судами відповідно до юрисдикції тієї держави, на території якої вчинено злочин, або держави, у якій під час оперативно-розшукових заходів було виявлено злочинця.

Також можливим є створення спеціального військового трибуналу для суду над найманцями, які вчинили злочин на території декількох держав.

З огляду на високий ступінь суспільної небезпеки злочинних діянь, пов'язаних із найманством, судовий розгляд можна було би здійснювати Міжнародним кримінальним судом ООН. Проте в нормах Римського статуту Міжнародного кримінального суду ООН у переліку злочинів, щодо яких суд наділяється юрисдикцією, найманство як протиправне діяння не закріплюється (ст. ст. 5–8) [12].

Отже, кримінальне переслідування й покарання найманців може здійснюватися в двох формах: за відповідними законами держави, на території якої найманці вчинили злочинні діяння; створенням спеціальних військових трибуналів або інших судів під час вчинення злочинів на території декількох держав.

Відомим прецедентом міжнародної боротьби з найманством став судовий процес над 13 найманцями в Анголі. Він проходив у м. Луанда в 1976 р. Винних було засуджено до суворих заходів кримінального покарання, навіть до страти. На цьому процесі було засуджено також практику використання найманців в агресивних війнах проти волелюбних народів. Однак такі приклади притягнення до відповідальності найманців нині відсутні.

Говорячи про відповідальність держав, що допускають вербування на своїй території, яке здійснюється спеціальними бюро або шляхом розміщення повідомлення в газетах, Ю.А. Решетов висловив таку думку: «Держави є не лише суб'єктами відповідальності за злочини найманства, а й суб'єктами самого злочину найманства, оскільки наявна злочинна співучасть органів цих держав з особами, що організовують вербування найманців». За оцінкою І.Н. Арцибасова, закріплення в джерелах права збройних конфліктів положення про те, що використання найманців – це кримінальний злочин, означає осуд дій (поводження) не найманців, а держави. Дії держави, що посилає найманців в іншу країну або терпимо ставиться до вербування й діяльності найманців – своїх громадян, повинні розглядатися як протиправні. Те, що в документах ООН уживається слово «використання», презюмує міжнародну відповідальність держави, в інтересах якої діють найманці [27, с. 124].

У науці кримінального права переважно висвітлюється позиція, відповідно до якої кримінальна відповідальність за своєю природою може застосовуватися лише до фізичних осіб, а міжнародно-правову відповідальність за міжнародні злочини несуть держави (наприклад, з точки зору І.І. Карпеця, П.С. Ромашкіна, А.Н. Трайніна). Ця позиція, на наше переконання, є більш правильною, оскільки не порушує один із найважливіших принципів сучасного міжнародного кримінального права – принцип індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб, затверджений Нюрнберзьким трибуналом, що отримав підтвердження своєї юридичної значимості в таких універсальних міжнародних документах, як Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, Римський статут Міжнародного кримінального суду, проект Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства.

Російський юрист С.Н. Незнанов у своєму дисертаційному дослідженні аргументує позицію, відповідно до якої держава несе міжнародну відповідальність у разі «неприйняття належних заходів для запобігання на своїй території найманської діяльності в будь-яких її проявах» [14, с. 128].

Погоджуючись із цією думкою, ми також вважаємо, що держава повинна нести відповідальність і в разі допущення на своїй території найманської діяльності в будь-яких її проявах, крім випадків, коли сама держава є жертвою найманських дій. При цьому до держав можуть бути застосовані такі міжнародно-правові заходи впливу, як бойкот, розрив дипломатичних відносин, реституція тощо.

Висновки

Нові форми використання найманців свідчать про те, що нині вони вербуються не лише для участі в таких видах діяльності, як терористичні акти,

продаж зброї, а й для активного залучення до воєнних дій на території окремих держав. Залучення найманців до здійснення таких дій не лише наносить матеріальний збиток і створює умови, що сприяють тероризму або проведенню таємних операцій на території окремої держави, а й дестабілізує загальносвітовий правопорядок.

Варто підкреслити, що вироблення універсального підходу до проблеми боротьби з найманством стало можливим за умов підписання під егідою ООН Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, укладеної в грудні 1989 р. (набрала чинності 20 січня 2001 р.). Однак проблемними аспектами боротьби з найманством залишаються відсутність універсального визначення найманства та наявність у нормативно-правових актах лише ознак цього злочину, недосконалість національного законодавства держав щодо боротьби з найманством, небажання низки держав приєднатися до Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців.

У внутрішньому законодавстві багатьох держав є норми, що забороняють діяльність найманців, та відповідні заходи покарання, передбачені безпосередньо за найманство. Інші держави звернули увагу на той факт, що їх законами забороняється проходження служби в іноземних військових формуваннях і військова підготовка таких формувань на національній території. Законодавство багатьох країн є недосконалим, а це призводить до поширення практики найманства.

Отже, національне законодавство є ефективним засобом контролю за новими формами найманства. У законодавствах деяких країн працюють механізми, що регулюють діяльність сучасних приватних охоронних фірм і військову допомогу, яку вони надають іншим державам. Однак наразі ці механізми не прийняті міжнародними стандартами.

Сьогодні важливим завданням для держав залишається розробка ефективної законодавчої бази з прийняттям спеціальних законів щодо боротьби з найманством та обмін інформацією між державами, а також упровадження міжнародних стандартів у національні законодавства.

Вважаємо за необхідне вказати на особливу роль держави як основного діючого на міжнародній арені суб'єкта права в реалізації відповідальності за найманство.

Однак на практиці часто трапляється, що політична й правова позиції держав звужують можливості такої реалізації. Так, якщо сама держава розглядається як організатор чи співучасник найманських дій (вербування, фінансування, навчання тощо), постають труднощі у визначенні її відповідальності. Протягом тривалого часу спостерігається яскрава невідповідність, коли суспільство та державні органи, які так швидко й категорично засуджують терористичні дії, що чиняться окремими особами, жодним чином не реагують так само, якщо подібне або навіть гірше чинить політична структура.

У більшості випадків держава заперечує або злочинність поведінки особи, або свою причетність до вчинення злочину та перешкоджає реалізації відповідальності. Ще складнішою є ситуація, коли йдеться про реалізацію відповідальності держави у зв'язку з її причетністю до створення умов і причин, внаслідок яких у різних регіонах світу виникають найманські формування. Стає очевидним, що штучне ізолювання відповідальності за найманські дії від обопільної вини учасників збройного конфлікту призводить до зниження порогу відповідальності за найманську діяльність у цілому, а отже, і до послаблення ефективності дії міжнародного кримінального права та міжнародного права в цілому щодо цього злочину.

Список використаних джерел:

1. Линдсей Ш. Женщины и война: исследование МККК о воздействии вооруженного конфликта на женщин / Ш. Линдсей ; пер. с англ. И.И. Федорова. – Женева : Международный комитет Красного Креста, 2003. – 346 с.
2. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_103.
3. Кримінальний кодекс України : станом на 31 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон ; А.С.К., 2003. – 1104 с.
5. Про практику застосування судами законодавства в справах про злочини неповнолітніх і про залучення їх у злочинну й іншу антигромадську діяльність : Постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.yur-info.org.ua/index.php?lang_id=1&menuid.
6. Науковий коментар кримінального кодексу України / за ред. М.Й. Коржанського. – К. : Атіка, 2001. – 656 с.
7. Резолюция Совета Безопасности ООН от 24 ноября 1961 г. S/RES/169(1961) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/document/scresol/1961>.
8. Резолюция Совета Безопасности ООН от 14 апреля 1977 г. S/RES/405(1977) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/document/scresol/1977>.
9. Осуществление Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1968 г. A/RES/2465(XXII) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daccessods.un.org/TMP/3090385.html>.
10. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, от 24 октября 1970 г. // Колосов Ю.М. Действующее международное право : в 3 т. / Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М. : Московский независимый институт международного права, 1996–1997. – Т. 1. – 1996. – С. 65–73.
11. Основные принципы правового режима комбатантов, которые борются против колониального и иностранного господства и расистских режимов : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 1973 г. A/RES/3103(XXVIII) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/284/77/IMG/NR028477.pdf>.

12. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. // Международное право. – 1998. – № 3. – С. 208–275.
13. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 г., касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов, от 8 июня 1977 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 г. и Дополнительные протоколы к ним. – М. : Международный комитет Красного Креста, 1997. – С. 213–295.
14. Шандиева Н.О. Наемничество по международному и национальному уголовному праву : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.О. Шандиева ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2004. – 194 с.
15. Проект Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества // Российская юстиция. – 1995. – № 12. – С. 51–54.
16. Женевская конвенция об улучшении участи раненых и больных в действующих армиях от 12 августа 1949 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 г. и Дополнительные протоколы к ним. – М. : Международный комитет Красного Креста, 1997. – С. 3–31.
17. Женевская конвенция об улучшении участи раненых, больных и лиц, потерпевших кораблекрушение, из состава вооруженных сил на море от 12 августа 1949 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 г. и Дополнительные протоколы к ним. – М. : Международный комитет Красного Креста, 1997. – С. 32–56.
18. Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 г. и Дополнительные протоколы к ним. – М. : Международный комитет Красного Креста, 1997. – С. 57–136.
19. Женевская конвенция о защите гражданского населения во время войны от 12 августа 1949 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 г. и Дополнительные протоколы к ним. – М. : Международный комитет Красного Креста, 1997. – С. 137–211.
20. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8 августа 1945 г. // Колосов Ю.М. Действующее международное право : в 3 т. / Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М. : Московский независимый институт международного права, 1996–1997. – Т. 3. – 1997. – С. 763–770.
21. Нюрнбергский процесс // Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/114983>.
22. Калугин В.Ю. Механизм имплементации международного гуманитарного права / В.Ю. Калугин. – Минск : Светоч, 2003. – 336 с.
23. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
24. Про дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.
25. Уголовный кодекс Российской Федерации // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. – № 25. – Ст. 2954.
26. Уголовный кодекс Республики Казахстан : принят Законом Республики Казахстан. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 466 с.
27. Арцибасов И.Н. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия / И.Н. Арцибасов, С.А. Егоров. – М. : Международные отношения, 1989. – 248 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ НА ЗАЛІЗНИЦІ, АВАРІЙ І КАТАСТРОФ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Басиста І.В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін та ОРД
Прикарпатського факультету Національної академії внутрішніх справ

Сав'юк О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник курсу Інституту післядипломної освіти
Національної академії внутрішніх справ

Анотація

Найважливішими вимогами, які висуваються до роботи залізниць, є забезпечення безпеки руху поїздів, а також особистої безпеки пасажирів та обслуговуючого персоналу. Так, у Правилах перевезень пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України зазначається, що залізниці повинні забезпечувати потребу населення в пасажирських перевезеннях, безпеку пасажирів під час користування залізничним транспортом, необхідні зручності для пасажирів, високу культуру обслуговування їх на вокзалах і в поїздах, своєчасність перевезення та збереження багажу пасажирів (п. п. 1.1, 2.1) [1].

Однак не в усіх випадках вдається дотримуватися цих вимог. Реалії сьогодення вносять суттєві корективи в роботу залізниць, і не завжди вони є позитивними й перспективними. Насамперед це стосується об'єктивних факторів, таких як зношеність залізничного полотна й рухомого складу. Людський руйнівний, злочинний фактор також відіграє одну з провідних ролей у дезорганізації нормальної роботи залізниць.

Кримінальні правопорушення, які посягають на безпеку руху й експлуатацію залізничного транспорту, можуть спричинити аварії та катастрофи із численними людськими жертвами й паралізацією життєдіяльності суспільства. У кримінальному законодавстві України до злочинів проти безпеки руху й експлуатації залізничного транспорту законодавець відносить такі різновиди: ст. 276 Кримінального кодексу (далі – КК) України «Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту», ст. 277 КК України «Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів», ст. 278 КК України «Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна», ст. 279 КК України «Блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства», ст. 280 КК України «Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків». Саме наведені кримінальні правопорушення безпосередньо або опосередковано можуть спричинити аварії й катастрофи на залізничному транспорті [2, с. 833–864].

Також залишаються актуальними питання, пов'язані з проблемою об'єктивної оцінки ситуації, адже в злочинних порушеннях правил безпеки в абсолютній більшості кримінальних правопорушень вина характеризується у формі злочинної недбалості або злочинної самовпевненості, що зумовлює встановлення межі «казусу». Також актуальними є дослідження великого кола обставин, які суттєво змінюють зміст цих діянь (помилка, недосвідченість тощо). Злочини проти безпеки залізничного руху – це окрема група суспільно небезпечних діянь, що посягають на суспільні відносини безпеки експлуатації механічних транспортних засобів у сфері залізничного руху. Водночас окремі норми розділу забезпечують охорону діяльності декількох видів транспорту (водний, повітряний), а тому віднесення тієї чи іншої норми лише до певної групи злочинів є умовним [3, с. 84].

На сьогодні особливе занепокоєння викликають аварії й катастрофи на залізничному транспорті, які прямо пов'язані з терористичною діяльністю злочинних груп, особливо в зонах антитерористичних операцій. Адже суверенна Україна поділяє глибоку стурбованість європейського та світового співтовариства щодо розповсюдження міжнародної злочинності й тероризму та має твердий намір стати цивілізованою правовою державою, використовувати міжнародний досвід правоохоронців у боротьбі з подібними небезпечними явищами. Це пов'язано з непередбаченістю наслідків і багаточисельністю жертв від таких протиправних видів діяльності [4, с. 515–516].

Саме тому нашу увагу буде зосереджено на окремих особливостях розслідування терористичних актів на залізниці, аварій і катастроф у їх порівняльному розрізі.

Вступ

Тероризм як антигромадське явище сягає в глибину віків у вигляді насильницького способу захоплення й утримання влади. Узагальнення світового досвіду свідчить, що терористична діяльність може приймати форми внутрішнього та міжнародного тероризму. Безпосередньо тероризм втілюється у вигляді вчинення терористичного акту – здійснення злочину терористичного характеру, що є завершальним етапом терористичної операції. Терористична операція продовжується тривалий час, включає підготовку та здійснення терористичного акту. У проведенні операції можуть брати участь бойові групи, групи розвідки, матеріального, пропагандистського забезпечення та забезпечення безпеки. Терористична група – підрозділ терористичної організації, до обов'язків якої належить діяльність, безпосередньо пов'язана з підготовкою й проведенням терористичного акту. Терористична група характеризується тісною взаємодією її членів, об'єднаних конкретними цілями, і складається з терористів, які беруть безпосередню участь у терористичній діяльності. Терористична діяльність характеризується численністю рядів, порівняно тривалим часом існування, наявністю керівної ієрархії, поділом функцій керування, проведенням терористичних акцій, розвідки, пропагандою й фінансуванням.

Різновидом терористичних актів вважається насамперед диверсія (у нашому випадку – у зоні залізниці чи її рухомого складу); високий ступінь

небезпечності становить мінування, оскільки в результаті вибуху страждає багато випадкових людей. На другому місці за небезпекою наслідків перебуває хайджекінг – захоплення залізничного потяга тощо. Ці протиправні явища кардинально відрізняються від інших видів насильства не лише жорстокістю, а й вищим ступенем аморальності, нерозбірливістю в засобах і некерованістю [4, с. 521–522].

Тому правильна кваліфікація вчиненого протиправного діяння, вироблення алгоритму його розкриття, розслідування та вжиття превентивних заходів є першочерговим завданням як науковців, так і практичних працівників органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу

Ефективному розслідуванню кримінальних правопорушень сприяє з'ясування даних, що складають криміналістичну характеристику злочинів (у нашому випадку – аварій і катастроф на залізничному транспорті), тобто сукупність криміналістично значущих елементів, що сприяють найбільш швидкому їх розслідуванню [5, с. 34].

Ученими доведено та підтверджено на практиці, що на організацію роботи з розкриття й розслідування злочинів великий вплив здійснює їх криміналістична характеристика. Криміналістична характеристика окремого виду злочину в методиці розслідування злочинів посідає важливе місце, вона включає в себе найбільш загальне, типове, що обумовлює цю методику [6, с. 49].

В.К. Весельський зазначив, що саме криміналістичні характеристики виду або різновиду (групи) злочинів можуть і повинні стати орієнтиром для встановлення й конкретизації даних, які в сукупності становлять криміналістичну характеристику злочину, орієнтиром у виявленні й дослідженні доказів. Названа характеристика будь-якого злочину, виду або групи складається з різних взаємопов'язаних елементів, які в комплексі становлять єдину систему характерних ознак (особливостей) одного злочину, їх виду (групи) [7, с. 112–144].

Криміналістична характеристика – це своєрідна інформаційна модель, що являє собою якісно-кількісний опис типових ознак конкретного виду (групи) злочинів. Особливого значення криміналістична характеристика злочинів набуває на початковому етапі розслідування для визнання основних його напрямів, висування обґрунтованих версій [8, с. 11].

Щодо питання про якісний і кількісний склад криміналістичної характеристики злочинів ми повністю погоджуємося з думкою М.В. Салтевського, який, провівши аналіз структур криміналістичних характеристик, зробив висновок, що більшість авторів виділяють елементи, які можна звести до чотирьох основних:

1) *предмет безпосереднього злочинного посягання* (найрізноманітніші об'єкти органічного й неорганічного походження);

2) *спосіб вчинення злочину в його широкому розумінні* (обставини приготування, вчинення та приховування злочину, дії суб'єкта, що використовується для досягнення поставленої мети);

3) *типова «слідова картина» в її широкій інтерпретації* (сукупність джерел матеріальних та ідеальних відображень у навколишній матеріальній обстановці вчиненого злочину);

4) *особа злочинця* (опис людини як соціально-біологічної системи, її властивості й ознаки, що відображаються в матеріальному середовищі) [9, с. 13–20].

На думку П.Д. Біленчука, під час побудови криміналістичної характеристики слід використовувати структуру криміналістичної характеристики, запропонованої М.В. Салтевським, оскільки вона найповніше відображає криміналістично значимі ознаки злочинів. Проте структура криміналістичної характеристики може також змінюватися, тому її необхідно вивчати відповідно до кожної конкретної методики [10, с. 23–24].

Базуючись на криміналістичній теорії та проаналізувавши практику розслідування злочинів цієї категорії, ми дійшли висновку, що до основних елементів криміналістичної характеристики означеного виду злочину належать такі:

- 1) предмет злочинного посягання;
- 2) спосіб вчинення злочину;
- 3) типова слідова картина;
- 4) характеристика особи злочинця.

З огляду на вищевикладене криміналістичну характеристику аварій і катастроф на залізничному транспорті слід розпочинати з ***визначення предмета злочинного посягання***.

Отже, як уже відзначалося, у цій категорії кримінальних правопорушень предметом злочинного посягання буде виступати залізничний транспорт, залізничні колії, а також об'єкти інфраструктури залізниць, які забезпечують нормальне функціонування залізничного транспорту та залізниць у цілому.

Наступним важливим елементом криміналістичної характеристики будь-якого злочину є спосіб його вчинення. ***Спосіб вчинення злочину*** – один із центральних елементів криміналістичної характеристики злочинів, який дає найбільший об'єм криміналістичної інформації, що дозволяє слідчому зорієнтуватися в подіях злочину та визначити оптимальні методи його розслідування [11, с. 486–487].

Саме через спосіб відображаються дії злочинця щодо навколишнього середовища. До того ж спосіб вчинення злочину породжує зміни в навколишній обстановці, характерні лише для нього [12, с. 34].

Не випадково М.П. Яблоков зазначав, що спосіб вчинення – це система, яка об'єктивно й суб'єктивно обумовлює поведінку суб'єкта до та під час вчинення ним злочину [13, с. 95]. Виявлені за допомогою криміналістичних прийомів і засобів сліди дозволяють отримати уявлення про сутність події, своєрідність злочинної поведінки правопорушника, його окремі особисті характеристики. Безпосередньо інформація про спосіб вчинення злочину використовується для встановлення кола осіб, причетних до злочину, виявлення визначеного суб'єкта та планування шляхів і засобів розшуку злочинців [14, с. 126–127].

Провівши дослідження криміналістичної літератури, а також проаналізувавши архівні кримінальні провадження щодо вчинення кримінальних правопорушень цієї категорії, ми з'ясували, що до найбільш загальних причин, які призводять до аварій і катастроф на залізничному транспорті, можна віднести такі:

- використання фізично застарілого технічного парку та об'єктів інфраструктури;
- порушення правил експлуатації й безпеки руху на залізничному транспорті;
- збільшення кількості, потужності та швидкості транспортних засобів;
- людський фактор;
- зростання густоти населення поблизу залізничних об'єктів;
- порушення правил особистої безпеки пасажирями залізничного транспорту [15, с. 5–93].

Як свідчить аналіз стану безпеки руху в період з 2005 р. по 2013 р., на залізницях України трапилося 43 катастрофи, з яких 6 сталося з пасажирськими поїздами. За цей період сталося 62 аварії (34 з них – з пасажирськими поїздами).

Під час катастроф та аварій загинуло 10 людей (з них 1 пасажир), травмовано 134 людини (з них 118 пасажирів), пошкоджено 648 вагонів, з яких 291 вилучено з інвентарю, і 24 локомотиви (7 вилучено з інвентарю), іншого рухомого складу пошкоджено 9 (1 вилучено з інвентарю) [16].

З огляду на невтішні реалії сьогодення й дослідженої емпіричної інформації доводиться констатувати суттєвий стрибок аналогічних статистичних показників за перше півріччя 2014 р., що пов'язано насамперед із подіями на сході нашої держави.

Руйнівний людський фактор створює нетипову слідчу ситуацію, у якій необхідно правильно організувати діяльність щодо розкриття й розслідування злочинів аналізованої категорії, які на сьогодні часто вчиняються умисно й загальнонебезпечним способом. Очевидно, саме з огляду на такі міркування більше 90% опитаних нами працівників правоохоронних органів погодилися із ситуаційним підходом до побудови методики розслідування терористичного акту, вчиненого з використанням вибухового пристрою.

Під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії для слідчого надзвичайно важливо правильно оцінити ситуацію на місці події та виробити певний алгоритм власної діяльності. Адже згідно з результатами проведеного нами вивчення статистичних даних і матеріалів кримінальних проваджень (справ) встановлено, що за останні три роки значну кількість кримінальних справ (проваджень) закрито за різними підставами. Зокрема, у 2011 р. із зареєстрованих 88 матеріалів за ознаки злочину, передбаченого ст. 276 КК України, закрито 5 проваджень, 67 проваджень направлено до суду. У 2012 р. із зареєстрованих 53 матеріалів за ознаки злочину, передбаченого ст. 276 КК України, закрито 13 проваджень, 71 провадження направлено до суду. А в 2013 р. ці показники суттєво погіршилися: із зареєстрованих 237 матеріалів

за ознаки злочину, передбаченого ст. 276 КК України, закрито 142 провадження і лише 11 проваджень направлено до суду.¹

Такий алгоритм діяльності включає насамперед провадження слідчим слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Слідчий повинен чітко дотримуватися загальних вимог ст. 223 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України.

Отже, з метою максимальної ефективності фіксації інформації та її збереження під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії на перший план виходить така слідча (розшукова) дія, як *огляд місця події*. Це одна з найважливіших слідчих (розшукових) дій, яка є джерелом основної доказової інформації. Перш ніж розпочати дослідження матеріальної обстановки, слідчий повинен правильно визначити *межі огляду*, що є запорукою його ефективного проведення та подальшої результативності (інформативності). Результативність огляду місця події багато в чому визначається рівнем підготовки до його проведення. Підготовка до огляду являє собою комплекс заходів організаційно-забезпечувального характеру, що утворюють сприятливі умови для його проведення. Така підготовка здійснюється в два етапи:

1) *підготовка до огляду після отримання повідомлення про подію* (уточнення характеру події, забезпечення охорони МП, забезпечення безпеки громадян і запобігання шкідливим наслідкам злочину, запрошення спеціаліста, визначення складу СОГ та перевірка готовності науково-технічних засобів, комплектності слідчої валізи);

2) *підготовка до огляду, що здійснюється безпосередньо на місці події* (вжиття заходів щодо надання необхідної медичної допомоги потерпілим, усунення сторонніх осіб із місця події, встановлення очевидців, надання завдання учасникам СОГ, визначення їх функцій, а також прав та обов'язків інших учасників огляду) [17, с. 11–12].

Слід пам'ятати процесуальні вимоги ст. 237 КПК України до провадження огляду місця події, які ми розглянемо далі.

1. Метою огляду місця події є виявлення й фіксація відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, а об'єктами огляду – місцевість, приміщення, речі та документи. Слід відзначити, що під час огляду результатів аварій і катастроф на залізничному транспорті, як правило, виникає необхідність дослідження всіх зазначених у нормі КПК України об'єктів. Наприклад, під час сходження рухомого потягу з рейок у невідкладному порядку оглядається місце його сходження з рейок та прилягаючі ділянки, локомотив і вагони, що зійшли з рейок, стрілочні переводи, пристрої сигналізації, централізації, блокування та зв'язку, засоби огороження місця шляхових робіт, документи, у яких зазначається технічний стан споруд і пристроїв, пов'язаних із причиною події, а в разі накладень сторонніх

---

¹ Відомості за 2011–2012 рр., узяті на підставі Звіту про злочинність; відомості за 2013 р., отримані з Єдиного звіту про кримінальні правопорушення.

предметів – предмети, накладені на залізничне полотно, тощо [18]. У разі виявлення знаряддя руйнування потрібно насамперед оглянути місце руйнування з метою виявлення таких речових доказів, як шурупи, гайки, рейкові накладки, вийняті зі шпал костилі тощо. Також особливу увагу необхідно приділити огляду місця зберігання залізничних інструментів суворої звітності й частинок маслянистих речовин [19, с. 129].

На місці катастрофи насамперед оглядають предмети, які швидко втрачають свої первісні властивості або можуть бути навмисно видозміненими (гальмові колодки для визначення ступеня їх нагрівання, стоп-крани та крани гальмівної системи, прилади керування локомотива тощо).

У спеціальній літературі авторами цілком слушно відзначено, що в разі руйнування колії та сходження рухомого потягу із шляху спочатку оглядають верхні будівлі зруйнованої колії, пошкоджені вагони й локомотив, потім інші одиниці рухомого потягу та другу колію. Огляд розпочинають із тих ділянок, звідки проводять роботи з відновлення руху потягів. Зазначають послідовність розташування в складі потяга вагонів і цистерн, габарити вантажу, розміщеного на відкритих платформах, стан його кріплення та інші ознаки, що характеризують правильність формування потяга й завантаження вантажу на платформи. Насамперед оглядають зазвичай вагони, які першими зійшли з рейок, а тоді локомотив та інші частини рухомого потягу. Фіксують розташування локомотива й вагонів, визначають, які вагони зійшли з рейок, місце сходження, яку відстань вагони пройшли по шпалах і баласту, яке положення мають колісні пари вагонів, що зійшли (перебувають усередині колії чи зовні), які частини рухомого потягу відсутні. У разі сходження з колії вагонів хвостової або середньої частини потяга потрібно ретельно оглядати не лише ті вагони, що зійшли з рейок, а й вагони головної частини потяга, оскільки несправність того чи іншого головного вагона могла спричинити пошкодження колії або падіння на колію вантажу чи деталей рухомого потягу без сходження з рейок самого несправного вагона. Під час огляду ходових частин встановлюють їхні точні розміри, стан осей, підшипників, спиць, кронштейнів, букс, буксових рам і ресор. Зазначають наявність вибоїв і спрацьованості гребеня бандажа із зазначенням їхніх форм і розмірів. Огляд гальмівної системи має на меті з'ясувати, чи застосовувалося гальмування в аварійній обстановці, якими є його результати; чи могли локомотивна й кондукторська бригади своєчасним включенням гальм запобігти катастрофі та які причини недостатнього гальмівного ефекту. Під час огляду звертають увагу на стан гальмівних колодок, ступінь їх нагрівання, стан автогальмівних рукавів та їхніх з'єднань, кількість і положення стоп-кранів у вагонах, показання манометра та його справність, положення ручки кранів машиніста, стан насоса, який подає повітря в автогальмівну магістраль, наявність вологи в головних повітряних резервуарах, положення кранів автогальмівної магістралі. *Слід мати на увазі, що іноді кінцеві крани перекидають уже після катастрофи, щоб ухилитися від відповідальності за несвоєчасну зупинку поїзда.*

Під час огляду гальмівної системи потрібно за можливості провести випробування гальм із фіксуванням показань манометра. Під час огляду приладів

керування локомотива фіксують положення рукоятки крана машиніста, контролера й реверса та встановлюють, чи справно діють прилади, чи не мають вони будь-яких дефектів. За допомогою огляду системи сигналізації й автостопа вивчають стан світлових сигналів потяга, їх розташування та видимість, справність звукової сигналізації, стан прожектора локомотива, дальність його світіння, справність автостопа. Завданням огляду пристроїв СЦБ та зв'язку є перевірка їх технічного стану й правильності використання під час руху потягів, які зазнали катастрофи. Під час катастроф та аварій, що супроводжуються руйнуваннями рухомого потягу, колії й інших споруд, часто знищуються речові докази, втрачаються ознаки, які свідчать про причину та обставини події. Дані про такі втрачені ознаки можуть зберігатися в різних залізничних документах, які набувають важливого значення під час розслідування сходжень і зіткнень рухомого потягу, наїздів на сторонні предмети й пошкодження пристроїв енергопостачання та зв'язку. Вдалому використанню документів під час розслідування катастроф сприяє те, що функціонування залізничного транспорту, діяльність його служб і стан технічних засобів регулюють відомчі інструкції, правила технічної експлуатації та інші документи встановленого зразка, які підлягають огляду з метою надати допомогу слідству у відновленні обстановки, що передувала катастрофі [19, с. 130–132].

2. Для участі в огляді може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. З метою отримання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів. Така діяльність слідчого охоплюється підготовчим етапом огляду місця події, оскільки на залізничному транспорті мають місце пошкодження пристроїв електропостачання залізниці, накладення на колії сторонніх предметів, навмисні руйнування рейкового шляху тощо. У всіх зазначених випадках потрібно проводити огляд місця події за участю спеціалістів: чергових, інженера електростанції, лінійного електромонтера, працівника служби електрифікації Управління залізниці, який не забезпечив злагодженості схем живлення контактної мережі та ліній зв'язку, члена ремонтної бригади, працівника служби колії тощо [19, с. 129].

Особи, у присутності яких здійснюється огляд, під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу огляду.

3. Під час проведення огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі й документи підлягають негайному огляду та опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. Якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються та зберігаються в такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд та опечатування [20]. Слід відзначити, що в цьому разі – під час опису виявлених речей і документів за результатами аварій і катастроф на залізничному транспорті – необхідно дотримуватися вимог до термінології, яка

також деталізується відомчими інструкціями. Не рекомендується вживати невизначені поняття, наприклад «поблизу», «неподалік», «поряд» тощо. Водночас під час опису виявленого недоцільно чітко наводити визначення слідів, характеристика яких на момент огляду не визначена та потребує подальших спеціальних досліджень. Наприклад, не можна писати «плями крові», «залишки тормозної рідини чи мазуту» тощо. У таких випадках у протоколі виявлене визначається висловами типу «плями бурого кольору, схожі на кров» тощо [21, с. 176].

Слідчий, прокурор має право заборонити будь-якій особі залишити місце огляду до його закінчення та вчинювати будь-які дії, що заважають проведенню огляду. Невиконання цих вимог тягне за собою передбачену законом відповідальність.

4. Під час огляду слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани й схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця або окремих речей, виготовляти відбитки й зліпки, оглядати та вилучати речі й документи, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх приналежності до кримінального провадження. Вилучені речі й документи, які не належать до предметів, вилучених законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном [20]. Під час розслідування аварій і катастроф на залізничному транспорті внаслідок динамічних об'єктивних і суб'єктивних змін, яким може бути піддане місце події, для слідчого особливо важливого значення набуває максимальна деталізація події, що сприймається в протоколі ОМП та плані чи схемі огляду. Саме тому в заключній частині протоколу повинні міститися відомості про вилучені речі й документи та спосіб їх ідентифікації [20]. Також тут повинна знайти відображення інформація про складені плани, схеми, фотознімки тощо. Відмінність між планом і схемою полягає в тому, що план виконується в масштабі, схема – без масштабу, орієнтовно зі вказівкою на розміри об'єктів, їх форми й відстані між ними [21, с. 177]. План місцевості викреслюється способом вимірів за напрямком або способом засічок. Останній полягає в тому, що виміри між двома об'єктами та відображення на плані цього відрізка у відповідному масштабі проводять лише після першого візування. Інші об'єкти візують як із початкової точки, так і з точки, на яку проводилося перше візування. У такому випадку відрізок між двома цими точками слугує базою для зйомки. Таке перехрестя відображає місце розташування об'єкта, на який проводилося візування. Оскільки база зйомки та дві лінії візування утворюють трикутник, то вирахувати відстань від одного об'єкта до іншого легко. Під час складення плану чи схеми використовують умовні позначення. На кожному плані або схемі повинні бути такі елементи: заголовок із зазначенням, що саме накреслено, стрілка з позначенням «північ – південь» для орієнтування на сторони світу, масштаб (на планах), пояснювальні написи про те, що являють собою ті чи інші зображені об'єкти [17, с. 45–46].

Також дуже ефективними способами фіксації місця події є фотозйомка й відеозапис. Однак у практичній діяльності з розслідування кримінальних правопорушень на цьому етапі є певні проблеми. Так, проведеним опитуванням слідчих встановлено, що 73% респондентів допускають помилки й недоліки під час формування протоколу ОМП через технічні вимоги до його підготовки, 58% респондентів відчують труднощі у використанні техніко-криміналістичних засобів через відсутність професійних відеокамер, а 74% – через їх неякісність. Значна частина проблематики полягає також у відсутності умов для застосування технічних засобів (80% опитаних), що насамперед пов'язано з надмірним навантаженням на слідчого (50% опитаних), та у відсутності професійних навичок використання техніко-криміналістичних засобів (50% опитаних) [22, с. 28]. З огляду на викладене способом актуалізації знань можуть бути як курси підвищення кваліфікації слідчих, так і тренінги із цієї проблематики, у яких модераторами виступали б фахівці-експерти або досвідчені викладачі профільних ВНЗ.

Під час огляду місця події внаслідок аварій і катастроф на залізничному транспорті застосовуються традиційні види фотозйомки: орієнтуюча, оглядова, вузлова й детальна. Також для фіксації на місці події дрібних частин, які практично завжди утворюються під час вчинення розглядуваного злочину та не можуть бути вилучені в повному обсязі, доцільно використовувати методи масштабної й крупномасштабної фотозйомки. Макрозйомка – ефективний метод фотографування об'єктів із безпосереднім збільшенням без застосування мікроскопу, оскільки дозволяє переглянути виявлені ознаки в збільшеному вигляді. *Слід враховувати, що глибина різко зображуваного простору зменшується пропорційно до збільшення масштабу* [23, с. 17]. Під час огляду місця події внаслідок аварій і катастроф на залізничному транспорті особливо ефективним і результативним є відеозапис. Адже найчастіше він застосовується у випадках, коли подія ще не завершена (триває пожежа, виникла екологічна катастрофа), тому дозволяє оцінити практично весь її негативний масштаб [21, с. 176].

Організація розслідування в конкретному кримінальному провадженні значною мірою залежить від слідчої ситуації. У свою чергу процес розкриття й розслідування терористичного акту відбувається в певних умовах об'єктивної обстановки (місця, часу, навколишнього середовища, взаємозв'язків з іншими процесами та під впливом інших факторів, які інколи залишаються невідомими слідчому). Ця складна система взаємозв'язків утворює ту конкретну обстановку, яка в криміналістиці отримала загальну назву «криміналістична, або слідча, ситуація» (концептуальні основи криміналістичної (слідчої) ситуації детально розглянуто в дослідженнях провідних криміналістів).

Якщо ми маємо справу з вибухом, то для початку кримінального провадження достатньо встановлення того факту, що його причиною не могли бути події чи дії некримінального характеру. На цьому етапі навіть не важливо, якою в дійсності є природа вибуху. Відповідно, це буде одним з основних питань дослідження на первісному етапі діяльності слідчо-оперативної групи (насамперед під час здійснення огляду місця події).

У випадку пожежі прийняти правильне рішення складніше, оскільки виникає велика небезпека втрати доказів (насамперед слідів на місці події). Обґрунтованим є початок кримінального провадження в усіх випадках, коли в результаті пожежі завдається фізична шкода потерпілим або значна матеріальна шкода організаціям та установам. Подальша перевірка вихідної інформації та отримання додаткової будуть організовуватися вже більш цілеспрямовано в межах конкретного кримінального провадження.

За аварії на об'єктах залізниці кримінальне провадження первісно може бути розпочате також за фактом вчинення посадового злочину (кваліфікація залежить від конкретних обставин події), однак слідчий повинний мати на увазі, що версія про здійснення терористичних дій як можливої причини аварії повинна перевірятися в першу чергу.

З огляду на складність проваджень аналізованої категорії не лише для досудового розслідування, а й для ухвалення рішення про його початок вважаємо, що такі рішення в будь-якому випадку повинні прийматися в строки, встановлені кримінальним процесуальним законом України. Неприпустимою є перевірка повідомлення про терористичний акт протягом місяця й більше, як це часто трапляється в практиці правоохоронних органів.

Пошукова діяльність із виявлення осіб, які вчинили чи планують терористичний акт, фактично засновується на сприйнятті слідчим або оперативним працівником картини події злочину за допомогою виділення тих змін у навколишньому середовищі, які віддзеркалилися в ньому внаслідок підготовки, вчинення або приховування зазначеного злочину. Проте отримані таким способом відомості, як нами встановлено, не завжди дозволяють зробити правильний висновок про наявність чи відсутність у тому, що сталося, ознак терористичного акту.

Вирішення цього завдання відбувається зазвичай на початковому етапі діяльності з розкриття й розслідування терористичного акту після здійснення першочергових дій працівниками слідчо-оперативної групи, які виїхали на місце події. Тому початковий етап розкриття й розслідування терористичного акту можна охарактеризувати як знаходження ознак злочину та проведення перевірочних заходів слідчим та оперативними працівниками для вирішення питання про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. На цьому етапі складаються найрізноманітніші ситуації, саме від характеру початкової інформації яких фактично залежить напрям і зміст діяльності працівників оперативних підрозділів та слідства.

Найбільш лаконічно процес використання слідчих ситуацій у розслідуванні описав свого часу Р.С. Белкін. Учений зазначив, що до слідчого надходить повідомлення про подію, яка потребує розслідування. Він аналізує цю вихідну інформацію, щоб отримати хоча б орієнтовне уявлення про те, із чим у майбутньому матиме справу. Склавши приблизне уявлення про подію та керуючись типовими версіями й іншими даними криміналістичної характеристики ймовірного злочину, він проводить початкові слідчі дії, співвідносячи їх коло й послідовність зі своїми знаннями про слідчу ситуацію, яка склалася на початку розслідування. Потім слідчий знову аналізує зібрану

інформацію, складає розгорнутий план подальшого розслідування на базі висунутих за уточненими даними загальних та окремих версій і реалізує цей план. Фактично весь процес розслідування складається з почергово змінюваних актів аналізу наявної інформації, вибору відповідних цій інформації прийомів і засобів роботи з доказами та їх застосування [24, с. 430].

Під час класифікації типових слідчих ситуацій необхідно виходити з таких відомостей, які характеризують більшість слідчих ситуацій, що трапляються на практиці [25, с. 12].

Як правило, у типових вихідних слідчих ситуаціях зосереджені такі дані, які дозволяють виробити наукові рекомендації з найбільш обміркованого висунення загальних та окремих версій під час оперативно-розшукової й слідчої діяльності. Тому типізація саме вихідних слідчих ситуацій буде суттєвішою для реформування методики розслідування терористичних актів, вчинених із використанням вибухових пристроїв.

На основі вивчення слідчої та оперативної практик боротьби із цим видом злочинів і названих вище відомостей можна виділити певні типові слідчі ситуації. Залежно від характеру збереження початкової обстановки місця події вчиненого терористичного акту з використанням вибухового пристрою можна виділити такі типові ситуації:

1) обстановка місця події частково або повністю збереглася. Така ситуація складається в тих випадках, коли терористичний акт було відвернено або його наслідки були незначними з позиції руйнування об'єкта та прилягаючих до нього конструкцій і територій. Формуванню цієї ситуації сприяє також негайне та якнайшвидше усунення наслідків. У цій ситуації, як правило, вдається виявити достатню кількість слідів злочину та злочинця, що у свою чергу дозволяє найбільш ефективно встановити подію злочину, особу виконавця й організатора, організувати їх пошук і затримання. Особі, яка здійснює розслідування, необхідно провести огляд місця події, встановити й допитати потерпілих і свідків, призначити судово-медичні та криміналістичні експертизи. Водночас здійснюються оперативно-розшукові заходи щодо встановлення причетних до події осіб. Оперативним працівникам доручається також вивчення необхідної документації щодо організації роботи установи залізниці. Ця інформація дозволить вчасно визначити, яка документація становить інтерес для розслідування, звідки можна почерпнути відомості про потерпілих і злочинців, способи підготовки та вчинення терористичного акту тощо;

2) обстановка місця події не збереглася. Ця ситуація складається тоді, коли наслідки терористичного акту проявляються у вигляді повного руйнування об'єкта, на який спрямовано терористичний акт із використанням вибухового пристрою. У цьому випадку найчастіше не вдається виявити ні місце установки вибухового пристрою, ні його тип і вид, а якщо одним із наслідків була пожежа, то неможливо встановити джерело займання. Програма дій слідчого аналогічна першій ситуації, однак акцент повинен робитися на допитах свідків. Досить часто очевидцями вчинення злочину стають співробітники різних органів, насамперед ті, хто був задіяний у ліквідації наслідків терористичного акту й порятунку потерпілих. Однак не завжди інформація, яку вони отримують під

час виконання своїх посадових обов'язків, стає предметом дослідження в процесі доказування. Слідчі втрачають нагоду допиту свідків, не вилучають відповідні документи (у тому числі різні носії інформації, на які здійснюється запис подій, що ведеться відповідно до інструкцій, які регламентують діяльність залізниці) тощо.

Висновки

Отже, слід констатувати, що значний вплив на формування типових ситуацій, які виникають на початковому етапі розслідування, здійснює наявність інформації про злочинця, його затримання. Залежно від цього необхідно виділити такі типові слідчі ситуації:

1. Особа, яку підозрюють у вчиненні терористичного акту з використанням вибухового пристрою, загинула, її особистість відома. У цих випадках найбільш доцільною є така послідовність розслідування: 1) огляд місця події; 2) огляд трупа або його частин на місці виявлення; 3) обшук за місцем проживання підозрюваного (для виявлення слідів підготовки до вчинення злочину, встановлення осіб, які разом із ним проживають або перебувають у квартирі та можливо причетні до злочину); 4) допит свідків (у тому числі осіб, виявлених за місцем проживання злочинця, за результатами якого може бути прийнято рішення про затримання одного з них, а також осіб, які брали участь в усуненні наслідків); 5) допит потерпілих; 6) вилучення відеозапису з камер зовнішнього спостереження організацій, розташованих поруч із місцем події (якщо такі є); 7) призначення судово-медичної експертизи трупів; 8) пред'явлення для впізнання трупів (якщо родичі або знайомі, які можуть його впізнати, проживають недалеко від місця вчинення злочину); 9) призначення судово-медичної експертизи потерпілих; 10) призначення криміналістичних експертиз (найчастіше вибухотехнічних і трасологічних). Водночас активно здійснюються оперативно-розшукові заходи щодо встановлення інших осіб, причетних до терористичного акту; особлива увага приділяється виявленню організатора цього злочину.

2. Особа, підозрювана у вчиненні терористичного акту з використанням вибухового пристрою, загинула, її особистість не відома. У цій ситуації на початковому етапі розслідування проводяться такі процесуальні дії: 1) огляд місця події; 2) огляд трупів або їх частин на місці виявлення; 3) допит свідків (у тому числі осіб, які брали участь в усуненні наслідків); 4) допит потерпілих; 5) вилучення відеозапису з камер зовнішнього спостереження організацій, розташованих поруч із місцем події; 6) призначення судово-медичних експертиз трупів або їх частин, за необхідності також призначають генноідентифікаційні експертизи; 7) пред'явлення для впізнання трупів, якщо трупи не сильно спотворені та приблизно встановлено коло осіб, які ймовірно можуть їх упізнати; 8) призначення судово-медичної експертизи потерпілих; 9) призначення криміналістичних та інших судових експертиз. Крім того, проводяться оперативно-розшукові заходи, спрямовані на встановлення особистості злочинця, кола його знайомих, причетності цієї особи до діяльності певної терористичної групи, а також усіх учасників злочину.

3. Особа, підозрювана у вчиненні терористичного акту з використанням вибухового пристрою, не затримана, однак слідчий володіє інформацією, яка дозволяє організувати її пошук (переховується від правоохоронних органів у зв'язку зі вчиненим раніше злочином або перебуває в розшуку за раніше вчинений злочин). Найбільш характерною для цієї ситуації є така послідовність першочергових процесуальних дій: 1) огляд місця події; 2) допит свідків (у тому числі осіб, які брали участь в усуненні наслідків, а якщо була погроза вчинити терористичний акт із висуненням вимог, то осіб, які прийняли повідомлення, наприклад чергового органу внутрішніх справ, представника організації, яка виявила лист із погрозою, журналіста, редактора засобу масової інформації та інших); 3) допит потерпілих; 4) вилучення відеозапису з камер зовнішнього спостереження організацій, розташованих поруч із місцем події; 5) призначення криміналістичних (вибухотехнічної й трасологічної) та інших судових експертиз. Водночас підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, проводять комплекс оперативно-розшукових заходів щодо встановлення місцезнаходження підозрюваного, виявлення його співучасників і пособників.

4. Особа, підозрювана у вчиненні терористичного акту з використанням вибухового пристрою, не затримана, відомостей про її особистість у розпорядженні правоохоронних органів немає або майже немає. Для цієї ситуації будуть характерні усі наведені вище процесуальні дії, проте акцент буде перенесено на негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Правил перевезень пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України : Наказ Міністерства транспорту України від 28 липня 1998 р. № 297 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 40. – Ст. 157.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та доп. – К. : Юридична думка, 2012. – 1313 с.

3. Особливості розслідування катастроф і аварій на залізничному транспорті : [методичні рекомендації] / [І.В. Басиста, Р.І. Благута, М.Я. Гуцуляк, В.І. Оперук, О.В. Сав'юк, С.І. Ковальов, Л.В. Максимів, О.Д. Максимів] ; за ред. І.В. Басистої. – Івано-Франківськ ; Львів : ЛьвДУВС, 2014. – 90 с.

4. Криміналістика : [підручник] / за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.

5. Герасимов И.Ф. Криміналістическая характеристика преступлений в методике расследования / И.Ф. Герасимов // Методика расследования преступлений (общие положения) : матер. науч.-практ. конф. (г. Одесса, ноябрь 1976 г.). – М., 1976. – С. 93–97.

6. Матусовський Г.А. Структура криміналістичної характеристики злочинів / Г.А. Матусовський // Криміналістика: криміналістична тактика і методика розслідування злочинів / за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 1998. – 149 с.

7. Весельський В.К. Криміналістична характеристика злочинів / В.К. Весельський // Право України. – 2001. – № 5. – С. 112–114.

8. Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів : [навч. посібник] / А.В. Старушкевич. – К. : НВТ «Правник» ; НАВСУ, 1997. – 41 с.

9. Салтевский М.В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях / М.В. Салтевский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Высшая школа, 1982. – Вып. 25. – С. 13–20.

10. Биленчук П.Д. Осмотр места происшествия : [учеб. пособие] / П.Д. Биленчук, И.В. Сервецкий, А.И. Остапенко. – К. : Академия МВД Украины, 1993. – 51 с.

11. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підручник] / М.В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

12. Шматов М.А. Расследование насильственных завладений государственными и общественными денежными средствами, совершенных организованной группой лиц : [учеб. пособие] / М.А. Шматов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1987. – 64 с.

13. Яблоков Н.П. Информационные основы расследования и криминалистическая характеристика преступлений / Н.П. Яблоков // Яблоков Н.П. Криминалистика / Н.П. Яблоков, Л.Д. Самыгин. – М. : БЕК, 1995. – С. 93–98.

14. Яблоков Н.П. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / Н.П. Яблоков // Криминалистика / под ред. Н.П. Яблокова. – М. : Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 1980. – С. 125–130.

15. Долицкий Е.А. Методика расследования по делам о крушениях на железнодорожном транспорте / Е.А. Долицкий // Советская криминалистика на службе следствия : сборник работ по методике расследования преступлений. – М. : Госюриздат, 1951. – Вып. 2. – С. 5–95.

16. Основні причини виникнення аварійних ситуацій. Заходи, спрямовані на запобігання аварійним ситуаціям : [конспект лекції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vnz.svitosvit.ua/default.aspx?id=show_document&show=document&doc=20627.

17. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого / В.Ю. Шепітько. – К. : ВД «Ін Юре», 2003. – 208 с.

18. Особливості розслідування катастроф і аварій на залізничному транспорті : [конспект лекції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/kriminalistika/150.php>.

19. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : [наук.-практ. посібник] / за ред. Н.І. Клименко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.

20. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.nreg>.

21. Шепітько В.Ю. Криминалистика : [курс лекцій] / В.Ю. Шепітько. – 3-е изд. – Х. : ООО «Одиссей», 2006. – 368 с.

22. Іщенко А.В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів : [навч. посібник] / А.В. Іщенко, І.О. Ієрусалимов, Ж.В. Удовенко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.

23. Ковальов К.М. Застосування фото та відеозйомки при проведенні огляду місця події : [методичний посібник] / К.М. Ковальов, Т.Г. Чашницька, Ю.Ю. Нізовцев. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2006. – 54 с.

24. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р.С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – 1997. – 480 с.

25. Великанов С.В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.В. Великанов ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.

РЕЖИМ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ В ВОЕННО-ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ США

Туркот М.С.,

*кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой процессуального
руководства и поддержания государственного обвинения
Национальной академии прокуратуры Украины*

Овчаренко А.С.,

*аспирант
Национальной академии прокуратуры Украины*

Аннотация

Статья посвящена исправительным учреждениям, в которых отбывают наказание военнослужащие США, приговорённые судом к лишению свободы. Уделено внимание некоторым историческим аспектам возникновения специализированных учреждений исполнения наказаний. Проанализированы доктринальные подходы российских учёных к подразделению их на виды, и предложена авторская классификация военно-пенитенциарных учреждений США. Отдельное внимание уделяется их персоналу. Отмечается, что военно-исправительная служба организована в трёхуровневую систему, отдельно от которой находятся зарубежные объекты. Очерчены проблемные вопросы лишения Вооружённых сил США пенитенциарной функции и единообразия правового регулирования в различных видах войск. Указаны предпосылки возникновения так называемых «объединённых военно-пенитенциарных учреждений».

Вступление

Этимологически слово «режим» происходит от французского «régime» и латинского «regimen» [1, с. 172]. В науке уголовно-исполнительного права режим наказания в виде лишения свободы определяется как установленная законодательством совокупность правил поведения осуждённых (режим отбывания наказания) и мероприятий, которые осуществляются органами и учреждениями исполнения наказаний и направлены на достижение целей наказаний (режим исполнения наказаний) [2, с. 199].

В Соединённых Штатах Америки (далее – США) военно-уголовное законодательство частично кодифицировано, включено в правовую систему государства в виде федерального закона – Единого кодекса военной юстиции 1951 г. (Uniform Code of military justice, далее – ЕКВЮ), принятого Конгрессом США и включённого в качестве 10-го раздела в Свод законов США [3, с. 46]. Нормы военно-пенитенциарного характера отдельно не дифференцированы, а представлены в разных статьях этого правового источника.

ЕКВЮ США применяется в совокупности с Руководством для военных судов (Manual for Courts-Martial) и подзаконными актами высшего

командования: Президента США, министра обороны, министров видов Вооружённых сил США.

Осуждённые военнослужащие могут отбывать наказание в виде лишения свободы как в военных исправительных учреждениях, так и в федеральных тюрьмах, находящихся в ведении Министерства юстиции США. Вопрос о том, куда именно они будут направлены, решается в административном порядке [4, с. 66]. На практике подавляющее большинство осужденных военнослужащих попадает в военные тюрьмы.

§ 1. Военно-пенитенциарные учреждения: история, современность, классификация

Выделение специальных учреждений исполнения наказания для военнослужащих в США произошло в XIX веке. Вообще можно сказать, что дифференцированный подход к назначению наказания военнослужащим был предложен ещё отцами-основателями в «Билле о правах», внесённым в Конгресс США в 1789 г. и ратифицированном в 1791 г. В частности, об особенностях привлечения военнослужащих сухопутных или военно-морских сил говорит пятая поправка Конституции США [5].

Исторически сложилось так, что военная уголовно-исполнительная система в значительной мере опиралась на телесные наказания или акты публичного унижения, чтобы удержать других военнослужащих от совершения преступлений и поддерживать строгую дисциплину. Наказания представляли собой вычеты из денежного содержания и пайка, телесные наказания, порку, клеймение, килевание (преступников привязывали к верёвке, прикреплённой к судну, протаскивали под килем и поднимали вверх с противоположной стороны, в результате чего с них сдиралась кожа), лишение свободы, одиночное заключение «на хлебе и воде» и смертную казнь. Такой подход к наказанию отражал преобладающее отношение эпохи к преступлению и наказанию. Если было необходимо заключение, осуждённые военнослужащие помещались в различные государственные тюрьмы и военные остроги. Осуждённые военнослужащие, приговорённые к длительным срокам лишения свободы, как правило, содержались в государственных или местных тюрьмах. Военные остроги, которые были сравнимы с гражданскими тюрьмами, были в плохом состоянии и предназначались для кары, а не реабилитации [6, с. 1].

Забота о безопасности арестованных военнослужащих после их заключения в тюрьмы штатов привела военных к учреждению официальной военной системы исправительных учреждений. Например, изначально планировалось, что остров Алькатрас будет армейской оборонительной базой, но уже в 1859 г. 11 военнослужащих были заключены на его гауптвахте. Другие военные базы на Западе посылали своих дезертиров, беглецов, воров и пьяниц в Алькатрас, который был более безопасным, чем их гарнизонные военные тюрьмы. В 1861 г. Алькатрас официально был учреждён как военная тюрьма для Департамента Тихого океана Военно-морского флота США [7, 122], а в 1907 г. реорганизован в Штрафные казармы США в Тихом океане [6, с. 2].

В 1870 г. во время участия в первой конференции Американской ассоциации тюрем майору Т. Барру (ставшему известным в качестве основателя Штрафных казарм США) поступила информация о жестоком обращении с военными заключёнными и отсутствии единого режима [6, с. 2].

В 1871 г. военные обратили внимание на положение военнослужащих в гражданских тюрьмах и ограниченный армейский контроль над заключёнными в пенитенциарных учреждениях штата [7, с. 122]. Понимая, что их содержание в тюрьмах штата или федеральных тюрьмах уже не было практичным, в 1873 г. Конгресс санкционировал создание военной тюрьмы для содержания осуждённых военнослужащих, приговорённых к срокам лишения свободы более 60 дней [6, с. 2]. В мае 1875 г. была учреждена Военная тюрьма США в Форте-Ливенуорте, штат Канзас. Этот объект должен был служить в качестве военной тюрьмы для офицеров и военнослужащих, осужденных на длительный срок за воинские преступления [7, с. 122].

В 1895 г. Военная тюрьма США была переведена в управление Департамента юстиции США и стала первым пенитенциарным учреждением, которое управлялось федеральным правительством. Её вернули под контроль военных в 1906 г. [4, с. 2]. В 1915 г., в соответствии с инициативой Конгресса, название Военной тюрьмы США было заменено на «Штрафные казармы США» (USDB) [6, с. 2].

5 июля 1968 г. Конгресс принял Закон США «Об организации мест лишения свободы и определении режима для лиц, совершивших преступления, предусмотренные Единым кодексом военной юстиции» [8, с. 37–38]. Настоящий закон устанавливает единую систему организации военных тюрем, цели и принципы их деятельности. Управление военной тюремной системой осуществляется военными ведомствами [8, с. 36]. Задача образования военных исправительных учреждений, их организация и объединённая система управления возложены на начальников штабов, в подчинении которых находятся те или иные категории военнослужащих [8, с. 37–38]. На основе этого закона в видах вооруженных сил изданы инструкции, подробно регламентирующие вопросы отбывания наказания заключёнными.

В настоящее время 59 военно-пенитенциарных учреждений рассчитаны на 3 249 заключённых военнослужащих либо лиц, осуждённых за преступления, связанные с национальной безопасностью, но могут вместить до 4 166 заключённых. В Министерстве обороны Сухопутные войска США управляют 6 тюремными учреждениями, в которых отбывает срок самое большое в процентном соотношении количество осуждённых военнослужащих (примерно 41%), в то же время как в учреждениях, подведомственных Военно-морскому флоту США (далее – ВМФ), исполняется наказание относительно 34% от общего числа осуждённых военнослужащих. Корпус морской пехоты США управляет 6 пенитенциарными учреждениями, в которых отбывает наказание примерно 20% заключённых, и к Военно-воздушным силам США (далее – ВВС) относится 36 военных тюрем, в которых отбывают срок примерно 5% заключённых военнослужащих [7, с. 123].

Военная исправительная система США имеет двуединую миссию, которая заключается в содержании осуждённых военнослужащих, а также в исправительной работе с осуждёнными военнослужащими.

Эта система работает на исправительной, а не карательной основе, и в 2002 г. американские военные занимали 5 место с конца по количеству осуждённых в США с показателем 170 осуждённых на 100 тысяч военнослужащих, в то время как среднее количество осуждённых в государстве составляло 701 лицо на 100 тысяч жителей [9].

Российские учёные-правоведы, которые занимались вопросами исследования и классификации военно-пенитенциарных учреждений в США, как правило, выделяют три их вида. Так, Г. И. Кучер делит военно-исправительные заведения на: 1) военные тюрьмы (несколько десятков на территории США и за их пределами на военных базах); 2) дисциплинарные казармы (на территории Форт-Ливенуорт, штат Канзас); 3) исправительно-подготовительный центр (в Форт-Райли, штат Канзас) [4, с. 68].

В целом данная классификация является верной, с тем лишь уточнением, что не вполне корректно при перечислении военных учреждений исполнения наказаний на первое место ставить военные тюрьмы, а лишь затем так называемые дисциплинарные казармы. Поскольку доктринальный и законодательный подходы в странах СНГ сходятся на том, чтобы перечень уголовно-исправительных заведений давался от учреждения с наибольшим уровнем безопасности (самым строгим режимом отбывания наказания) к учреждению с наименьшим либо на оборот.¹¹² Методологическая же неточность заключается в том, что дисциплинарные казармы (англ. United States Disciplinary Barracks) являются единственным учреждением строгого режима американских вооруженных сил для осуждённых военнослужащих-мужчин [10]. Это своего рода военная тюрьма максимального уровня безопасности. При этом там отбывают наказание офицеры и лица, осуждённые за преступления против национальной безопасности и на сроки, превышающие десять лет лишения свободы [10]. Поэтому утверждение Г. И. Кучера о том, что в военных казармах отбывают наказание в условиях строгого надзора военнослужащие, осужденные к тюремному заключению на срок не менее одного года [4, с. 68], следует признать таким, что требует уточнения.

Т. К. Белашенко также выделяет три вида военно-пенитенциарных учреждений, правильно поставив на первое место крупнейшую тюрьму вооруженных сил, которая находится в гарнизоне Форт-Ливенуорт, штат Канзас. Далее он выделяет «дисциплинарные бараки» и «исправительные центры» [12, с. 21]. В этой связи следует отметить, что крупнейшая тюрьма Вооружённых сил США находится в Форт-Ливенуорте и является «дисциплинарным бараком», о чём мы уже говорили выше. В тоже время

---

¹ Так, ещё в 1902 году в диссертации на соискание звания экстраординарного профессора по кафедре военно-уголовных законов в Александровской военно-юридической академии Н. И. Фалеев при описании системы воинских наказаний использовал понятие «лестницы исправительных наказаний» [11, с. 256]. Правда, она выстраивалась на основе принципа разделения военнослужащих на офицеров и нижних чинов [11, с. 258], то есть устанавливались две совершенно отдельные «параллельные» лестницы.

подлежит уточнению сам термин «исправительные центры», поскольку он может ассоциироваться с другими гражданскими уголовно-исправительными учреждениями. Но в целом данная авторская классификация соотносится с предыдущей и может послужить фундаментом для дальнейших исследований.

Не претендуя на единовременную классификацию, мы выделяем четыре вида военно-пенитенциарных учреждений США: 1) штрафные казармы; 2) военные тюрьмы; 3) брига; 4) военные исправительно-подготовительные центры.

Штрафные казармы США являются военным исправительным учреждением, которое расположено в Форте-Ливенуорте, пункте Сухопутных войск Соединённых Штатов в Канзасе [10]. Это одна из трёх основных тюрем, построенных на территории Форт-Ливенурта, остальные – это Ливенуортские федеральные учреждения США, которые находятся в 6 км к югу, а также Среднезападное военное объединённое региональное исправительное учреждение, которое открылось 5 октября 2010 г. [13].

Оно подчиняется Исправительному командованию в Сухопутных войсках Соединённых Штатов, и его начальник обычно имеет звание полковника. Штрафные казармы США являются единственным учреждением строгого режима американских вооружённых сил, и в нём содержатся мужчины-военнослужащие, которые осуждены военным судом за нарушение Единого кодекса военной юстиции [14].

Отметим, что в разных источниках указываются различные минимальные сроки наказания, при которых осуждённые военнослужащие направляются для отбывания наказания в штрафные бараки. Например, как мы уже обращали внимание, Г. И. Кучер указывает на один год наказания. В других источниках обозначают срок в пять [15], семь [7, с. 122] и десять лет [16]. Правильным следует признать последний вариант. Военнослужащие, осуждённые судом к лишению свободы на срок менее десяти лет, направляются в учреждения с менее жёстким режимом содержания, такие как Среднезападное объединённое региональное исправительное учреждение или Военно-морская объединённая тюрьма США в Чизпике, Виржиния.

Целями штрафных казарм являются следующие: заключение осуждённых военнослужащих США, которым военным судом назначено наказание в виде лишения свободы на длительные сроки; проведение исправительных программ для поддержания военного порядка и дисциплины, а также снижения рецидивности преступлений после освобождения; обеспечение боевой готовности, тренировки и подготовки солдат, готовых по приказу передислоцироваться в любую точку мира и взять участие в военной операции в боевой обстановке [7, с. 122].

По состоянию на 2012 г. из всех заключённых, отбывающих наказание в штрафных казармах, 9 находятся в камере смертников (хотя последняя казнь была проведена 13 апреля 1961 г. [14]), и 10 отбывают пожизненное заключение без права на досрочное освобождение [7, с. 122]. При этом лимит учреждения составляет 500 лиц.

Персонал по исправлению на объекте – это специалисты по исправлению в Сухопутных войсках, подготовленные в школе военной полиции Сухопутных

войск США, расположенной в Форте-Леонард-Вуд, штат Миссури, а также персонал по исправлению в морском флоте и военно-воздушных силах.

Начиная с 1988 г., штрафные казармы постоянно аккредитируются американской исправительной ассоциацией (АСА). В 2012 г. объект получил рейтинг 100% и одобрение оценивающей комиссии. Три независимых эксперта посетили тюрьму, чтобы проверить ее на соответствие более чем 500 стандартам, в том числе службу психического здоровья, вопросы безопасности и другие аспекты, касающиеся гуманного отношения с осужденными. Штрафные казармы получили высшие оценки по всем стандартам, несмотря на то, что часть их персонала была отправлена в Ирак для контроля процесса исполнения и отбывания наказаний осужденными военнослужащими [17].

Штрафные казармы США в данный момент укомплектованы сотрудниками 15 бригады военной полиции. Большинство военнослужащих имеют военно-учётную специальность 31Е (специалисты по исправлению). Они подчиняются Исправительному командованию в Сухопутных войсках США, которое было учреждено в 2007 г. в Вашингтоне (округ Колумбия) под руководством начальника военной полиции [18].

Следует отметить, что ещё в 1970 г. министр обороны учредил Комитет для проведения всестороннего анализа и оценки тюрем и практики применения наказаний в Вооружённых силах США. Шесть профессионалов по контролю над соблюдением законов и уголовно-исполнительной системой со всех Соединённых Штатов участвовали в этом фундаментальном исследовании. Оно привело к двум основным выводам. Один из них заключался в том, что на соблюдение режима в военных тюрьмах негативно влияли серьёзные упущения в подготовке и опыте кадров, поскольку большинство персонала было отправлено на службу в учреждения на временной основе, а также не было военно-учётной специальности для специалистов по исправлению. Второй вывод заключался в том, что очень мало гражданских лиц было задействовано в таких областях, как образование, социальная работа и консультирование, в учреждениях второго и третьего уровня. В результате этого исследования Комитет составил тридцать пять рекомендаций, которые основываются на централизованном управлении учреждениями и подготовке кадров [19, с. 1].

Сегодня руководство военной уголовно-исполнительной системой (или так называемый Совет по исправлению) при Министерстве обороны США состоит из командиров по исправлению каждого вида Вооружённых сил США и председателей соответствующих комиссий по вопросам апелляционного пересмотра уголовных дел и освобождению осуждённых военнослужащих, обеспечивает контроль и управления видами Вооружённых сил США. Каждый штаб вида войск разрабатывает политику в сфере исполнения наказаний и бюджеты, а также обеспечивают надзор за учреждениями, которыми они управляют [6, с. 1].

Зрелость, аналитичность, решительность, наблюдательность – все необходимые черты для солдат, которые несут охранную службу в Штрафных казармах США. Разум и самооборона без оружия являются единственным оружием охранником, поскольку оружие не разрешено в тюремных стенах. Все

солдаты, назначенные в Штрафные казармы США, проходят дополнительную подготовку, прежде чем брать на себя ответственность по контролю. Среди курсов, которые они изучают, есть методика наблюдения за поведением осуждённых, которое может указывать на потенциальные проблемы [14].

Следующим видом военно-пенитенциарных учреждений является военная тюрьма. Если осуждённые военнослужащие-мужчины к длительным срокам лишения свободы отбывают наказание в штрафных казармах, то по решению Министерства обороны США с 1999 г. все военнослужащие-женщины содержатся в Военно-морской объединённой тюрьме в Мирамаре [7, с. 122], военно-морском округе с общевойсковым составом, который состоит из моряков, лётчиков, морских пехотинцев и солдат. Расположена тюрьма на авиационной базе морской пехоты вблизи Сан-Диего, штат Калифорния [16], с подведомственностью Исправительному командованию Военно-морских сил США (далее – ВМС) в Миллингтоне (штат Теннеси). Лимит этого учреждения составляет 372 лица [16].

Аналогом военной тюрьмы, в которой отбывают наказания военнослужащие армии и военно-воздушных сил, является бриг. В бриге отбывают наказание военнослужащие военно-морские и морские сил.

Таким образом, бриг – это военная тюрьма США на борту судна Военно-морских сил США или береговой охраны либо на американской военно-морской базе или базе морской пехоты. Термин возник исторически, поскольку в качестве тюремных кораблей использовали двухпорные ветровые корабли, которые и назывались бригами [16].

В 1968 г. в Форте-Райли, штат Канзас, был создан Центр с системой исправительного обучения армии США. Это стало ответом на требование общественности в середине 1960-х гг. относительно того, что общество должно пытаться реабилитировать преступников в местах лишения свободы, а не просто лишать свободы. Его целью было возвращение осуждённых военнослужащих к исполнению обязанностей с улучшенными качествами и мотивацией посредством интенсивного обучения, надзора и исправительной работы. Он был определён как первый буткамп («boot camp») или программа «краткосрочного лишения свободы» [9].

Тюрьма с системой исправительного обучения была создана в ответ на всё увеличивающееся число правонарушителей и высокий уровень безработицы (существовала нехватка рабочей силы в связи с войной во Вьетнаме) [20, с. 11]. Она подвергала правонарушителей физическим и психическим факторам стресса, которые включали марши, методы «кнута и пряника», полевые учения, длительные наблюдения и оценки общей работы, а также групповой риск; всё это с акцентом на жёсткие требования выполнения [9].

На протяжении восьминедельной программы сержанты-инструкторы строевой подготовки и специалисты по исправлению контролировали индивидуальный прогресс [20, с. 12].

§ 2. Особенности применения наказания в виде лишения свободы для военнослужащих США. Три уровня уголовно-исполнительной системы, зарубежные тюрьмы и объединённые военно-пенитенциарные учреждения

Что касается непосредственно режима отбывания наказания, то в первую очередь следует отметить, что сегодня военно-исправительная служба организована в трёхуровневую систему, состоящую из 59 объектов, предназначенных для содержания заключённых на основании срока наказания, географического положения и программ реабилитации. Общей целью является исправление осуждённых военнослужащих, чтобы они успешно были подготовлены к возвращению на действительную военную службу или в гражданское общество [6, с. 1].

Штрафные казармы США в Форте-Ливенворте являются единственным учреждением третьего и самого высокого уровня военной уголовно-исполнительной системы, а также единственным объектом строгого режима Министерства обороны США [6, с. 2]. Жизнь осуждённых формируется по степени режимного контроля, необходимого для минимизации риска. В Штрафных казармах различают 5 видов режима: улучшенные условия, общий режим, общий внутренний режим, средний и строгий [14].

Штрафной изолятор предназначен для осуждённых военнослужащих, совершивших нарушения и отправленных в него для отбывания срока. Осуждённые могут быть изолированы в ШИЗО на протяжении 23 часов в сутки. Еда подаётся через узкие щели, маленький проём возле подножья дверей позволяет охранникам (специалистам по исправлению) сковывать щиколотки осуждённых перед выводом их в баню или на свежий воздух.

Каждый раз, когда такой осуждённый перемещается, 2 или 3 сотрудника сопровождают его. Специалисты по исправлению на самом деле больше общаются с заключёнными строгого режима, чем с теми, кто представляет меньший риск.

Немного больше свободы предоставляется заключённым, которые исполняют все режимные требования. Они могут смотреть телевизор и получать пищу, которая подаётся с тележки в общем отделении, а не на подносе в замкнутых камерах. Несмотря на перспективы смягчения условий содержания за примерное поведение, некоторые заключённые остаются на строгом режиме на протяжении большей части пребывания в Штрафных казармах [14].

Целью персонала, которая касается всех осуждённых, является социальная реабилитация. Участки с улучшенными условиями общего режима содержат большие открытые территории, где заключённые могут проводить свободное время. Однако камеры наблюдения фиксируют каждое действие во всех камерах и углах Штрафных казарм [14].

Лишение свободы в Штрафных казармах не является пожизненным для большинства заключённых военнослужащих. Отсчитывая дни и годы до освобождения, осуждённые могут брать участие в 13 программах реабилитации, которые сосредоточены на индивидуальном исправлении. Военнослужащие также могут иметь доступ к традиционным образовательным

программам и курсам по различным специальностям. Программы наставничества включают плотничество, дентальное ассистирование, графический дизайн, трафаретную печать и сварку. Также имеются курсы по вышивке, текстильному ремонту, графике. Кроме того, штат Канзас предлагает лицензирование в парикмахерском деле, а некоторые работы позволяют зарабатывать осуждённым от 14 до 80 центов в час [14].

Уровень 2 является средним уровнем, который предназначен для следственно арестованных и осуждённых военнослужащих, приговорённых к срокам до десяти лет. Большинство (65%) военных заключённых содержатся в учреждениях второго уровня [6, с. 2].

В этих учреждениях доступны образовательные, профессиональные программы и программы лечения психических расстройств [19, с. 1]. Кроме того, некоторые объекты, такие как Военно-морская объединённая тюрьма Мирамар в Сан-Диего и Военно-морская объединённая тюрьма Чарльстон в Южной Каролине, имеют специализированные программы реабилитации лиц, совершивших преступления на сексуальной почве. Сухопутные войска управляют тремя объектами второго уровня, которые эквивалентны региональным исправительным учреждениям, Корпус морской пехоты США управляет тремя тюрьмами, и Военно-морской флот США управляет тремя военными тюрьмами второго уровня [6, с. 2].

С 1999 г. Военно-морская объединённая тюрьма Мирамар была реорганизована в учреждения третьего уровня для осуждённых женщин-военнослужащих в целях оптимизации реабилитации и объединения тюремных мощностей различных видов вооружённых сил. Военно-воздушные силы США не управляют учреждениями второго уровня, поэтому большинство их заключённых содержатся в двух военно-морских объединённых тюрьмах. Учреждения Сухопутных войск и Корпуса морской пехоты США укомплектованы офицерами исправительных учреждений наряду с военным и гражданским персоналом с медицинскими, религиозными и другими специальностями [6, с. 2].

На объектах Военно-морского флота охранники представляют собой военнослужащих ВМФ США, состоящих на действительной службе на суше, которые не являются офицерами исправительных учреждений, но которые прошли базовый курс по исправлению перед назначением в учреждение. Кроме того, есть специалисты по исправлению из Сухопутных войск и Корпуса морской пехоты, а также правоохранители и медицинский персонал Военно-воздушных сил США. Персонал также включает гражданские кадры, которые обеспечивают долгосрочную стабильность и опыт [6, 2].

Уровень 1 является самым низким уровнем в исправительной системе и используется для содержания следственно арестованных и осуждённых военнослужащих сроком до одного года [19, с. 1]. Учреждения эквивалентны местным тюрьмам и имеют ограниченные программы. Военно-морской флот управляет двумя объектами, а Военно-воздушные силы США – тридцатью шестью [6, с. 1]. Сухопутным войскам не подведомственны объекты первого уровня, но они используют либо учреждения, принадлежащие другим видам

вооружённых сил, либо заключают контракты с местными тюрьмами для содержания следственно арестованных и осуждённых военнослужащих к срокам менее 30 дней [19, с. 1].

Кроме того, Вооружённые силы США управляют одиннадцатью зарубежными учреждениями, которые не классифицируются в трёхуровневой системе. Там удерживаются следственно арестованные и осуждённые военнослужащие, ожидающие перевода в учреждения на территории США. Существуют ограниченные программы в зарубежных военных тюрьмах, которые основаны на краткосрочном лишении свободы. Суммарный лимит осуждённых военнослужащих на территории этих учреждений составляет 618 человек, включая крупные военные тюрьмы в Мангейме, Германия (Сухопутные войска), Пхентэке, Южная Корея (Сухопутные войска), Окинаве, Япония (Корпус морской пехоты) и Гавайи (Военно-морской флот) [6, с. 2].

Заметим, что текущие операции США в Ираке и Афганистане вместе с прошедшими операциями на Панаме, в Боснии и Герцеговине, а также в Косово заметно усложнили и увеличили в объёме задачи по содержанию военнопленных.

В настоящее время в Ираке армия Соединённых Штатов управляет двумя местами лишения свободы, укомплектованными военнослужащими Сухопутных войск, Военно-морских и Военно-воздушных сил, и предоставляет помощь в обучении иракских кадров для работы в тюрьмах. По состоянию на 2007 г. в лагере Букка на юге Ирака было 13 800 заключённых, а в лагере Кроппер – 3 300. Ещё 34 000 заключённых рассосредоточены по всей стране. Средняя продолжительность заключения составляла около одного года, но 8 000 заключённых содержались в течение более длительного срока [19, с. 6–7].

Как отмечает генерал-лейтенант Д. Коди, военнослужащие, выполняющие обязанности специалистов по исправлению, нарабатывают уникальный набор навыков, способствующих поддержанию национальной и военной безопасности, гражданских властей [19, с. 2]. Эти навыки, полученные при управлении военными тюрьмами, приобретают решающее значение для управления пенитенциарными учреждениями США по всему миру во время военных конфликтов (для военнопленных противника) и глобальной войны с терроризмом (тюрьмы для заключённых в Гуантанамо на Кубе и в Баграме в Афганистане) [6, с. 4]. Несмотря на это, как отмечают американские учёные, в частности Д. Хассенриттер, наряду с государственной и федеральной пенитенциарными системами военная уголовно-исполнительная система рассматривается на предмет отчуждения и перехода в частную собственность,² а её будущее остаётся неопределённым [6, с. 4]. Это не первый случай, когда рассматривается вопрос лишения Вооружённых сил США пенитенциарной функции в то время, когда работа военных специалистов по исправлению не только обеспечивает безопасную и эффективную работу тюрем, но и обеспечивает командиров действующей армии соответствующими ресурсами для управления лагерями

---

² В этой связи следует указать, что в американской уголовно-исполнительной системе существуют частные пенитенциарные учреждения, в том числе тюрьмы.

военнопленных и местами лишения свободы за пределами США. Д. Хассенриттер ставит вопрос о том, могут ли военные позволить потерять этот набор ключевых навыков, накопленный в ходе подготовки и опыта управления уголовно-исправительными учреждениями [6, с. 4].

Как мы видим, необходимость самого существования военно-пенитенциарной системы США обусловлена несколько другими факторами, чем в странах СНГ. В то же время следует сказать, что, несмотря на то, что осуждённые военнослужащие США могут продолжить военную службу, механизм возвращения видится не столь простым, особенно относительно наказаний, предусматривающих отбывание в специальных военно-пенитенциарных учреждениях. Например, в Украине существует наказание в виде содержания в дисциплинарном батальоне. Отбытие этого наказания не влечёт за собой судимости. После этого солдат-срочник продолжает нести военную службу. Этот пример иллюстрирует специфику специальных наказаний в странах СНГ.

В то же время изначально в США специальные виды наказаний для военнослужащих не имели целью возвращение осуждённых на военную службу, когда речь шла о лишении свободы. Только лишь в июле 1950 г. инструкцией Министерства обороны были учреждены исправительные меры вместо карательных для заключённых, и установлено, что осуждённые военнослужащие могут быть восстановлены на действительной службе. В октябре 1951 г. Военно-воздушные силы США начали выполнять этот приказ путём учреждения Группы переподготовки на базе ВВС Амарилло в штате Техас. Девиз у этого органа был такой: «Fieri Potest: это может быть сделано» [6, с. 3].

Были предприняты усилия по переподготовке максимального количества заключённых, чтобы вернуть их на службу во время или после отбытия наказания. В первую очередь это касалось солдат, совершивших нетяжкие военные преступления. Те, кто были отобраны и завершили программу возвращения на службу, вернулись на действительную службу, чтобы выполнить воинскую повинность с возможностью служить с честью и получить почётную отставку. Это программа восстановления предоставила ценный источник пополнения рядового личного состава во время войн и спасла тысячи солдат от «увольнения с позором» (увольнения с лишением прав и привилегий), которое осталось бы с ними в их гражданской жизни. Во время Второй мировой войны 42 373 из 84 245 заключённых были возвращены на службу во время или после отбывания наказания, в то время как в период Корейской войны на службу были возвращены 4 800 из 18 653 осуждённых. Сегодня в связи с сокращением численности военнослужащих программа возвращения на службу очень мала, её применяют только Военно-воздушные силы США, имеющие действующий структурированный центр и программу. Остальные виды Вооружённых сил США признали управление программой возвращения на службу нерентабельным из-за небольшого процента военнослужащих, вернувшихся на службу [6, с. 3–4].

Одной из особенностей исполнения специальных видов наказаний в США является то, что военно-пенитенциарные учреждения подведомственны не Вооружённым силам в целом, а видам Вооружённых сил. На это, в частности, обращает внимание полковник Т. П. Эванс. Он говорит о том, что последний крупный пересмотр порядка исполнения наказаний, назначенных судом военнослужащим, произошёл в 1989 г. Результатом этого стала незначительная консолидация уголовно-исполнительных средств в рамках Министерства обороны США взамен отдельного внутреннего урегулирования в каждом виде войск. Сухопутные войска были назначены центральным органом уголовно-исполнительной власти Министерства обороны США, ведающим исполнением наказаний для заключённых военнослужащих, отбывающих длительные сроки. Все другие аспекты военной уголовно-исполнительной системы остались закреплёнными за видами Вооружённых сил США [19, с. 1].

Сегодня эта рекомендация продолжает действовать, она фактически не подвергнута изменениям и пересмотрам. Сухопутные войска США управляют Штрафными казармами – единственной тюрьмой долгосрочного содержания осуждённых военнослужащих Министерства обороны США. Это также учреждение, в котором содержатся все военнослужащие, осуждённые к смертной казни. Единственным исключением является, как мы уже говорили, долгосрочное содержание военнослужащих-женщин, отбывающих наказание в Объединённой военно-морской тюрьме США в Мирамаре, штат Калифорния [19, с. 1].

Военно-морская объединённая тюрьма Мирамар считается объединённой, поскольку она совместно укомплектована Военно-морскими силами США, Сухопутных войск США и Военно-воздушных сил США. В 1991 г. Военно-морские силы США сократили личный состав вследствие распада Советского Союза; количество помещений для персонала по исправлению сократилось с 600 до 350. В результате сокращения численности стало необходимым объединение. Примерно в то же время в Военно-воздушных силах США прошли такие же сокращения, а в 1993 г. Военно-морские силы США и Военно-воздушные силы США заключили соглашение об объединении личного состава второго уровня в бригах Мирамар и Чарльстон [19, с. 10]. В конце концов Министерство обороны США определило Мирамар как учреждение третьего уровня для содержания женщин-военнослужащих, и это привело специалистов по исправлению Сухопутных войск в Мирамар, что сделало его совместно укомплектованным объектом, который управляется на основании межведомственных соглашений в военной уголовно-исполнительной сфере. Объединённая военно-морская тюрьма Чарльстон прошла через аналогичное объединение в 2000 г., и на сегодняшний день укомплектована 159 моряками, 32 пилотами, 20 морскими пехотинцами и 5 армейцами. Средняя численность заключённых составляет: 43% – ВВС США, 34% – ВМС США, 12% – ВМФ США, 10% – Сухопутные войска США и 1% – Береговая охрана США [19, с. 10–11].

У Вооружённых сил США есть объединённая военная тюрьма в Мангейме (Германия). В этом учреждении каждый вид Вооружённых сил управляет своим личным составом по-разному, в зависимости от их соответствующих

приоритетов укомплектования, и работают на основе межведомственных соглашений [19, с. 11].

Другим примером объединённого военно-пенитенциарного учреждения является тюрьма в Гуантанамо (Куба). Этот объект считается военным округом бригадного уровня, он укомплектован специалистами по исправлению из Военно-морских сил США и Сухопутных войск США и выполняет многие аспекты военно-исправительной системы [19, с. 9].

Выводы

Сегодня политика Министерства обороны США в сфере исполнения наказаний относительно осуждённых военнослужащих говорит о том, что органы военной уголовно-исполнительной системы должны содействовать достижению единообразия среди видов Вооружённых сил США, и каждый министр вида Вооружённых сил США должен утверждать приказы и управлять военно-пенитенциарными учреждениями, непосредственно подчиняющимися ему. Министерство обороны также предписывает видам Вооружённых сил США координировать сокращение, ликвидацию или реорганизацию любого исправительного учреждения, которое на постоянной основе используется для содержания осуждённых военнослужащих, принадлежащих к разным видам Вооружённых сил, между собой и с самим Министерством обороны США [19, с. 1].

Таким образом, в системе исполнений специальных наказаний США очерчивается чёткая тенденция к созданию объединённых военно-пенитенциарных учреждений.

Можно сделать вывод, что, безусловно, наиболее продуманной системой учреждений, в которых отбывают наказание военнослужащие, является система США. Так, существует 4 вида указанных учреждений, которые объединены в трёхуровневую целостную систему. Вид учреждения зависит прежде всего от общественной опасности совершённого преступления, а также вида Вооружённых сил. Уровень безопасности носит больше формальный характер и зависит от срока лишения свободы. Следует отметить, что уровень безопасности не совпадает с режимом отбывания наказания, поскольку в конкретном учреждении может быть до пяти различных режимов.

Кроме того, военнослужащие могут отбывать наказания и в гражданской тюрьме. А в военной тюрьме могут отбывать наказание в виде лишения свободы и гражданские лица, осуждённые за совершение преступлений против национальной безопасности.

Список использованных источников:

1. Кам'янець Т. В. Режим виконання покарання у виді обмеження волі / Т. В. Кам'янець // Право і безпека. – 2010. – № 4. – С. 172–175.
2. Кримінально-виконавче право : [підручник] / [В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодєд та ін.] ; за ред. В. В. Голіни й А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – 328 с.
3. Теоретические основы совершенствования военно-уголовного законодательства с использованием опыта зарубежных стран : [монография] / В. В. Сидорин, Н. А. Шулепов. – М. : Акад. ФПС России, 2000. – 194 с.

4. Кучер Г. И. Военные тюрьмы США / Г. И. Кучер // Правоведенье. – 1978. – № 5. – С. 65–73.
5. Конституция Соединённых Штатов Америки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_США.
6. Haasenritter D. K. The Military Correctional System: An Overview / D. K. Haasenritter // American Correctional Association. – Virginia : American Correctional Association, 2003. – 4 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.aca.org/publications/ctarchivespdf/dec03/hassenrittter.pdf>.
7. McElreath D. H. Introduction to Corrections / D. H. McElreath, L. Keena, G. Etter, Jr. E. Stuart. – N. Y. : CRC Press, Taylor & Francis Group, 2012. – 274 p.
8. Бельсон Я. М. Суд, прокуратура и тюрьмы в современном буржуазном государстве / Я. М. Бельсон. – М. : Тип. Высшей школы МВД СССР, 1972. – 50 с.
9. History of Boot Camps // Boot Camp & Military Fitness Institute Information & knowledge sharing for fitness enthusiasts & professionals [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bootcampmilitaryfitnessinstitute.wordpress.com/what-are-boot-camps/history-of-boot-camps>.
10. Welcome to the U.S. Disciplinary Barracks [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://usdb.leavenworth.army.mil/main.htm>.
11. Фалъевъ Н. И. Цѣли воинскаго наказанія : диссертация на соисканіе званія экстра-ординарнаго профессора по кафедрѣ военно-уголовныхъ законовъ въ Александровской военно-юридической академіи / Н. И. Фалъевъ. – СПб. : Тип. «В.С. Балашевъ и К^о», 1902. – 525 с.
12. Белашенко Т. К. Дисциплинарная и судебная практика в армии США / Т. К. Белашенко // Зарубежное военное обозрение. – 1976. – № 7. – С. 17–22.
13. Army Corrections Command stands up – Fort Leavenworth Lamp [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ftleavenworthlamp.com/articles/2007/10/19/dod_news/dod1.txt.
14. Doing Time at Leavenworth // About.com US Military [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://usmilitary.about.com/od/justicelawlegislation/a/leavenworth.htm>.
15. Military prison // Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://en.wikipedia.org/wiki/Military_prison.
16. Powers R. Inside a Military Prison / R. Powers // US Military [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://usmilitary.about.com/od/justicelawlegislation/a/navprison.htm>.
17. Bower M. JRCF, USDB attain 100 percent scores for accreditations / M. Bower // The official homepage of the United States Army [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.army.mil/article/75838/JRCF__USDB_attain_100_percent_scores_for_accreditations.
18. Katherine N. Miller The Army Corrections Command: Bringing It All Together / N. Katherine // American Correctional Association [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aca.org/fileupload/177/ahaidar/Miller.pdf>.
19. Thomas P. Evans Should the Department of Defense Establish a Joint Corrections Command: Strategy Research Project / P. Thomas. – Carlisle : U.S. Army War College, 2008. – 26 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a479585.pdf>.
20. Anderson J. F. Boot Camps: An Intermediate Sanction / J. F. Anderson, L. Dyson, J. C. Burns. – Lanha : University Press of America, 1999. – 169 p.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ОТНОШЕНИЙ ПО ВОЗМЕЩЕНИЮ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО ТЕРРОРИСТИЧЕСКИМ АКТОМ, ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Антоненко-Куличенко Н.С.,

*магистр юридических наук,
старший преподаватель кафедры правоведения
Учреждения образования Федерации профсоюзов Беларуси Гомельского
филиала «Международный университет «МИТСО»*

Аннотация

В статье рассматривается одна из самых актуальных тем – вопросы по определению правовой природы отношений по возмещению вреда, причиненного террористическим актом, по законодательству Республики Беларусь. В научной и учебной литературе очень много работ посвящено проблематике терроризма. Однако гражданско-правовые аспекты указанной проблематики, как правило, скупо отражены в научных работах. Считаем, что действующее гражданское законодательство и имеющиеся в науке гражданского права положения вполне состоятельны для применения и дальнейшей разработки в целях адекватного реагирования законодателя на необходимость возмещения вреда, причиненного терактом, поскольку в гражданском праве давно существует деликтная ответственность как универсальное средство для возмещения причиненного вреда.

В статье было выявлено, что нецелесообразно производить выделение обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом как специальной разновидности деликтного обязательства, если лицом, обязанным к возмещению вреда, является сам причинитель вреда (террорист). В то же время наличие специального правового регулирования, направленного на противодействие терроризму, может решить вопросы при появлении специального обязанного субъекта за действия третьих лиц по возмещению вреда за теракт.

Введение

Терроризм как социально-правовое явление и часть преступности, становящейся источником глобальных опасностей для человечества и государства, наряду и во взаимосвязи с подпитывающей ее организованной, экономической, коррупционной и наркопреступностью стал актуальной социально-правовой проблемой и предметом пристального внимания ученых-юристов.

Большинство работ, посвященных проблематике терроризма, относятся к работам либо социологического, либо уголовно-правового, либо конституционно-правового характера. Правовые аспекты тематики присутствуют только в ряде работ и сводятся к трем составляющим: определению правовой природы терроризма только как уголовно-правового явления; определению обязанности государства как субъекта власти,

наделенного определенными функциями по защите от терроризма и возмещению вреда; необходимости подобно аналогичному решению в различных зарубежных правовых системах – созданию специального фонда для возмещения вреда и реформирования системы страхования в соответствующих целях. Конечно, нельзя не констатировать, что в случаях причинения вреда (кому бы он ни был причинен и в чем бы ни выразался) вредоносные последствия обычно не могут заглаживаться с помощью какого-либо одного правового института (например, страхования или пенсионного обеспечения). Для достижения максимального социального эффекта требуется взаимодействие самых различных правовых средств, и в их числе ведущее место должно принадлежать деликтным обязательствам.

Однако гражданско-правовые аспекты указанной проблематики, как правило, скупо отражены в научных работах. Считаем, что действующее гражданское законодательство и имеющиеся в науке гражданского права положения вполне состоятельны для применения и дальнейшей разработки в целях адекватного реагирования законодателя на необходимость возмещения вреда, причиненного терактом, поскольку в гражданском праве давно существует деликтная ответственность как универсальное средство для возмещения причиненного вреда.

Все вышеизложенное является предпосылками для исследования проблематики обязательств из причинения вреда вследствие террористического акта. Совершенно очевидно, что один из наиболее существенных вопросов, стоящих перед наукой гражданского права, – это вопрос о механизме возмещения вреда, причиненного террористическим актом. В целях определения такого механизма следует определить правовую природу ответственности за теракт, поскольку этот вопрос продолжает быть весьма дискуссионным в научной литературе. Нуждается в определении субъектный состав исследуемых правоотношений, поскольку без построения полной и стройной классификации как потерпевших, так и причинителей вреда говорить о возможности корректного правового регулирования возмещения вреда, причиненного терактом, не представляется возможным.

Актуальность темы исследования обуславливается также тем, что в правоприменительной практике возникают препятствия для восстановления нарушенных прав потерпевших от террористических актов.

1. Терроризм, террористический акт: понятие, признаки

Мировая глобализация в своем влиянии на развитие социально-экономических и политико-правовых процессов в государствах не обошла также преступность, а следовательно, и терроризм. В XX – XXI веках терроризм превратился в одну из самых сложных социальных проблем, став инструментом проведения внешнеполитической деятельности для достижения геополитических целей отдельных государств, сил и движений на мировой арене. Террористическая деятельность отличается многообразием и все больше увязывается с национальными, религиозными, этническими конфликтами, сепаратистскими и освободительными движениями.

От вспышек терроризма не застрахованы ни высокоразвитые, ни отстающие в экономическом и социальном развитии страны с различными политическими режимами и государственным устройством. За последнее время людские и материальные потери в связи с террористическими актами были зафиксированы в Северной Ирландии, США, Кении, Танзании, Японии, Аргентине, Индии, Пакистане, Алжире, Израиле, Египте, Турции, Албании, Югославии, Колумбии, Иране, в государствах Юго-Восточной Азии и в ряде других стран [1, с. 107].

Считаем, что необходимо согласиться с мнением М.А. Штанько, что всплеску терроризма в мире, особенно в его нестабильных регионах, способствует миропорядок переходного периода, предоставляющий дополнительные возможности самореализации для международного терроризма и стоящих за ним сил. Разрушение старых глобальных и региональных структур международной безопасности, присущих прежней схеме биполярного мира, во многих случаях сопровождается расшатыванием и развалом государственных образований. Мир вошел во временной этап крайней нестабильности, неопределенности и пониженной безопасности. Механизмы государственного и международного контроля за происходящими в мире процессами все чаще дают сбои. Их место пытаются занять силы, которые хотели бы использовать фактор нестабильности и частичной утраты контроля для ускоренного решения своих собственных задач, как правило, деструктивных. Подобных геополитических пустот и зазоров, особенно в силовой сфере, в мире появляется все больше [2, с. 43].

В настоящее время наблюдается эскалация террористической деятельности экстремистски настроенных лиц, групп и организаций, ее характер усложняется, возрастают изощренность и античеловечность террористических актов. Современные проявления терроризма влекут за собой массовые человеческие жертвы, разрушают все духовные, материальные, культурные ценности. Наиболее страдают от этого невинные люди, которые не имеют никакого отношения к возникшему конфликту.

В связи со сложившейся ситуацией особую актуальность приобрели вопросы борьбы с терроризмом, которая не возможна без защиты потерпевших от последствий, которые влекут за собой преступления, в частности, возмещение причиненного вреда. В связи с этим актуальна мысль В.Е. Квашиш о том, что проблема защиты жертв преступлений заслуживает того, чтобы возвести ее в ранг центральных проблем государства и международного сообщества в целом. Законодатель должен отслеживать изменения в обществе, разрабатывать соответствующие меры социальной защиты граждан от возможных преступных посягательств [3, с. 79].

Адекватная, справедливая и своевременная компенсация потерпевшему причиненного террористическим актом вреда как способ защиты прав граждан способствует возникновению у потерпевших чувства восстановленной справедливости.

Проблема возмещения вреда жертвам террористического акта является многогранной. Какой вред подлежит возмещению? Кто будет нести последствия вреда?

Для определения обозначенных вопросов необходимо сформулировать понятия терроризма и террористического акта, которые позволяют определить затрагиваемые общественные отношения, а главное – выработать механизмы правового регулирования этих отношений.

Терроризм как явление существует более 2,5 тысяч лет.

В современном понимании первыми террористами стали французские якобинцы, пришедшие к власти в 18 веке. Они, руководствуясь своей «правильной», «истинной» целью, убивали инакомыслящих аристократов. Тогда же впервые стал широко употребляться термин «терроризм».

Новый этап в развитии терроризма – это вторая половина XIX века. В странах Европы, в США и в России появляются хорошо организованные леворадикальные движения, использующие «пропаганду действием» с целью повлиять на деятельность своих правительств. В России это были народники (позднее – эсеры), во Франции, Италии, Испании и США – анархисты.

Первая половина XX века отмечена приходом к террористической деятельности уже крайне правых организаций, среди которых можно назвать румынскую «Железную гвардию» и различные национально-сепаратистские, фашистские движения в Германии, Франции и Венгрии. Как отдельный этап развития терроризма его исследователи выделяют вторую половину XX века [1, с. 107].

Таким образом, можно сказать, что терроризм до XX века не носил массового характера, не имел идеологии и тех форм и методов, которые присущи современному терроризму.

При самом первом рассмотрении терроризм трактуется как один из видов насилия. Анализируя это понятие, профессор Ю.М. Антонян резюмирует: «Терроризм – это насилие, содержащее в себе угрозу другому, не менее жестокого насилия, для того чтобы вызвать панику, напугать и даже разрушить государственность и общественный порядок, внушить страх, заставить противника принять желаемое решение, вызвать политические и иные изменения» [4, с. 7].

В настоящее время не существует единого определения понятия «терроризм», одной из причин чего можно назвать различные подходы к правовой природе этого явления.

Во-первых, террористов предлагается считать обычными уголовниками, а их действия рассматривать как уголовные преступления.

Во-вторых, терроризм предлагается рассматривать как военные действия, как разновидность войны.

Можно также выделить смешанный подход, который, как мы полагаем, наиболее приближен к сути этого явления, но нуждается в дальнейшем обосновании. Терроризм следует рассматривать не только как проявление организованности преступности, но и как результат деятельности

международных террористических организаций, а также фактически внешней агрессии – так называемой суррогатной войны.

На различных международных конференциях, симпозиумах упоминается определение понятия «терроризм». В 1954 г. Комиссией международного права ООН в Кодексе преступлений против мира и безопасности терроризм был определен как совершение, организация, содействие осуществлению, финансирование или поощрение актов против другого государства или попустительство совершению таких актов, которые направлены против лиц или собственности и по своему характеру имеют целью вызвать страх у государственных деятелей, групп лиц или населения в целом. Такое определение тоже не стало универсальным. В мире имеется разнообразие мнений, посвященных этому вопросу. Так, в 1973 г. в США вышел «Трактат по международному уголовному праву» под редакцией М. Бассиони и В. Нанди, в котором терроризм определяется как международное преступление, которое угрожает человеческому спокойствию и безопасности, оскорбляет всеобщую совесть и наносит ущерб человеческому достоинству [5, с. 14].

Учеными-террологами, историками, специалистами по международной безопасности было предложено более 100 вариантов определений. Такое положение не удивительно. Оглядываясь на поступательно развивающуюся историю человечества, можно отметить, что понятие терроризма с течением времени дополнялось, порой даже включало противоположные признаки, составляющие его содержание. Председатель научно-консультативного совета при Антитеррористическом центре СНГ В.Е. Петрищев определяет: «Терроризм – это управление социумом посредством превентивного устрашения» [6, с. 182].

Как видим, понятие терроризма подлежит отражению в законе в многообразии его проявлений, составляющих то общее специфическое, что отличает терроризм от иных социальных явлений.

Различные толкования понятия «терроризм» позволили ученым, однако, выделить в них общие признаки. Так, В.В. Емельянов предлагает дать определение терроризма путем выработки системы взаимосвязанных признаков, определяющих основные характеристики этого деяния и позволяющих отграничить его от смежных деяний. Такими признаками терроризма он называет следующие: 1) совершение общеопасных деяний или угрозы таковых, что порождает общую опасность; 2) публичный характер исполнения с претензией на широкую огласку; 3) преднамеренное создание обстановки страха, напряженности на социальном уровне, направленное на устрашение населения или какой-то его части; 4) применение общеопасного насилия в отношении одних лиц (невинных жертв) или имущества в целях склонения к определенному поведению других лиц [7, с. 44].

В Республике Беларусь правовое определение понятия «терроризм» дано в Законе Республики Беларусь «О борьбе с терроризмом» от 09.01.2002 г. № 77-З (далее – Закон «О борьбе с терроризмом»): социально-политическое криминальное явление, представляющее собой идеологию и практику применения насилия или угрозы насилия в целях оказания воздействия на

принятие решений органами власти, воспрепятствования политической или иной общественной деятельности, провокации международных осложнений или войны, устрашения населения, дестабилизации общественного порядка [8].

В литературе отмечается, что законодатель не установил исчерпывающий перечень общественно опасных деяний, которые могут быть охарактеризованы как терроризм [9, с. 25].

Такая позиция вполне понятна, поскольку, несмотря на все усилия нашего государства и мирового сообщества, борьба идет с терроризмом вчерашнего дня. В нашу жизнь приходят все более опасные и менее уязвимые его формы, терроризм отличается повышенной способностью к трансформации.

Терроризм многолик, его классификации многообразны. Он бывает внутригосударственным, причем в этом случае осуществляется не только преступными группировками, но и тоталитарным государственным аппаратом подавления, являясь при этом государственным терроризмом. Большой ущерб мировому правопорядку и международным отношениям наносит международный терроризм, в значительной мере вырастающий на почве ненависти к миру, междоусобного религиозного экстремизма и шовинизма.

Закон «О борьбе с терроризмом» содержит еще одно понятие – «акт терроризма»: совершение в целях терроризма взрыва, поджога, затопления, иных общепасных деяний способом, создающим опасность гибели людей, причинения им телесных повреждений или наступления иных тяжких последствий.

Под иными деяниями понимаются насилие в отношении государственного или общественного деятеля, представителя иностранного государства или международной организации, захват и (или) удержание их в качестве заложника, похищение и (или) лишение их свободы, их убийство; захват и (или) удержание людей в качестве заложников, похищение и (или) лишение их свободы, их убийство; применение объектов использования атомной энергии, использование радиоактивных веществ или ядерных материалов, сильнодействующих, токсичных химических или биологических веществ; уничтожение, повреждение, захват, удержание, блокирование зданий, сооружений, путей или средств сообщения, в том числе средств железнодорожного, водного, воздушного, магистрального трубопроводного транспорта, средств связи, иных коммуникаций и объектов (оборудования); повреждение информационных систем, систем управления, создание условий для аварий и катастроф техногенного характера.

Таким образом, законодательство оперирует понятиями «терроризм», «террористический акт». Некоторые авторы отмечают, что указанные понятия не тождественны, правильнее их соотносить как частное и целое.

Следуя логике русского языка, терроризм – это многосложное, обобщенное понятие, обозначающее не действие и даже не комплекс действий, а некое явление нашей общественной и государственной жизни. Таким образом, терроризм – сложное общественное явление, а террористический акт – преступное деяние, связанное с этим общественным явлением и вытекающее из него [10, с. 8].

В научной литературе выделяют следующие признаки террористического акта:

1) совершение насильственных действий (посягательство на жизнь, здоровье, похищение, незаконное лишение свободы и так далее) в отношении конкретного лица или неопределенного круга лиц;

2) направленность этих действий на устрашение населения или какой-либо его части, властных структур, международных или общественных организаций с намерением получения широкого общественного резонанса и создания обстановки страха на социальном уровне; наличие цели оказания влияния на принятие какого-либо решения или отказ от него.

При этом на основании указанных признаков в литературе террористический акт определяют как умышленное, опасное для жизни или здоровья насилие против лица либо уничтожение или повреждение чужого имущества, совершенное путем взрыва, поджога или иным общеопасным способом, либо угроза такими действиями, выдвинутая как условие прекращения насилия, если есть основания считать, что эта угроза может быть выполнена с целью принуждения государства, его учреждений или международной организации совершить какое-либо действие или воздержаться от него.

Указанное определение и выделенные признаки соответствуют целям уголовного права. Однако для гражданско-правовых целей – восстановления нарушенных прав – следует дополнить существующее определение признаками гражданско-правового правонарушения. Для характеристики теракта как деликта необходимо добавить такие признаки:

- совершается в форме как действия, так и бездействия;
- субъектами совершения теракта являются террористы и причастные к нему члены семей террористов;
- влечет причинение вреда жизни, здоровью, а также имуществу физических, юридических лиц и государства.

На основании указанных признаков предлагаем определить террористический акт как основание для возникновения обязательства из причинения вреда следующим образом: это общественно опасное, виновное и противоправное действие или бездействие террористов и причастных к нему членов их семей, создавшее угрозу либо повлекшее гибель людей, причинение вреда физическим и юридическим лицам, государству путем совершения взрыва, поджога или иных действий устрашающего характера в целях воздействия на принятие решения органами власти или международными организациями.

Разработка признаков терроризма, террористического акта, преступлений террористической направленности (террористического характера) имеет не только теоретическое, но и практическое значение, поскольку отсутствие четких научных критериев приводит к серьезным недоработкам в законодательстве и, как следствие, противоречивой и неэффективной практике борьбы с преступностью [11, с. 45].

Относительно этого вопроса справедливо отмечает также В.В. Емельянов: существующая терминологическая неразбериха в значительной мере затрудняет эффективную антитеррористическую деятельность, поэтому необходимы усилия ученых и практиков по выработке единообразного подхода к употреблению соответствующих понятий и унификации антитеррористического законодательства [12, с. 44].

При классификации террористического акта по количеству потерпевших выделяют единичный террористический акт и массовый террористический акт.

Единичный террористический акт совершается посредством причинения вреда, организации гибели или угрозы гибели, а также опасности для жизни и здоровья заранее определенного правонарушителем лица.

В террористических актах часто встречается множественность потерпевших – так называемый массовый деликт. В литературе отмечается необходимость совершенствования законодательства в области возмещения вреда при причинении последнего широкому кругу лиц [13, с. 10].

Такие деликты возможны как в результате террористических актов, так и в результате техногенных катастроф.

В литературе массовые деликты определяются как масштабные техногенные аварии и катастрофы, в результате которых причиняется вред одновременно жизни и здоровью большого количества людей, имуществу юридических и физических лиц, государству и окружающей среде.

Дж. Флеминг, основоположник теории массовых деликтов, выделяет среди них три основные разновидности:

1) единичное происшествие или событие, которое одновременно причиняет вред многим индивидам (например, крушение самолета, ядерный взрыв или обрушение здания);

2) серия случаев причинения вреда жизни и здоровью одним дефектным товаром (продуктом) большому количеству потерпевших в течение какого-либо периода времени («creeping disasters»);

3) токсический или экологический ущерб как результат загрязнения окружающей среды в определенном регионе, причиняющий ущерб личности или имуществу потерпевших [14, с. 27].

Несомненно, указанный перечень не является исчерпывающим. Однако некоторыми авторами подчеркивается, что существенным недостатком всех концепций массовых деликтов является то, что в определениях массовых деликтов, поданных разными авторами, фактически ставится знак равенства между самим деликтом и катастрофой [15, с. 13].

Под массовым террористическим актом можно понимать действие или бездействие участников общественных отношений, за которое законом предусмотрена юридическая ответственность, в частности совершение взрыва, поджога или иных действий, устрашающих население и создающих опасность одновременно жизни и здоровью заведомо неопределенного количества людей, причинения значительного имущественного вреда юридическим и физическим лицам, государству, окружающей среде либо наступления иных тяжких последствий в целях воздействия на принятие решения органами власти или

международными организациями, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях [16, с. 98].

Чаще всего для возмещения вреда при массовом деликте принимаются и действуют специальные законы. Однако целостного решения проблема возмещения вреда в указанном случае не получила.

В англосаксонской правовой системе широкое распространение получили так называемые коллективные иски (classaction). В случае признания за иском статуса коллективного судебное решение распространяется на всех пострадавших от инцидента вне зависимости от того, подавалось ли от их имени исковое заявление. При этом одно из условий закрепления судом статуса коллективного иска зависит от масштаба инцидента, что ставит в зависимость друг от друга массовые деликты и коллективные иски: массовый деликт можно назвать причиной появления коллективного иска, который является его следствием.

Некоторыми авторами отмечается, что коллективные иски в национальной правовой системе имеют право на существование. Особенную эффективность они могут приобрести именно в сфере привлечения к гражданско-правовой ответственности за массовые деликты, что будет служить гарантией полного возмещения вреда жизни и здоровью людей [17, с. 13].

Одним из признаков террористического акта является осознание виновным прогнозируемых последствий совершаемых действий. К ним относятся устрашение населения, опасность гибели людей, причинение значительного имущественного ущерба либо наступление иных общественно опасных последствий. При этом существенное значение имеет способ совершения теракта. Известно, что способ определяется как совокупность приемов, методов, орудий и средств, которые используются для совершения общественно опасного деяния.

Несмотря на то, что преступник, совершая единичный теракт, имеет в виду какие-то конкретные последствия, например гибель конкретного лица, он не может не осознавать, что способ, которым он его совершает, может быть причиной нанесения вреда жизни, здоровью, имуществу иных лиц. Полагаем, что в таком случае невозможно говорить о непредумышленном нанесении вреда третьим лицам, то есть неосторожно.

Таким образом, деликт как целенаправленное предварительно подготовленное и спланированное действие, направленное на причинение вреда путем совершения и единичного, и массового террористического акта, всегда носит умышленный характер, что исключает определение вины в форме неосторожности.

2. Правовая природа отношений по возмещению вреда, причиненного террористическим актом

Ранее нами выделялось, что существует два подхода к определению терроризма: как к военным действиям и как к преступлению. Законодательство Республики Беларусь и научная мысль восприняли подход о том, что терроризму свойственны признаки преступления.

К.И. Скловский в работе «О возмещении вреда, причиненного в результате террористической акции» справедливо отмечает, что теракт, как и любое преступление, является для его участников самым типичным правонарушением (деликтом). На этом основании данная норма рассматривается в контексте гражданского права (в том числе при возмещении вреда) [18, с. 90].

Сразу оговоримся, что в литературе высказываются и иные мнения. Так, Я.Я. Кайль полагает: «Правоотношения, возникающие при возмещении вреда, причиненного террористической деятельностью, выходят за рамки деликтных обязательств, как они понимаются в гражданском праве» [19, с. 75].

С одной стороны, учитывая специфику явления, борьба с ним не может происходить только в отрасли одного права. Лишь совокупность элементов различных отраслей может эффективно участвовать в правовой защите от терроризма. С другой стороны, мнение К.И. Скловского и других авторов о гражданско-правовой природе обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом, на наш взгляд, является более оправданным. Многие проблемы разрешаются при восстановлении прав потерпевших от террористического акта, например, вопросы о том, что понимать под вредом, ущербом, кто обладает правом на компенсацию вреда, что является основанием возмещения вреда, решаются только с помощью гражданского права. Как отмечает О.В. Михайленко, сегодня в гражданском праве также не существует препятствий для безвиновной ответственности, что послужило в свое время причиной возникновения публично-правового подхода [20, с. 15].

Таким образом, переходя к исследованию сущности обязательств, эта позиция будет находить свои аргументы. Обязательства вследствие причинения вреда являются одними из старейших видов обязательств; со времен римского права они получили название деликтных обязательств (от латинского термина «delictum» – «проступок, правонарушение»).

Понятие «обязательства вследствие причинения вреда» нашло отражение в Гражданском кодексе Республики Беларусь, однако его содержание в гражданском законодательстве не раскрывается. На этом основании обратимся к научным исследованиям отечественных цивилистов о признаках, особенностях, характеристиках обязательств вследствие причинения вреда.

В.А. Тархов под обязательством из причинения вреда понимал «правовое отношение, возникающее между лицом, ответственным за причинение вреда, с одной стороны, и лицом, потерпевшим от причинения вреда, с другой стороны» [21, с. 18].

Есть мнение, что деликтным называется обязательство, в силу которого лицо, причинившее вред личности или имуществу гражданина либо организации, обязано этот вред возместить [22, с. 10].

В современной литературе обязательством из причинения вреда является обязательство, в силу которого лицо, причинившее вред личности или имуществу гражданина либо имуществу организации, обязано этот вред возместить, а лицо, потерпевшее в результате причинения вреда, вправе требовать его возмещения.

Приведенные примеры, на наш взгляд, не охватывают важные составляющие обязательств из причинения вреда, в том числе террористических актов: не отражают свою главную цель – восстановление нарушенного права потерпевшего; не охватывают весь субъектный состав этого вида обязательств.

В одном из научных исследований, посвященных деликтным обязательствам, было выработано наиболее полное определение. Так, под обязательством вследствие причинения вреда следует понимать обязательственное правоотношение, призванное обеспечить восстановление нарушенных прав потерпевшего, возникшее в результате причинения имущественного, физического и морального вреда гражданину или имущественного вреда юридическому лицу, в силу чего причинитель вреда (или иное лицо, на которое законом возложена обязанность возмещения вреда) обязан возместить имущественный и (или) физический вред и (или) компенсировать моральный вред, а также прекратить действия, нарушающие права лица, в то время как потерпевший вправе требовать от должника исполнения его обязанностей [23, с. 83].

Понятия «обязательства из причинения вреда» и «ответственность за причинение вреда» нередко употребляются в качестве тождественных. Необходимо отметить, что озвученная позиция получила отражение также в Гражданском кодексе Республики Беларусь: его глава 58 названа «Обязательства вследствие причинения вреда», а первая же статья этой главы посвящена общим основаниям ответственности за причиненный вред. Далее по тексту законодатель употребляет понятие «ответственность», а не «обязательство».

Некоторые авторы также придерживаются такого мнения. К.К. Яичков полагал, что в обязательствах из причинения вреда ответственность как бы «сливается» с породившим его обязательством [24, с. 148].

С.М. Корнеев полагал, что условия возникновения деликтного обязательства и условия ответственности за причиненный вред совпадают. А соответственно, совпадают и эти понятия [25, с. 178].

Таким образом, в литературе имеются разные позиции о тождественности понятий «ответственность» и «обязательства».

Отметим, что выход из этого положения ученые пытались найти не только путем сопоставления понятийного ряда «ответственность – обязательство», но и путем поиска ответа на вопрос о соотношении понятий «санкция» и «ответственность». Например, О.С. Иоффе писал, что ответственность и санкция – это не одно и то же, и это «замечено давно» [26, с. 9].

Примером ответственности, не являющейся санкцией, по его мнению, может служить ответственность страховой организации за страховой случай, так как метод страхования – наиболее справедливый метод распределения убытков, возникающий при отсутствии вины.

Однако мы считаем правильным искать ответ на вопрос о разграничении понятий не «ответственность» и «санкция», а «ответственность» и

«обязательство». Разграничить указанные выше понятия нам помогут категории «мера ответственности» и «мера защиты» [27, с. 46].

Наличие вреда – единственное условие, необходимое для возникновения всех без исключения обязательств из причинения вреда.

Зато обязанность возместить вред может быть как мерой ответственности (в случае наличия основания и условий, предусмотренных законом), так и мерой защиты. Таким образом, как отмечает А.М. Белякова, ответственность – это следствие, а не причина возникновения обязательства [28, с. 26].

Ю.К. Толстой утверждает, что деликтная ответственность будет выступать как охранительное обязательственное правоотношение (мера ответственности), а обязанность по возмещению вреда – как обязанность в обязательстве вследствие причинения вреда (мера защиты) [29, с. 14].

Меры ответственности и меры защиты преследуют несколько разные цели. Меры защиты направлены на восстановление прав потерпевшего, а меры ответственности преследуют еще две функции: превентивную и карательную.

Таким образом, нами поддерживается точка зрения об отсутствии тождественности понятий «ответственность из причинения вреда» и «обязательства вследствие причинения».

Необходимо отметить, что обязательствам, возникающим вследствие причинения вреда актом терроризма, свойственны все признаки родового понятия – деликтного обязательства. Раскроем эти признаки, выделив их особенности применительно к рассматриваемым отношениям.

Во-первых, обязательства вследствие причинения вреда возникают в результате нарушения абсолютных субъективных прав, а следовательно, носят внедоговорный характер. Обязательства опираются на так называемый принцип генерального деликта, согласно которому каждому запрещено причинять вред имуществу или личности кого-либо, всякое причинение вреда другому является противоправным [30, с. 453].

При возникновении обязательства из причинения вреда актом терроризма нарушение направлено на личные права (жизнь, здоровье). При этом нарушителем может выступать не только террорист, но и государство в рамках проведения контртеррористической операции.

Во-вторых, возмещение вреда носит имущественный характер, а сфера его действия простирается независимо от характера нарушенного права как на имущественные, так и на личные неимущественные отношения. В этом признаке можно выделить еще компенсационную функцию деликтных обязательств. Исполнение этого обязательства восстанавливает имущественную сферу потерпевшего либо облегчает последствия нарушения тех прав, которые не могут быть восстановлены прямо ввиду их неимущественного характера. Таким образом, моральный вред может взыскиваться только из деликтных правоотношений, из регулятивных (договорных) правоотношений он не взыскивается. Вред возмещается либо в натуре (предоставляется вещь того же рода и качества, устраняются повреждения вещи и так далее), либо в виде компенсации убытков (денежной

оценки вреда). При причинении вреда террористическим актом само возмещение вреда преимущественно носит денежный характер.

В-третьих, обязательство вследствие причинения вреда направлено не на наказание должника, а на восстановление имущественного положения потерпевшего. А.А. Мохов и И.Н. Мохова убеждены, что целью потерпевшего является фактическое устранение неблагоприятных последствий правонарушения, тем самым, по их мнению, обязательства, возникающие из причинения вреда (как вид гражданско-правовой ответственности), выполняют свою главную функцию – восстановительную (компенсационную) [31, с. 35].

В Гражданском кодексе Республики Беларусь законодатель определил цель восстановления нарушенного имущественного права, которую обозначил уже в основных положениях. Статья 11 Гражданского кодекса Республики Беларусь в качестве одного из способов защиты гражданских прав определяет восстановление положения, существовавшего до нарушения права [32].

В-четвертых, обязанность возмещения вреда может быть возложена не только на причинителя вреда, но и на иных лиц. В обязательствах вследствие причинения вреда террористическим актом на стороне должника выступают террористы (террорист, террористическая группа, террористическая организация, государство-террорист), а также на стороне должника может выступать государство. Привлечение государства в качестве лица, могущего и должного возместить причиненный ущерб, носит двойкий характер.

К.И. Скловский, анализируя ответственность «без вины», справедливо отмечает, что хотя наличие в современном праве тенденции строгой, невиновной ответственности не приходится отрицать, это не означает, что право допускает произвольное возложение ответственности на любое лицо по усмотрению законодателя [33, с. 90].

В-пятых, отличительным признаком обязательств вследствие причинения вреда террористическим актом является также возможность применения мер защиты – государственных компенсаций. В рассматриваемых обязательствах государство возлагает на себя обязанность по возмещению вреда потерпевшим от актов терроризма ради достижения целей защиты конституционных прав граждан. Однако правовая природа этой обязанности требует более детального анализа, который будет проведен при дальнейшем исследовании.

В научной литературе неоднократно высказывалось мнение о том, что институт страхования придет на смену деликтным обязательствам. Необходимо отметить, что система страхования не выполняет карательную функцию, она направлена только на компенсацию причиненного вреда. В то же время не все риски подлежат страхованию, поэтому только сочетание различных правовых средств может обеспечить компенсацию убытков.

Таким образом, мы рассмотрели признаки обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом именно как гражданско-правового обязательства. Можно сделать вывод о многогранности и специфичности отношений, возникающих при возмещении вреда. А.Т. Мальсагов в своем научном исследовании предлагает выделить в гражданском законодательстве

обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом как еще один из специальных видов обязательств вследствие причинения вреда [34, с. 31].

Однако этот вывод можно подвергнуть критике: если следовать указанному принципу, то все обязательства, имеющие свои специфические черты, необходимо выделять в отдельный вид. Можно привести наиболее близкий пример: обязательства вследствие причинения вреда при авариях на объектах атомной энергетики необходимо исключить из всех деликтов, связанных с источником повышенной опасности, на том основании, что атомная энергетика представляет собой особо опасный источник повышенной опасности.

Однако игнорировать объективную сторону совершения теракта нельзя. Полагаем, что в составе теракта необходимо выделять такие особенности:

- особый способ – совершение непосредственно противоправного действия или бездействия либо угроза совершения такого действия;

- особое средство – устрашение населения через организацию гибели человека (людей) или через создание опасности гибели человека (людей), а также причинения значительного имущественного вреда государству и (или) отдельным лицам либо наступления иных тяжких последствий;

- в научной литературе, посвященной ответственности за теракт, указывается, что устрашением населения являются особые предвидимые правонарушителем вредоносные последствия, которые определенным образом характеризуют именно субъективную сторону деяния (особый умысел) [35, с. 21]. В связи с вышеизложенным можно сделать вывод, что террористический акт как основание возникновения обязательства из причинения вреда представляет собой общественно опасное, виновное и противоправное действие или бездействие террористов и причастных к нему членов их семей, создавшее угрозу либо повлекшее гибель людей, причинение вреда юридическим лицам и государству путем совершения взрыва, поджога или иных действий устрашающего характера в целях воздействия на принятие решения органами власти или международными организациями. Мы считаем, что устрашение населения – это средство, которым преступник достигает своей главной цели; полагаем недопустимым относить объективные обстоятельства к характеристикам субъективной стороны правонарушения;

- особую цель – воздействие на принятие решения органами власти или международными организациями.

При этом можно говорить о нецелесообразности выделения обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом как специальной разновидности деликтного обязательства, если лицом, обязанным к возмещению вреда, является сам причинитель вреда (террорист). В то же время наличие специального правового регулирования, направленного на противодействие терроризму, может решить вопросы при появлении специального обязанного субъекта за действия третьих лиц по возмещению вреда за теракт.

Заключение

Проведенный в рамках исследования анализ субъектного состава обязательства по возмещению вреда, причиненного террористическим актом, действующего законодательства, направленного на противодействие терроризму, и существующих научных взглядов на совершенствование механизма возмещения вреда позволяет обозначить определенные положения.

Террористический акт как основание возникновения обязательства из причинения вреда представляет собой общественно опасное, виновное и противоправное действие или бездействие террористов и причастных к нему членов их семей, создавшее угрозу либо повлекшее гибель людей, причинение вреда юридическим лицам и государству путем совершения взрыва, поджога или иных действий устрашающего характера в целях воздействия на принятие решения органами власти или международными организациями.

Устрашение населения – это средство, которым преступник достигает своей главной цели. Мы полагаем недопустимым относить объективные обстоятельства к характеристикам субъективной стороны правонарушения.

Особая цель теракта – воздействие на принятие решения органами власти или международными организациями.

При этом можно говорить о нецелесообразности выделения обязательства вследствие причинения вреда террористическим актом как специальной разновидности деликтного обязательства, если лицом, обязанным к возмещению вреда, является сам причинитель вреда (террорист). В то же время наличие специального правового регулирования, направленного на противодействие терроризму, может решить вопросы при появлении специального обязанного субъекта за действия третьих лиц по возмещению вреда за теракт.

Список использованных источников:

1. Зеленков М.Ю. Современный терроризм и антитеррористическая деятельность на железнодорожном транспорте: правовой аспект. Понятие терроризма и особенности его проявления / М.Ю. Зеленков. – М. : Юридический институт МИИТа, 2005. – 180 с.
2. Штанько М.А. Региональные конфликты в современном мире : [учеб. пособие] / М.А. Штанько. – Томск : Изд-во «ТПУ», 2006. – 280 с.
3. Квашис В.Е. Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений : [монография] / В.Е. Квашис. – М. : ВНИИ МВД России, 1996. – 390 с.
4. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Щит-М, 1998. – 340 с.
5. Бойков А.Д. Жертвы преступности / А.Д. Бойков // Мировой судья. – 2006. – № 9. – С. 14–18.
6. Петрищев В.Е. О задачах борьбы с терроризмом в странах СНГ / В.Е. Петрищев // Международный терроризм: истоки и противодействие : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Санкт-Петербург, 18–19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 180–185.

7. Емельянов В.П. Террористический акт и акт терроризма: понятие, соотношение и разграничение / В.П. Емельянов // Законность. – 2002. – № 7. – С. 44–46.
8. О борьбе с терроризмом : Закон Республики Беларусь от 09.01.2002 г. № 77-3 (с изменениями и дополнениями). – Минск : ООО «ЮрСпектр» ; Нац. центр правовой информ. Республики Беларусь, 2014. – 74 с.
9. Магомедов А.Ш. Организация правоохранительной деятельности по возмещению вреда, причиненного терроризмом / А.Ш. Магомедов. – М. : Наука, 2010. – 270 с.
10. Исаева Т.Б. Основные дефиниции терроризма / Т.Б. Исаева // Российский следователь. – 2008. – № 21. – С. 8–12.
11. Завидов Б.Д. Ответственность за терроризм и преступления, примыкающие к нему / Б.Д. Завидов. – М. : Консультант Плюс, 2011. – 230 с.
12. Емельянов В.П. Террористический акт: понятие и классификация / В.П. Емельянов // Законность. – 2002. – № 7. – С. 44–50.
13. Гражданское право : [учебник] : в 3 т. / [Е.Н. Абрамова, Н.Н. Аверченко, Ю.В. Байгушева и др.] ; под ред. А.П. Сергеева. – М. : ТК «Велби», 2010– . – Т. 3. – 2010. – 800 с.
14. Fleming J.G. American Tort Process / J.G. Fleming. – London, 1988. – 115 p.
15. Анисимов А.П. Правовое регулирование гражданско-правовой ответственности в сфере градостроительной деятельности / А.П. Анисимов // Налоги. – 2009. – № 42. – С. 13–17.
16. Колодова А.В. Особенности гражданско-правового статуса юридических лиц, эксплуатирующих экологически особо опасные объекты / А.В. Колодова. – Саратов : Ай Пи Эр Медиа, 2009. – 167 с.
17. Колодова А.В. Гражданско-правовая ответственность в сфере градостроительной деятельности / А.В. Колодова // Налоги. – 2011. – № 67. – С. 13–12.
18. Скловский К.И. О возмещении вреда, причиненного в результате террористической акции / К.И. Скловский // Хозяйство и право. – 2003. – № 6. – С. 90–99.
19. Кайль Я.Я. Российская Федерация как должник в обязательствах вследствие причинения вреда : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Я.Я. Кайль ; Волгоградский гос. ун-т. – Волгоград, 2005. – 225 с.
20. Михайленко О.В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением власти / О.В. Михайленко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 180 с.
21. Тархов В.А. Обязательства, возникающие из причинения вреда : [учеб. пособие] / В.А. Тархов. – Саратов : Коммунист, 1957. – 230 с.
22. Смирнов В.Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : [учеб. пособие] / В.Т. Смирнов. – СПб. : Питер, 1993. – 280 с.
23. Кокоева Л.Т. Гражданско-правовой механизм возмещения вреда, причиненного актом терроризма : [монография] / Л.Т. Кокоева, В.А. Рыбаков, В.Н. Соловьев и др. – М. : Юрист, 2009. – 179 с.
24. Яичков К.К. Система обязательств из причинения вреда в советском праве / К.К. Яичков // Вопросы гражданского права. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – С. 165–180.
25. Корнеев С.М. Обязательства из причинения вреда / С.М. Корнеев // Гражданское право : в 4 т. / отв. ред. Е.А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2004–2008. – Т. 4. – 2008. – С. 160–186.

26. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 420 с.
27. Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н.С. Малеин. – М. : Наука, 1998. – 340 с.
28. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: теория и практика / А.М. Белякова. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1986. – 360 с.
29. Гражданское право : [учебник] : в 3 т / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : Проспект, 2005– . – Т. 3. – 2005. – 450 с.
30. Гражданское право : [учебник] : в 2 т / под ред. О.Н. Садикова. – М. : Контакт ; ИНФРА-М, 2007– . – Т. 2. – 2007. – 650 с.
31. Мохов А.А. Функции обязательств вследствие причинения вреда здоровью или жизни пациента / А.А. Мохов // Медицинское право. – 2006. – № 3. – С. 35–38.
32. Гражданский кодекс Республики Беларусь : принят Палатой Представителей 28 октября 1998 г. – Минск : ЮрСпектр ; Нац. центр правовой информ. Республики Беларусь, 2014. – 450 с.
33. Скловский К.И. О возмещении вреда, причиненного в результате террористической акции / К.И. Скловский // Хозяйство и право. – 2003. – № 6. – С. 90–99.
34. Мальсагов А.Т. Возмещение вреда, причиненного террористическим актом : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А.Т. Мальсагов ; Волжский гуманит. ин-т Волгоградского гос. ун-та. – Волгоград, 2011. – 210 с.
35. Гринько С.Д. Квалификация террористического акта / С.Д. Гринько // Российский следователь. – 2008. – № 5 – С. 21–22.

ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ПРАВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН ВИЩОЇ ШКОЛИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Жалій Т.В.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства, докторант
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

Анотація

У дослідженні розкриваються особливості змістового наповнення правознавчих дисциплін у вищій школі на предмет висвітлення характеристики, класифікації, суб'єктного складу військових злочинів. Визначаються теоретичні й методичні аспекти вивчення теми майбутніми фахівцями різних галузей знань з урахуванням їхньої подальшої професійної діяльності. Запропоновано оптимальні форми й методи для найбільш ефективного засвоєння знань, формування в студентів передбачених освітньо-кваліфікаційними програмами вмінь і навичок. На прикладі власного досвіду роботи проілюстровано методики роботи з майбутніми фахівцями, підготовка яких здійснюється в Полтавському педуніверситеті. На основі проведеного дослідження автор констатує необхідність вироблення таких методів і прийомів під час вивчення в тому числі й окресленої тематики, які б стосувалися сучасного періоду розвитку українського суспільства. Аргументовано доводиться, що це не лише теоретичні знання про поняття, класифікацію, характеристику складів військових злочинів, а й навички говоріння, висловлення власної думки, критичного аналізу джерел права та джерел інформації. Методичні засади вивчення тематики військових злочинів повинні ґрунтуватися на принципах диференціації й урахування майбутнього фаху. Проілюстровано деякі види робіт, які на практиці застосовуються для майбутніх учителів фізичної культури та фахівців з інформаційних комунікацій. Вибір і застосування кожного методу, прийому, підготовка до проведення виховних заходів, інших форм навчальної та позааудиторної робіт має здійснюватися з урахування сучасного стану інформаційних, матеріально-технічних можливостей конкретного ВНЗ. Як пріоритетний напрям подальших наукових пошуків визначається розробка конкретних пропозицій щодо більш широкого змістового наповнення професійно-орієнтованих дисциплін у вищій школі на предмет вивчення більшого спектру правознавчих курсів, що сприятиме підвищенню рівня правової культури майбутніх фахівців різних галузей знань, подоланню поширених нині систематичних фактів правового нігілізму як в українському суспільстві, так і на рівні міждержавних, міжнаціональних відносин.

Вступ

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується нестабільністю внутрішнього життя країни, разючими випадками нівелювання правовими нормами, порушення низки положень міжнародних та вітчизняних

нормативно-правових актів. Не дивно, що в період ведення військових дій на території України посилюється увага до різнобічних аспектів військових злочинів, на жаль, не лише теоретичного, а й практичного спрямування. Увагу науковців, юристів, педагогів, методистів привертають різні аспекти, пов'язані з характеристикою, класифікацією, суб'єктивним складом військових злочинів.

Вважаємо за необхідне вивчити цю проблему в аспекті змістового наповнення правознавчих навчальних дисциплін вищої школи. Майбутні фахівці повинні оволодіти комплексом знань про основи галузевого права, вміти працювати з нормативною літературою, вивчати законодавства інших країн різних правових систем. У ході вивчення правознавчих дисциплін вони повинні навчитися висловлювати власну думку й аргументовано її відстоювати, бути компетентними в оцінці суспільно-політичного життя країни, аналізувати правові норми, простежувати механізм їх реалізації. Для вирішення таких завдань, які визначені конкретними галузевими стандартами й містяться в освітньо-професійних програмах (перелік навчальних дисциплін варіативної та інваріативної частин навчального плану), освітньо-професійних характеристиках професії, напряму підготовки (знання, вміння, навички), передбачається вивчення правознавчих курсів для осіб, які здобувають в Україні вищу освіту.

Порушена проблема не нова для вітчизняних науковців, фахівців окреслених аспектів. Так, під час підготовки першого параграфу дослідження нормативно-правову основу склали акти міжнародного та національного права: Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Статут міжнародного воєнного трибуналу, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» та інші [5; 6; 10; 14; 16].

Теоретичну основу роботи визначаємо на основі аналізу публікацій вітчизняних учених. У статті В. Базова розкривається загальна характеристика чинного законодавства щодо кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, а І. Білий висвітлює правові й процесуальні аспекти міжнародного переслідування за військові злочини [1; 2]. Дослідниця А. Каюмова розглядає особливості кримінальної юстиції за такі склади злочинів та визначає особливості інтернаціональних судів та змішаних кримінальних трибуналів [8]. У навчальних посібниках і монографічній літературі визначаються загальні критерії класифікації військових злочинів та покарання за них [3; 10].

Окремими напрямами наукових пошуків стали питання про змістове наповнення правознавчих дисциплін вищої школи та нормативне регулювання освітньої діяльності з юридичних курсів. Тому за основу в роботі обрано зміст державних стандартів напрямів підготовки та спеціальностей згідно з нормами Постанови Кабінету Міністрів України «Про розроблення державних стандартів» [13]. У параграфах дослідження проаналізовано праці А. Гуржій, у яких розкриваються методологічні засади оцінювання й прогнозування вищої освіти України [4]. Розвідки Н. Іванової, яка вивчає методологічні засади та методику дослідження психологічних основ професійної підготовки фахівців,

присвячені особливостям становлення системи вищої школи на сучасному етапі [7]. В. Сафонова пропонує пріоритетні напрями вдосконалення методологічних підходів до оцінки якості вищої освіти, аргументує такі положення необхідністю розуміння освітнього простору як складової майбутнього поступу українського суспільства та держави [15]. У статті Т. Шамова продовжує розгляд проблеми якості освіти у вищих навчальних закладах [18].

Проте обрана нами тема не знайшла належного комплексного вивчення в науковій і методичній літературі. Тому в першому параграфі визначимо теоретичні засади вивчення юридичних курсів у ВНЗ України на предмет висвітлення тематики військових злочинів.

§ 1. Теоретичні засади вивчення правознавчих дисциплін та їх змістове наповнення на предмет вивчення тематики військових злочинів у ВНЗ України

Змістове наповнення навчальних планів (перелік дисциплін, кількість кредитів, семестри вивчення та ін.) визначаються державним та галузевими стандартами. Вивчення особливостей підготовки фахівців кожної спеціальності, напряму підготовки, у тому числі й змісту правознавчих курсів, може бути проблемою окремого дослідження. Тому в цій розвідці розглянемо основні правознавчі курси, вивчення яких передбачається галузевими стандартами, крім галузі «Юридичні науки», де ця тема може стати не лише окремим розділом програм навчальних дисциплін «Міжнародне кримінальне право», «Міжнародне публічне право», «Воєнне право» та інших, а й окремих спецкурсів чи спецсемініарів.

Згідно з галузевими стандартами різних напрямів підготовки передбачається наповнення циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки та (чи) професійно-орієнтованих дисциплін такими курсами за допомогою варіативної й інваріативної складових, як «Правознавство», «Конституційне право України», «Основи конституційного права», «Чинники успішного працевлаштування за фахом», «Правові основи освітянської діяльності» та інші.

Розглянемо особливості змістового наповнення першої дисципліни «Правознавство», яка є найбільш поширеною для вивчення майбутніми фахівцями гуманітарних, економічних, технічних, природничих, педагогічних спеціальностей, напрямів підготовки.

Спершу визначимо місце теми про військові злочини в змісті навчальної програми цього курсу*. Серед перших тем розглядаються актуальні проблеми теорії держави та права України, подається класифікація галузей права за різними критеріями. За основу може бути використана класифікація за поділом на приватні й публічні галузі права, серед яких знаходимо місце такої галузі права, як воєнне право. Поряд із предметом і методом правового регулювання висвітлюється низка питань, які стосуються поняття, класифікації та складів

---

* Для аналізу змісту навчальних програм правознавчих дисциплін вищої школи взято за основу авторські програми навчальних дисциплін, що викладаються в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка й розроблені викладачами кафедри правознавства [9; 12; 17].

військових злочинів. Принагідно зазначимо, що кожен викладач під час планування навчального навантаження й розподілу матеріалу навчальної дисципліни за кредитами, модулями визначає інформаційний обсяг на вивчення кожної теми.

Теоретичні питання на предмет вивчення мінімуму фактичного матеріалу можуть бути подані таким чином. Щодо поняття воєнних (військових) злочинів, то завдяки використанню різних форм, методів і прийомів (методика застосування яких висвітлюється в другому параграфі) студенти будуть ознайомлені з поняттям воєнних злочинів відповідно до норм міжнародного та вітчизняного законодавства. Так, норми ст. 6 Статуту міжнародного воєнного трибуналу деталізують воєнні злочини як «...порушення законів і звичаїв ведення війни: вбивство, катування чи викрадення в рабство або для іншої мети цивільного населення окупованої території; вбивства чи катування військовополонених чи осіб, які зазнали корабельної аварії на морі; вбивства заручників, пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл, руйнування, не виправдані воєнною необхідністю, тощо» [16].

Військовими злочинами, згідно зі ст. 401 Кримінального кодексу України, визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

Доречно під час висвітлення цієї теми розглядати кожен зі складів злочинів за традиційною структурою.

Таблиця

**Теоретичні положення щодо вивчення теми
про склад військових злочинів у ВНЗ**

<i>Склад злочину</i>	<i>Деталізація</i>	<i>Пояснення</i>	<i>Нормативне регулювання</i>
<i>Родовий об'єкт</i>	встановлений порядок несення або проходження військової служби	врегульовані правовими нормами суспільні відносини, що виникають та існують під час проходження служби різними категоріями військовослужбовців в процесі їх службової та бойової діяльності	Конституція України, окремі закони, військові статuti, положення військової присяги, накази міністра оборони України тощо
<i>Безпосередній об'єкт</i>	1) проти порядку підлеглості й військової честі; 2) проти порядку проходження військової служби; 3) проти порядку користування військовим		норми ст. ст. 402–435 Кримінального кодексу України

	<p>майном і його зберігання;</p> <p>4) проти порядку експлуатації військової техніки;</p> <p>5) проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб;</p> <p>6) проти встановленого порядку збереження військової таємниці;</p> <p>7) військові службові злочини;</p> <p>8) проти порядку несення служби на полі бою й у районі воєнних дій;</p> <p>9) злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями</p>		
<i>Об'єктивна сторона</i>	вчинення суспільно небезпечного діяння, що порушує встановлений порядок несення або проходження військової служби	такі діяння можуть бути вчинені як шляхом дії, так і бездіяльності, а також дії та бездіяльності	норми ст. ст. 404, 405, 415, 417, 422, 425, 426, 432 Кримінального кодексу України
<i>Кваліфікуючі ознаки злочину</i>	зрив виконання бойового завдання, загибель людей, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення або пошкодження цінного воєнного майна, послаблення боєздатності підрозділу тощо	низка злочинів характеризується такими ознаками: вчинення діяння в умовах воєнного стану, у бойовій обстановці, під час бою, у районі бойових дій (це свідчить про підвищену суспільну небезпеку діяння)	норми Кримінального кодексу України
<i>Суб'єкти військових злочинів</i>	<p>а) військовослужбовці Збройних Сил України;</p> <p>б) військовослужбовці Служби безпеки України, Прикордонних військ України, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України;</p> <p>в) військовослужбовці військових формувань, утворених відповідно до законів України;</p> <p>г) особи, щодо яких є спеціальна вказівка в законодавстві України;</p> <p>д) військовозобов'язані під час проходження ними</p>	суб'єктами низки військових злочинів можуть бути військовополонені ворожої армії, військовослужбовці України під час перебування в полоні у ворога. Не вважаються суб'єктами військових злочинів співробітники органів внутрішніх справ, робітники та службовці військових частин та установ, учні суворовських і нахімовських училищ.	норми Кримінального кодексу України

	навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів	Підлягають відповідальності за статтями про військові злочини (з посиланням на ст. 27) будь-які особи, які є співучасниками (організаторами, підбурювачами, пособниками) цих злочинів.	
Суб'єктивна сторона	характеризується або виною у формі умислу, або неохорожністю	деякі військові злочини можуть вчинятися як умисно, так і неохорожно (ст. ст. 418, 419, 420 тощо)	умисел (ст. ст. 402, 404, 406 Кримінального кодексу України), вина у формі неохорожності (ст. ст. 403, 412 тощо), як умисно, так і неохорожно (ст. ст. 418, 419, 420 тощо).

Як приклад розглянемо характеристику злочинів проти миру. Склад злочину «Пропаганда війни» передбачений нормами ст. 436 Кримінального кодексу України. Безпосередній об'єкт злочину – мир між державами та народами. Предметом злочину визначаються матеріали із закликами до агресивної війни чи розв'язування воєнного конфлікту (друкована й рукописна продукція, аудіо- і відеокасети, дискети, лазерні диски та інші матеріальні носії інформації). Об'єктивну сторону цього злочину становлять публічні заклики до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій або розповсюдження таких матеріалів*. Цей злочин вважається закінченим, коли вчинена будь-яка з дій, зазначених у ст. 436. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом. Суб'єкт злочину – будь-яка особа. Покарання за злочин, відповідно до ст. 436, – виправні роботи на строк до двох років або арешт на строк до шести місяців, або позбавлення волі на строк до трьох років.

Теоретичну основу також становлять аспекти про класифікацію складів військових злочинів. Під час їх розгляду доцільно звернути увагу на те, що традиційно фахівці з проблеми визначають Статут міжнародного воєнного трибуналу як міжнародний договір, де вперше запропоновано класифікацію

* Публічними визнаються заклики, які повідомляються багатьом особам у їх присутності або із застосуванням технічних засобів масового інформування (шляхом використання засобів масової інформації). Під агресією розуміється застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Під «виготовленням» розуміють первинне створення матеріалів, внесення змін до них, а також їх розмноження для розповсюдження (їх відчуження іншим особам або розміщення для самостійного ознайомлення з ними (розклеювання листівок і плакатів, розміщення в Інтернеті).

злочинів. Відповідно до ст. 6 вказаного Статуту 1945 р. всі міжнародні злочини поділяють на три групи:

–злочини проти миру: планування, підготовка, розв’язування або ведення агресивної війни й порушення міжнародних договорів, угод чи змова, спрямована на вчинення будь-якої з вищенаведених дій;

–воєнні злочини, а саме порушення законів і звичаїв ведення війни: вбивство, катування чи викрадення в рабство або для іншої мети цивільного населення окупованої території; вбивства чи катування військовополонених чи осіб, які зазнали корабельної аварії на морі; вбивства заручників, пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл, руйнування, не виправдані воєнною необхідністю тощо;

–злочини проти людства: вбивства, катування, поневолення, депортації та інші жорстокі злочини, вчинені за політичними, расовими чи релігійними мотивами.

Зауважимо, що на сучасному етапі аналогічні питання належать до юрисдикції такої міжнародної установи, як Міжнародний кримінальний суд. Підсудність справ, які він розглядає, визначається Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Відповідно до норм ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду Суд володіє юрисдикцією щодо таких злочинів:

- злочин геноциду;
- злочини проти людства;
- воєнні злочини;
- злочин агресії.

Варто також вивчати норми національного законодавства, крім Конституції України та Кримінального кодексу України, та з’ясувати норми, наприклад, Закону України «Про військовий обов’язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. Студенти повинні бути ознайомлені зі структурою цього закону, основним понятійним апаратом, переліком підзаконних актів із можливістю їх оперативного знаходження та опрацювання для виконання завдань самостійної роботи.

Отже, вважаємо за доцільне виокремити ті теоретичні положення, вивчення яких доречно активізувати під час вивчення правознавчих дисциплін навчального плану інваріативної та варіативної складових:

–поняття й класифікація військових злочинів; альтернативні підходи до цих питань, термінологічна визначеність тощо;

–розкриття й детальний аналіз конкретних складів військових злочинів відповідно до норм Кримінального кодексу України;

–висловлення власної позиції щодо різних аспектів цього питання: міри покарань, рівня криміналізації діянь, доцільності запровадження смертної кари та інших.

Особливості методики вивчення такої теми в курсі «Правознавство» чи іншій дисципліні правничого спрямування для майбутніх фахівців, які здобувають вищу освіту у ВНЗ України, оптимальні прийоми й методи

навчання, форми навчальної та позааудиторної робіт зі студентами висвітливо в другому параграфі.

§ 2. Методичні аспекти вивчення теми про військові злочини майбутніми фахівцями під час вивчення правознавчих дисциплін у ВНЗ України

Не тільки теоретичне підґрунтя, а й методична грамотність допоможе студентам опанувати окреслену тему. Нагадаємо, що її вивчення відбувається на лекційних, семінарських заняттях та під час самостійної роботи студентів.

Лекційні заняття доречно проводити з використанням мультимедійних презентацій та застосуванням таких рубрик: «Останні новини зі Сходу», «Цікаве із життя військових», «Що новенького в земляків на фронті». Це не займе багато часу, а під час вивчення теми про військові злочини це буде значний зв'язок із сучасністю у виховному й методичному планах.

Семінарські заняття організовуються як шляхом підготовки теоретичних питань, про які вже йшлося в першому розділі, так і використанням, здавалося б вже відомих, проте доречних на сучасному етапі методик. Запропонуємо кілька запитань для використання відомої методики «ПРЕС», під час відповіді на які студенти орієнтуються на такі позиції: «я вважаю, що», «тому що», «наприклад», «отже». На нашу думку, це актуально: «Військові дії на Сході нашої держави мають зтяжний характер, тому що...», «Держава Україна повинна/не повинна піклуватися про своїх громадян, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, тому що...».

Відома методика «Займи позицію» також буде ефективною для розвитку навичок говоріння та аргументації своєї позиції під час відповіді на такі питання: «Я вважаю, що за військові злочини слід запровадити покарання у вигляді довічного позбавлення волі» («Так»/«Ні»), «Я вважаю позицію органів державної влади надто лояльною до тих осіб, які відкрито порушують національне законодавство» тощо.

Формами проведення можуть стати як навчальні заняття з правничих дисциплін, так і позанавчальні виховні заходи: прес-конференція, брифінг, засідання ЮНЕСКО, Генеральної асамблеї ООН. Незалежно від того, персоніфіковані, театралізовані чи рольові форми обирають викладач та студенти, змістове наповнення занять має містити ключові теоретичні положення, які ми окреслили в першому параграфі.

Як приклад вибору оптимальних прийомів і методів, форм навчальної та позааудиторної робіт пропонуємо досвід роботи кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, викладачі якої розробили та забезпечують вивчення майбутніми вчителями правознавчих дисциплін, навчальні програми яких передбачають тематику про військові злочини.

Розглянемо деякі форми роботи для майбутніх учителів фізичної культури та майбутніх журналістів. Цей вибір не випадковий, оскільки автор викладає зазначені правознавчі курси майбутнім фахівцям таких кваліфікацій.

Для закріплення матеріалу й відповіді на запитання викладача пропонуються різні форми робіт, наприклад, для майбутніх учителів фізичної культури. По-перше, такими видами роботи є «Юридичний футбол», «Юридичний хокей», «Юридичний баскетбол», «Юридичний гандбол». Звичайно, під час таких занять може бути використана наочна символічна атрибутика у вигляді маленьких воріт (намальованих на дошці) або м'ячів, проте, зважаючи на вік студентів, достатньо буде дотримання встановлених у запропонованих ігрових видах спорту правил гри. Студенти академічної групи, які вивчають правознавчий курс, об'єднуються в команди в залежності від гри: баскетбол – по 5 польових гравців, у футболі – 11, у хокеї – 6, у гандболі – 7. Згідно з правилами гри здійснюється розіграш першого удару або подачі, відповідно, правильну відповідь на поставлені запитання викладача (рефері) кваліфікують як голюву подачу або гол. По-друге, для закріплення вивченого матеріалу можна використати таку форму роботи, як «Юридична естафета», коли студенти долають перешкоди у вигляді питань за темою, яка вивчається. Такий прийом може бути використаний як груповий для чотирьох команд у разі, якщо за основу буде використано класичну естафету. Правильні відповіді на питання кожного етапу будуть свідчити про подолання фінішу командою або перетину фінішної лінії в разі одночасних правильних відповідей на різні питання. По-третє, на заняттях із правознавчих дисциплін часто використовується «Юридичний бокс», «Юридичний кік-боксинг», інші види єдиноборств або стилі боротьби («Ушу», «Айкідо», «Карате», «Карате-до» та інші). Головним під час використання цього методу є спаринг між двома особами (конкурс капітанів або конкурс команд). Ідеться про їх правильні відповіді на поставлені запитання. Роль рефері в цьому випадку можуть виконувати як студенти групи, так і викладач. По-четверте, пропонуються змагання з важкої атлетики, пауерліфтіngu в тому випадку, коли використовується накопичувальна система відповідей на запитання.

Альтернативними в цьому аспекті прийомів і форм роботи для майбутніх фахівців у сфері фізичної культури й спорту є також туристична естафета, змагання з юридичного орієнтування (за прикладом туристичного спортивного орієнтування), різні види легкої атлетики (стрибки в довжину, висоту, метання списа, штовхання ядра) та інші. Отже, вкажемо, що головним під час використання таких форм роботи є чітке дотримання правил гри й використання принципу змагальності. Однак у такому разі не слід забувати про визначення переможців, їх заохочення та нагородження хоча б символічними призами (кубками, медалями тощо).

Отже, особливості методики вивчення тематики військових злочинів, як і правознавчих дисциплін загалом, для майбутніх фахівців у сфері фізичної культури й спорту має свою специфіку:

–викладач повинен мати чітке уявлення про ті види спорту й ігрові дисципліни, за правилами яких він пропонує студентам вивчати теми;

–під час використання таких прийомів правила гри або правила проведення змагань повинні бути максимально наближеними до реальних;

–слід використовувати спортивну термінологію, амплуа гравців, функції рефері й арбітрів, «пенальті», «буліти» і так далі;

–доцільно застосовувати санкції під час порушення встановлених правил (дискваліфікація, «жовта картка», кілька хвилин вилучення) та інші.

Майбутні журналісти, підготовка яких здійснюється в нашому ВНЗ, використовують відомі інформаційні жанри журналістики для опанування правових норм.

Першою найпростішою формою роботи є підготовка спеціального репортажу. Майбутнім фахівцям відомо, що під репортажем розуміють повідомлення в періодичних виданнях, радіо- і телепередачах про важливі події суспільного, мистецького, спортивного життя, матеріал із місця подій. Тому викладач пропонує студентам підготувати відповідний репортаж про збір речей для учасників антитерористичної операції, благодійні заходи для підтримки бойового духу військових, навіть про кожен день із життя тих формувань, учасниками яких є наші студенти й викладачі.

Іншим видом роботи може стати проведення інтерв'ю з особою, яка безпосередньо причетна до тих подій, які відбуваються в Україні (медсестра, поранений). Студентам можна запропонувати підготувати інформаційний блок новин (тобто стислий виклад ключової інформації щодо події, яка недавно відбулася). Цікавим для сприйняття стане такий вид роботи, як моніторинг сайтів (електронних ресурсів) на предмет інформативності щодо вивчення тієї чи іншої теми. Такий вид роботи стане в нагоді студентам із групи. Завдання можна сформулювати таким чином: «Опрацюйте електронний ресурс та визначте рівень його інформативності для вивчення конкретної теми»; «Проведіть роботу з електронним ресурсом та запропонуйте посилання на сторінки з визначенням таких понять: «надзвичайний стан», «воєнний стан», «військовослужбовець», «військовозобов'язаний»; «Розкажіть однокласникам, як допоможе електронний ресурс під час вивчення теми «Військові злочини», та розкрийте особливості його пошукової системи». Альтернативними завданнями можуть бути й інші у вигляді таких форм, як нарис, новела, есе, колонка, стаття op-ed.

Для проведення практичних занять у запропонованих формах доречно запропонувати своєрідні правила гри, сформульовані у вигляді пам'ятки, наприклад:

- дайте визначення запропонованого Вам жанру журналістики;
- визначте можливі сфери та інформаційні приводи для його застосування (об'єкти жанру);
- охарактеризуйте суб'єктний склад;
- чітко дотримуйтеся жанрової уніфікації та вимог до його підготовки, оформлення, демонстрації тощо.

Таким чином, підсумовуючи, вкажемо, що нові форми роботи на практичних заняттях із правознавчих дисциплін для майбутніх журналістів стануть цікавими й ефективними для вивчення правових норм шляхом використання вже знайомого їм матеріалу з теорії журналістики, а запропоновані викладачем правознавства форми роботи стануть у нагоді для закріплення

навичок конкретного інформаційного жанру й використання в подальшій професійній діяльності.

Варто зазначити також щодо потужного напрямку виховної роботи, що стосується відзначення міжнародних свят. Під час вивчення теми про військові злочини не важко переглянути календар пам'ятних дат і звернути на це увагу. Наприклад, осінь знаменна Європейським днем із протидії торгівлі людьми (18 жовтня), Міжнародним днем толерантності (16 листопада). Зимовий період розпочинається Міжнародним днем захисту прав людини (10 грудня). Не варто ігнорувати такий виховний потенціал, необхідно акцентувати увагу студентів хоча б інформативно, у кращому разі проводити різнопланові навчальні та позааудиторні заходи.

Звернемо увагу, що цікавими для студентів під час вивчення теми про військові злочини стануть різні форми активізації пізнавальної діяльності: дидактичні ігри («Вірю-не вірю», «Хрестики-нулики»), складання та розв'язання юридичних задач, правових ситуацій.

Окремо звертаємо увагу до юридичних рівнянь та анаграм, методика застосування яких описана в методичній літературі. Не варто забувати про сканворди, кросворди, чайнворди, які будуть доречними і для закріплення нових знань, і для перевірки домашнього завдання.

Отже, специфіка майбутнього фаху накладає відбиток і на вибір оптимальних форм і методів роботи зі студентами, проте вони повинні бути заздалегідь підготовлені й передбачати систему оцінювання кожного виду роботи, особливо нетрадиційних чи тих, що вимагають детальної підготовки, розучування ролей.

Вибір найбільш ефективних методів навчання, прийомів під час вивчення військових злочинів буде залежати від загальної ситуації в країні, оскільки студенти спостерігають за тим, що відбувається в державі. Не варто стримувати їхнє прагнення висловити власну думку щодо тих чи інших «гарячих» подій. На жаль, сумний досвід останнього року показує, що висловлення негативу у формі протесту з порушенням чинного законодавства має непередбачувані наслідки значного масштабу.

Головним у діяльності викладача вищої школи, який забезпечує викладання правознавчих курсів, нині є тактовність і толерантність, патріотизм, вміння згуртувати й вислухати, допомогти знайти матеріал і посприяти його поширенню серед молоді. Ті викладачі, які зараз знаходяться в зоні бойових дій, як ніхто інший, своїм прикладом показують реалізацію описаного в літературі патріотизму й уболівання за долю своєї держави й кожного з нас.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що в межах вивчення навчальних дисциплін правознавчого спрямування перед суб'єктами навчального процесу постає значне за обсягом, проте вкрай посилене завдання, а саме сформуванню уявлення про основні галузі права та визначити предмет і метод правого регулювання. Свідомо вкажемо, що на військове право як галузь права до недавнього часу навряд чи зверталася особлива увага під час вивчення юридичних курсів

майбутніми фахівцями різних напрямів підготовки, спеціальностей. Проте сьогодні жодна особа не може бути байдужою до подій, що відбуваються в нашій державі. Тому висвітлення зазначених вище теоретичних аспектів у межах навчальної програми, на нашу думку, є не тільки доречним, а й украй необхідним.

Методичні засади вивчення тематики військових злочинів, безумовно, ґрунтуються на принципах диференціації та врахування майбутнього фаху. Ми проілюстрували деякі види робіт, які на практиці застосовуються для майбутніх учителів фізичної культури та фахівців з інформаційних комунікацій. Вибір і застосування кожного методу, прийому, підготовка до проведення виховних заходів, інших форм навчальної та позааудиторної робіт має здійснюватися з урахування сучасного стану інформаційних, матеріально-технічних можливостей конкретного ВНЗ.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків визначаємо такі: розробка конкретних пропозицій щодо більш широкого змістового наповнення професійно-орієнтованих дисциплін у вищій школі на предмет вивчення більшого спектру правознавчих курсів, що сприятиме підвищенню рівня правової культури майбутніх фахівців різних галузей знань; подолання поширених нині систематичних фактів правового нігілізму як в українському суспільстві, так і на рівні міждержавних, міжнаціональних відносин.

Список використаних джерел:

1. Базов В. Загальна характеристика чинного законодавства щодо кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни (воєнні злочини) / В. Базов // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 100–104.
2. Білий І. Міжнародне переслідування за військові злочини: правові та процесуальні аспекти / І. Білий. – М. : Юркіта, 2004. – 256 с.
3. Военные преступления: это надо знать всем / под ред. Р. Гутмена, Д. Риффа. – М. : Текст, 2002. – 487 с.
4. Гуржій А. Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти в Україні / А. Гуржій // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 23–32.
5. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів // Офіційний вісник України. – 2008. – № 83. – С. 49–50.
6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page4>.
7. Іванова Н. Методологічні засади та методика дослідження психологічних основ професійної підготовки фахівців / Н. Іванова // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Максименка. – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 5. – С. 150–158.
8. Каюмова А. Смешанные (гибридные) уголовные трибуналы и интернационализованные суды в системе международной уголовной юстиции / А. Каюмова // Российский судья. – 2009. – № 5. – С. 40–41.
9. Конституційне право України : [навчальна програма для студентів факультету фізичного виховання] / Т. Жалій, В. Нагорний ; Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2013. – 32 с.

10. Кримінальне право України. Особлива частина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-690.htm.

11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>.

12. Основи конституційного права України : [навчальна програма вибіркової навчальної дисципліни для студентів факультету фізичного виховання] / Т. Жалій, В. Нагорний ; Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2014. – 28 с.

13. Про розроблення державних стандартів : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1247-98-п>.

14. Римський статут Міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

15. Сафонова В. Вдосконалення методологічних підходів до оцінки якості вищої освіти як загальнодержавного пріоритету / В. Сафонова // Економіст. – 2011. – № 1. – С. 54–59.

16. Статут міжнародного воєнного трибуналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iir-mp.narod.ru/int_law/nurnberg.htm.

17. Харламов И. Педагогика : [учебное пособие] / И. Харламов. – М. : Высшая школа, 1990. – 220 с.

18. Хоменко Л. Тест – оптимальна модернізація перевірки знань / Л. Хоменко // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 25. – С. 219–222.

19. Храбан А. Модульно-рейтингова система як метод функціонально-професійної орієнтації молодих фахівців / А. Храбан // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 24. – С. 100–107.

20. Цехмістрова Г. Методологічне обґрунтування проведення семінарських занять у вищих навчальних закладах / Г. Цехмістрова // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 24. – С. 14–24.

21. Цехмістрова Г. Педагогічна майстерність та оцінка якості викладання у вищому закладі освіти / Г. Цехмістрова // Нові технології навчання. – К., 2001. – Вип. 31. – С. 24–34.

22. Чинники успішного працевлаштування за фахом : [навчальна програма навчальної дисципліни для студентів факультету фізичного виховання] / К. Лобач, В. Нагорний ; Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2013. – 36 с.

23. Шамова Т. Методологические основы управления становлением и развитием системы оценивания качества образовательного процесса в вузе / Т. Шамова // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 5. – С. 40–46.

ВИСНОВКИ

Військова злочинність із формальних позицій може оцінюватися як один із видів злочинності, який вчиняється в Україні. За вчинення таких злочинів кримінальна відповідальність передбачена в кримінально-правових нормах окремо розділу Особливої частини Кримінального кодексу України, а саме розділу XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)». Цей розділ, на відміну від інших розділів, побудований таким чином, що в ст. 401 подається законодавче визначення цієї групи та суб'єкта, який може його вчиняти. Така «особливість» цієї групи злочинів додатково підкреслює увагу, яку приділяє держава боротьбі з ними.

Проте, аналізуючи ці злочини, потрібно обов'язково також звернути увагу на низку важливих положень, які підкреслюють їх підвищену суспільну небезпечність. Їм притаманні ознаки, які не тільки є, умовно кажучи, типовими для вчинення цивільними особами злочинів проти життя, власності, громадського порядку та громадської безпеки тощо. Вони прямо пов'язані з ослабленням військової дисципліни, порушенням порядку проходження військової служби, здатністю до виконання важливих завдань, тобто є найважливішими умовами боєготовності військових з'єднань і частин. Тому злочинність військовослужбовців – небезпечний дестабілізуючий фактор, який у край негативно впливає не тільки на Збройні Сили України, а й на державу в цілому, оскільки стан справ в армії є одним з індикаторів, за яким суспільство оцінює стан своєї безпеки.

До цього потрібно обов'язково додати, що вчинення військових злочинів в умовах загострення зовнішньої, прикордонної або навіть внутрішньої обстановки може зумовити виникнення додаткових дезінтеграційних процесів та тим самим значно погіршити й без того складну соціально-політичну обстановку.

Усе це потребує не тільки додаткової уваги до військових злочинів, їх змісту й ознак, а й до складнощів у їх розслідуванні та кваліфікації, проблем у дійсній оцінці їх динаміки та розробки засобів, які реально будуть впливати на її рівень. На нашу думку, правовий підхід до аналізу цієї групи злочинів потребує принципових змін, які пов'язані з багатьма оцінками військових злочинів.

Враховуючи такий підхід, ми провели комплексне дослідження в цій монографії.

Наукове видання

**ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА, КРИМІНАЛІСТИЧНА
ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Колективна монографія

Коректура – А.О. Новікова, Н.В. Пирог

Верстка – Н.С. Кузнєцова

Підписано до друку 08.01.2015. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 19,76. Тираж 300. Замовлення № 0315м-131.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.